Hermann Friedrich Kohlbrugge

door

Lic. Hermann Klugkist Hesse

uit het Duits (1935)

door

J. van der Haar, V.D.M.

te Houten (U.)

Uitgeverij Van den Berg
- 1980 - Rotterdam

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2017

INHOUD

I. De jeugdige zonder jeugd
1. Ouders, afkomst en tijd
2. Het merkwaardige kind
3. Harde jeugd

II. De rijkbegaafde, een bedelaar, man vol zendingsbewustzijn.
1. Tijden van twijfel en van mystiek
2. In het Réveil. Kohlbrugge's bekering

III. De verworpen godgeleerdheid.
1. Als hulpprediker in de Hersteld-Lutherse kerk van Amsterdam. Afzetting van Kohlbrugge.
2. Eenzame tijd in Utrecht
3. De doctor's arbeid over Psalm 45. Zijn huwelijk. Eerste prediken. - doctor in de godgeleerdhei

IV. De verlamde een onruststoker. De door de dood overschaduwde aan de poorten des hemels.
1. Ommekeer tot de Gereformeerde belijdenis
2. Afgewezen door de Gereformeerde kerk der Nederlanden
3. Kohlbrugge's bijzondere verkondiging in de kring van de ontwaakten
4. Dood van zijn eerste vrouw
V. De zich in de haven bevindende - gestrand.
1. Kohlbrugge's reis naar het Wupperdal
2. Indrukken en eerste optreden
3. Preek over Romeinen 7 : 14
4. Vernieuwde verbanning van de kansel

VI. De vrome een tegenstander der vromen. De uitgestotene - door heel de wereld gezocht.
1. Tweede huwelijk. Gezinsleven
2. Kohlbrugge voor antinomiaan uitgemaakt. Breuk met Da Costa
3. Kohlbrugge en de nederlandse afscheiding (de Cock)
4. Kohlbrugge's briefwisseling en vriendschap

VII. De kerk binnentredende - voor de "uittreding".
1. In Godesberg. "Wozu das Alte Testament?"
2. Vernieuwde vestiging te Elberfeld. De strijd van de Gereformeerde gemeente.
3. Kohlbrugge's bedoeling en werken in Elberfeld
4. Overgang tot de Gereformeerde gemeente (4 november 1346)
5. Oplossing uit Berlijn

VIII. De uit de kerk "uitgetredene" - in de kerk.
1. Het tolerantie-edict met zijn gevolgen
2. Nieuwe noden en strijd om erkenning der gemeente
3. De doorbraak

IX. De tot rust gekomene rusteloos.
1. Bouw van kerk en pastorie
2. Bewaring en uitreddingen
3. Vermoeidheid

X. De van alle kansels verjaagde predikt op alle kansels.
1. Kohlbrugge's arbeid buiten zijn eigen gemeente
2. Kohlbrugge als pastor

XI. De niet-theoloog - theoloog van Gods genade.
1. De plaats van Kohlbrugge onder de theologen der 19e eeuw
2. Kohlbrugge in het spoor van de Reformatoren

XII. "Ik lig hier buiten op de dodenakker, en toch ben ik binnen in het paradijs".
1. Kohlbrugge en zijn gezin
2. Zijn dood

Aanhangsel
1. Schets voor de prediking over Romeinen 7 : 14
2. Lectuur over Kohlbrugge
3. Tijdtabel

WOORD VOORAF VAN DE VERTALER.

Dit boek spreekt voor zichzelf. Het gaat over een kind van God, een Geestes-gezalfde prediker uit de vorige eeuw. Zijn naam klinkt wat Duits, maar van geboorte was hij Nederlander, en zelfs afkomstig uit de Hersteld-Evangelisch Lutherse kerk te Amsterdam.
Bijna 40 jaar is het zo fraai geschreven boek van Klugkist Hesse in mijn bezit. Bij eerste lezing in de oorlogsjaren kwam de gedachte al boven: Dit boek verdient ook voor de Nederlandse lezer vertaald te worden. Maar tot mijn grote verwondering verscheen er nog nooit een volledige levensschets van de in zijn dagen aanvankelijk zo miskende prediker.
Na bijna 40 jaar dit boek te hebben bezeten, leek het me een daad van piëteitvolle dank aan de overleden hoofdpersoon, zijn levensverhaal in onze taal over te zetten. Al behoort o.g. niet tot de zgn. 'vrienden van Kohlbrugge', toch las en leest hij gedurig in zijn geschriften. Op 'Voetius' hield collega W. de Bruyn uit Ermelo grootscheepse lezingen, gelardeerd met uitgebreide citaten, over de meest gevoelige punten uit Kohlbrugge's theologie (al mag ik daarvan niet spreken, vgs. Hesse): Het ging dan over 'geschapen naar' óf 'in Gods beeld', e.d.
Zo kwamen we niet direct met de meest boeiende zijde van Kohlbrugge in aanraking. Later kochten we zijn Lijdenspreken, Feeststoffen (in het Duits), Tale Kanaäns, en vooral gebruikte ik veel en vaak bij de Catechismuspreek-voorbereiding zijn 'Vragen en Antwoorden'. Ook de preken over Jona de profeet acht ik diep bevindelijk.
Er is door de jaren heen zeer veel in onze taal vertaald. Heus niet dank zij de invloed van Karl Barth, zoals Hesse schrijft. Merkwaardig, dat Kohlbrugge tegenwoordig veel waardering vindt onder de Geref. bond in de Herv. kerk, maar ook in de vele kerkgroeperingen van Gereformeerde signatuur.
Ik vond het jammer, toen ik met de vertaling van dit boek gereed was. Een boek, om er anderen blij mee te maken, en jezelf door te laten zegenen.
Met heilwens.

Week na Pinksteren 1979.
J. van der Haar.

WOORD VOORAF.

Meer dan tien jaar heb ik mij met Dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge beziggehouden, met de man die men het liefste doodgezwegen zou hebben, die men verder slechts als de stichter van een bijzondere gemeente beschouwt n.l. van de Nederlands-Gereformeerde kerk in Elberfeld, maar die in waarheid één van de meest dringende vragen aan de kerk van Jezus Christus te stellen heeft. Daarom meende ik zijn naam wat duidelijker te moeten noemen. En dat zal dan met dit boek gebeuren.
Het zou geen 'levensbeeld' kunnen of moeten worden, geen bijdrage tot de christelijke cultuurgeschiedenis of tot de geestesgeschiedenis van het protestantisme. Daarom zag ik er opzettelijk van af, om Kohlbrugge in de bonte stromingen en bewegingen van geestelijke en kerkelijke aard in de 19e eeuw 'onder te brengen' en de draden op te sporen, die van hem naar andere gestalten leiden. Ook niet een beeld in de voorvaderen-galerij der Evangelisch-Gereformeerde kerk moet hier gegeven worden. Want aan zulk een formatie onttrekt Kohlbrugge zich al vanzelf. Slechts dit éne kon men nastreven: een verwijzing daarnaar, dat aan de gemeente van Christus nu toch een man als Kohlbrugge geschonken werd, iemand die gesproken, ja uitsluitend gesproken heeft, of uitsluitend spreken wilde over het Woord van God; die het gewaagd heeft om ‚aan het begin der godgeleerdheid te laten staan, wat aan het begin behoorde te staan" (Karl Barth). Wie gaat vertellen wat Kohlbrugge overkwam, van de jeugd tot aan het einde van zijn moeilijke leven, die vertelt van de Heilige Schrift, en daarvan: Hoe die Schrift als het eeuwige Woord midden in de wereld de heerlijkheid Gods verkondigt.
Zal een arbeid als de hier voor u liggende.., veel kritiek wedervaren, ja soms velen ergeren en verontrusten.., toch moet ze gewaagd worden. Want de herinnering aan een man, die als leraar der Kerk het Woord Gods te spreken heeft, zal, zoals onlangs terecht gezegd werd, ook steeds een herinnering aan juist deze mens zelf en aan zijn menselijke bestaan moeten zijn. Velen hebben al naar zo'n werk uitgekeken. De jonge generatie verwacht ze. Haar wilde ik graag dienen.
Aan velen ben ik dank verschuldigd. Allereerst zou ik de naam van de professor aan de universiteit te Utrecht, Dr.
Kohlbrugge, de kleinzoon van de predikant, willen noemen. Als regelaar, verzamelaar en bekwaam beheerder van het rijke archief over Dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge, zou hij allereerst de aangewezen persoon geweest zijn, om te gaan ondernemen hetgeen ik aarzelend waag. Met een buitengewoon grote vriendelijkheid heeft de professor in de etnologie (= volkenkunde) mij de schatten van het archief niet slechts geopend en ter beschikking gesteld, maar mij ook bij het ontstaan van mijn boek, bladzij voor bladzij, met zijn herinneringen en raadgevingen geholpen. Ingewijden zullen wel bemerken, hoeveel ik aan hem voor dat werk te danken heb. En mijn dank blijft levendig! Het feit, dat niet alle waardevolle correspondenties in dit werk verdisconteerd konden worden, ligt deels aan de geringe tijd, die mij ter beschikking stond, deels daaraan, dat ze nog niet vrijgegeven zijn. Ik zou niet graag willen nalaten, om een ieder die zich nader op wetenschappelijke wijze met Kohlbrugge wil bezighouden, te verwijzen naar het door prof. Kohlbrugge beheerde archief in de universiteitsbibliotheek te Utrecht (aan de Wittevrouwenstraat).
Dank ben ik aan menig reeds overleden lidmaat van de Nederlands-Gereformeerde gemeente verschuldigd, voor de voortreffelijke wenken en dank ook aan de uitgever van het werk, dhr. Emil Müller te Barmen, die mij tot dit werk aanmoedigde. Dank, niet in de laatste plaats.., aan mijn helpster, die de moeilijke taak op zich nam, om mijn klad in het net te schrijven en zo voor de druk gereed te maken.

Velen hebben mij bij mijn plan gewaarschuwd. Daarop mocht ik geen acht slaan. Ook dit werk kon alleen maar ondernomen worden onder de voorwaarde (letterl.: wet), dat al onze werken bepaalt: *Wij struikelen allen in velen.* Overigens beschouw ik zelf dit boek niet als het laatste, dat over Hermann Friedrich Kohlbrugge handelen zal.
Moet er nu een "theologie van Kohlbrugge" gaan komen? Die is naar mijn mening niet wel mogelijk. Ze zou slechts kunnen bestaan in de aanwijzing, d.w.z. in de verwijzing van elke theologie (= Godgeleerdheid) naar de Schrift zelf.
Dit werk schreef ik voor de gemeente. Daarom heb ik afgezien van een bijgevoegd 'geleerden-apparaat', (d.w.z.) de blijvende bronverwijzing. Men kan dat als een gemis gevoelen. Maar ik wilde een leesbaar boek schrijven.

Het werd voltooid midden in de strijd, die de Jezus Christus belijdende kerk te doorstaan heeft. De weg van Kohlbrugge is haar weg, vooral ook de weg der gemeente, die in Elberfeld om haar belijdenis onder de nood en de belofte van het Woord worstelt en lijdt.
Aan haar wijd ik dit boek.

"Nil timendum Christo duce" (Kohlbrugge).
(Wat staat ons te vrezen - als Christus onze Aanvoerder is? Niets!)

Elberfeld, zomer 1935.

Lic. H. Klugkist Hesse.

AAN DE NIET WELWILLENDE LEZER.

Op veel van zulke lezers moet hij rekenen, die over Dr Hermann Friedrich Kohlbrugge gaat schrijven. Algauw zal hij zich horen toeroepen: Kohlbrugge? Dat buitenbeentje? Die eenzijdige man? Wie heeft dan ooit eens ernstig notitie van hem genomen? Wie, behalve de 'Kohlbruggianen' met hun vreemde ideeën.
Voor deze onwelwillende lezers, op wie ik a priori (= van te voren) reken, spreekt Kohlbrugge enkele woorden over zichzelf. Misschien ontstaat daardoor een zekere welwillendheid, om hem verder aan te horen.
"Kracht heb ik niet om mijzelf te bekeren; kracht vond ik niet om Gods gebod te bewaren, zoals ik wel gewild had en waarvoor ik mijn best deed, - kracht vond ik niet om mij tot God te wenden, geen kracht om ook maar een enkele zucht uit te stoten; kracht vond ik niet om ook maar een enkele zonde, een belachelijke zonde, zo zwak als een spinnenweb, als een draad, te verscheuren; kracht vond ik niet om aan de wereld en haar smaad tegenstand te bieden! -en juist toen, toen ik zo krachteloos was, heb ik het meegemaakt, dat de Heere de Sterkte van Zijn volk is. Sterk ben ik nooit geweest dan alleen in de kracht des Heeren. Blijde ben ik nooit geweest, dan alleen in de vreugde des Heeren.
Dat ondervond ik al van mijn jeugd af: ik ben door alle radeloosheid heengekomen, maar geen mensen, maar de Heere alleen: Hij heeft gehoord, Hij heeft geholpen, toen ik aan de rand van de afgrond lag!
Ik kan, o mens, voor u staan, als een levende getuige daarvan, wat de Heere aan hen doet, die op Hem wachten; als Zijn levende getuige, hoe goed hij eraan toe is, die in het Woord blijft. Niet ik, maar het levende getuigenis uit mijn mond, Christus, zal in u, die duisternis zijt, schijnen, opdat gij Hem zien zult. '
Ik oefen het predikambt niet uit als een handwerk, om daarvan te leven, of daarvan eer, winst en genoegen te hebben, maar ik dien u als iemand, die ook dood was in zonde en ongerechtigheid, maar die nooit en te nimmer beschaamd werd, als hij zich op het Woord verliet".

AAN DE WELWILLENDE LEZER.

Zijn er, die deze onderneming met vreugde begroeten, dan is er van tevoren een waarschuwing nodig. Verwacht men soms het mooie beeld van 'n "in zich gesloten persoonlijkheid"? het opwekkende schilderij van een hoogst belangwekkend mens? of het stichtelijke beeld van een energiek, eigenaardig kerkmens, ja zelfs van een "arbeider in het Koninkrijk Gods"?
Dan zouden er teleurstellingen kunnen zijn. Want dat wordt mij al meer en meer een vraag, n.l. of wel in het algemeen een zgn. "levensbeeld" tot stand komen zal. Met vrij grote zekerheid zal telkens gezegd moeten worden: een in zichzelf afgeronde persoonlijkheid met een van haar uitgaande, weldoende harmonie krijgt men hier niet te zien. Integendeel, er zou van hem wel eens enige verontrusting, ja aanstoot en ergernis kunnen uitgaan.
Om direct duidelijk te maken, om wie het hier gaat, en om daardoor de aanklacht te voorkomen, als zou ik iemand met opzet op glad ijs gebracht hebben, moge ook op dit punt Kohlbrugge zelf aan het woord komen, om te vertellen, waarvoor hij zich houdt.
"De rechtvaardigen zijn nooit geloofshelden geweest, zoals men zich wijs maakt. Zij hebben voor God gekropen, zij hebben geklaagd, totaal hopeloze klachten. Zij hebben op leven en dood geworsteld; zo is het Woord voor ze doorgebroken en geeft het hun de krans der overwinning. Met het aanroepen zelf gaat het precies zo toe - n.l. op een wijze, die zich niet beschrijven laat. Vaak roept men niet meer. "Ik heb tevergeefs mijn handen zuiver gehouden en mij voor ongerechtigheid gewacht". Het helpt toch allemaal niets. Het gaat geheel anders, dan ik gebeden en van God verwacht heb. Ziet, ziet eens, of er iets van (uit) komt. Men ziet alleen maar het tegendeel. Slechts nog een stomme verwachting worstelt inwendig tegen alle vertwijfeling, en op de bodem der ziel ligt een luid geschrei, zonder woord of klank, en houdt tegen dood en omkomen vol, tot het zich oplost in een: "Mijn God, mijn God, waarom, waarom?"
En door dat Pniël heen: "De zon gaat op, het licht van de Heere, Heere, Die hemel en aarde gemaakt heeft".

INLEIDING.

"Wie mij begrepen heeft, schrijft geen boek over mij". Dat zou Kohlbrugge eens gezegd hebben. Een waarschuwing, die men zeer ernstig heeft op te vatten. Niet uit een soort bescheidenheid wenst Kohlbrugge geen enkele beschrijving van zijn leven en werken. Ook is dat woord niet uit een grillige ingeving te verklaren, die men tenslotte over het hoofd zou kunnen zien. Nee, hier spreekt beginsel en een diep inzicht. Wie boeken over hem schrijft, staat onder een oordeel, dat het onmogelijk maakt om één regel zonder hartkloppingen op papier te zetten. Alsof er een hand uit het graf te voorschijn kwam!
Kan iemand het werk moeilijker gemaakt worden? Zal men dan voor alle moeilijkheden, die zich bij dat werk voordoen, iemand anders dan zichzelf daarvoor verantwoordelijk mogen stellen? Dat woord bevatte toch voldoende waarschuwing!
Inderdaad, bij de eerste stap zijn er enkel voetangels. Wie zich met Kohlbrugge gaat bezighouden, wordt door de meest tegenstrijdige oordelen heen en weer getrokken. "Het is niet de moeite waard", meent Albrecht Ritschl van de persoon in kwestie, "om de gewrongen theologische gedachtegangen van deze man nog verder te volgen". Hij deelt hem bij de dwepers in! Weliswaar vormde Ritschl - hij zit voor ons niet meer zo eigenmachtig op de rechterstoel van zijn "Geschichte des Pietismus" (-= Historie van het piëtisme, v.d. Hr) - zijn vonnis over de Elberfelder predikant volgens de uiteenzetting van een geleerde, die dat oordeel grotendeels terugnemen moest (Krug).
"Lutherus redivivus!"1, roept iemand anders, en nog wel na een werkelijk bezig-zijn met Kohlbrugge, uit. Hij begroet hem vol vreugde en ernst als de weer-opgestane Hervormer - hoger kan men immers nauwelijks in de waardering klimmen! - En nu gonst het om ons heen, en elke uitdrukking waarmee men Kohlbrugge probeert te karakteriseren, vereist onze bijzondere opmerkzaamheid: "Hij was een man Gods". "Een profetische verschijning", "de oorspronkelijke mens van het Koninkrijk der hemelen". "Een geest der voorbede en van het plaatsvervangende smeken voor de stad".. enz. Is het een wonder, dat het hart steeds zwaarder en die vraag naar de mogelijkheid van de taak steeds urgenter wordt, al naarmate de lofzangen op Kohlbrugge toenemen?
In een brief die Kohlbrugge over zijn reis naar Halle aan de Saaie aan zijn oude en door hem hooggeschatte kerkmeester Daniël von der Heydt (op 25 april 1858) geschreven heeft.., vertelt hij: "Ik trof in Giebichenstein bij dominee Zahn prof. Leo aan en kreeg het met hem ietwat aan de stok. Hij heeft toen gezegd, dat hij in mij een grove houtsnede verwachtte aan te treffen, maar een fijne kopergravure had gevonden...".
Een treffende uitspraak van de geleerde, die zelf niet tot de eenvoudigste mensen behoorde, aan wie echter een doordringende, heldere blik eigen was, voordat een vreselijke ziekte zijn geest droevig in nevelen hulde. Bij Kohlbrugge beleeft men werkelijk louter verrassingen. Men krijgt hem niet gemakkelijk te pakken. Altijd weer onttrekt hij zich aan de greep en laat hij ons alleen staan. Niet zelden blijft hij echt voor meer dan één uitleg vatbaar en maakt hij de, op een mooie, kloppende formule verzotte, mens gewoon ongelukkig.
Adolf Zahn, die in de gelegenheid was om tal van mensen te ontmoeten, vond in Kohlbrugge "de merkwaardigste man, die ik leerde kennen". Aan zijn verbazing over de "kopergravure"-verschijning geeft hij in een uitbeelding lucht, die wij niet verdonkeremanen mogen:
"Het was in de Paasvakantie 1858, toen ik persoonlijk voor de eerste keer met de dierbare man kennis maakte, die ik reeds lange tijd uit zijn preken kende en

hoogachtte. Met een vriend bevond ik mij in het kamertje van de hulpprediker der gemeente, toen op een Zaterdagmiddag om 4 uur de deur openging en een krachtiggebouwde, maar met een zekere voorzichtigheid en schroom optredende, waardige en zeer opvallende verschijning bij ons binnenkwam. Een hoog voorhoofd, prachtige, hooggewelfde wenkbrauwen, donkere wimpers boven blauwe oogappels, een sterke, spitse neus, en een mooie gesloten mond gaven aan het merkwaardig ernstige gezicht iets zeer gewichtigs. Zijn blik had iets dat de mens peilt en doorgrondt, en rustte in volle kracht en scherpte op hem, wie hij gold. Men kon zich niet aan hem onttrekken, maar moest hem te woord staan. Hij hield iemand met zijn ogen vast.
Zoals in zijn preken, zo werd hij voor mij ook in zijn verschijning de merkwaardigste man, die ik leerde kennen: in alles origineel, een door en door eigenaardige, gewijde en boven anderen uitstekende natuur. Iemand, die - ik zou kunnen zeggen - een omheining meedroeg, iemand in eerbied en vrees van zich afhield, en toch ook weer met een tederheid, die evenwel nooit vleide, aan zich bond - met die bekoring, welke steeds in het bijzonder aan geestelijke mensen eigen is. Men kan hem moeilijk beschrijven. Hij was heel anders dan de overigen".
Dus ook volgens de scherpe waarnemingen van Zahn was het tegenstrijdige en paradoxale als een stempel Kohlbrugge opgedrukt: Iets zwaks en vergankelijks en dan weer zegevierends, ja majesteitelijks; het gestrenge en vreselijk ernstige en tegelijk het vriendelijke en innemende; een weekheid van innerlijk, die ons zo vaak in zijn brieven tegemoettreedt en ontroert, ja een bijna roerende kinderlijkheid sluit niet het scherpe, tot een harde beslissing roepende uit, dat daar als de frisse lucht van de vroege morgen werkt, nog voordat de zon boven de horizon klimt. Eenvoud en gewoon-zijn, dat vertrouwen wekt, ligt op één vlak met een volmacht van woord en wezen, die meesleurt en in de ban slaat.
Iemand die geestdriftig is, kan over Kohlbrugge niet schrijven. Hij slaat met de Woordverkondiging, zoals die aan hem gegeven was, elke bedwelming stuk. Ja, ook zuiver menselijke verering van hem zou ons bij een taak in de weg staan, zoals wij die nu hier ondernemen. Want ze laat hem geen recht wedervaren. Daarin ligt voor mij de betekenis van die al eerder geciteerde woorden: "Wie mij begrepen heeft, schrijft over mij geen boek". Er laat zich over deze man in de gewone zin van het woord werkelijk geen boek schrijven, geen enkel werk, waarbij verering en enthousiasme het woord voeren. Zelf heeft hij vaak en graag van de "schat in aarden vaten" gesproken, en nog in april 1870, vijfjaar voor zijn dood, het bekende Paulinische woord op rijm gebracht in het Nederlands.
Maar heeft hij al niet zelf een grote hoop bouwstenen gereed gelegd, die voor de bouw gebruikt kunnen worden? Heeft hij niet menige gelegenheid benut, om wat voor ons wetenswaardig is, uit zijn leven te vertellen? Heeft hij niet door zijn vrij vloeiende berichten over zijn wedervaren tot in bijzonderheden, aan hem een goed geweten gegeven, die eraan begint, om althans de omtrekken van zijn gestalte vast te houden?
Inderdaad kan dat slechts gebeuren onder de éne voorwaarde, die Kohlbrugge zelf altijd trachtte te vervullen, als hij over zichzelf sprak: Namelijk, dat alles, wat over hem gezegd wordt, zich tot een getuigenis laat vormen, n.l. tot een getuigenis voor de soevereiniteit en vrije genade van Hem, Die ter helle doet neerdalen en er weer uit doet opkomen. De enige en laatste zin van een zogenaamde levensbeschrijving van de Elberfelder predikant en doctor in de godgeleerdheid kan slechts de volgende zijn n.l. dat ze het Evangelie doorgeeft, dát Evangelie, dat een Kohlbrugge verbrak en oprichtte, dat hem doodde en weer levend maakte.

Een vereerster van hem, die - naar het schijnt - hem om enkele inlichtingen over hemzelf verzocht had, kreeg van hem (in 1885) het volgende antwoord: "Wat mijn innerlijke mens en diens geschiedenis betreft, dan vindt ge die toch wel op elke bladzijde van mijn preken, en nog beter op elke bladzijde van het boekje van de innerlijke mens van allen, die de Heere verwachten... Het is in de liefde des Heeren tot u en namens Hem dat ik uw aandacht vestig op Jeremia 13 : 16".
Slechts zó'n vingerwijzing kan (ook) deze studie betekenen: *Geeft den Heere, uwen God, de eer!* Daarnaast zou ze misschien een bijdrage kunnen leveren voor de kerkgeschiedenis uit de 19e eeuw, waarvan men niet langer afstand kan doen. Ze vat daarmee de poging weer op van een Nederlandse geleerde (Lonkhuisen [1], wiens boek over Hermann Friedrich voor vele Duitsers onleesbaar is, omdat het in de Nederlandse taal geschreven werd, ook te langdradig en niet altijd juist geschreven, en tenslotte uitverkocht is. Toch is daarmee dit werk niet gerechtvaardigd. Zijn recht berust daarin, dat het het getuigenis van iemand doorgeeft, wiens prediking en leven in het Woord Gods gevangen was.
Hij - geen speelman, maar een getuige daarvoor, dat "het einde aller dingen nabij is" - heeft zijn leven slechts in zeer
nauwe samenhang met de Heilige Schrift gezien. "Eigenaardig toch, zo schrijft hij aan één van zijn meest intieme vrienden, zijn de leidingen Gods met een mens van zijn jeugd af. Mijn beste catechiseermeester liet mij eens Filippensen 3 van buiten leren. Het maakte een buitengewone indruk op mij. Het was mij, alsof ik alles begreep, hoe jong ik nog was; en zo vaak ik aan de verzen 18 en 19 toekwam, was het mij, als zag ik een heel leger tegenover mij, en alsof mijn zwakke armen met een vreemde kracht, uit de hoogte van de schouder af, doorstroomd werden. Hoezeer ligt toch onze gehele biografie in dat hoofdstuk!"
Dat hoofdstuk eindigt op deze manier:
"Maar onze wandel is in de hemelen, waaruit wij ook den Zaligmaker verwachten, namelijk den Heere Jezus Christus, Die ons vernederd lichaam veranderen zal, opdat hetzelve gelijkvormig worde aan Zijn heerlijk lichaam, naar de werking waardoor Hij ook alle dingen Zichzelven kan onderwerpen".

---

[1] 1) Bedoeld is Dr. J. van Lonkhuyzens zo breedvoerige, in groot formaat uitgegeven en van bijlagen A- bibliografie voorziene dissertatie over Kohlbrugge en zijn prediking, in de lijst van zijn tijd. Proefschrift verdedigd aan de V.U. Deze gereformeerde predikant deed aan Kohlbrugge's leer niet geheel recht, in zijn veel-besproken en omstreden werk.

HOOFDSTUK 1.

OUDERS, AFKOMST EN TIJD.

De Oranjevorst of de Fransman?
"Toen ik een knaap was van ongeveer vijf of zes jaar, lagen de Fransen in Amsterdam. Ook in het ouderlijke huis waren er ingekwartierd. Boven in huis woonden generaals. Wekelijks werd er een koe opgemaakt. Al jong bezat ik liefde voor het vaderland, die mij mijn ouders ingeboezemd hadden. Ik had een afkeer van Frankrijk en Napoleon. De generaals mochten mij erg graag en hadden mij graag bij zich. Ze vleiden mij met allerlei liefkozende uitdrukkingen: ah c'est un bon garoon, c'est un patriote! (Ha, dat is een beste jongen, dat is een patriot!). Toen ik eens bij ze was, kwam er een kleermaker binnen, die mij een prachtig gegarneerd jasje aanmat. "Daarmee moet ge naar de prins, riep de generaal, en zult ge hem eenmaal dienen". "Nee, nee", riep ik uit en wierp het weg.
Die gebeurtenis uit zijn vroegste kinderjaren, die Kohlbrugge in deze vorm later aan een vriend verteld heeft, belicht de politieke toestand van zijn vaderland in de tijd, dat hij het levenslicht aanschouwde. De zware schaduw van Napoleon had zich over heel Europa gelegd en alleen het gelukkige Engeland had zich aan zijn vuist weten te onttrekken. Met al de verachting, die hij bezat, had hij niet slechts Europa een mols-hoop genoemd, maar het ook als zodanig behandeld. Met één streek van de pen werden zestien staten van West- en Zuid- Duitsland tot de Rijnbond verenigd, en Nederland kwam onder de macht van zijn broer Louis. Zonder dat er naar de wil van het vrijheidlievende en de tirannen hatende Nederlandse volk gevraagd werd, werd het gewoonweg bij het grote Keizerrijk ingelijfd.
Napoleon had het woord; en de Franse invloed, die al sinds eeuwen al maar sterker uit het Zuiden het land der Oranjevorsten was binnengedrongen, begon met zijn glans en lichtzinnigheid, met zijn bekoring en gevaren overheersend te worden. Al vroeger had een ernstige patriot in Nederland opgemerkt: "Ons volk werd langzamerhand een secondewijzer op het grote horloge van de Fransen. Wij haastten ons, om met hen gelijke tred te houden". De wereldbeschouwing, welke de mens voor de maatstaf van alle dingen houdt, overstroomde het land nog veel verwoestender, dan de gevaarlijke stormen van de Noordzee, waaraan het al die eeuwen blootgesteld was geweest.
Ook toen, na enkele jaren, de buitenlander de troon weer aan de traditionele Oranjevorst had moeten afstaan, zeilde men toch in de ondiepe vaargeul van de oppervlakkige wereldopvatting verder. Op de nationale Dankdag, die de terug-gekeerde koning en Oranjevorst voor 22 juni 1814 uitgeschreven had..., wist men alleen maar de God der vaderen voor de weldaad van het herstel van Nederlands onafhankelijkheid te prijzen. Enkelen slechts onttrokken zich aan de allesbeheersende tijdgeest.
Tot die weinigen behoorde het gezin Kohlbrugge, wiens nakomeling als kleine dreumes zo energiek de bonte jas van Napoleon verworpen had. Het bezat ook onder de heerschappij der vreemden geen andere vlag dan die der Oranjes. Bovendien behoorde het niet eens tot de vanouds gevestigde Nederlanders. De Kohlbrugge's hadden sinds de vrede van West- falen (1648) hun woonplaats in Westduitsland, en wel te Ankum, in de buurt van Osnabdick. Van huis uit Luthers en daarom door de Rooms-katholieken bemoeilijkt, trokken zij verder en vestigden zich in Menslage in het Hannoverse.
Een voorvader van Hermann Friedrich Kohlbrugge, met dezelfde naam als hij, dreef als koopman handel overzee, en maakte drie zeereizen de wereld rond. Hij sprak

dertien levende talen. Op de thuisreis van de derde reis leed hij schipbreuk in de buurt van de Engelse kust; hij was de enige, die de kust levend bereikte. Hij had zijn hoed verloren, maar hij bezat nog een zakmes, dat nog steeds in de familie bewaard wordt, en precies zoveel geld, dat hij zich een nieuwe hoed en een kleerborstel kon kopen. Een vriend die hij onverwachts voor de St.Pauls-kathedraal te Londen aantrof, stelde hem voor om in zijn zaak te treden. Toch dreef hem na een paar jaren het verlangen weer naar zijn vaderland terug. Hij bouwde zich in Menslage een klein huis, dat boven de deurbalk het inschrift droeg: "God, wees met ons, zoals Gij met onze vaderen waart". Zijn vrouw, Agnesia Beata Stubben, een godvruchtig mensenkind, schonk hem drie zonen. Hij was zeer welgesteld en bewaarde, naar verteld wordt, zijn geld in tonnetjes, die tevens als zitplaats dienst deden.
Eén van zijn zoons, Hermann Gerhard Kohlbrugge, trok - evenals tal van anderen - om de eeuwwisseling naar het Westen. Allereerst vestigde hij zich als zeepzieder te Edam, trouwde daar met Petronella Teerhuis uit Monnikendam, om zich daarna door de zuigkracht van de grote stad Amsterdam te laten trekken.
De zeepzieder schijnt een groot vertrouwen in zijn zaak te hebben gesteld. Aan de voornaamste handelsstraat van de levendige stad, n.l. het zogenaamde Damrak, bouwde hij zijn fabriek en gaf aan haar de goed klinkende en veelbelovende naam "De keizerskroon". De nog aanwezige foto geeft het beeld van een statig huis. Nog trotser kon de eigenaar kijken, toen hem op 15 augustus 1803 een eerste kind geboren werd, waaraan hij de naam van zijn grootvader Hermann Friedrich gaf. In de aderen van de knaap stroomde Duits en Nederlands bloed. Zijn geslacht was met de ene voet in Duitsland, en met de andere in Nederland geworteld. Maar deze beroemdste nakomeling van het gezin heeft tussen zijn beide vaderlanden, als iemand die ginds en hier verbannen was, heen en weer moeten trekken; als iemand, aan wie het duidelijk moest worden, dat het ons niet gegeven is, om op aarde rust te vinden.
"Ik heb een moeder gehad, die mijn kleren maakte naar de maat van het vijfde gebod".
.- De vader.

Diepgaande en indringende brieven bleven ons bewaard, die door Kohlbrugge later aan zijn moeder geschreven zijn. Maar een aanwijzing daarvan, dat zij op zijn innerlijke ontwikkeling diepergaande invloed gehad heeft, komt men nergens tegen. Het schijnt, dat de zorgen des levens, waarvan een overvloedige maat op haar schouders gelegd werd, haar onbekwaam maakte om meer dan alleen voor het lichamelijke welzijn van de knaap en van zijn spoedig daarna verschijnende, talrijke andere broers en zusters te zorgen. Daarmee heeft zij het echter wel heel serieus genomen en de kleren voor haar Hermann Friedrich met haar eigen handen vervaardigd. Anders laat zich wel nauwelijks het woord van haar zoon begrijpen, waarmee hij ietwat duister de zorgen voor hem aangeduid heeft: "Ik heb een moeder gehad, die steeds mijn kleren maakte naar de maat van het vijfde gebod; maar mijn lichaam werd langzamerhand te groot daarvoor, zodat de naden dikwijls sprongen". Een mooi verhaal! Toch heeft hij deze jassen niet behandeld, zoals dat Frans-prinselijke uniform.
In eerbied stond hij voor zijn ouders en voorouders als mensen, die de Heere vreesden. "Ik heb in mijn lange leven, zo zegt hij ergens in een preek (over Ps. 45), "zoveel heiligen des Heeren gekend; en dan vroeg ik aan ze: Wat was je vader? Je moeder? Hebben zij de Heere gevreesd? Dan luidde het antwoord: Ja! Of soms klonk het antwoord: Neen. Dan vroeg ik verder: Hebt ge dan een grootvader of grootmoeder gehad, die de Heere vreesden? Ja, die heb ik wel gehad, heette het dan. Zo heeft de Heilige Geest de gebeden van vader en moeder, van vrome grootouders gehoord; en

heeft het hun gegeven, om de kinderen in de tucht en vermaning van de Heere op te voeden: Want zij hebben er ijverig achteraan gezeten, dat de kinderen de Catechismus leerden, dat ze eerbied hadden voor de ouders en voor de naam van de Heere Jezus."
Vooral aan de vader droeg Kohlbrugge het diepst mogelijke respect toe. Ja, de eigenaardige verbondenheid tussen de zwaarbeproefde en daarom zo ernstige zeepzieder én diens oudste zoon werd voor de laatste in zekere zin beslissend voor zijn leven en beleven. Men moet zich de oude Kohlbrugge voorstellen als een in zichzelf gekeerde, zwijgzame, godvruchtige man, die juist door de stille geladenheid van zijn wezen krachtig werkte. Het moest op een ontvankelijk gemoed, als dat van Kohlbrugge, een blijvende indruk maken, wanneer hij zijn vader in diepe zorgen over zijn zaak en over het groeiende gezin, in de kamer opren neer zag lopen en hem daarbij luide het lied hoorde zingen, dat hij uit het Duitse vaderland had meegenomen:
Beveel gerust uw wegen,
al wat u 't harte deert,
der trouwe hoed' en zegen
van Hem, Die 't al regeert! 1)...

In het Duits: "Befiehl du deine Wege und was dein Herze krdnkt, der allertreusten Pflege...". Men bedenke, dat de Kohlbrugge's van huis uit Luthers waren; het oude kerklied is van Hans Leo Hassler (1564-1612).

En dat Kohlbrugge vaak gemeenschappelijk met zijn vader het koraal inzette, dat hen die het ter harte nemen, op de drempel der eeuwigheid stelt: "Op, waakt op!" zo klinkt het luide. Wat wil dit roepen toch beduiden, toont een verbondenheid, die boven de gewone verhouding tussen vader en zoon uitgaat. En diepe en ernstige zeer beroemd Duits kerklied van ds Philipp Nicolai (1556-1608).

Plotseling stonden die bijzondere uren uit zijn jeugdjaren voor hem, toen hij in de laatste bocht van de weg, in de dom te Halle preekte en dat lied van Nikolaï door de gemeente gezongen werd. "Het klonk, schrijft Kohlbrugge, als engelengeroep door de dom, en heeft mij machtig aangegrepen. Het is het lied van mijn knapentijd. Ik zong het zo vaak met mijn (thans) zalige vader".
Als Kohlbrugge in zijn jeugdtijd een vertrouwde voor zijn ziel gehad heeft, iemand die hem begreep en met wijsheid leidde, dan was het zijn vader. Niet zonder oorzaak heeft de volwassene hem, bij een terugblik op zijn leven - in een door hem zelf geschreven en in het Latijn gestelde levensloop! - de "vriend van de zoon" genoemd. Daarin ligt diepe tederheid en dankbaarheid. En Kohlbrugge heeft hem voor hetgeen wat hij werd, inderdaad veel te danken. Als het Oude Testament hem geen boek, met zeven zegelen verzegeld, bleef, maar hij daarin overwegend het Christusgetuigenis ontdekt heeft, dan gaat dat op de in Gods Woord zo diep gefundeerde zeepzieder terug. Het tekent hem en zijn aard, zijn flinkheid en zijn geestelijke betekenis, wanneer hij het zijn zoon herhaaldelijk inprentte: "Als je de vijf boeken van Mozes verstaat, dan verstaat ge de hele Heilige Schrift"; of wanneer hij Mozes de beste man noemde, om hem in "zijns Konings paleis te brengen en daarin rond te leiden".
Godsdienstonderricht aan de met tegels bedekte kachel.
Het eerste onderwijs in de waarheden van de Bijbel schijnt hem vooral de grootmoeder meegedeeld te hebben. Dat moet een voortreffelijke vrouw geweest zijn.
In het huis van Anna van der Horst te Edam bevond zich, zoals in alle toenmalige Hollands-Friese huizen, de open haard, waar, onder de glanzende koperen ketel, op een brede stenen plaat de turf opgestapeld lag. De muur sierden echter de beroemde

kachels van Delfts wit-blauw porcelein, en daarop placht vaak de gehele heilige Geschiedenis afgebeeld te staan. Aan die haard zaten in de stoelen met hoge leuningen grootmoeder en kleinkind, als hij van Amsterdam uit op bezoek kwam, en dan begon de oude vrouw aan de hand van de kachel het gebeuren uit de heilige tijd te verklaren.
En luisteren, dat de knaap deed! Hij luisterde zich in het meegedeelde in. Nee, hij zag alles met de grootst mogelijke levendigheid. Heel erg mooi heeft hij zelf daarover in zijn geschrift "De tale Kanaäns" gesproken.
"Ik had een grootmoeder, die Loïs heette (2 Tim. 1 : 5); die ging vaak met mij een mooie tuin in. Daar zag ik onder de bomen een knappe man en een mooie vrouw. In een andere laan zag ik, dat zij beiden erg lelijk geworden waren, en dat zij door iemand in een wit kleed uit de tuin verdreven werden. Deze persoon had een vlammend zwaard in de hand, waarmee hij ze verdreef. Daar zat een uitgehongerde jonge man met erg fijne gelaatstrekken, die begeerde te eten, wat de zwijnen aten; maar hij kon niet bij de trog komen. Dan dacht ik maar steeds, dat ik daar zat. Vaak bracht zij mij bij een kribbe en verklaarde mij, dat het kleine Kind, Dat daarin lag, mijn Koning is. Vandaar bracht zij mij naar een kruis, en zeide: Daar hangt nu uw Koning met uw zonden! En als zij mij dan een graf liet zien, waaruit de Koning te voorschijn kwam, dan vond ik daarin meer vreugde dan in al mijn speelgoed...".
Hoe sterk Kohlbrugge uit de Heilige Schrift geleefd en hoe hij zijn gehele leven over haar nagedacht heeft, in haar zich op bijna onovertroffen wijze thuis betoonde en in deze (goud)- mijn de weg wist te vinden, zal steeds één van de geheimen blijven, die hem aankleven. Het zou welhaast onbegrijpelijk zijn, als wij niet wisten, hoe zijn wezen zich, onder de inwerking van de grootmoeder, van kindsbeen af tot de Bijbel, en vooral tot het Oude Testament gewend en zich ervoor ontsloten heeft.
"Reeds als jongen hoorde ik altijd graag dit Evangelie" (n.l. van de Emmaüsgangers), zo vertelde hij in een Paaspreek (over Lukas 24). "Dan wenste ik telkens, dat ik bij dat alles tegenwoordig had mogen zijn, n.l. dat ik mij in de mantel van de Heere Jezus of in die van Zijn discipelen had kunnen verstoppen. Wat zou ik dan geluisterd hebben naar alles, wat de Heere sprak, naar al Zijn onderwijs, ja, naar alles wat Hij aan de discipelen meedeelde, toen Hij hun de Schrift opende en hun alles uitlegde, wat daar over Hem bij Mozes (te lezen) staat, en bij de Profeten! En dan bad ik tot de Heere, of Hij mij ook wilde onderwijzen en mij de Schrift wilde openen. Dat deed Hij dan ook".

De grootmoeder heeft haar kleinkind nog iets anders meegegeven, n.l. een niet te doven liefde voor zijn vaderland. De heerschappij van vreemden waaronder Nederland verkeerde, het lot dat de Oranjevorst getroffen had, en de algemene politieke toestand met haar slechte nawerkingen.. boden voldoende stof voor verhalen, zoals die licht het hart van de knaap bezighouden konden. Zo gelukte het haar, om het "drievoudige snoer en het ideaal van alle Gereformeerden" om het hart te strengelen: begeestering voor kerk, Nederland en Oranje! Het is hem, die zo diep in Gods Woord gefundeerd was, nooit onverschillig gebleven, wat er met zijn vaderland gebeurde. Steeds gevoelde hij zich daardoor ook getroffen, altijd brandde in hem het verlangen, om juist in Nederland een ingang voor zijn verkondiging te vinden, en naar lichaam en ziel leed hij onder de verderfelijke toestanden, die hem de ondergang van "de troon van Oranje" tot zekerheid maakten. Op zijn sterfbed sprak hij: "Snijdt me open en ge vindt niets dan Oranje".
Is het dan bij dat alles onbegrijpelijk, dat nog in Elberfeld, op Kohlbrugge's slaapkamer uitsluitend het portret van zijn grootmoeder hing, en dat zijn blik in de lange dagen van zijn laatste ziekte vaak op de gelaatstrekken van de vrouw rustte, die voor hem in de betekenis van de Bijbel een Loïs geweest was?

Hoofdstuk 2.
Het merkwaardige kind.
De catechiseermeester.

Een drievoudig snoer: kerk, Nederland en Oranje! Met de beide laatste grootheden stond het er in de jeugd van Kohlbrugge niet zo best voor; de zelfstandigheid van het land was verdwenen, Willem I verdreven. Wat valt er van de kerk te zeggen, die Kohlbrugge door de Doop in de Gereformeerde gemeente (in de Westerkerk) ingelijfd was?
De eigenlijke toestand van de kerk in de Nederlanden, zoals wij die in het begin van de eeuw aantreffen, leerde Kohlbrugge pas later kennen. De eerste bewuste aanraking met haar moet een gelukkige genoemd worden, want hij vond in de "catechiseermeester" - d.i.: een van degenen, die in Nederland het eerste kerkelijke onderrichtplegen mee te delen! - iemand, die het oude geloof trouw ~hing en "onder gebeden" zorgvuldig het zijne deed, om Cc jongen de ,gezonde leer", de grondwaarheden van de Lutherse belijdenis zo in te prenten, dat "die later door niets uitgewist kon worden". Schultze heette hij, en Kohlbrugge neemt hem een godvruchtige en Bijbelvaste grijsaard. Graag sprak hij van het leerstuk van de algemene genade en van Christus' lichamelijke tegenwoordigheid in het Avondmaal, en r,ulks onder straffe afwijzing van de Gereformeerden.
De vader had zich bij de zogenaamde Hersteld-Evangelisch Lutherse gemeente aangeskten 1). Als de in Amsterdam enig orthodoxe, de rechtzinnige, stond zij in hoog aanzien, zodat ook streng Gereformeerden, zelfs de calvinist Bilderdijk, die Nederland wakker geroepen had..., hier hun kinderen lieten dopen. Aan deze kerk heeft dus de zeepzieder zijn zoon toevertrouwd om hem te onderwijzen. Weliswaar wist zij zich van de nivellerende (= alles gelijkmakende) invloeden des tijds evenmin vrij te houders als de grote, diep in het volksleven ingrijpende, Gereformeerde kerk. De godsdienstige inzinking had niets gespaard, zoals ze trouwens als een algemeen verschijnsel in het toenmalige Westeuropa beoordeeld moet worden.
Over het geheel genomen, had onder de doordringende invloed van het deisme en rationalisme (de leer van de rede, die over de Schrift gaat heersen, vdHr) een zodanige verwereldlijking plaats, dat nauwelijks iemand meer wist, wat kerk eigenlijk betekent. Hetgeen de kern van de Bijbelse leer vormt, werd met opzet naar de achtergrond geschoven en er werd zolang aan de kerkelijke belijdenis geknutseld, totdat alles, maar dan ook álles in de kerk plaatshebben kon. Men bedoelde de rede, en zei: Heilige Geest. Men had de maatschappij op het oog, en zei: Christelijke gemeente. Men wilde moraal (= zedelijkheid, vd H., en zei: Geloof. Van de praeses (= voorzitter) der Synode wilt men te verhalen: "Hij haat de Dordrechtse rechtzinnigheid (en de Synode van Dordt vormt het fundament van die Gereformeerde kerk van Nederland!) als de pest". De ondertekeningsformule voor de candidaten liet een uitleg open, die hun een volslagen leervrijheid toestond en voor het ongeloof de poorten openen moest. Dat men van de ouderlingen der gemeente meer mocht eisen dan dat zij uit voorname en beschaafde kringen voortkomen, daarvoor was het bewustzijn totaal verdwenen. In de. reglementen der kerk stond in elk geval niets meer van een verplichting, die de ouderlingen hadden aan Gods Woord.
De kerk werd min of meer een gewillig instrument van de staat. Het zout begon vervelend te worden. Als ideaal, dat toen de samenleving bezielde, kan men het parool noemen: Eén volk, één kerk, één geloof! Zo vergaat het in elk geval het gemakkelijkst en voor allen het voordeligst.
Op zo'n manier wiegt men zich het zekerst in de zo vurig gewenste rust en in slaap. Zo

laat zich ook het gemakkelijkst prediken, wat niemands huid nat maakt, en wat toch nog zo vroom klinken en met zo overtuigingsvol gevoel kan voorgedragen worden: Het komt op het leven van de christen aan, en niet op de leer 1). Dus werden toen geheel konsekwent de theologische faculteiten aan de hogescholen opgeheven en haar professoren bij die van de filosofische ingedeeld. Wie toch nog in de geloofsleer onderwijs wenste te ontvangen, moest nadrukkelijk bij de staatkundige overheid een verzoek indienen.
De wereld had in de kerk het Woord in bezit genomen. De mens liet weer eens altaren voor zich bouwen. De stormen van de tijd brachten daar geen verandering in. Ernstiger naturen wendden zich in groot ongenoegen af. Willem de Clercq, een man die wij nog vaker in Kohlbrugge's omgeving zullen ontmoeten..., schreef, vol walging van zulke toestanden: "Onze gehele godsdienst is mij veel te flauw (= vervelend)".
De Hersteld-Evangelisch Lutherse gemeente in Amsterdam, die de reputatie van rechtzinnigheid genoot, vormde te midden van dit, de jeugd van Hermann Friedrich Kohlbrugge overschaduwende, godsdienstige verval zo weinig een uitzondering, dat zij hem omwille van zijn ware geloof uitgeworpen heeft.

De helderziende.
Dus van hier, een toch in het menselijke leven beslissende macht..., kon de jonge Kohlbrugge geen voeding of verdieping krijgen. Wat hem daaraan hielp, moest hem al van de andere kant geschonken worden. Volgens zijn eigen woorden over zijn innerlijke leven, had hij zich al in zijn vroegste levensjaren door de Heere Zelf onderwezen gezien.
Kohlbrugge heeft voor het kinderspel maar weinig gevoeld: "De spelletjes van de jongens lagen hem minder aan het hart" (eigen verslag). Hij gaf zich aan het leren over. Alles wat hem in zijn jeugd wedervoer, heeft – voor zover wij weten - ertoe moeten bijdragen om de naar binnen gerichte trek van zijn wezen, die we reeds bij de knaap waarnamen, te versterken.
Hier komen echter ook al de bijzonderheden en merkwaardigheden aan de dag, die aan zijn leven menig raadsel geven. Hij heeft een eigen oog gehad, dat tot de krachtigste visie in staat was, hij is iets als een helderziende geweest. Die wonderlijke gave, die ook de gerijpte man nog eigen bleef, trad al bij het kind op. Wat hij daarbij ervoer, raakt aan het onbegrijpelijke, en droom en werkelijkheid laten zich vaak maar moeilijk onderscheiden.
Zo stond Kohlbrugge als kind eens plotseling voor een vergadering, die over hem gericht wilde houden; de gezichten die hij hier zag, maakten een onuitwisbare indruk op hem. Hij vond ze later allemaal op heel andere plaatsen terug, en wel bij zijn vijanden, die hem in de strijd zijns levens tegenkwamen. - Op een dag werd hij als knaap door zijn vader weggestuurd, om zijn broer van het ijs te halen, daar de dooi ingetreden was en het ijs dreigde te breken. Lange tijd dwaalde Hermann Friedrich in de vochtige mist op de gladde ijsvlakte rond, om de vermiste te zoeken. Ineens verscheurde een lichtende gestalte de mist en wees hem met de hand terug. In hetzelfde ogenblik zag hij, dat hij voor een diep gat in het ijs stond. Vlug keert hij zich om, haast zich naar huis en vindt de zo lang gezochte al binnen.
Wonderlijk! Kohlbrugge heeft van deze ervaringen als over hem van God gegeven aanwijzingen gesproken. In de zwaarste tijd van zijn leven gewerd hem - zo schrijft hij aan zijn dochter, nog na een mensenleeftijd - op weg van Utrecht naar Zeist, zonder menselijke bemiddeling de mededeling: een koning van Pruisen zal hem aan zijn recht helpen. "Je weet toch, hoe dat later alles uitgekomen is". We zullen nog horen, dat hem op deze eigenaardige, onverklaarbare manier zelfs het kerkhof van zijn

latere gemeente in Elberfeld aangewezen werd, waarop hij zelf onder zijn kudde rust.
De helderziende wordt blind.
En deze helderziende knaap werd nagenoeg blind, en bracht bijna twee jaar in diepe donkerheid door. Een ooggebrek bezocht de knaap, en dreigde hem van zijn gezicht te beroven. Volgens dokters voorschrift moesten de ogen zoveel mogelijk ontzien worden, en zo kwam het tot de eerste zware verbanning in zijn leven. Welk een geduldsoefening voor de jonge man, om week na week, maanden en maanden lang, in duisternis en volledige afzondering door te brengen! Welk een gebeurtenis met diep-ingrijpende werking!
Heeft de Nederlandse biograaf van Kohlbrugge gelijk, dan werkten in die tijd in hem al de ernstige, donkere gedachten over het graf, dat God en mens, dat zonde en genade vaneen- scheidt; de ernst der eeuwigheid trad herinnerend vóór hem. In elk geval konden zulke niet slechts smartelijke, maar ook naar binnen wijzende gebeurtenissen uit zijn jeugd, gemakkelijk bij een knaap als Kohlbrugge vroegrijpheid, ja melancholie te voorschijn roepen, die hem op alles wat hem wedervoer, op het hevigst deed reageren. Er wordt verteld, dat in die tijden hem naast de Bijbel "Robinson Crusoë" het liefste boek geweest is, omdat het aan zijn neiging om te fantaseren en zich op het terrein van het geheimzinnige te bewegen, wonderlijk tegemoet kwam.
Overigens bleef Robinson Crusoë zijn lievelingswerk. Als zijn geest naar ontspanning verlangde, dan greep hij ernaar. Toen (in het jaar 1842) zijn ogen dermate ziek werden, dat hij slechts anderhalf uur per dag werken mocht, moest zijn vrouw hem veel helpen. "Het is daarbij voor mij erg opwekkend, dat mijn beste vrouw mij de gehele avond iets voorleest. En uit welk werk? Ja, dat moet ge eens raden! Uit een heel, heel belangwekkend boek, uit... de Robinson, die ge voor ons achterliet. Het komt buitengewoon goed uit, dat deze reisbeschrijving mij zo opvrolijkt...".

3. HARDE JEUGD.

Met tien jaar al makelaar.

Hermann Friedrich Kohlbrugge heeft buiten alle verhoudingen lang de lagere school bezocht. Voor iets anders was er voorlopig in het ouderlijk huis niet voldoende, want de politieke verhoudingen werkten ook op de zeepziederij noodlottig, en voor alle dingen gaf het door Napoleon doorgevoerde continentaalstelsel aan de zaak van de vader een zodanige stoot, dat er van de glans op de "kroon" op het Damrak maar weinig overbleef. De invoer van de noodzakelijke grondstoffen, die de zeepzieder nodig had, hield volkomen op, en zo trachtte men een, de moeder in de droom duidelijk geworden, nieuwe methode, maar ook met een nieuw risico..., de zaak op een degelijker grondslag te vestigen.
De oudste uit het gezin werd al gauw mede bij het werk in de zeepziederij betrokken; al twaalf jaar oud, had hij nog niets anders geleerd, dan wat de lagere scholen aan kennis plegen te bieden. Hij beschouwde het langzamerhand zelf als zijn toekomst, om de vader in de zaak op te volgen.
Dat hij zo'n toekomst met een blijde blik zou hebben tegemoet gezien..., wie zou dat willen onderstellen? Hij werd er al vroeg getuige van, hoe de vader in zijn beroep zich moest afmatten en afbeulen, om slechts enkele vorderingen te kunnen maken.
Later heeft hij er zich duidelijk aan herinnerd, n.l. toenmaals, toen zijn broer Thomas Dietrich, die naar zee gegaan was, hem van zijn vreselijke vermoeidheden, van zijn reuma en darmziekte en zijn, bij het mastklimmen, bevroren vingertoppen veel te klagen wist. Dan plaatste hij de broer voor het portret van de vader, wiens leven alleen maar enkel moeite, last en hitte geweest was. "Ik heb hem in de koude winter van 1813 boven de kunstmatige potas aan het werk gezien. Door het scherpe materiaal waren hem - en dat is nog iets anders dan bevroren vingertoppen! - alle nagels van de vingers losgegaan, en toch was hij zonder de nagels al maar door met het scherpe materiaal bezig, en was hij blij, als er maar wat te verdienen viel, en vergat hij menige zorg, als ik maar, als een jongen van tien jaar, mijn zaak als makelaar goed gedaan had".
In de ene hand de pook, in de andere Plato.
Met tien jaar al makelaar! Dat was het lot van de jongen. Een jeugdloze jeugd!
Toch zag de vader in, dat zijn zoon Hermann Friedrich tot andere dingen geroepen was, dan met potas zeep fabriceren, en hij besloot om hem een veel omvattende opleiding te geven. Dus al bleef de opgroeiende jongen desondanks ook aan de ketting van 's vaders zaak om ook verder mee aan te pakken, waar dat nodig was..., toch doorliep hij op de scholen waarop hij gestuurd werd, zonder moeilijkheden, de ene klas na de andere. Allereerst volgde hij - volgens zijn eigen aantekeningen - een particuliere school, waar hij ook vreemde talen leerde, en daarna - toen hij 15 jaar oud was - het gymnasium.
Boeken werden nu zijn lust en zijn leven. Daar, waar niemand ze vermoedde, ontdekte hij er en verdronk erin. In Edam, waar Kohlbrugge bij zijn grootmoeder graag onder de hoge bomen van het kerkhof al wandelend studeerde, ontwikkelde hij zich tot je reinste schatgraver. In het oude Godshuis ontdekte hij een verborgen deur, die nog niemand bekeken had. Zijn van Robinson Crusoë afkomstige levendige nieuwsgierigheid deed hem die deur openbreken, en kijk, na het beklimmen van een steile stenen trap, zag hij zich plotseling in een kamer, die in oeroude tijden als klaslokaal gebruikt kon zijn. Daar vond hij een massa oude boeken, waarvan hem de burgemeester van Edam er enkele als aandenken aan zijn ontdekking schonk. Echter

niet slechts om zijn avonturen, maar ook voor zijn grote ijver en om zijn gaven kreeg hij meer dan één beloning; schitterend gebonden uitgaven van Latijnse en Griekse klassieken worden nog heden ten dage in zijn familie bewaard, als tekenen van de hoge waarderingen.
Kohlbrugge toonde een speciale voorliefde voor de vreemde talen, vooral voor de Oosterse. Terwijl hij aan zijn leraar van Lennep de inleiding in Herodotus en Homerus dankte, maakte Willmet hem met de Oosterse schrijvers bekend, z6dat hij het wagen kon om in het Hebreeuws, Syrisch en Arabisch met Rabbijnen, aan wie er in Amsterdam geen gebrek was, ijverig te disputeren. Wat is hem dat bij de bestudering van het Oude Testament van pas gekomen! Ook oefende hij zich privé vaak in nachtelijk doorwaakte uren, in de filosofische werken van Cicero en in die van Homerus en Vergilius, die hij om hun menselijk-zakelijk karakter hoog waardeerde. Zo dook hij, vooral toen hij het zogenaamde Athenetim in Amsterdam bezocht (sedert 1821), volledig onder in de wereld van de oude dichters en wijsgeren. Boeken verslond hij, bibliotheken doorsnuffelde hij, talen leerde hij, en de kunst der poëzie ging als een bonte bloementuin voor zijn ziel open. Ja, hij begaf zich (in de zomer van 1823) voor drie weken naar Utrecht, om zich door vier professoren in het publiek "te laten onderzoeken en tot candidaat in de filosofie en de schone wetenschappen te laten verheffen".

Maar raakte hij daarbij niet al maar dieper in een hem, van huis uit vreemd, vaarwater verzeild?
De kosten van zijn studie - in het jaar 1823 begon hij ook theologische colleges te volgen, en kreeg hij onderricht van de professoren Van Hengel en Bendinger - bracht hij met zijn handenarbeid bijeen, met werk, dat hij als trouwe steun van de onder zware zorgen gebukt gaande vader, in de zeepfabriek verrichtte. "Ik heb het er, zo kon hij tot zijn broer zeggen, zonder bang te zijn om door hem weerlegd te worden..., met taaie volharding in alle opzichten op toegelegd, om mijn ouders behulpzaam te zijn en mijn broers en zusters van dienst te zijn. Ik leerde onder grimmigste koude in een onverwarmde ruimte, hield gedurende drie jaar aan één stuk toezicht in de fabriek, zonder ook maar één middag een warme maaltijd te genieten, en dan stond ik weer dag en nacht voor een gloeiende zeepketel, en stookte ik met een zwaar instrument van ijzer duizend pond gloeiende potas. En ondanks dat alles hield ik niet op met leren. Ten slotte sliep ik per nacht amper drie à vier uur, en stond dan nog ongeveer veertien dagen lang een paar nachten achteréén zonder te slapen aan de zeepketel. Tenslotte sliep ik drie maanden lang helemaal niet. 's Nachts studeerde ik en overdag zorgde ik voor jullie, terwijl ik les gaf en klanten bediende; en toen dat allemaal gelukkig doorstaan was, toen ging het voor mij nog verder, en ik zat - meer dood dan levend - in de vreselijkste koude tot laat in de nacht, en dat zo menige avond, zonder vuur, om maar doctor in de godgeleerdheid te worden".
Meer dood dan levend! Met de ene hand stookte hij 's nachts de oven, en met de andere hand hield hij het boek vast om het te lezen! Bovendien een mens met een nog veel groter portie ongeduld en vooruitstormende hartstocht, dan jonge- mensen op zichzelf al eigen schijnt te zijn. Bij het godsdienst- onderwijs aan de kinderen bekende hij immers aan zijn latere leerlingen, dat hij in zijn jeugd vooral tot drift geneigd geweest was; en alleen daardoor, dat hij stilletjes voor zichzelf het alfabet opgezegd heeft, is het hem gelukt om de hete opkomende gloed onder de duim te krijgen.
De dood van de vader.
De zaken stonden er thuis overigens hopeloos voor. De stroom werd sterker dan de kracht, welke de boot ertegen steunde. De zaak in de zeepziederij werd hoe langer hoe

meer een onbegonnen werk 1). Het doet bittere pijn, om hele levensjaren en levenskrachten vergeefs aan het werk te besteden; nog bitterder smart het, wanneer boosheid en gemeenheid de arbeider het welverdiende loon voor alle aangewende moeite doen verliezen.
Ook dat heeft Kohlbrugge met zijn vader moeten ervaren, en juist die ervaring heeft zijn gevoelige gemoed een stoot toegebracht, die hij niet gemakkelijk te boven kwam. De gemeenheid triomfeerde, triomfeerde over de rechtschapenheid en alle inspanning van de vader. Het is het oude liedje: Om de reeds wrakke "Kroon" te steunen verbond zich de oude Hermann Gerhard Kohlbrugge met een compagnon, aan wie hij een volledig vertrouwen dacht te kunnen geven. Maar door allerlei verkeerde kuiperijen wist deze te bereiken, dat hij in het algehele bezit van de zeepfabriek kwam en haar stichter er plotseling buiten stond. Gedurende de nacht waren Kohlbrugge's ouders arme mensen geworden. Zij moesten voor vijf, nog in leven zijnde kinderen zorgen. Een (de man) aangedaan proces leidde niet tot het gewenste doel. Te fijn had die schurk de netten gesponnen. Armoe en verbitterdheid en neerslachtigheid en de onverdiende schande ontnamen de vader alle levensmoed. Hij stierf, toen zijn oudste zoon 22 jaar oud was.
Kohlbrugge was al aan slagen gewend. Deze bruiste als een zeer zware op zijn jonge leven neer en verbrijzelde alles. Juist in dat jaar bereidde hij zich voor op zijn theologisch examen, dat hij in Utrecht aan de universiteit aldaar moest afleggen (en in 1825 metterdaad aflegde). De onrust, welke dat vooruitzicht meebracht, de zorg voor de vader - door hem zijn "in wijsheid en trouw niet te overtreffen vriend" genoemd! -, de vreselijke twijfelingen die daarbij zijn ziel verscheurden, lichamelijke noden, als gevolg van de doorwaakte nachten..., dat alles was bijna te veel.
Bovendien was aan het sterven van de vader een belevenis verbonden, die zowel merkwaardig als schokkend op hem werkte. Zoals hij zelf zegt, had hij toen de gedachte om theoloog te worden, van binnen al geheel opgegeven. Hij studeerde alleen nog maar óm te studeren, en wijdde verder zijn krachten aan de zaak. Nu riep zijn vader hem aan zijn sterfbed en liet hem beloven, dat hij de studie in de godgeleerdheid in elk geval tot het doctoraal zou voortzetten. "Ik zei tegen hem: Lieve papa, weet ge wel, hoeveel honderden guldens dat gaat kosten? Ik heb zelfs niet eens zoveel stuivers". "Wat? - antwoordde hij - daarnaar vraag ik niet. Geef mij maar de hand en beloof het mij". Toen zei ik: "Dan, papa, hebt ge mijn hand". Hij nam ze en sprak: "Nu sterf ik rustig", en weg was hij. Een stellig aangrijpend uur voor de jongeman, dat hem in de diepste grond van zijn hart bezighouden moest. Werd hem toen niet een drukkende verantwoordelijkheid op de schouders gelegd, waaraan hij zich niet wist te onttrekken? Moest hij geen erfenis aanvaarden, die de zwaarste verplichting in zich verborg? "Ik heb het maar niet uit de mouw geschud".
Hier sluiten zich de deuren van zijn jeugdtijd. Zij sluiten een deel van zijn leven af, dat arm aan vreugde, maar rijk aan beproevingen geweest is, maar dat diepgang bezat.
Als deze jeugd ertoe bijgedragen heeft, dat Kohlbrugge werd, wat hij geworden is, n.l. de man, die het Woord van de soevereine God van het Oude en Nieuwe Testament onverminderd en ongebonden aan de gemeente moest en mocht verkondigen, dan kan ook van die jeugdtijd zonder jeugd, gelden hetgeen Kohlbrugge later van zich zei:
"Ik sterf erbij en herroep van alles, wat ik geschreven heb en gij nu in handen hebt, geen tittel of jota. Ik weet, dat het Gods Woord in zuiver goud en zilver is, want ik heb het maar niet uit de mouw geschud, maar als vrucht van het diepstgaande lijden heb ik het u meegedeeld -, ik, die elke dag, ja elk uur, elk ogenblik mij totaal afhankelijk gevoel van vrije genade en de erbarming van God, ja, die dagelijks als een worm in het stof, voor Zijn genadetroon kruip".

II. DE RIJKBEGAAFDE EEN BEDELAAR, DE TWIJFELAAR AAN GOD, EEN MAN VOL ZENDINGSBEWUSTZIJN.

HOOFDSTUK 1. TIJDEN VAN TWIJFEL EN VAN MYSTIEK. Met het hoofd een heiden.

In een Latijnse, ietwat overdreven brief heeft de jonge Kohlbrugge eens de beide Krummacher's in het Wupperdal laten groeten, en Gottfried Daniel als de "Elia en Elisa", en Friedrich Wilhelm als "Apollos en Aquila" geëerd. Hoewel er later tussen laatstgenoemde en hem een steeds grotere vervreemding ontstaan is, zo heeft hij zich aan Gottfried Daniel Krummacher blijvend verbonden geweten. En het is merkwaardig om te zien, hoe diens ontwikkeling een sterke overeenkomst met die van Kohlbrugge vertoont, - en men herinnere zich daarbij, hoe in het grootse tijdperk van de Hervormers de weg van vooraanstaande, leidende figuren, zowel innerlijk als ook vaak uitwendig, op een eigenaardige wijze parallel verlopen is.
Ook de Tecklenburger G. D. Krummacher stamde van een vader, die in zijn ernstige godsvrucht en zijn rechtschapenheid bij zijn zoon grote eerbied en liefde afdwong. Na een in menig opzicht moeilijke tijd der opleiding, die hem met de door Voltaire's geest verpeste "Verlichting" bekendmaakte..., verviel Krummacher tot een richting, die hem heel ver van de diepgaande overlevering van zijn ouderlijk huis wegvoerde, en beoefende hij de theologische studie slechts op een mechanische manier, terwijl hij in werkelijkheid alleen maar op beschaving bedacht was. Heel "toevallig" echter werd hij met een, aanvankelijk slechts in het verborgen stromende, richting bekend en stortte' ij zich daar hals over kop in. Een geenszins belangrijk, maar voor hem wel betekenisvol geschrift van Myseras; wie kent het vandaag aan de dag nog?.. - "Gevoelens en ervaringen van een vrome op de weg naar de eeuwigheid", vormde gedurende lange tijd zijn (geestelijke) voedsel. Totdat er een geweldige doorbraak kwam, een bekering, waarbij het niet zonder de sterkst mogelijke innerlijke schokken toeging, een binnengesleurd-worden in de actuele waarheid van het Goddelijke Woord, waarvoor er slechts al maar meer diepe kennis van zonde en de kreet, uit de diepte, naar genade zijn kan. Nu worden de Reformatoren zijn wegwijzers en de ernstige christenen en "stillen in den lande" zijn vrienden. Toch blijft hij in een, de eigen vroomheid gevoelend en verzorgend, bestaan steken, maar dringt door tot de enige lof op de vrij verkiezende, algenoegzame genade.
Bijna bij elk van deze verschillende, uit elkaar voortkomende, halteplaatsen zou men ook de naam van Hermann Friedrich Kohlbrugge kunnen noemen, ofschoon hem een mensenleeftijd van Krummacher scheidde.
Weliswaar was Kohlbrugge een veel grotere, innerlijke levendigheid eigen. Wij zagen hem zich krachtig in de schatten der wereldlijke wijsheid storten, om zich aan vormende waarden alles toe te eigenen en aan zich te trekken, wat maar mogelijk was. "Ik verdiepte mij geheel in de filosofische geschriften van Cicero", "en ik las niets anders dan datgene, wat op de poëzie, welsprekendheid en Oosterse taalwetenschap betrekking had. Bij niets dacht ik meer aan het mij vroeger toevertrouwde, en ik vond mijn volledige innerlijke genoegen in heidense wijsheid en deugd". De bron van zijn eerste jeugd, waarin bij de kachel van de grootmoederlijke haard Wet en Evangelie voor hem verrees..., hoorde hij nog slechts meer uit de verte ruisen.
Kohlbrugge heeft zelf over deze tijd, waarin hij zich aan de heerschappij van de ene Goddelijke waarheid onttrok en zich aan alle mogelijke waarheden wijdde en overgaf,

zeer streng geoordeeld. Ja, men zou kunnen menen, op een overdreven harde manier, die men stellig uit het, later door hem zelf diep gevoelde, contrast met deze periode van zijn leven kan verklaren. "Ik herinner mij een tijd, dat het mij een genoegen was, om de heiligste waarheden van de christelijke religie te ondermijnen, om te spotten met bekering en levend geloof, om aan het bestaan van een God te twijfelen, Die over ons allen waakt, en om Zijn heilige wet te vertreden, terwijl ik mij als een huichelaar in allerlei afschuwelijke wandaden wentelde".
Die regels zijn aan de hem toen meest vertrouwde mens gericht, n.l. aan zijn jonge vrouw, voor wie men niets pleegt te verzwijgen (1828).
Wij hebben weliswaar geen recht en ook niet de plicht, om datgene te verontschuldigen, wat een mens, en wat ook een Kohlbrugge als schuld voor zijn God gevoeld heeft. Maar er zijn toch gewichtige redenen aanwezig, die er ons toe nopen om hier aan een overdrijving te denken bij het uitdrukken van hetgeen er aan zij- en dwaalwegen, zoals bekend, in elk mensenleven te vinden is.
De dichter.
Samen met Kohlbrugge zat een jonge man op de schoolbanken, namelijk ter Haar, die evenals zijn vriend dichterlijk begaafd was. Graag vormde hij bijbelse stoffen om, en dompelde ze dan in het gewaad van dichterlijke schoonheid. Door zijn werken heeft hij er niet weinig toe bijgedragen, om het Nederlandse volk uit de woestijn van de rede-heerschappij en uit de langdurige verafgoding der "deugd" te redden. Hij werd predikant in Amsterdam en later professor in de kerkgeschiedenis te Utrecht (1803-1880).
De twee met elkaar opgroeiende, levendige en voor bezieling vatbare mensen bewogen elkaar wederkerig tot steeds nieuwe pogingen, om de Pegasus te beklimmen. Daarbij ondervond Kohlbrugge de vreugde, dat zich een tijdschrift bereid verklaarde ("Mnemosyne, Mengelingen voor Wetenschap en fraaye Letteren"), om zijn gedichten op te nemen. Ook in een, "aan de schoonheid, deugd en kunst gewijd jaarboekje" vonden de producten van zijn geestdriftige uren toegang. Hij heeft ze in hun bekoorlijk-sierlijke uitgave van elk jaar in de lieve handen van zijn hem heimelijk toegedane bruid gelegd.
Reeds een vluchtige blik op Kohlbrugge's rijmen, die nooit de beroemdheid van ter Haars dichtkunst bereikt hebben, leert ons dat de periode van een volledig aan het christelijk geloof tegengestelde houding, maar een uiterst korte tijd beschoren is geweest. Sinds zijn 17e levensjaar stort zijn ziel zich in gebonden taal uit. Niet alle, maar toch wel de meeste verzen bewijzen een religieuze nood. Nu eens spreekt hij op een gevoelvolle wijze zijn vader aan en besluit met het uitzicht op de valige eeuwigheid (1821), en dan weer wendt hij zich tot de "eeuwige Macht boven ons”, om Die te prijzen en de grootheid van Jezus te verheerlijken (1822). Boven een ander gedicht wordt "Zielerust" geschreven, welke alleen in Christus' kruis gevonden wordt, en nog weer een ander gedicht spreekt van de macht van het geloof. Da Costa, de bekende Nederlandse dichter, die ver boven de middelmaat uitklimt, wekt hem op, om zich op 's mensen eigenlijke bestemming te bezinnen; die wordt gevonden in de eeuwige zaligheid (april 1824). Zo gaat het verder.
Al moge Kohlbrugge in die jaren dan al diep ondergedoken zijn in de heidense filosofie en in het denken van de oude Romeinen en Grieken, - hij is er niet in verdronken.

Op reis.
In de zomer van 1822 maakte de jeugdige dichter een reis naar Menslage in het Hannoverse, om zijn oom te bezoeken. Het was zijn eerste reis en ze maakte op hem

zo'n indruk, dat hij in een "dagboek" - als eerste mocht ik van de inhoud kennis nemen! - de ervaringen van elke dag (van 9 juli tot 29 augustus) zo zorgvuldig mogelijk, tot in de geringste kleinigheden neerlegde. Als een blij, een aan de dampen van de zeepziederij gelukkig ontkomen mens bewoog hij zich onder zijn familieleden, en deinsde er niet voor terug om aan de volksdansen mee te doen. Maar met een opmerkelijke veelvuldigheid zijn ook de preken opgetekend, die hij op zijn reis beluisterde, en allerlei gedachten over de Duitse vorm der eredienst spreidde hij voor zich uit. Kwam hij weer in een nieuw plaatsje, dan zocht hij ook altijd de predikant der gemeente op.
Vol dank voor al het beleefde keerde hij naar Amsterdam terug. Nu moest er natuurlijk een brief naar de oom! En nu moet Kohlbrugge hem ook laten zien, dat hij bij hem in de Duitse taal vorderingen gemaakt heeft, en zo komt het tot de volgende aardige zinnen in het briefje: "Ik zit nu weer op mijn studeerkamer en alleen maar een aangenaam droombeeld van genot is mij van alles overgebleven en een terugroepen van opgewekte dagen...". Hij besluit vol betekenis: "God zij ons genadig, wij zien elkaar terug". Aan diezelfde oom berichtte hij een jaar later over de dood van zijn zusje, in deze woorden: "Het heeft Gode behaagd om het kindje, waarmee Hij tien dagen geleden mijn lieve moeder zegende, in Zijn hemel op te nemen. De dood verwondde het kind met smartelijke pijlen".
Lijkt dat allemaal op een volslagen verwereldlijking van zijn gemoed? Het moge dan al niets dan de overgeërfde vroomheid geweest zijn, die hij a.h.w. vanzelfsprekend over de drempel van zijn jeugd meenam..., maar ze heeft hem toch nooit helemaal verlaten. Of klinkt het naar godsdienstige dwaling, als hij bij de dood van zijn vader een brief vol diepe ellende naar Menslage verzendt, en zijn sterven met Paulus' woord "als winst" aanduidt - "glimlachende blies hij de ziel uit, biddend ging hij de hemel binnen... De hoop op het zalige wederzien vertroost ons!"
In die tijd valt ook de dag, waarop hij onder de leden van zijn kerk toetrad (december 1823). Wel bezitten wij daarover geen getuigenis van Kohlbrugge, dat deze daad, die precies op onze huidige confirmatie gelijkt, en waarover men stellig op twintigjarige leeftijd anders denkt, dan de thans veertienjarigen.., diepere indruk op hem gemaakt heeft. En toch, al zou het vaststaan dat die dag spoorloos aan Kohlbrugge voorbijging, dan kenmerken toch enkele verzen van zijn hand, die kort daarna ontstaan zijn, de weg waarop de student zich toen bewoog:
"De wolken breken; mijn Rechter zie ik toornend. Hij nadert! Hij dreigt! Waarheen zal ik ook maar vluchten? Naar Golgótha, o mijn ziel, vlucht toch naar Golgótha. Zink dáár wenend aan het kruis terneder"!).
Vertoont zich daar niet een blik in een mensenhart, dat geen rust vindt, ook niet bij alle wijsheid van deze wereld?

De in de Schrift bekwame student.
Nog één getuigenis moge hier volgen, om de toenmalige godsdienstige gezindheid van Kohlbrugge te tekenen. In Utrecht sprak Prof. Van Hengel voor zijn studenten over de uiteenzettingen van de apostel Paulus in 1 Korinthe10, en merkte bij de beginwoorden op, dat hij met de Rots Die door de woestijn met het volk Israël meetrok, niets kon aanvangen. Hij vroeg de jongelui vóór hem, of zij zich iets bij de tekst konden indenken; maar niemand kon er zich iets bij denken. Toen meldde zich de jonge Kohlbrugge: Of het niet zo kon en moest opgevat worden, dat Christus Zelf Zijn volk door de woestijn leidde? Wel werd hij later doof zijn medestudenten om zijn uitleg bespot, maar de professor was van gedachten: "U bent een echte leerling van Bilderdijk (de calvinist) en zult nog een bijzondere plaats in de kerk innemen".

En toch, de eerste plaats in het hart en leven nam niet zijn geloof in, hoe rechtzinnig hij dok zijn mocht; overheersend bleef in de jaren van zijn eigenlijke studie (tot 1825) zijn liefde tot de bonte poëzie, tot de diepzinnige filosofieën van de ouden en tot de geheimzinnige klanken der talen.
Kohlbrugge wil geen oud wijf van een broer grootgebracht hebben.
Toen sloeg op deze weg, die voor Kohlbrugge allerlei gevaren inhield, de bliksem vlak voor hem in: de dood van zijn geliefde vader. De verpletterende gebeurtenis heeft een van de diepgaande en beslissende wendingen in zijn leven veroorzaakt, waaraan het zo opmerkelijk rijk is. Uit alle wolken gevoelde hij zich op de aarde geworpen. Hij was immers op een bijzondere wijze aan zijn vader gehecht, die zijn oudste voortreffelijk had weten te leiden. Zijn positie die hij in de zaak en die hij naast zijn studiën - zoals wij zagen - ernstig en plichtsgetrouw waarnam, deed thans de ogen der ganse familie op hem rusten; de last der verantwoording, bij de zorg voor de grote kinderschaar van zijn oom weder, bij te staan..., kon hem erg neerdrukken. Wat moest er nu van hen allen worden, nu de vader weggeroepen was, zonder één of ander middel achter te laten?
Een brief, die hij later aan zijn broer Thomas schreef, verraadt dat Kohlbrugge helemaal in de plaats van de vader groeide; een vader kan niet indringender vermanen en met geen krachtiger gezag optreden. Hoe dan? Wel, Thomas wil zijn post verlaten, omdat alle be gin zo moeilijk is en het gekozen beroep van zeeman meer beproevingen met zich brengt dan hij zich had voorgesteld! "Dat toch je ziel, Dietrich Thomas, geborgen moge zijn in Christus: daarop komt het voor u op aan. Maar om verder de moed op te geven, van boord weg te willen, en iemand anders aan je plaats brengen - daarvan wil ik niets weten, precies alsof je mij daarover nooit geschreven had. En ook jij behoort niet te vergeten, alsof zulk een wens nooit in je binnenste opgekomen was. Het schaamrood zou mij in het gelaat vliegen. als iik niet slechts tegenover anderen, maar vooral bij mijzelf het bewustzijn moest hebben, dat ik een oud wijf van een broer grootgebracht en ook maar één ogenblik aan je wens gehoor gegeven had.
Dat kan, wil en zal ik niet doen. Je zou mij deswege zelf wel op rijpere leeftijd moeten verwensen. Op je post als een kerel volharden, en voor Christus bij Zijn terecht uitgaande roeping leven en sterven, dat is de ziele-adel, waartoe ik je oproep. Z'n post verlaten, omdat alles zogenaamd tegen de draad ingaat.., is de trotse jongeling onwaardig en blijft de luiaard voorbehouden, voor wie het hetzelfde blijft, of zij als mannen van eer dan wel onder de galg begraven worden".
Wat een filippica! Maar toch een woord, dat uit de zware verantwoording voortkwam, welke Kohlbrugge na de snelle afreis van de vader op zijn schouders gevoelde en die hij serieus trachtte na te komen.

In hoever het hem gelukte, om de broers en zusters te helpen, dat blijft hier buiten discussie. In elk geval heeft Thomas het plan opgegeven, om de onzekere scheepsplanken te verlaten en zijn plaats op de schoenmakerskruk in te nemen. Toch is hij omgekomen en ellendig te gronde gegaan, evenals ook zijn broer Nicolaas. Z'n zuster Naatje hield voor een tijd een winkel, trouwde erg ongelukkig, bracht veel leed over de familie en stierf in bittere armoede. De innigste betrekkingen had Kohlbrugge met zijn broer Jakob, een bekwame en echt vrome, vroeg gestorven man.
Zielkundige schok.
Zo omringden de drie-en-twintigjarige de zorgen des levens, en eisten zijn krachten, zijn energie en zijn optreden op. Dat moest hem - als de luchtige zinnen werkelijk zijn jeugdleven hadden willen beheersen - grondig wakker schudden en uit alle dromen

rukken. Daarbij kwam dan nog de plechtige belofte, uitgesproken bij het sterfbed van zijn vader, om heen te sturen op de afsluiting van zijn theologische studie, en wel met alle nadruk; hoe was zoiets mogelijk, als hij zich verder op alle mogelijke zijwegen verloor?
Hij dook uit het ondiepe water te voorschijn, waarin hij tot nog toe zijn levensgenoegen gehoopt had te vinden en sloeg nu een andere richting in.
Een donkere ernst en een vragen naar blijvende levenswaarden, ja, de laatste vraag naar God kwam in hem op. Hij zelf heeft in de dood van zijn vader de oorzaak van die wending in zijn leven gezien. "Echt, zo schrijft hij aan zijn moeder, als het anders gegaan was, dan zou ik waarschijnlijk de Heere nooit hebben leren kennen, en was ik een leugenprofeet en baälspriester en zieleverleider geworden, zoals er daar tegenwoordig zeer velen van zijn. Alles wat de Heere, onze God, met ons doet, is heerlijkheid, wijsheid en majesteit, ofschoon wij het op het moment zo niet bekijken..."
Toch hebben deze heilzame psychische schokken hem heel wat gekost. Op éénmaal gevoelde hij zich niet meer wél in zijn huidige omgeving. Hij zocht de eenzaamheid en wijdde zich nu aan die kunst, welke tot nu toe min of meer ontspanning en spel geweest was, maar nu het karakter van een helpende vriendin aannam, die alleen hem nog begreep: de dichtkunst.
Nu stortte zich zijn ziel ledig in liederen, uit de drang om ergens zijn smart over het ernstige verlies van zijn leven te kunnen luchten. In een nog nagelaten gedrukt gedicht, onder de titel: "Bij de dood van mijn vader", beklaagt de verlatene op diep aandoenlijke wijze zichzelf, en sluit hij met het eenzame kerkhof, dat het dierbare graf in zich bergt.., een innige vriendschap. In diepe melancholie herinnert de eenzame zich daarbij de gelukkige tijden, toen hij "tussen de knieën van zijn vader een ganse avond lang aangenaam met hem praatte", om zich dan door hem te laten vermanen aan zijn onsterfelijke ziel te gedenken en aan het laatste testament van de ontslapene: "Je Helper zij je God!" Een ander versje wijdt hij aan zijn moeder en tracht haar met de troost der hoop op een weerzien op te richten.
Maar bestond de wending, waarvan hier sprake is, in meer dan in een schok van het eigen innerlijk? in meer dan in de hem plotseling opkomende duidelijkheid, dat hij op de tot dusver gevolgde weg niet verder lopen mag? in meer dan in een inkeer tot zich zelf en in zijn gevoelens en ervaringen? Zou Kohlbrugge Kohlbrugge worden, dan moesten er nog ándere dingen gebeuren; dus moest zich niet slechts de aarde, maar moest zich de hemel bewegen. En zo gebeurde het.

HOOFDSTUK 2.
BIJ HET RÉVEIL. KOHLBRUGGE'S BEKERING.
EERSTE PREKEN.

Kohlbrugge wordt mysticus.
Op zoek naar middelen om de zijnen en zichzelf bij zijn studie in maatschappelijk opzicht het hoofd boven water te doen houden, begon hij aan jongelui privé-lessen in de talen te geven. Onder hen schijnt hem iemand innerlijk nadergekomen te zijn, en de overtuiging te hebben gehad, de half zielsziek gewordene met boeken op te beuren, die in de wereld der religieuze geheimen, in de diepe, donkere schachten van mystisch beleven leiden. En daar Kohlbrugge steeds maar gedreven werd om alles te onderzoeken en zich in alles te storten, wat wetenswaardig schijnt, rustte hij niet, voordat hij "met het ganse verderfelijke mysticisme bekend geworden was en hij dat in de praktijk omgezet had".
Wie was het, die hem daar zo bijzonder boeide? Jakob Böhme uit Altseidenburg, de Teutoonse filosoof genaamd? Was hij het, die hem toefluisterde, "hoe de ziel tot de Goddelijke aanschouwing en gehoor komen kan, en wat haar kindsheid in het natuurlijke en bovennatuurlijke leven betekent, en hoe zij uit de natuur in God, en dan weer uit God in de natuur van het zelf ingaat, ook wat haar zaligheid en verderf is?" Hier dacht Kohlbrugge, als duizenden die van het leven afkerig of onzeker geworden zijn, zowel voor als na hem, de ware voeding te vinden. Van het denken heeft hij nu genoeg gesmaakt, van het ontleden, van kennis en beschavingselementen. Nu gaat het erom te leren kennen, te ervaren, te smaken, te gevoelen, te beleven, het Goddelijke te grijpen in het weggevaagd worden van het eigen-ik.
Hoe sterk Kohlbrugge ook naar buiten geleefd had -, nu was het omgekeerd. En in deze wending tekent zich bij hem de innerlijke ontwikkeling af van de tijd, waarin hij leefde.

Réveil! (= Ontwaking).
Ook in Nederland liep de troosteloze heerschappij van de geestelijke eb op alle gebieden ten einde. Echter niet zo, dat opeens de vloed alles ging bedekken. Maar in de gaten en geulen van de Waddenzee begon het te gorgelen en als het ware uit geheimzinnige diepten steeg het water naar boven. Wij hebben hierin met een algemeen voorkomend verschijnsel te doen, dat gelijkmatig en op bijna hetzelfde uur in gans Westeuropa inzette. In Duitsland noemde men dat de opwekkingstijd, en in Nederland het "Reveil".
In feite trad er iets nieuws aan de dag, alsof iemand "reveil" (= ontwaak!) geblazen had. In plaats van de rede-aanbidding nu een diepgaand gemoedsleven. In plaats van de vergoding van de schimmen: "God", "deugd" en "onsterfelijkheid", - een beenwending naar de sterke werkelijkheid van het Woord Gods. In plaats van het dwepen, in het algemeen, een honger naar de realiteit. In plaats van de dunne, koude lucht van critisch onderzoek, begeestering, geestdrijverij en bedwelming. In plaats van de trots op het menselijke kunnen.. vrees en schrik voor Gods toorn. En zo zou men tot in het oneindige door kunnen gaan. Daarbij blijft het moeilijk te constateren - en dat geldt ook met het oog op Hermann Friedrich Kohlbrugge! -, in hoever de dragers van deze nieuwe beweging scheppend aan haar rijzen en bruisen deelgenomen hebben, en in hoever zij door haar aangeraakt en daardoor in beweging gebracht werden. Hier heeft een wisselwerking plaats, die tot de geheimen der historie behoort.
Men zou alweer naar de oude en versleten beelden van de, zich tot een brede stroom verenigende verschillende wateren, moeten grijpen, om het opkomen en het wezen

van de nieuwe geestesrichting nader te tekenen. Wij kunnen ons deze taak met een gerust geweten besparen, en naar talloze studies verwijzen, die met de fijnste speurzin alle bronnen nagegaan zijn, waaruit de wateren stijgen. Met enkele aanduidingen kunnen we volstaan.
Het Reveil draagt in Nederland, evenals in het Oosten de opwekkingsbeweging, zowel het stempel van een nationale als van een kerkelijke herleving. Onder de ontwikkeling van de dramatische gebeurtenissen, die aan de val van de geweldige keizer verbonden waren, vond men zich bij het geloof aan het, tussen God en Zijn volk bestaande, verbond terug, en liet men zich daarbij vaak meeslepen tot de begeesterde gedachten over koning, volk en land. Alle onder de grond stromende beekjes, welke in de dagen van het liberalisme zich aan de openbaarheid onttrokken, die nimmer uitgestorven warme gevoelsvroomheid, welke een De Labadie en Lampe met zorg gekoesterd en in stand gehouden hadden..., wonnen plotseling nieuwe krachten: n.l. het mysticisme, het piëtisme, het methodisme, het quiëtisme..., en zochten zich nieuwe gebieden. Nu wist men weer, wat levend christendom, levend geloof, levende gemeenten, levende pastors betekenden. Men sprak ook over niets anders. Het hart was wakker geworden en zorgde vurig voor alles, waartoe men zich om Gods wil gedreven gevoelde.
Er dreef veel wonderlijks mee, hetgeen hier en daar weer tot een hoofdzaak gemaakt werd, en tot een verenging en verbuiging leidde. Toch nam de nieuwe beweging over het geheel genomen, een kerkelijk karakter aan. Calvinisme en liefde tot het volk en de vrijheid gingen weer eens een verbond aan, zoals in de grote tijden van strijd, maar ook van glorie in de Nederlandse historie.
Bijna alle leidinggevende mannen uit het "Reveil" behoorden tot de Gereformeerde (= Hervormde) kerk, en spanden zich in voor haar herleving. Geen spoor meer van de gereserveerdheid, ja vijandschap tegen, en van vlucht uit de grote kerk, die men bij het vroegere piëtisme opmerkt! Ook geen spoor meer van het verzet tegen de rechtzinnige godgeleerdheid, welke voor een De Labadie en een Schortinghuis niets anders dan verstarde vorm geweest was. En ook van de angst, waarmee men eens de "wereld" uit de weg liep, en waarbij men alles ontweek wat naar cultuur zweemde, om zich (daardoor) niet te laten besmetten en te verleiden..., was weinig meer te bespeuren. Zo hebben wij hier, ondanks alle niet te loochenen overeenkomst met het oude piëtisme, toch met een nieuwe plant van geestelijk- kerkelijk leven van doen.
Niet ten onrechte heeft men op de parallellen gewezen, die er tussen de opwekkingsbeweging in Duitsland en het "Reveil" bestaan en die inderdaad verrassen. Had niet ook het Reveil' een Jung-Stillung, n.l. in die Willem Bilderdijk, de man, die men wel als zijn (Kohlbrugge's n.l.) geestelijke vader genoemd heeft? Mag niet naast een Claus H ar ms, die fieh in het programmatische een naam maakte, Da Costa genoemd worden, wiens vlugschrift als het geluid van een bazuin door het land ging? Kan men niet Heldring in Nederland en Goszner in Duitsland als de twee mannen naast elkaar plaatsen, die tot de daad kwamen en de nieuwe vroomheid tot de "Inwendige zending" lieten worden? Was het dan een wonder, dat de kring van "gewekten" hier en daar onderling veel contact zocht , en er zich vooral tussen Amsterdam en het levendige Wupperdal draden spannen?

Israëlieten, Mennonieten, Luthersen en Gereformeerden in één gemeenschap.
Als nestor van de in beweging gebrachte schare moet Willem Bilderdijk gelden, "een strijdlustige bekeerling", iemand in wie zich de tegenspraak tegen het rationalisme belichaamde. In zijn huis te Leiden verzamelden zich de jonge studenten en lieten zij zich voor de grootse historie van hun vaderland begeesteren, en zich door de zeer geleerde, hoewel niet tot het gilde van hoogleraars behorende man de weg wijzen, die

God met hun volk tot diens zegen gegaan was. En bij het speciale lot dat Bilderdijk trof, oefende hij een enorme aantrekkingskracht uit op degenen, die ernaar snakten om uit de woestijn van hun tijd te geraken. Hij die zijn vaderland zozeer liefhad, zag zich daaruit verbannen; hij, de geleerde, maakte het mee, hoe men aan het atheneiim te Amsterdam hem beledigend passeerde en tot professor in de Nederlandse geschiedenis en letterkunde een bekwaam wiskundige benoemde, wiens kennis op dat andere gebied slechts gering kon zijn. Een talloze malen miskende en door het leven teleurgestelde, en door lichamelijk lijden hevig bezochte, een bijna schuchter mens en toch een wakkere strijder, begeesterd en anderen begeesterend, de zijn Gereformeerde kerk totaal toegedane dichter - zo stond Bilderdijk (1756-1836) voor de jeugd van Nederland. Kohlbrugge heeft hem vereerd, heeft hem bezocht, heeft zich door hem laten raad geven en heeft zich tegenover zijn (eigen) vijanden vaak op hem beroepen.
Een zonderling paar, dat echter tot de jongere generatie behoorde, vormden de twee Joden, die zich onder invloed van Bilderdijk hadden laten dopen: Izaak Da Costa en de doctor in de medicijnen: Abraham Capadose, zijn bloedverwant. Da Costa stamde uit een voornaam huis van Portugese Israëlieten. Heel zijn leven heeft hij er met voldoening op gewezen, dat zijn voorvaderen tot een tak van het uitverkoren volk behoorden, die uit Babel niet meer naar Jeruzalem teruggekeerd was en dus niet aan de kruisiging van Jezus had kunnen deelnemen.
Vuurvattend voor het "Réveil" hebben de vlugschriften van Da Costa "Aan alle Christenen" en de "Bezwaren" (n.l. tegen de geest der eeuw) gewerkt. Hoe dan? Deze eeuw wilde toch als de eeuw van de vrijheid en van de verlichting bruisen? Deze eeuw, die veeleer die van de slavernij, van het bijgeloof, van het ongeloof en van de duisternis verdiende te heten! Wilde men niet inzien, dat slechts de terugkeer naar de reine bronnen van het Goddelijke Woord, dat slechts de doordringing van het volk met de kracht en het gezonde zout des Evangelies redding van het verderf kon brengen? bat alles werd met een gloed en vuur geschreven, met een bijtehde ironie en een overtuigingskracht, dat er slechts verbitterde vijandschap of enthousiaste instemming kon zijn.
Het regende pamfletten en scheldwoorden tegen Da Costa. Het hagelde vijandige antwoorden. Men sprak over zijn werk niet anders dan over een "theologisch en politiek kookboek", en tekende hem als een nietswaardig mens, als canalje. Ja, een van 's konings ministers liet zich zover meeslepen, dat hij hem voor een "aap van de grimmige Bilderdijk" uitmaakte. Maar dat alles bracht Da Costa niet in de war, ook al joeg men tenslotte de politie tegen hem op en verklaarde men hem voor staatsgevaarlijk. De aangegrepenen verzamelde hij in "samenkomsten", een soort conventikel dus; en als echte lekenpredikers hielden hij en Capadose Bijbellezingen voor hun zielsverwanten. Het getal van de uit alle standen bijeenkomende bezoekers groeide hoe langer hoe meer; en er ging veel zegen van deze mannen uit. Voor tallozen is Da Costa, dien Nederland tot nu toe als één van zijn grootste dichters eert, een wegwijzer naar het Evangelie geworden. Later keerde hij zich naar de chiliastische (bij velen een vleselijke opvatting van de leer van het duizendjarige rijk.) opvattingen, en verwachtte hij alles maar meer van Christus' wederkomst.
Juist met hem sloot Kohlbrugge in de beslissende tijden van zijn leven een innige vriendschap. Van hem, "de geliefde broeder", bekent hij "heerlijke troost meegekregen te hebben". Een hele poos gingen zij met elkaar in sterke, geestelijke gemeenschap. Toen gingen zij voor altijd uiteen. Moeten wij nu voortgaan om namen aanéén te rijgen, namen van mannen, die allen iets bijzonders voor het "Réveil" in Nederland betekenden en die allen hun speciale karakter hadden?

Molenaar, Scholte, die met Kohlbrugge in dezelfde kerk opgegroeid was, Terborg, Westendorp, Twent van Rozenburg, Ter Haar en de gebroeders De Clercq? en speciaal Willem de Clercq, de "sympatieke, beminnelijke christen, de aristocratische Nederlander, de zakenman met de fijne beschaving, een voorbeeld van het mensenslag, dat ons trots doet zijn op een historische periode van Holland, dat op zulk een geestesbeschaving bogen kan" (Groot)? Een grote kast in een Amsterdams archief bergt de talloze brieven, die deze mannen - allen onderling verbonden! - met elkaar gewisseld hebben, bevat de neerslag van de gedachten, die zij met elkaar bedachten, en bevat de getuigenissen van de harde gevechten, die zij onder veel vervolging doorstonden.
In deze kring gleed Hermann Friedrich Kohlbrugge binnen. Wie kan zeggen, wanneer hij precies de eerste stap deed, welke hem als tot de "gewekten" behorend laat verschijnen? Vallen de laatste beslissingen niet steeds in het innerlijk, in het onzichtbare? Een brug kon Ter Haar zijn, of die mysticus, of wel de neerslachtigheid van de vaderloze. Nu nam hij en nu gaf hij. Hij liet zich evenzo door de beweging dragen, als hij ze met de kracht van zijn levendige ziel bevorderde.
Een merkwaardige kring daar in Amsterdam, van waaruit de vonken het land in spatten! Oorspronkelijke Joden (Da Costa), Mennonieten (De Clercq), Gereformeerden (Scholte) en Luthersen (Kohlbrugge) zaten hier bij elkaar - een gezelschap van begeesterde en gewekte en tot inzet bereid-zijnde mannen.

Kohlbrugge's bekering: "Het is uit met ons".
Hoe sterk de banden langzamerhand ook werden, die de nu op ernstige wegen (sedert de dood van zijn vader) gebrachte Kohlbrugge met de eigenlijke leiders van het "Réveil" verbonden, en hoezeer hij voor die tijd in deze geestelijke samenhang gezien moet worden -, toch viel de nieuwe, beslissende ombuiging van zijn levensweg buiten dat kader. Kohlbrugge zelf heeft door de wijze, waarop hij erover vertelt, datgene wat hij nu beleefde geheel en al uit de betrekkingen losgemaakt, waarin hij zich overigens bewoog, en al mochten die ook van de innerlijkste aard zijn. Zijn bekering staat onder de korte, lapidaire, veelzeggende stelling: Toen behaagde het Gode.
De slingerplant der mystiek heeft de in geestelijk opzicht
ongemeen heldere Kohlbrugge niet lang kunnen boeien. Toch heeft hij er voldoende van meegekregen, om voor de toekomst te merken, hoe ze de mens bij zichzelf vasthoudt; hoe zij onder de schijn van ware en uitgezocht-ernstige vroomheid metterdaad God en Zijn macht en genade uitschakelt; en waarom trouwens nog God, als de vrede des harten in bijzondere, geestelijke, diepzinnige en ontroerende ervaringen gevonden kan worden? Bovenal, omdat men ze nog door ascetische levenswijze en zelfverzonnen heiligmaking vermeerderen kan?
Hij zelf heeft zich niet uit dat net kunnen bevrijden. Hij werd eruit gegrepen door de hand, waaraan hij zich van nu af zonder tegenspraak onderwerpen moest. In de herinneringen, die de dochter van de grote Niebo er voor Kohlbrugge's zoon (Gerhard) opgeschreven heeft (1867) heet het van hem, dat hij zich buitengewoon in de mystiek van Thomas à Kemp is en Ters tegen verdiept heeft. "Hij leefde in ononderbroken gebed en aanschouwing van God, zonder dat de buitenwereld hem storen kon. Toen hoorde hij op een dag de stem: Wat bidt ge eigenlijk aan, God of uzelf? Hij bekende zichzelf, dat hij zichzelf aanbad, dat hij God uit de hemel en in zijn hart naar beneden gebracht had. Toen verloor hij de mystiek, en verdoemde ze".
In het sterfjaar van zijn vader was Kohlbrugge al candidaat in de theologie geworden en dus toegelaten tot de verkondiging van het Woord Gods. Dat jaar (1825) zag hem dan ook voor de eerste maal op de kansel, en wel in Loenen aan de Vecht. Maar hij

die daar tot de gemeente sprak, was een andere Kohlbrugge, dan de mysticus en dichter, n.l. een man, die alle eigen mogelijkheden tot redding verloren en eraan gegeven, en zich in de armen der genade geworpen heeft, welke de goddeloze rechtvaardigt. God was de sterke té sterk geworden; God in Zijn toom, God in Zijn erbarmen. "Men moet, zo klonk het van de preekstoel, een andere weg, dan de eigen deugd en het eigen werk, inslaan! Het is uit met ons! Het geloof alleen rechtvaardigt. Want zó alleen zullen wij het Koninkrijk der hemelen ingaan. Zo alleen kunnen wij voor God bestaan".

Alleen behaagde het Gode.
Deze ommekeer volgde, naar Kohlbrugge's eigen woorden, door een onmiddellijk ingrijpen van God. Zoals Paulus in de Galatenbrief, heeft ook hij gesproken: "Maar wanneer het Gode behaagd heeft, Die mij... heeft geroepen door Zijn genade, Zijnen Zoon in mij te openbaren" (Gal. 1 : 15v.). Hij was bezig met de voorbereiding van zijn preek, die hij over Rom. 5 : 1 houden zou. Het Woord van God opende hem de ogen. Zijn dwalen tot nu toe kwam onder een schrille belichting. Stond het er zo voor? Wordt men alleen uit het geloof gerechtvaardigd - en dat zegt de Schrift! -: Wat blijft er dan nog over van de eigen, hoge, godsdienstige kunst, van ons zoeken, om de waarheid op alle mogelijke wegen meester te worden? De angst greep hem aan. Schrik vervulde hem. En toen overschaduwde hem de Heere met Zijn vrede.
"In het jaar 1826 (juist is: 1825), toen ik nog geen enkele gedachte van bekering had, toen ik nog niets van het volk Gods of iets van die aard gehoord had - toen, in een donkere, diepe weg, ja, in de angst der hel, had ik de Bijbel voor mij. In een ogenblik drong er iets in mijn hart, dat ik niet beschrijven kan. Het was vlugger dan de bliksem, en de vurigheid kan ik al evenmin beschrijven. Maar in het vuur las en hoorde ik de woorden uit Jes. 54: 7-10: "Voor een kleinen ogenblik heb Ik u verlaten, maar met grote ontfermingen zal Ik u vergaderen. In een kleinen toom heb Ik Mijn aangezicht van u een ogenblik verborgen, maar met eeuwige goedertierenheid zal Ik Mij uwer ontfermen, zegt de HEERE, uw Verlosser. Want dat zal Mij zijn als de wateren Noachs toen Ik zwoer, dat de wateren Noachs niet meer over de aarde zouden gaan; alzo heb Ik gezworen, dat Ik niet meer op u toornen, noch u schelden zal. Want bergen zullen wijken en heuvelen wankelen, maar Mijn goedertierenheid zal van u niet wijken, en het verbond Mijns vredes zal niet wankelen, zegt de HEERE uw Ontfermer".
Een wolk van diepe vrede was in mij en om mij heen, en al mijn zonden waren van mij verdwenen, en van meetaf sprak ik een andere taal, zodat de oude vromen mij voor zeer oud in de genade hielden. Zo is het verdergegaan. Ik nam toe en groeide boven alle anderen in de Wet, en allen die mij gekend hebben, zullen betuigen, dat ik aan hen gelijk of hun meerdere was. Velen namen zelfs aanstoot aan zoveel heiligheid, en meer nog aan het feit, dat ik die zo consequent doorvoerde. Dat heeft zo geduurd tot 1833."
Het past ons niet, om aan deze tekening van de beslissende dag uit het leven van Kohlbrugge door hem zelf, nog verdere verklaringen of beperkingen toe te voegen. Ons zij genoeg, dat het Woord van God hem omwierp, voor de eerste maal in 1825, door Rom. 5 : 1; voor de tweede maal (1833) door Rom. 7 : 14. En beide keren, bij de voorbereiding van een preek voor de gemeente.

Inderdaad sprak hij nu een andere taal. Er kwam een grote verwondering. Velen verdrongen zich om zijn prediking, vooral zijn vrienden uit het Réveil. Hun had het kunnen opvallen, dat ook Kohlbrugge stellig de bekering en wedergeboorte als de

heilige noodzaak onderstreepte,maar dat daarbij een bijzondere klank meesprak; want hielden zij reeds de ervaring van de verandering voor het beslissende - Kohlbrugge wist, dat de nieuwigheid van leven enkel en alleen in de daad van de vrijmakende genade bestaat.
In een kast van het Utrechtse Kohlbrugge-archief liggen zorgvuldig die eerste preken bewaard. Acht ervan heeft de jonge candidaat letterlijk opgeschreven, de daarna volgende slechts meer in telegramstijl vervaardigd. Zoals ze daar te lezen zijn, gelooft men niet veel nieuws eraan te kunnen vaststellen. Want zou niet ook iemand anders uit zijn kring hebben kunnen spreken, als Kohlbrugge in de eerste preek te Amsterdam (over Rom. 13 : 12): n.l. dat de (goede)werken als het bruiloftskleed moeten gelden en als vruchten des geloofs niet mogen ontbreken - "want waar ze niet zijn, daar is de dood en is de christen niet uit God (geboren), hij mist de ware heiligmaking"? Zou ook niet een aanhanger van de overgeleverde vroomheid hebben kunnen spreken, als hij in één van zijn volgende uitleggingen: "De christen is gestorven, is dood voor de zonden. Vóór de wedergeboorte is de mens dood in zonden, en erna dood voor de zonden"? Is het een naar voren komen van een volledig nieuwe gedachte, als (op 2 april 1826) Kohlbrugge de "triomf van de Geest der wedergeboorte en des geloofs in de strijd tegen de wereld" huldigde, en de woorden sprak: Ovèrleggen wij tenslotte, welke kentekenen wij van onze wandel en strijd in de Geest moeten hebben, en wat ons daartoe bemoedigen kan"?
En toch beluisterden de luisteraars onder zijn kansel een ondertoon, die aan een nieuwe kennis en aan een geheel andere werking van het Evangelie ontsprong. Het was heus niet iets gewoons in de kerk, dat een predikant na de voorlezing van de tekst (over Christus in Gethsémané) uit eerbied voor het Bijbelwoord verklaarde, dat hij nog niet voldoende inzicht had in het lijden van de Verlosser, om het der gemeente waardig voor ogen te stellen; dat hij om geduld smeekte; echter hetgeen hem Gods genade toevertrouwd had, wilde hij gaarne meedelen.
Wat zal dat worden?
Intussen had het uiterlijke leven van Kohlbrugge inzover een belangrijke verandering ondergaan, toen hij op 29 okt. 1826 bij de Hersteld-Lutherse gemeente in Amsterdam tot hulpprediker benoemd was geworden. Het examen, dat hij voor de kerkenraad moest afleggen, gaf geen moeilijkheden: de beide predikanten Uckermann en Meyer ondervroegen hem over enkele belangrijke stukken van het christendom en van de kerkgeschiedenis, en daarop werd hij eenstemmig tot "proponent" bevorderd en als hulpprediker aangesteld.
De nieuwe positie bood hem weliswaar nog geen maatschappelijke zekerheid -, want hij kreeg maar driehonderd gulden per jaar. Maar de vele privé-lessen die hij gaf en waarvoor hij een bijzondere bekwaamheid toonde, stelden hem er nu toch toe in staat, om zijn moeder krachtig te ondersteunen. Grote zorg bereidde hem de toestand van de nu ook mede aan zijn zorg toevertrouwde gemeente. Hij bemerkte al gauw, dat hij een nieuw "Laodicea" voor zich had, mensen, die koude en warmte meden als de dood. Daarop geloofde hij zijn prediking helemaal te mogen instellen. Meer "biddend dan studerend" werkte hij ze uit, terwijl hem Paulus' woorden in de ziel brandden: Wee mij, als ik het Evangelie niet verkondig! en Ezechiël 33(:7-11) hem vooruitdreef: "Gij nu, o mensenkind, Ik heb u tot een wachter gesteld over het huis Israëls; zo zult gij het woord uit Mijnen mond horen, en hen van Mijnentwege waarschuwen", enz.

Zo waren er nu in de kerk andere dingen te beluisteren, dan de voordrachten over de bleke thema's van moraal, onsterfelijkheid en voorzienigheid, die niemand pijn deden. Nu stonden weer de geweldige Bijbelse gedachten op de voorgrond: Onze totale

ellende! De almacht van de Heilige Geest! Het gevaar van een dode rechtzinnigheid! De noodzaak van een levend geloof! De wedergeboorte door de almachtige genade! De rechtvaardiging van een zondaar voor God, door het geloof alleen! De alleen-geldende gerechtigheid in Christus! De onveranderlijke trouw van God! En omdat Kohlbrugge een vriend was van een duidelijke uitspraak, kwamen er dan ook van de kansel af: hoogst verontrustende woorden tegen de "kinderen des toorns", tegen hen "die voor God verdoemenis- waardig zijn", tegen de "erfgenamen der hel".
Was het wonder, dat er een diepe ontzetting door de gemeente ging, en de vraag de gemoederen bezig hield: Wat zal dat worden?
Kohlbrugge schijnt vermoed te hebben, dat het tot beslissingen moest komen, die insnijden en verwonden. Anders laat het zich nauwelijks verstaan, als hij in een preek, aan het begin van het jaar 1827 vermaande: "Het kan er dit jaar op aan komen, vrienden. Stellen wij ons de Heere voor de ogen! Hij kan ons dit jaar de beker van het lijden in de hand geven, zodat wij die tot de droesem leeg moeten drinken...!"
En dat gebeurde. Maar hij, die vroeger aan het Gods-bestaan twijfelde, droeg na de beslissende gebeurtenis in zijn leven, een merkwaardige zekerheid in zich, n.l. van God gezonden met het verantwoordelijke wachter-ambt over Israël toevertrouwd te zijn; hoe zou hij de lijdenskelk afwijzen? Hoe zou hij die hebben durven ontwijken?
"De krijgsbanier des geloofs dringt door, en al gaan zij door het water of al gaan ze door het vuur, het schaadt ze niet. In de wereld leven zij als de doden, die toch heerlijk leven. Want ze zijn met Christus gekruisigd en met Christus gered. Zij maken, evenals de bergen, ook de zeeën tot paden, en al schijnen ze klein in getal, toch blijven zij (bestaan). Hebben ze honger, dan eten zij het Brood des levens. Hebben zij dorst, dan drinken zij uit de geestelijke Rotssteen. En de Rotssteen is Christus. De Zoon van de levende God houdt Zijn kerk tot in eeuwigheid vast".

Er moet veel stryds gestreden syn,
Er moet veel leeds geleden syn,
Er moeten heil'ge zeden syn,
En veel gebeds gebeden syn,
Zal eens het einde vreede zijn.

III. DE VERWORPEN GODGELEERDE - DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID.

HOOFDSTUK 1.

ALS HULPPREDIKER IN DE HERSTELD-LUTHERSE KERK VAN AMSTERDAM. AFZETTING VAN KOHLBRUGGE.

Het mooie uithangbord.

Boven de kerkdeur van de Hersteld-Lutherse gemeente te Amsterdam stond het woord te lezen: "Zij volhardden in de leer der Apostelen!" Een mooi opschrift voor een huis Gods. Maar ook onder bepaalde omstandigheden een gevaarlijke! Want welk een aanklacht bevat ze, als de waarheid van het Evangelie niet meer verkondigd wordt, en de deuren der kerk niet voor de Heilige Geest, maar voor de tijd-geest geopend worden! En dat betrof nu ook de gemeente van Kohlbrugge, waartoe hij door geboorte behoorde, in zijn dagen.

Des te bedroevender laat zich ervaren, daar het toch een reeds herstelde, dus een vernieuwde gemeente betrof, die pas een halve eeuw geleden (1791) van de grote Lutherse kerk afgescheiden was, en zich, teneinde alle dwaalleer te weren, op het fundament van de onveranderde Augsburgse Belijdenis opnieuw gegrond had. "De duivel in de kerk!", zo klonk het toen. En zou men dan dáár nog langer blijven? 130 Gezinshoofden sloten zich binnen 24 uren tot een nieuwe gemeente aaneen. Maar ook zij was geen paradijs. Het onkruid woekerde in een andere vorm verder. Kleinzielig getwist om de macht vergiftigde het kerkelijke leven; de voorname en gegoede leden eisten de leiding in en over de gemeente voor zich op, die vooral uit aangetrokken Duitsers bestond. Nogmaals werd er een proces gevoerd voor de wereldlijke rechtbank. En wat kon tenslotte van een gemeente verwacht worden, die nadrukkelijk van de toetreding van arme lieden verschoond wenste te blijven? Maar wat nog het ergste was: Ook haar (kerk)muren bleken helaas! zeer poreus voor de godsdienst van de tijd, n.l. voor die godsdienst, welke men met "zo groot kabaal" had willen uitbannen.

Vroeger had Kohlbrugge nog met blijde innerlijke deelneming, de overwinning van de ernstige gemeenteleden meegemaakt, die tegen de onverbiddelijke wil van het consistorie (de kerkenraad) en daarom in strijd met de wil van de heers-

63

zuchtige elite-partij, het beroep van een zekere pastor Bendinger doorgezet hadden, in wiens rechtzinnigheid zij nogal vertrouwen mochten koesteren. Teneinde in de leer van zijn kerk nog verder onderricht te worden, en "aangezien juist Bendinger veel belasterd werd", had de jonge proponent, volgens de toenmalige gewoonte, deze pastor tot zijn leermeester gekozen, was daardoor al in feite getekend en in tegenstelling tot zijn overige collega's gekomen. Van hen bewoog zich langzamerhand meer in rationalistische banen de oudste Uckermann, terwijl een tweede proponent (= hulpprediker) op het punt stond, om met de vrijzinnige praeses van de kerkenraad in familierelatie te treden, en dus in de Kohlbrugge onwelwillend-gezinde richting gedrongen werd. Voor de laatste gaf dat alles een verkeerde toestand.

"Ik merkte zo nu en dan van veel kanten, dat men met mij niet het beste voorhad. Maar in vrede met God (levende), gaf ik daarop en ook op andere dingen geen acht. Ik onderzocht des temeer Luthers geschriften, las nog ijveriger in de Schrift, naarmate men mij voor een calvinist, mysticus, piëtist, dweper enz. verdacht maakte en uitschold, en ik lachte dan van harte, wanneer ik dat bij Luther precies zo bevond, als

ik het aan de Bijbel ontleend had - en zo doorleefde ik op de kansel al meermalen een afzetting, zonder het mij bewust te zijn".

Onhandig.

"En zij volhardden in de leer der Apostelen", dat las ook Kohlbrugge boven de kerkdeur, toen hij zich op 13 mei 1827 gereedmaakte om een door pastor Uckermann geleide godsdienstoefening bij te wonen. De tekst wekte zijn algehele opmerkzaamheid op, Johs. 16 : 5 - 15! "Ik zat daar als een kind, om onderwijs te ontvangen; God is mijn Getuige!" Hem vervulde daarom echter ook een gans enige ontzetting, toen hij juist bij dit diepgaande gedeelte van Jezus' afscheidsrede de prediker heel de oppervlakkige liberale uitleg der Schrift hoorde voordragen. Zijn eerste gedachte na de dienst dreef hem naar de kosterij, om dadelijk met de predikant te spreken, maar de een of andere verhindering kwam tussenbeide, die door Kohlbrugge niet nader aangeduid is.

Dus besprak hij het toen met een gelijkgezinde vriend, en onderzocht onder gebed de kerkorde, wat men in zo'n geval doen moet. Moest hij, aan wie de Heere het wachterambt op het hart gelegd had, bij de eerste de beste gelegenheid, als er tegenstand geboden moest worden, zich al nalatig betonen? Betekende dat niet, de ook mede aan hem toevertrouwde kudde aan een niet te verantwoorden gevaar prijsgeven? Vond hij dan niet in de gemeente-vertegenwoordiging (representatie noemde en noemt men die) gelijkgezinden, die niet minder dan hij, door de liberale geest van Uckermanns preek zeer pijnlijk getroffen waren? Maar hoe moest het dan nu? Moest hij zichzelf tot laatstgenoemde begeven? Had dat zin? En als de ietwat ongenaakbare pastor ook hem even onvriendelijk behandelde als die gemeenteleden, die hem al vroeger om zijn preken ter verantwoording geroepen hadden? Wat dan, als hem de deur gewezen werd? Men ried hem het bezoek dringend af. Dus ging hij er niet heen. Had hij toch maar alle bezwaren afgeslagen en de oude man opgezocht! Veel ellende was hem dan bespaard gebleven. Maar het moest zo gaan.

Wat nu begint, is een van die tijdperken, die er in elk mensenleven zijn en die door het deelhebben aan, en zich mengen in de meest verschillende instanties, door beweringen en tegen-beweringen, door wil en onwil en half-willen en kwaadwilligheid, door boze toevallen, zoals men ze pleegt te noemen, door zwakheden en onschuld zich zo plegen te ontwikkelen, dat ze voor de beide partijen niet slechts ongenietbaar worden, maar de aanwezige loopgraven, ondanks alle onderhandelingen, nog verbreden en onverschilligheid in bittere vijandschap, vriendschap in haat en kameraadschap in verraad veranderen. Daar ook de nauwkeurigste tekening van zulke gebeurtenissen de dingen en stemmingen niet weergeven kan, welke eigenlijk tot de catastrofe leiden..., zullen wij er ons mee tevreden stellen om de randen van de donker-gloeiende wolk na te tekenen.

Kohlbrugge liet helaas ook na, om aan zijn leermeester in de dogmatiek - aan wie hij toch zijn gehele vertrouwen gegeven had - de treurige zaak voor te leggen. Onhandig genoeg wendde hij zich tot de praeses (de voorzitter van de gemeente-vertegenwoordiging), en die riep hem na enig tegenstribbelen op, om zijn bezwaren schriftelijk neer te schrijven, terwijl nog twee getuigen moesten ondertekenen. In plaats van twee ondertekenden er vier, en met één hunner werd Kohlbrugge tot de zitting van de corporatie uitgenodigd, om nog eenmaal mondeling de zaken toe te lichten. Hij meende een vriendelijke tegemoetkoming te ontdekken. Er werd immers ook een commissie benoemd, om de zaak nog nader te onderzoeken, ze aan de pastor voor te leggen.

Des te onaangenamer openbaarde zich de stemming in de nu komende zitting. De

wind scheen volkomen gedraaid te zijn, en nu in het Noordoosten te zitten. Hoewel, zo liet zich de vergadering horen!..., Uckermann er zich van overtuigd hield dat hij steeds de zuivere leer verkondigd had, wilde hij zich toch graag op enkele punten verklaren. Daarop antwoordde Kohlbrugge: "Ik stem met de opvatting van de vergadering in, ik heb mijn plicht gedaan, ik beschouw de zaak hiermee voor afgedaan". Wel wat wonderlijk, niet? Kon hij door dat ontwijkende antwoord van de oudste predikant zijn verzoek als afgedaan beschouwen? Mocht hij geloven, dat nu het gevaar dat hij gezien had, voorbijgegaan was? Mocht hem de hoop voldoening schenken, die hij toch op de onbetrouwbare praeses van de corporatie stelde... dat deze alles doen zou, om de gemeente voor rationalistische gedachten te behoeden? Op dit punt blijft een vraag onbeantwoord (letterl.: in de lucht hangen).
Kohlbrugge werpt "de lont in het kruitvat".

Al spoedig moest Kohlbrugge ondervinden, dat een twist niet zo gemakkelijk bijgelegd is, als het daarbij ten diepste om de laatste beslissingen gaat. Ja, hij bemerkte, dat men nu slechts een gelegenheid zocht, om zich van hem te ontdoen; "en men greep naar een zodanige, zoals iemand doet, die een knaap de voet op de nek zet, om iets bij hem te bereiken, hetgeen hij anders niet krijgen kan".
In dat bezwaarschrift had Kohlbrugge niets-ontziend en onverbloemd in vijf punten de dwaalleer van zijn hogere predikant, volgens de door hem gehouden preek, aangewezen. Geen woord over wedergeboorte en bekering! In plaats daarvan een voortdurend spreken over verbetering! Geen vermelden van het grondartikel van de rechtvaardiging van de zondaar door het geloof! Niets erover, dat de mens van nature dood is in zonde en ongerechtigheid! Niets over Jezus Christus als de enige Verlosser! En ontbrak niet alle begrip voor het werk van de Heilige Geest?
"Wij echter, zo verenigde Kohlbrugge zich met de werkelijk
gelovige gemeente..., wij zeggen en belijden, dat de onbekeerde zondaar in algehele vijandschap leeft tegen God, in opstand tegen Zijn heilige wet, totdat de kracht van de Almachtige hem velt en de Heere hem te sterk wordt. Wie kan de genade, die onwederstandelijk werkt en onwederstaanbaar redt, miskennen?" "Dit zeggen en belijden wij, dat pastor Uckermann de bekering helemaal leert volgens de pelagiaanse manier, maar niet naar Gods Woord en de belijdenis van onze kerk. Kreeg men bij hem niet veeleer gedachten te horen, die eerder met Socrates verband houden dan met Jezus Christus?" - Dat was wel duidelijk.
De kerkenraad, die in zijn samenstelling geheel aan de kant van de beschuldigde predikant stond, gaf zich geen moeite, om de hem aangereikte beschuldiging naar de inhoud te weerleggen. Hij had alleen maar heftige scheldwoorden aan het adres van de hulpprediker: "Een lasterlijke taal"!, "een geschrift, dat elke vriend der godsdienst tot tranen van rouw en schaamte dringen moet!" De mens die het durfde te wagen om de pastors en daarmee ook de leiders van de gemeente, van dwaalleer te beschuldigen, had een doodzonde bedreven, want hij had onrust in de gemeente gebracht. Hij mocht niet blijven!
"Toen wierp ik de lont in het kruitvat", heeft Kohlbrugge later bij de terugblik op die tijd gezegd. Hij had n.l. het kind bij de naam genoemd, en het fundamentele kwaad der kerk blootgelegd. Over de explosie, die nu volgde, mocht hij zich wel het minste verwonderen.
Op de tweede Pinksterdag (4 juni) brak ze los. Onmiddellijk voor de, aan de proponent toekomende, namiddagspreek liep iemand opgewekt bij hem de kamer binnen: Uckermann heeft er vanmorgen publiek voor de gemeente bezwaar tegen gemaakt, dat men hem van ketterij beschuldigt: "maar zij, die mij aanklagen, zijn

dwepers, die de mens tot waanzin en zelfmoord verleiden. De gemeente mag niet naar ze luisteren!"
Kohlbrugge was het bij dat bericht te moede, alsof iemand hem neersloeg.
Geheel versuft, zonder duidelijke gedachten over zijn preek (Openb. 22 : 17 zou zijn tekst zijn), als een terechtgestelde op de gerichtsplaats, zo beklom hij de kansel. Hij wist nauwelijks, wat hij zeggen moest tot het grote gehoor. Doch dan werd hem een bijzonder troostwoord des Heeren (Jes. 41 : 10) gegeven, als honig in de ziel, en rustig begon hij, toen het orgel zweeg: "Geliefde broeders en zusters! Moet ik voor u optreden met een blij of verscheurd hart? Met een blij hart, bij de gedachte, dat wij thans het Pinksterfeest vieren en wij opgegaan zijn naar deze heilige plaats, om in eendracht en liefde, met vreugdevolle gebeden de Geest der liefde en des vredes over ons af te smeken? Of met een bloedend en verscheurd hart, bij de herinnering aan hetgeen hier vanmorgen op de kansel gebeurd is? Dat zeg ik u uit innige overtuiging: Wat ik u gepredikt heb, heb ik van de Heere geleerd. Het kwam uit mijn hart, en wanneer uw zalige predikanten Scholte en Reuter hun ogen nog konden openen, dan zouden zij u geen andere leer prediken dan ik u verkondig. Laat dat voldoende zijn. Wie alles weet wat er voorgevallen is, begrijpt mij wel. Wie het niet weet, welnu, die zal het wel gauw horen. Gaan we thans over tot onze inleiding..".
Het hier gesprokene kon Kohlbrngge verantwoorden. En toch betekende het onder de heersende omstandigheden een oorlogsverklaring. Dat stond voor hem vast: wie zijn leer van God ontvangen had, mocht ze nooit en tenimmer voor de gemeente als dweperij laten belasteren.
Het consistorie (kerkenraad) bracht nu de eigenlijk al afgedane aangelegenheid, met onstuimigheid nogmaals op het tapijt, klaagde Kohlbrugge nu aan, omdat hij de grijze pastor als een gevaarlijke vijand van het christendom aangeduid had, en verlangde van hem, dat hij Uckermann om vergeving vroeg. Deze verklaarde uit eigen beweging, dat hij niet in de gelegenheid was om de belediger te ontvangen; hij moest eisen, dat hij de beschuldiging publiek herroepen zou en hij als rechtzinnig predikant op de oude manier erkend werd.

Herroep! - Ik herroep niet.
Nu braken er voor Kohlbrugge dagen aan, die rijk waren aan verzoekingen. Alles kwam met apparaten aanzetten, om de brand te blussen, en richtte die tegen de jonge man. Zijn collega Meyer bezwoer hem ronduit, om excuses te vragen; ook hij had al veel verdragen moeten, want het consistorie is nu eenmaal het "sanhedrin"; het zou hem eenvoudigweg verbannen, als hij niet toegaf. Ja, er werd al van afzetting gesproken. Toen Kohlbrugge een ouderling opzocht, praatte diens vrouw erop los: "Beste vriend, vanmorgen vroeg ouderling
N.N. aan mijn man, of hij er "vóór" wilde stemmen, om u als proponent af te zetten. Maar mijn man gaf ten antwoord: Ik ben altijd recht en eerlijk door zee gegaan, en hoop dat ook verder te doen". De jonge Kohlbrugge had er, te midden van de losbrekende bonte stemmenwirwar en de groeiende tegenstand, veel moed toe nodig, om stevig voet bij stuk te houden. Maar in het gebed klemde hij zich aan zijn God vast en werd hij steeds zekerder van zijn zaak.
Op 22 juni werd hij voor het "sanhedrin" geroepen. Alleen hij. Hij kwam wel, maar met de Bijbel en de belijdenisgeschriften onder de arm. Uckermann ontbrak! Dominee Jakobi had de leiding; naast hem zaten de predikanten Meyer, Bendinger en zes ouderlingen. Een zevende verliet opeens, als vluchtend, de zaal. De aanklacht luidde:

1. Kohlbrugge heeft de grenzen overschreden, die aan een proponent gesteld zijn!
2. Kohlbrugge heeft op de kansel ongepaste uitdrukkingen gebezigd!
3. Kohlbrugge heeft de eerwaarde Uckermann voor een nar en een schurk uitgemaakt.

Van Kohlbrugge werd daarom geëist, om onbeperkt alles schriftelijk te herroepen. Anders..! - Van meetaf was er veel boosheid en leugen mee aan het werk. Want wanneer had Kohlbrugge Uckermann voor een nar en schurk uitgescholden?
Het ging bij de onderhandeling weinig plechtig toe. Toen de aangeklaagde met stemverheffing over zijn verplichting sprak, om voor de waarheid van God op te komen, ontstond er een verschrikkelijk lawaai en tumult. "Roep niet zo", schreeuwde men Kohlbrugge toe, "houd je mond!" "Het komt u niet toe, om hier te spreken", "Herroep!" Het werd zo woest in het consistorie, dat pastor Bendinger dreigde de zitting te verlaten. Voorzitter Jakobi trachtte theologisch vat op de proponent te krijgen, hield echter al gauw op, toen deze hem Fil. 2 : 12v. zakelijk begon te verklaren. "Ach", riep hij, "laten wij dat niet doen, dat kunnen wij beter bij een pijp ta- hak behandelen!" Maar waarom heeft Kohlbrugge zich op de kansel, op de overleden leraars, en niet op hem, Meyer en Bendinger beroepen?!
Anderen riepen erdoorheen, dat zij geen tijd hadden om hem aan te horen; hij moest zich haasten te herroepen. Na een kort beraad legde Kohlbrugge de verklaring af: "Ik herroep n iet. Om echter de vrede en eendracht te bewaren, zal ik toegeven, dat pastor Uckermann zijn voordracht niet opzettelijk gehouden heeft, om onze leer te ondermijnen. Ik zou ook naar hem toegaan, om hem datzelfde te verklaren, als hij van zijn kant verklaarde, dat hij zijn pinksterpreek niet op mij gehouden heeft, maar mij voor een goede Lutheraan en niet voor een dweper houdt".
Nogmaals werd hij als het ware uit de zaal gejaagd. Scheldwoorden begeleidden hem zoals: "Hij heeft niets anders bedoeld, dan de oude (man) uit het zadel te wippen, om zichzelf een goede plaats te verzekeren".
"Gemene kerel, wat denkt ge wel van uzelf, om zó tegen een oude man tekeer te gaan? Wat praat ge over Reuter en Scholten? Want toen die leefden, kon jij nog niet... Alle goede, brave mensen hebben een afkeer van je... Je moest je schamen!"
Toen hij weer terugkwam, begon hetzelfde spelletje: Herroep of anders afzetting! Nu viel ook pastor Bendinger deze eis bij. Kohlbrugge verzocht om aangehoord te worden.
De voorzitter: "Alstublieft geen bijzonderheden! De vergadering eist herroeping!"
Kohlbrugge: "God helpe mij. Ik herroep niet!"
Daarop verklaarde de voorzitter, dat Kohlbrugge zijn ambt als proponent bij de gemeente kwijt was. Zijn laatste verzoek, om hem een getuigschrift van goede wandel en gedrag op te stellen, werd afgewezen. Alleen een bedenktijd werd hem gegund.
Toen wendde pastor Meyer zich tot Kohlbrugge: "Ik voor mij zou voor God en mijn geweten goed kunnen herroepen!"
"Ik niet", zei Kohlbrugge, en gaf allen de hand. Een van de ouderlingen hield die vast, en sprak hem aan met smekende woorden. Anderen kwamen erbij, loofden hem en prezen zijn andere goede eigenschappen. Wat een veelbelovende jongeman! Welk een bekwame prediker! Hij behoefde toch maar iets toe te geven, en alles zou goed aflopen. Daar kwam het op aan. De stem van de verzoeker lokte. Kohlbrugge scheurde zich los: "Voor de waarheid heb ik gestreden, voor de waarheid zal ik lijden. God zegene u". Zo verliet hij de zaal.

Bedenktijd onder zulke verhoudingen behoort tot de kwellende folterwerktuigen, die ook in andere tijden overvloedig toegepast werden, om het doel te bereiken. Ze hield

voor de jonge Kohlbrugge het gevaar in om langzaam zijn ziel murw te doen worden onder de indruk van de meest verschillende influisteringen bij hem. Het gedrag van zijn collega's werkte deprimerend. Ds. Jakobi gaf, door Kohlbrugge ter verantwoording geroepen, aan de openbare vrijzinnige neigingen van Uckermann toe, wendde echter - toen Kohlbrugge hem zijn onpartijdige houding in die zitting voor ogen hield - (le armzalige uitvlucht voor, dat hij daar als praeses de vergadering geleid had, en dat hij zich als zodanig, ook tegen zijn eigenlijke gevoelens in, had moeten gedragen. Zowel hij alsook ds. Meyer wezen het verzoek af, om bij Uckermann ten gunste van Kohlbrugge te bemiddelen, omdat zij bang waren, dat zij zich daardoor onaangenaamheden op de hals haalden.

Afgezet.

Op 5 juli liep de bedenktijd af; opnieuw werd het consistorie samengeroepen. Maar welk een verzameling! De laatste ernst, welke een kerkelijke bijeenkomst bewijzen zou, was verdwenen. Toen Kohlbrugge met het vaste gevoel, dat zijn afzetting onverbiddelijk doorgevoerd zou worden, aankwam, hoorde hij een ontzettend lawaai en gewoel in de zaal, een bewijs, dat er de ergste tweedracht onder de ouderlingen losgebroken was. Men schold elkaar wederzijds uit, keerde zich echter bij het zien van de proponent, direct eenparig tegen hem en joeg hem als een hond naar beneden. Toen hij tenslotte weer toegelaten werd, liet Kohlbrugge zich horen: Hij herriep nooit, ook al zou men nu geweld tegen hem toepassen, ja dan neen, maar toch wilde hij als jongere aan Uckermann genoegdoening geven vanwege de manier waarop hij de zaak aangepakt had. Opnieuw lawaai. Weer weggestuurd. En toen de eis, om zonder kwetsing van zijn geweten een brief aan de oude pastor te schrijven, en hem daarin genoegdoening te geven. Opnieuw bedenktijd van 14 dagen.

Het maakt een in-droeve indruk, te zien hoe alle pogingen van Kohlbrugge om met de beledigde oude predikant weer tot een gesprek te komen, door boosheid en zwakte verijdeld werden. Uckermann liet zeggen, dat hij qua Uckermann, maar niet qua pastor te spreken was. De beide collegae Jakobi en Meyer gingen plotseling op reis en verdwenen uit Amsterdam, hoewel zij nogmaals door Kohlbrugge gevraagd waren om te bemiddelen. ,Zo lieten zij de vrees voor de mensen heersen over de broederlijke liefde. Met laatstgenoemde heb ik veel te doen gehad, totdat ik Psalm 55, de verzen 13-15 las ("Want het is geen vijand, die mij hoont, anders zou ik het hebben gedragen; het is mijn hater niet, die zich tegen mij groot maakt, anders zou ik mij voor hem verborgen hebben. Maar gij zijt het, o mens, als van mijn waardigheid; mijn leidsman en mijn bekende! Wij, die tezamen in zoetigheid heimelijk raadpleegden; wij wandelden in gezelschap ten huize Gods")".

Zonder de verlangde brief geschreven te hebben, stond Kohlbrugge 14 dagen later voor het college. Dus moet het schrijven nu, en wel direct, afgewerkt worden! Maar wat moet het dan bevatten? Antwoord: de herroeping! "Toen begaf ik mij naar de diakenenkamer. Wat ik daar doorstaan heb, is aan God bekend... Daarna schreef ik, na vele gebeden en tranen, die ik voor de Heere vergoot, de brief".

Die brief bewijst, dat Kohlbrugge tot aan de uiterste grens daarvan ging, wat in de moeilijke strijd tussen waarheid en liefde tot de vrede geoorloofd is. Weet, zo heet het bij hem, Uckermann van het hartstochtelijke gemoed van een jongeman, die met brandende ijver een weg beschreit, waarvan hij het einde niet kan overzien? Weet hij, hoe het iemand te moede is, die met heel z'n ziel de geloofszaken omhelst en zich daarom gemakkelijk ergert aan hetgeen van de juiste weg schijnt af te leiden? - Dan verwondere hij zich toch niet over, en ergere zich nog minder aan Kohlbrugge, die niets anders leren, horen of belijden wil dan alleen Gods onbedrieglijke Woord. Wel

kan hij hetgeen hij gedaan heeft, niet herroepen. Maar hij aarzelt niet dat te betuigen: hij heeft nooit iets tegen Uckermann, zijn leermeester, gehad, "uit wiens mond ik ook vaak een heilzame lezing en vrijspraak van zonden, en van wiens hand ik zo vaak het heilige Avondmaal des Heeren ontvangen heb". Het moge hem vergeven worden, dat hij niet dadelijk naar hem toegegaan is, want dat zou verstandiger geweest zijn en aan de hele zaak een andere afloop bereid hebben. En als er gezegd geworden is, dat Uckermann de geloofsleer op listige wijze ondermijnt -, dan moge hij het niet meer op hem gemunt houden. Laat heel de geschiedenis vergeten zijn! "Ik beloof u van mijn kant, om met u en de andere eerwaardige leraars samen te werken tot welzijn van onze gemeente. U bent ook mijn zielzorger, die eenmaal aan de Heere rekenschap van zijn werk geven moet. Daarom bid ik God voor u, dat Hij u toeruste met Zijn Geest, met Zijn kracht door Jezus Christus, onze Verlosser en Zaligmaker".

Was dat niet voldoende? Moest niet deze bereidheid van Kohlbrugge en daarmee de gelegenheid met vreugde begroet worden, teneinde de twist radicaal bij te leggen? Maar dat schrijven werd verworpen! Want de hoofdzaak ontbrak eraan! "Alle onzin van de aanklacht en van het gesprokene op de kansel, zo riep een ouderling uit, die van woede schuimbekte..., moet herroepen worden". Razend en gesticulerend vielen allen over de hulpprediker uit; men hield hem een al opgesteld papier voor, en drong en bedreigde hem: Ondertekenen! Dadelijk! Geen uitwijken, ook al zou de kerk daarvan aan stukken gaan.
"De ouderlingen stonden op, vielen samen over mij heen en ik ontkwam midden door ze heen. In de diakenenkamer knielde ik neer, riep God aan in Zijn kracht, keerde terug en zeide: "Mijne heren, zolang pastor Uckermann niet gesproken heeft, ga ik geen stap verder dan mijn brief inhoudt".
Toen verhief zich pastor Bendinger op plechtige wijze, deze zwakke, weifelende persoon, en verklaarde: "De samenkomst, en niet ik, verklaart dat ge uw proponentenambt kwijt zijt".
Kohlbrugge verliet onder protest de zitting, als iemand die men van vijf tot half elf uur aan een marteling onderworpen had. Thuisgekomen sloeg hij de Bijbel op. Zijn oog viel zonder meer op Ps. 124: 7v.: "Onze ziel is ontkomen als een vogel uit den strik der vogelvangers; de strik is gebroken, en wij zijn ontkomen. Onze hulp is in den Naam des HEEREN, Die hemel en aarde gemaakt heeft". –
Het verwondert ons niet, dat in Kohlbrugge's latere gemeente tot nu toe dat Psalmvers het eerste woord is, waarmee de predikant de toehoorders in de godsdienstoefening begroet.

Voor de tweede maal in zijn leven was Kohlbrugge aan mensen te schande geworden, en had hij de bittere ervaring opgedaan, hoe dicht zwakheid en verraad bij elkaar wonen. Hadden de gemeentevertegenwoordigers hem niet voor een paar maanden nog opgewekt, om een bezwaarschrift op te stellen, omdat zij de zaak belangrijk genoeg vonden? En diezelfde mensen wisten nu, door Kohlbrugge om hun oordeel en om hun bescherming verzocht, niets anders aan te raden dan om te herroepen. Men wilde zijn ondergang, hij mocht doen wat hij wilde.
Deze verwondering wordt wel wat kleiner, wanneer men bedenkt, dat Ps. 124,8 ook nu nog behoort hij het votum, zoals dat in de kerken der Reformatie wordt uitgesproken aan het berin van de kerkdienst. (vert.)
"Neem maar een strop, en hang je op!”
Eén troost bleef de geplaagde over. De eenvoudige gemeenteleden schaarden zich slechts des te trouwer om hun hulpprediker, naarmate hij onbillijk van zijn

superieuren te lijden had.
Tot tweemaal toe maakten zich eerwaardige, in de kerkelijke dienst vergrijsde mannen op, om op een ordelijke manier gehoor voor Kohlbrugge te vragen. Een lange stoet van gemeenteleden begaf zich tot het consistorie, die allen slechts met die ene wens bezield waren, om, als het niet anders kon, "op de knieën te smeken" om gerechtigheid. Aan geweld dacht niemand.
Maar zij vonden de toegang tot de zittingskamer met een ketting afgesloten, ja zij zagen zich plotseling door militairen omringd!! De opwinding nam toe. Men dwong zich tenslotte toegang tot de "vaderen" der gemeente, in elk geval slechts, om te vernemen, dat het bij de afzetting van Kohlbrugge moest blijven, daar hij zich aan "halsstarrigheid, onchristelijke en slechte raadslagen voor anderen, uit persoonlijke haat tegen de vrome en goede leraar Uckermann! had schuldig gemaakt". De met luide uitingen van onwil vertrekkenden riep de voorzitter van de ouderlingen na: ‚Koopt u een strop en hangt u op!" - Met stukken turf werd uit de zaalvensters naar de vertrekkende gemeenteleden gegooid. En dat noemde zichzelf het consistorie van een Hersteld-Lutherse kerk! Pastor Uckermann zelf durfde in het vervolg slechts onder politiegeleide zijn preken te houden; in het Godshuis was militie ondergebracht. De vrienden van Kohlbrugge werden echter als oproermakers uitgescholden. - Daarover verwonderen wij ons niet meer.

Een nieuwe scheuring scheen in de gemeente ophanden te zijn. Verkiezingen in de gemeentevertegenwoordiging, die ten gunste van Kohlbrugge uitgevallen waren, werden door het consistorie niet erkend. Men onderscheidde tussen drie partij - en: De vredelievenden, die het met Uckermann hielden, het verbond van het midden, die men als "mengelmoes" aanduidde, en de "ossenpartij" - daarmee betitelde men Kohlbrugge's vrienden en zijn aanhangers in de kringen van het "Réveil". Alles werd ten kwade uitgelegd. Toen Kohlbrugge eind september (1827) een predicatie bijwoonde, weigerde men hem zijn gewone plaats. Hij begaf zich door de vrouwenbanken naar de andere kant. Vlug werd het gerucht over hem verbreid, dat hij op Jezuïtische manier het gevoel der vrouwen voor zich had trachten te benutten.
Hier breken wij af. De strijd ging weliswaar nog verder. Men bracht ze tot aan de trappen van de troon. Kohlbrugge moest nog na een jaar (november 1828) voor de gouverneur van Noord-Holland verschijnen in Haarlem; en daar deed men de poging, om hem met alle mogelijke beloften van de kant der regering ertoe te bewegen, om datgene te doen, wat hij volgens zijn geweten afwijzen moest. Hij bracht in het midden, dat de vrede van zijn hart hem kostbaarder was dan al het andere, en dat hij geen schooier of oneerlijke man worden wilde. De officier van politie bedreigde hem daarop met een blijvende vervolging, "waarna ik opstond en na een diepe buiging vertrok, intussen tot mijn God zuchtende, als de opperste Regeerder van hemel en aarde".
Had Kohlbrugge inderdaad geen recht, om zich op het hoogste gerechtshof te beroepen? Velen beweerden wel, dat hij de ongelukkige gang van zaken gemakkelijk had kunnen voorkomen, hij had zich slechts door anderen laten gebruiken en onnodig op de voorgrond laten schuiven, ja, de hele geschiedenis is slechts tot een twist tussen Uckermann en Bendinger te herleiden, die onderling over een jachtgeweer getwist zouden hebben. Zelfs een kleine roman moet ervoor opkomen, om Kohlbrugge's optreden te verklaren. Maar dat is het gewone gezwets.

Men kan werkelijk zijn optreden onverstandig en weinig voorzichtig noemen - voorzichtigheid lag deze man inderdaad niet, waar het hem om de eer van Christus in

de kerk te doen was. Maar de "fout" van Kohlbrugge was deze, dat hij de stier bij de hoornen (= de "koe bij de kop") gepakt en het streven van de Woord-gemeente tegen de in de kerk heersende dwaalleer openlijk en onbevreesd genoemd had. Daarom werd hij uitgebannen. Daarom werd hij met alle mogelijke ongerechtigheid uitgestoten. Daarom moest hij het kruis op zich nemen. Perfer et obdura - het kwam erop aan, om zijn geliefde parool te handhaven: "Draag het, houd het uit en blijf standvastig".
De kerk doet zichzelf in de ban.

In deze tijd schreef Kohlbrugge de volgende gedachten op papier:
"Als de boze vijand een gemeente verleiden wil, dan maakt hij vooral de gemeente zelfverzekerd met betrekking tot degenen, die van tijd tot tijd tot kerkenraadsleden gekozen worden, en brengt over haar (n.l. de gemeente) zulken, die het meest onkundig zijn in de leer, en in hun leven het meest afhankelijk zijn van voorname lieden".
"De duivel heeft eenvoudigweg drie vormen waarmee hij zich bij de vervolgden toegang verleent: die van een zeer eerwaardige man of godgeleerde die u prijst en hemelhoog roemt; die van een vorst die u tot ridder wil slaan; en die van een ijsbeer die u zelfs het leven aan de kust van Groenland nog niet gunt en u verslinden wil. Tenslotte openbaart hij zijn onmacht. In deze drie vormen sluit hij zich steeds weer in. Vaak binnen een half uur".
"Een onderdrukte wordt niet weinig door zijn onderdrukkers getroost, als zij de lijdensgeschiedenis van Jezus behandelen; vooral, als zij die zo voorstellen, alsof Kájafas, de hogepriester, en de ouderlingen onder hun gehoor waren. Ach, dat zij, die onderdrukken, toch dit ene ter harte mochten nemen: Verandert de namen en ge spreekt over uzelf'.
"Mensen die de godzaligheid als een werk beschouwen, dat men slechts op Zondag te volbrengen heeft, zijn de bijlen, waarmee Gods tempel verwoest wordt. Veel rechtzinnigen zijn er slechter aan toe dan sommige kassiers, die denken dat ze steenrijk zijn, omdat ze dagelijks met grote sommen gelds omgaan".
Kohlbrugge's uitstoting uit zijn ambt (niet uit de gemeente!) had plaats door het consistorie (of kerkenraad), dus door de geestelijke leiding van de gemeente zelf. Ze stelde een soort kerkelijke tuchtmaatregel voor, waarmee hem de verkondiging van Gods Woord ontnomen werd. Men dient echter aan dit gebeuren de vragen te verbinden: Heeft zich niet de kerk zelf door zulk een daad buiten de kerk van Christus geplaatst? Heeft zij niet, in plaats van Kohlbrugge, zichzelf uitgebannen?
Zoals immers ook de Roomse kerk zichzelf excommuniceerde, toen zij Luther in de ban deed. Stelt hij zich niet buiten het heiligdom, die het aanzien van een mens en diens eer, ook al is dat ook nog zo'n eerwaardige pastor, boven de zuivere leer des Evangelies stelt, ja, die (leer) in de ervoor ijverende predikanten vervolgt? Zegt Kohlbrugge niet terecht in een latere brief (hij schreef die in het jaar 1841 en weidde daar uit over de ban en het verval van de kerkelijke tucht): "dat zij zichzelf verbannen, d.w.z. zich uit de gemeenschap der ware kerk verstoten, die het Woord van de heilige profeten en apostelen Gods voor niets houden, van de getuigen dus, die Hij, de Heere Zelf zendt?"
Niet Kohlbrugge was afgezet. "Afgezet" had in werkelijkheid het consistorie zichzelf, omdat het niet de eer van God handhaafde, maar de eer van mensen.

Hoofdstuk 2.
MOEILIJKE DAGEN.
Nog maar twee centen op zak.

Zo was Kohlbrugge naar de beek Krith gestuurd, en moest hij ondervinden, wat het betekent uitgeschakeld en opzij gedrukt te zijn. Daarbij kwam voor een jonge en aan werken gewone mens nu nog het bitterder, gevoeliger gebrek aan het hoogst-nodige. Zijn salaris werd direct geschrapt; van thuis had hij niets te verwachten, hij stond om zo te zeggen op straat. Daar kwam nog bij, dat het hem innerlijk onmogelijk viel, om iemand in zijn benarde situatie te laten blikken en om hulp te vragen. Zo kwam hij in een onhoudbare toestand en maakte hij het aan den lijve mee, wat armoede betekent. Op een goed middagmaal rekende hij allang niet meer. Nu raakte ook het brood op.
Maar hij mocht ook de zonzijde van de beek Krith leren kennen. Het gebed, dat bij het opgedroogde water opklom: "O God, Gij weet, dat ik om Uw waarheid lijden moet. Wilt Gij mij van honger laten sterven, dan geschiede Uw wil! Maar als Gij wilt dat ik tot Uw eer in leven blijf, - dan behoort U beide toe, het zilver en het goud van de gehele wereld...", bleef niet onverhoord. De raven kwamen. Eens in de vorm van Lukas 12, dat hem voor de ogen kwam en waaruit Kohlbrugge veel troost mocht putten. Een andere keer door de totaal niet vermoede zending van 25 gulden aan bankpapier, van onbekende zijde. En op weer een andere dag door de gift van iemand, die geweten moet hebben, dat Kohlbrugge een sterke roker was. Een verbazend grote zak met de smakelijkste tabak, die bovendien nog de voortreffelijke eigenschap bezat om lang goed te blijven.., werd hem thuisbezorgd. En door dat alles schijnt Kohlbrugge niet eens zo erg verrast te zijn geweest. Precies alsof het vanzelf sprak, dat hij verzorgd en als een gezondene van God gerechtvaardigd werd.
En hoe zou hij anders de belofte kunnen waar maken, die hem zijn stervende vader had laten beloven, een zaak, waarvoor tenslotte een Ander de verantwoording droeg! Ernstig legde hij er zich nu op toe om het werk af te maken, ter verkrijging van de doctorstitel in de godgeleerdheid. Daarvoor was de vestiging in een echte universiteitsstad nodig, daar er toenmaals in Amsterdam geen universiteit was. Dus besloot de jeugdige Kohlbrugge om naar Utrecht te gaan. Op 4 januari 1828 zocht hij hier voor zich een huis; en op de 19de van dezelfde maand betrok hij het.

Brood uit de hand van God.
Ook dat gebeurde in het geloof van de aartsvaders, die "uitgingen en niet wisten, waar zij terechtkwamen"; hij had amper geld genoeg, om de reis erheen te betalen. Aanvankelijk bewoonde hij een kamertje in de "Donkere gaard" bij stille lieden, die hem als een broeder met de grootst mogelijke zachtheid en zorg behandelden. Behoorden zij soms tot de kring van het "Réveil"? De hospes was een mandevlechter en heette Serton. Later woonde de verbannene in een huisje, dat ook aan Serton toebehoorde en heel dicht bij de Dom stond. Uit zijn raam keek hij op de hoge, mooie toren van het Godshuis. De kleine kamer werd later door een rijke vriend van Kohlbrugge aangekocht en gaarne aan de vreemdelingen getoond. Tot nu toe staat het smalle huisje, onder de machte Domtoren wonderlijk te bezien.
Als een vreemdeling in de grote stad leefde Kohlbrugge van de hand in de tand. Hoe vriendelijk en zorgzaam de mensen ook waren , de huur moest toch betaald worden. Ze liep hoog op. De schulden bedroegen al 40 gulden, en er waren slechts 12 centen in zijn portemonnee. Kohlbrugge begaf zich naar Zeist - want hij was er zeker van, dat hij die gang op hoger bevel maakte! -, dat dicht bij Utrecht lag, en waar de broedergemeente een afdeling had. De gehele Zondag hield hij zich daar op en hij zou

's avonds niet meer op tijd in Utrecht aangekomen zijn, daar hij nog maar twee centen bezat, dus onvoldoende voor de poortwachter,.. als hem niet een bijzondere ontmoeting ten deel gevallen was.
Op een wagen haalde hem een man in, Twent van Rozenburg geheten, die na een emotioneel leven, door contact met een christelijke gemeenschap in Genève, zijn bekering meegemaakt had en ook met de Broedergemeente in Zeist in verbinding stond. Hij nodigde Kohlbrugge op zijn wagen en vroeg hem, van wie hij méér geleden had, van zijn vrienden of van zijn vijanden. Toen Kohlbrugge zei: Van mijn vrienden, antwoordde de man hem ietwat geheimzinnig, dat zijn zaak er dan goed voorstond. De volgende dag bezocht hij hem. Op zijn verzoek bezorgde Kohlbrugge hem enkele godsdienstige bladen en ging ook nog met hem mee, om een paard te kopen! Weer alleen, bracht hij de tijd tot de volgende Vrijdag in grote zorgen door.
Toen vond hij echter op een tafeltje in de hoek van de kamer vijf goudstukken, die elk tien gulden waard waren -, precies zoveel als hij nodig had om zijn schulden kwijt te raken. Niemand wist, hoe die daar binnengekomen waren. Maar Kohlbrugge aanvaardde ze eenvoudig uit Gods hand, om daarmee zijn verplichtingen te voldoen. Ja, hij hield het niet eens noodzakelijk om zijn nieuwe vriend, die hij later opzocht, nadrukkelijk te bedanken; "want ik wilde niet van zijn goedheid, maar uit de hand van mijn God leven".
Zulke merkwaardige gebeurtenissen kwamen vaker voor. Weken later ontbraken hem weer veertig gulden. Hij gaat naar buiten om in de stilte de Eeuwige aan te roepen om hulp: - thuisgekomen vindt hij daar een pruisische "pistool" (een vroeger veel gebruikt geldstuk!), daar neergelegd door een predikant uit Zwitserland, die inmiddels op zijn kamer geweest was. Op een andere keer verblijft hij in Amsterdam, met de bedoeling om in zijn grote nood een huis van lening op te zoeken. Daar ontmoet hem iemand, die hem een aanzienlijke geldsom in de hand drukt. Nu slentert hij weer door Utrecht, zo arm als èen kerkmuis, Hij kan zich niet eens een pen kopen, om verder te schrijven aan zijn studie. Hij zucht en smeekt en gaat naar buiten -, en kijk, er ligt midden op straat een mooie bruikbare pen voor zijn voeten. Hij prijst de Heere.
Kohlbrugge maakt ernst met het eerste Artikel. Jaren later, oen hij predikant was van de Nederlands-Gereformeerde gemeente, had hij de gewoonte om daardoor de arme mensen ertoe te brengen, om de hulp in hun aardse nood uit Gods hand te aanvaarden. Wat hij aan geld besteden mocht, verstopte hij stiekem ergens in de kamer en ging dan weg, alsof hij zich slechts de nood van de ander had willen laten vertellen, om aan een Ander raad en daad over te laten! De vreugde van de verrassing bij het vinden kon dan inderdaad gemakkelijker de blik naar Boven richten. Ook bleef de armen de beschaming bespaard, die met het aannemen uit de hand van een mens meestal steeds gepaard gaat.

Zelfs de bruid?

Bij Kohlbrugge's armoede kwam nog een diepe eenzaamheid. Door zijn afzetting als hulpprediker verdween de zo vurig verlangde verbinding met zijn, met hem in het geheim verloofde, Catharina Louise Engelbert, wier voogd Scholte eveneens tot de Hersteld-Evangelisch-Lutherse kerk behoorde, plotseling in een verre toekomst. Tussen beiden werd hard en gruwelijk de scheidslijn getrokken en aan de gewonde nog een nieuwe wond toegebracht.
Een zeer zwaar uur van verzoeking brak aan, toen schijnbaar zelfs de bruid aan Kohlbrugge de raad gaf, om toe te geven, en, zoals men dat gaarne uitdrukt, "de minste te zijn". Erg genoeg, dat de familie van zijn bruid weinig begrip voor zijn vurige strijd opbracht en die waarschijnlijk ook met de term "predikantengetwist"

afdeed. Haar oom (Colford), haar tante met haar geestelijke bijstand, Scholte, zij allen hadden al geprobeerd om de volgens hun mening onverstandige ijveraar in de war te brengen en te schokken. En nu schaarde zich ook nog zijn "Cato" aan hun zijde, en smeekte hem, als het nog mogelijk was, om de aanklacht te herroepen (februari 1828)?
Kohlbrugge gevoelde de hevige stoot. Was zijn verloofde niet voldoende op de hoogte, om te weten, dat zij daarmee iets ongehoords en onvervulbaars van hem vroeg? Hier moest een duidelijk (ant)woord vallen. "Mijn keus staat vast. Plechtig heb ik gezworen om voor Hem te leven, voor Hem te strijden, voor Hem te lijden, voor Hem te sterven, als het nodig is! En nu ook jij nog, lieve Cato! Nu ja, Job had ook immers zijn vrouw (tegen)! Maar wat zeg ik? Je werd gedwongen om deze brief te schrijven! Nee, daarin vergis ik mij niet, want God heeft je te veel licht gegeven, dan dat jij uit jezelf zoiets aan mij zou kunnen schrijven. Herinner je maar de avond, toen wij bij grootmoeder waren, van harte geliefde Cato. Allen waren ervoor, dat ik de aanklacht moest herroepen; en wat heb ik toen gezegd? In de Naam van de Heere Jezus Christus, Die ons door Zijn dierbaar bloed gekocht heeft, staat dit bij mij vast: ook al zouden allen mij verlaten, en al moest ik boeken, bezit, lichaam, leven, eer, vrienden, vriendinnen, jou, mijn van harte beminde, mijn troost, mijn enige troost! die mij naast God overbleef, verliezen, - dan nog blijf ik staande in de kracht van mijn God..".
Werkelijk, de bruid was door haar voogd gedwongen, om dat schrijven te versturen. Direct daarna liet zij hem echter in het geheim een briefje toekomen, waarin zij het tegendeel van hem eiste: Doe het niet! Wijk niet terug! Blijf sterk. Die beiden lieten elkaar niet los. De voogd was boos. Tenslotte wierp Scholte het jonge meisje letterlijk het huis uit, zodat zij met haar huisraad op straat stond. Kohlbrugge bracht haar bij haar grootmoeder. Daar ontmoetten die twee elkaar. Hun briefwisseling bestaat nog. Ze geeft ons een blik in een heerlijke vrouwenziel.

HOOFDSTUK 3.
HET PROEFSCHRIFT OVER PSALM 45. HUWELIJK.
De Profeten.

Zestienmaal heeft Kohlbrugge in de kerk gepreekt, om het opschrift waarvan hem het lot van de verbanning trof. Zijn teksten heeft hij, op enkele na, meestal uit het Nieuwe Testament gekozen. Maar hetgeen nu een nieuw deel van zijn leven deed aanbreken, was, naar een diepere samenhang geordend, met zijn bijzondere verdieping in het Oude Testament verbonden.
In Utrecht - overigens bezocht hij ook hier nog enkele colleges aan de universiteit, vooral die over de Oosterse talen! - werkte Kohlbrugge ijverig voort aan zijn studie ter verkrijging van de theologische doctorswaardigheid. Want ondanks alle tegenslagen dacht hij er niet aan, om de ingeslagen weg te verlaten en de theologie aan de kapstok te hangen. Hij had zich merkwaardigerwijs voor zijn studie (= dissertatie, of: proefschrift) de uitleg van Psalm 45 tot taak gesteld.
Om de druk ervan te bereiken, en omdat vermoedelijk in Utrecht geen drukker ervoor te vinden was, die over de typen van Syrische letters beschikte, begaf Kohlbrugge zich (begin 1829) weer naar Amsterdam, en kwam hier in een zware innerlijke crisis.
Het gebeurde tijdens een ernstige ziekte, die hem op bed wierp en "zijn zielskrachten ten zeerste prikkelde", dat hij als nooit tevoren door het woord van de profeet getroffen werd. "Het grootse getuigenis van Gods Naam en Gods gerechtigheid alleen, het eeuwige, in het profetische Woord neergelegde raadsbesluit van Hem, op Wie God al onze zonden heeft doen aanlopen.., Die met Zijn ziel Borg geworden is, om met een eeuwig offer Gode voor Zijn broederen te naderen.., wierp zijn lichtstralen in de geschriften van de Evangeliën en de Apostelen, zodat het hem opeens duidelijk werd, waarom de Apostelen, allereerst door des Heeren, en daarna door des Geestes onderrichting verlicht, zo ijverig in Mozes en de Profeten onderzocht, en daaruit de gehele raad (Gods) tot zaligheid, en van de in Christus verschenen genade gekend hebben".
Zo is Kohlbrugge op een totaal andere weg geleid, dan de theologen van de 19e eeuw; want keken zij van het Nieuwe naar het Oude, daar keek hij van het Oude het Nieuwe Testament binnen.
Moest hij nu uit deze nieuwe kennis op praktische wijze de gevolgen trekken? Moest hij er ook voor de wetenschappelijke arbeid gevolg aan geven of ze maar laten, zoals ze was? Was het in elk geval niet flinker, om zijn nieuwe laatste overtuigingen opzij te plaatsen?, waar hij zich moest zeggen, dat hij daarmee de ganse toekomstige theologie een klap in het gezicht zou geven en voor een dwaas gehouden zou worden, als hij volgens de hem tebeurt gevallen verlichting de uitleg van Psalm 45 vormen wilde? Kon hij geloven, - want hij kende nu toch wel de stemming van zijn dat men hem op een studie de graad van doctor verlenen zou, die aan de professoren allesbehalve "wetenschappelijk" zou toeschijnen? En waar bleven dan al de vruchten van zijn inspanning? Er ontstond dus een harde strijd.

De Psalmen.

Het resultaat ligt in zijn doctoraal-studie voor ons. Ze draagt een uitvoerige titel, zoals ze dan ook helemaal in de ge- leerdentaal (n.l. in het Latijn) en met grote geleerdheid geschreven was (Specimen Philologico-Theologicum inaugurale, exhibens Commentarium in Psalmum 45, Amsteldami C.A. Spin 1829; Eine philologisch-theologische Doktor-Arbeit, die eine Erkiktung zu Psalm 45 darbietet).
Kohlbrugge legt de Psalm uit als iemand, die de Schrift in haar eenheid erkent, en die

de beide Testamenten niet uiteenscheuren kan. Christus heeft geen nieuwe leer verkondigd, die niet al in het Oude Verbond neergelegd was. Oud en Nieuw Testament spreken van hetzelfde heil in Jezus Christus; en dezelfde Wet, die ons in het Oude voorgehouden wordt, handhaaft ook Christus, de Heere, "opdat geen enkele mens, die zondaar is, zich enige roem zou toeschrijven, maar zijn redding in het Evangelie der genade alleen zoeke". Wij weten eens en voor al, dat Psalmen als 41, 55, 69 en 109 van Judas Iskarioth hebben geprofeteerd. U kunt uit deze Psalmen opmaken, hoe onze Heere in de dagen Zijns vleses om Judas tot de Vader geroepen heeft. Zo spreken ze ook van de kracht en heerlijkheid van de met haar hoogste Koning, onze Heere Jezus Christus, door een innige band der liefde verbonden gemeente.
Dat geldt nu juist van Psalm 45. Ze is voor Kohlbrugge in alles-overtreffende zin, een Psalm van de Heilige Geest. "Een Psalm voor dezulken, die zich in grote nood bevinden en tot wie van de hemel af gezegd wordt, als tot de enkele ziel: Gij hebt een Man, de Man is uw Koning en uw God, zodat de ziel, welke juist nog steeds door alle duivelen, door nood en lijden aangevochten werd, opeens begint een Psalm te zingen, omdat zij uit genade en erbarmen een Bruidegom heeft, de sterke God. Hij is de Schoonste onder alle mensenkinderen, ja juist aan Zijn kruis, aan het kruis waaraan ik behoorde gemarteld te worden. Heel de hel zegt: als je gelooft, alleen maar gelooft en je aan niets anders (vast)houdt, dan ben je verloren. En nu vraag ik aan U, de Koning: Ben ik verloren, als ik mij alleen aan U, de Gekruiste, houd?
Nee, luidt Zijn antwoord, dan ben je niet verloren, dan ben je gered. Dat is de genade, die op Zijn lippen is uitgegoten. Dus zijn we welgelukzalig!"
Bij zo'n uitleg van het Oude Testament en van Psalm 45 beroept Kohlbrugge zich trouwens op zijn overeenstemming niet de voor hem zo belangrijk geworden geleerde Heinrich Woermann; hij had reeds tien jaar geleden in Utrecht de gouden medaille ontvangen, vanwege zijn bewijs, dat God van Christus, als Zijn Zoon, in de geschriften van Mozes en de Profeten getuigenis gegeven heeft.

Doctor in de theologie ondanks de gehele universiteit.
Terwijl het tweede deel van de studie de grondbeginselen van Kohlbrugge gaat toepassen, die hem in de sterkst mogelijke tegenstelling tot al zijn tijdgenoten brengen.., daar verraadt het eerste, meer taalkundige deel de buitengewone geleerdheid en belezenheid, die hij zich in de loop der jaren eigen gemaakt had. Toch maakte men ter gelegenheid van zijn bevordering ("promotie") tot doctor in de godgeleerdheid allerlei bezwaren. Professor Royagrds, bij wie hij zich meldde, wees ze met beide handen af. Hij zou iemand, die wegens onzedelijkheid uit het ambt gezet was, tot zulk een waardigheid toegelaten kunnen worden? Om onzedelijkheid? Kohlbrugge moest een stuk meebrengen, ons hem en de andere heren duidelijk te maken, wat er eigenlijf z in Amsterdam voorgevallen was.
Maar nauwelijks had Kohlbrugge zijn studie afgegeven, of een groot geschreeuw ontstond er opnieuw. "Mijnheer, zo riep men hem tegen, schrijf tocI een ander proefschrift; want het zou een schande voor de universiteit in Utrecht zijn, als iemand over zo'n onderwerp aan onze academie promoveerde. Christus als de Bruidegom, en de kerk als de bruid? En dat in de 19e eeuw? In de 19e eeuw!" Kohlbrugge antwoordde: "Of dit of in het geheel geen thema!"
Op 4 juni 1829 vond de gebruikelijke plechtigheid plaats. Voor (het oor van) vele jonge studenten verdedigde de gebannene de door hem opgemaakte stellingen, en wel met een theologisch inzicht, dat de hoorders grote achting afdwong en Kohlbrugge dan ook de nagestreefde academische graad bracht. Algemeen had men verwacht: er

zou een "met de hoogste lof!" (letterl.: "summa cum laude") komen, een "uitstekend"! Maar dat "summa" werd de jonge doctor niet gegund; ergens moest toch de wrevel tegen hem zich luchten. Het bleef toch eenvoudig iets ongehoords, dat een jonge man alle leidende autoriteiten van beroep zo dapper weersprak, nieuwe principes voor Schriftverklaring opstelde en het heersende liberalisme de strijd aanzegde.
Kohlbrugge heeft het zelf ondervonden: in zijn promotie tot doctor in de godgeleerdheid lag meer dan een nieuwe waardigheid en een titel, ook meer dan de vervulling van de belofte die hij eenmaal aan zijn vader gedaan had. De aard en manier waarop hij ze verwierf, bracht hemzelf tot de laatste klaarheid over de richting, die hij bij zijn verder bezig-zijn met de theologie moest volgen. Het kon voor hem van toen af om niets anders gaan, dan om Gods Woord en om Gods gehele Woord en om Gods Woord alleen. "Ik werd doctor in de godgeleerdheid trots de ganse universiteit. De professoren hadden n.l. alles gedaan om mij ten val te brengen, omdat ik Psalm 45 van Christus en Diens bruid, de gemeente, uitlegde. Dat vonden zij smakeloos. Ze dachten dat deze Psalm het bruiloftslied is van een aardse koning, en daarom wilden zij mij laten zakken. Allen waren ze flink onderlegd en gewapend ervoor, maar één ding hadden zij vergeten, n.l. hetgeen ik als kind voor alle dingen en voor alle andere boeken gelezen had, namelijk: Gods Woord. Daarin waren ze niet thuis, en dus konden zij tegen mij niets beginnen. Ik werd doctor in de godgeleerdheid".

Psalm 45 geeft aan Kohlbrugge de vrouw.
In het leven van Kohlbrugge zijn er merkwaardige samenhangen. Ze zijn hem zelf niet zelden tot bewustheid gekomen, toen hij Gods Woord uitlegde. Opeens stond dan zijn eigen leven voor hem en daaruit en uit zijn belevenissen begon hij de Schrift te verklaren. Psalm 45, die hij aan zijn pogingen om doctor in de theologie te worden, ten grondslag gelegd had en die de innige band tussen de hemelse Heere en de bruidsgemeente bezingt, bleef Kohlbrugge zijn leven lang bijzonder dierbaar en waardevol. Niet zonder reden. Want juist door die Psalm heeft hij om zo te zeggen zijn bruid voor zich veroverd, om met haar het verbond voor het leven te sluiten.
Dat ging eigenlijk wonderlijk toe. Catharina Louise Engelbert - ze was op 8 april 1808 geboren en sinds 1825 met Kohlbrugge verloofd - kon ook, nadat zij door haar voogd op straat gezet, en door Kohlbrugge bij haar grootmoeder gebracht was, geen toestemming voor haar definitieve verbinding met de beroepsloze candidaat krijgen. Toen hij twee dagen voor die 4 juni 1829, waarop hij nu toch die aanzienlijke titel verkreeg, opnieuw om de hand van zijn trouwe Cato geworven had, antwoordde de grootmoeder weer met neen.
Toen gaf Psalm 45 de uitslag. "Ik had toen, zo vertelt de oud geworden Kohlbrugge over die mooie dag, die zijn jeugd bekroonde..., een lieve bruid, en toen ik, om te promoveren, naar Utrecht ging, zei haar grootmoeder tot haar: "Als Kohlbrugge terugkomt, kunt ge toch nog niet trouwen".
Ik zei: "Goed". Toen ik echter promoveerde, zei de lieve grootmoeder: "Zeg toch eens, Cato, wat doet Kohlbrugge eigenlijk?"
"Wel, die verdedigt Psalm 45".
"Hoe legt hij die Psalm dan uit?"
"Wel, van Christus en Diens bruid".
"En dat willen zij niet aanvaarden?"
"Nee, dat willen zij niet laten gelden, ze willen hem ten val brengen".
"Geloof jij, dat hij er door komt?"
"Ja zeker", antwoordde mijn bruid.
Toen daarop weer de grootmoeder: "Nu, als hij als doctor terugkeert, dan kun je hem

gelukwensen en hem zeggen, dat je mag trouwen. Want wanneer hij Christus en Zijn bruid zo verdedigt, en zich daarvoor niet schaamt, dan schaam ik mij ook niet voor hem".
Op 30 juli 1829 vierden Kohlbrugge en zijn Cato bruiloft. De huwelijksreis bracht de twee naar de vrienden uit de kring van het "Réveil". Het jonge paar ging eerst in Amsterdam wonen, en toen, van 18 maart van het volgende jaar af, in Utrecht.

IV. DE VERLAMDE EEN ONRUSTSTOKER. DE DOOR DE DOOD OVERSCHADUWDE AAN DE POORTEN DES HEMELS.

HOOFDSTUK 1. OMMEKEER TOT DE GEREFORMEERDE BELIJDENIS.

Nieuwe kennis.

Toen Hermann Friedrich Kohlbrugge zijn hem op 26 april 1830 eerstgeboren kind te Utrecht voor de doop opgaf, was het een medelidmaat van de Gereformeerde kerk, dat gevraagd werd om peetvader van de dopeling te willen zijn. Daarin ligt een nieuwe wending aangegeven, die zich intussen in Kohlbrugge's leven voltrokken had: hij had zijn vaderland in de belijdenis van de kerk van Calvijn en van diens leerlingen gevonden.

Hoe kwam dat?

De tijd welke hij bij de sterkst mogelijke, innerlijke verlichting aan de heilige Schrift, en vooral aan de Profeten gewijd had, werkte in de diepte door. Was hem door zijn bekering en door hetgeen wat daarmee samenhing, de heiligheid en eeuwige majesteit van God voor verloren zondaars bewust geworden, - deze kennis werd door het vorsen in de boeken Jesaja, Jeremia en Ezechiël geweldig versterkt. Hij bestudeerde de "vaderen", de uitleggers van de Schrift, en bevond, dat de soevereiniteit Gods in Zijn vrij heersende genade nergens zo benadrukt, en zo tot de leidende gedachte voor alle nadenken over Goddelijke dingen verheven werd, dan bij de leraars van de Gereformeerde kerk. Waar anders had men zo zeer Gods vrijheid, de vrijheid van Zijn erbarmen op de voorgrond gesteld, om Zijn absolute, aan 's mensen greep eenvoudigweg ontrukte grootheid, theoretisch en praktisch verdedigd te zien, dan daar? Hing daarmee niet de leer van de eeuwige verkiezing samen, zoals hij die bij Calvijn aanwezig vond? Dat alles kon Kohlbrugge niet onverschillig zijn, maar moest hem het bezig-zijn met de leraars, juist van deze kerk, speciaal nabij brengen.

Daar kwam nog iets anders bij. Had hem zijn grootmoeder tevergeefs het "drievoudige snoer": kerk, Nederland en Oranje, op de ontwakende ziel gebonden, toen zij met hem voor de blauw-witte kachel van het oude fornuis neerzat en hem vertelde? En moest niet het hart van een man, die zich graag in de bladen van zijn vaderlandse geschiedenis verdiepte, door de Geest ontstoken worden, Die het, om zijn vrijheid en zijn geloof worstelende Nederlandse, volk eenmaal vervulde en het zijn unieke plaats in de geschiedenis der naties gegeven heeft?

Wat eenmaal de grote Oranjevorst, Willem de Zwijger, tot het strijdbare Calvinisme trok, dat zijn kracht uit de onvoorwaardelijke overgave aan Gods eer putte..., - kon dat zonder werking op Kohlbrugge blijven, toen hij over het gebeurde der eeuwen nadacht? De leerlingen van Calvijn hadden de opstand geestelijk gevoed, die toen tot de onafhankelijkheid en tot de unieke opbloei van Holland leidde. De leerlingen van Calvijn hadden goed en bloed op onverschrokken wijze ervoor overgehad, en aan de wereld een onvergetelijke les gegeven. De leerlingen van Calvijn hadden hun felle tegenstand gesteld tegen de eerste, zo gevaarlijk aanrollende golf van het liberalisme, het zogenaamde Arminianisme, waartegen ook Kohlbrugge zich zo grondig verweerd en zijn bestaan op het spel gezet had -, was het dan wonder, dat hij hier verwante geesten ontdekte en hem alles belangrijk was, wat met Calvijn, en ook met de beroemde Synode van Dordrecht samenhing, van die samenkomst, welke de Gereformeerde leer in de Nederlanden tegenover alle betwijfelaars, critici en bestrijders vastlegde?

Wending naar Calvijn.

Dat alles kan niet betekenen, dat Kohlbrugge zijn leraar Maarten Luther ontrouw werd, aan wie en aan wiens werken hij meer dan alle anderen zijn inzichten te danken had. Steeds weer beklemtoont hij, dat hij veel meer van Luther dan van Calvijn gelezen heeft. Maar de Geneefse hervormer met zijn doordringende klaarheid en de hoge kunst van zijn Schriftuitleg boeide hem toch. Bovendien greep hij gaarne naar de werken van Caspar Olevianus, die met zijn Heidelberger Catechismus één van de meest vooraanstaande leraars in de Evangelische christenheid geworden is.

En toch was het, in de grond der zaak, de Heilige Schrift

zelf, die deze verandering, deze inbreuk op het leven van Kohlbrugge bewerkte. Van de Profeten uit openden zich voor hem de voor de leraar des Woords meestal zo ontoegankelijke afgronden en nauwe passen van die hoofdstukken uit de Romeinenbrief, die telkens weer de in de Schrift studerende bezighielden (Romeinen 9-11). En waar hij zich bij hun diepere verstaan, varrde verklaring der Hervormers bediende, daar eigende hij zich nu heel in het bijzonder die gedachten toe, welke de Gereformeerde Uitleggers uit die afgronden der Godskennis geput hadden, en welke in de belijdenisgeschriften van de calvinistische kerk neergelegd werden. Hier noemt Kohlbrugge zelf weer de leer van de predestinatie (= voorbestemming) en van de genade-verkiezing, ten opzichte waarvan hij zich aan de Gereformeerden het sterkst verwant gevoelde.

Over het geheel genomen, zal zijn vriend Wichelhaus wel gelijk hebben en zich daarbij op mededelingen van Kohlbrugge zelf beroepen kunnen: Ook deze nieuwe schrede die hij nu deed, ontsprong aan de diepte van de laatste vragen. "Daar boven de genade, de gerechtigheid en het leven; maar welk een macht heeft de zonde, de dood, de duisternis hier beneden! Wat is er nu waar? Aan wie is de heerschappij? Heerst echt de genade door gerechtigheid tot het eeuwige leven? Is Christus werkelijk opgestaan, is er de Geest, door Wie wij een blijmoedige toegang hebben - of handhaven duivel, dood en zonde hun verschrikkelijke heerschappij en macht? Waar blijft de Wet? Is God werkelijk in Zijn recht? Geschiedt naar waarheid Zijn heilige wil? Is in de hemel alles in orde gebracht, zodat niets meer kan scheiden tussen de heilige God en een mens, die enkel ongerechtigheid is? Met deze grote grond- en levensvragen van alle gelovigen beziggehouden, moest Kohlbrugge wel op de punten komen, die er tussen Augustinus en Pelagius, Luther en Erasmus, Calvijn en Pighius, Gomarus en (Ie Arminianen behandeld zijn".

Daarbij viel zijn innerlijke levensgang met zijn uitwendige geleid-worden merkwaardig samen.

Met de oude gemeente, waarin hij van der jeugd af was verbonden, deed hem nu bijna niets meer. Zijn vader was gestorven, zijn moeder behoorde tot de Gereformeerde kerk, en de nieuwe we vrienden waren bijna allen ook de laatste (kerk) toegedaan; wat zou hem dan beletten, om daar, waar hij innerlijk reeds zijn vaderland gevonden had, ook zijn kerkelijke lidmaatschap te zoeken? Het schijnt wel, dat er in de Hersteld-Lutherse gemeente zich een zekere verandering, een bezinning voltrok, en de kennis plaatsgreep, dat men te ver gegaan was. Men toonde de neiging, om Kohlbrugge tegemoet te komen en hem weer een plaats als hulpprediker in te ruimen. Maar Kohlbrugge ervoer "als eerlijk man" een zodanige positie bij de gegeven verhoudingen als totaal onmogelijk; hij wist, dat hier het tafellaken eens voor altijd doorgesneden en een terugkeer in de oude verhoudingen uitgesloten was.

HOOFDSTUK 2.
AFGEWEZEN DOOR DE GEREFORMEERDE KERK IN NEDERLAND.

Kohlbrugge klopt bij de Gereformeerde kerk aan.
Zo begaf hij zich op een weg, welke weliswaar zeer gauw weer tegen een harde, ontoegankelijke muur botste. Maar op hem werd de verlamde, de man die men de zenuwen brutaal doorgesneden had, tot een onruststoker, die een hele kerk in beweging bracht, een kerk n.l., voor wie het mooie, gladde, gemakkelijke, rustige verloop der dingen nu juist tot een afgod geworden was. Het bleek weer eens, dat de kerk voor niets zo'n angst heeft, dan daarvoor, om met het vuur uit de hemel in aanraking te komen.
Toen Kohlbrugge in Amsterdam - het was in het begin van 1830 - om opneming in de Gereformeerde kerk verzocht, had het volgens de daar gebruikelijke gewoonte in handen van de predikant gelegen, tot wie hij zich wendde (Kortenhoef Smith), om de zaak direct in orde te brengen. Maar de angst die zoveel mensen verlamt, deed hem voor de verantwoordelijkheid terugschrikken. Kohlbrugge werd met zijn verzoek naar Utrecht verwezen, waar hij toch gepromoveerd was... (een gezichtspunt overigens, dat bij deze zuiver kerkelijke handeling totaal geen gewicht in de schaal legde).
Dus naar Utrecht! Zo ongeveer was Kohlbrugge toen van plan, om met zijn vrouw daarheen te verhuizen. Want Louisa Engelbert beschikte gelukkigerwijs over geen onaanzienlijk vermogen, zodat het echtpaar voorlopig zonder zorgen kon leven. Eerst bewoonden zij twee grote en twee kleinere kamers in de Twijnstraat 1); pas na twee jaar vonden zij een waardiger tehuis, n.l. een op zichzelf staand huis aan de Plompetorengracht.
Met grote verwachting stelde Kohlbrugge zich aan de oudste predikant, de weleerwaarde Heer van Beuningen voor. Die kende hem wel, en scheen bereid alles op zich te zullen nemen. Een getuigschrift voor goed gedrag? Niet nodig. Waarvoor ook? Misschien kent Kohlbrugge enkele leden van de gemeente?! - Ja, vier. - Goed, alles is in orde. Hopelijk komen er geen verdere moeilijkheden. "Komt u dus volgende week maar terug, om in tegenwoordigheid van een ouderling uw belijdenis af te leggen en opgenomen te worden".
Maar ook van Beuningen werd door de vrees geplaagd. In plaats van zich aan de afspraak te houden, wilde hij zich door een voorafgaande toestemming van de kerkenraad de rug dekken. En die verlangde een getuigschrift van goed gedrag, van Kohlbrugge's vroegere gemeente. Ofschoon vier mannen van de Gereformeerde kerk in Utrecht plechtig voor de doctor in de godgeleerdheid instonden! Wat betekende daartegenover nog het getuigenis van een corporatie, waarmee hij in de bekende twist geraakt was en die zich stellig ertegen verzetten zou, om hem op die manier te helpen? En toch stond men erop. Men had dat vroeger niet anders gedaan! - Ach, dacht Kohlbrugge treurig, gaat dan de beleefdheid tegenover een vervolgingsgezinde kerkenraad (en daarbij dacht hij aan het consistorie van de Hersteld-Lutherse gemeente in Amsterdam) boven de werkelijke, broederlijke liefde en hulp, die men aan vervolgden bewijzen moet? Hij waagde het nogmaals aan te kloppen en de dingen in het ware licht te stellen. Toen heette het na zes weken (!) kort en onvriendelijk: Het attest diende onvoorwaardelijk meegebracht te worden.
Dus Kohlbrugge, je wacht een moeilijke gang! Je moet smekend tot degenen gaan, die je eens gruwelijk buiten de deur gooiden. Kohlbrugge nam het op zich; het was hem ernst en gemeend, dat hij naar een kerkelijk onderdak verlangde, en ook meende hij zijn belijdenis van de Gereformeerde geloofsleer oprecht.

Het attest dat hij van de Hersteld-Lutherse gemeente kreeg, luidde: "... genoemde heer Hermann Friedrich Kohlbrugge is op 22 december 1823, en mevrouw Catharina Louise Engelbert op 25 februari 1824 als leden in de Hersteld-Lutherse gemeente, na aflegging van hun geloofsbelijdenis, aangenomen en staan als zodanig in het ledenregister opgeschreven". Uckermann had ondertekend.
Met dit attest verscheen Kohlbrugge plotseling in de Utrechtse kerkenraad (op 7 juni), werd ook tegen alle verwachting in toegelaten, en lichtte mondeling nogmaals zijn bedoeling toe. Zijn ogen op een ieder apart richtend, begon hij: "Is er hier onder de predikanten en ouderlingen iemand, die enig bezwaar tegen mij heeft? Men zegge het vrijmoedig. Ik zal mij verantwoorden".
Algemeen stilzwijgen. Niemand deed een mond open. Alleen de voorzitter liet horen: de vergadering heeft een andere agenda dan een bespreking met hem, daarom moge hij zich schriftelijk verklaren.

Maandenlang zwijgen.
Zo legde dan de al meer in benauwdheid rakende aan de kerkenraad drie vragen voor, om eindelijk eens te weten, waaraan hij toe was: "Mag ik aanstaande Zondag mijn kind ten doop houden in de gemeente? Wil men mij ronduit zeggen, wat men tegen mij heeft? En als er dan niets geen bezwaren zijn, - wil men mij dan als lidmaat van de Gereformeerde gemeente op- en aannemen en doen gelden?"
Alleen het eerste werd toegestemd, en zo "moesten wij dus ons kind dopen, als stonden wij in het voorhof der heidenen".
Hoe nu echter verder? Door het feit, dat Kohlbrugge om opneming in de Gereformeerde kerk verzocht had, was hij in feite uit de Lutherse getreden. Nu hing hij in de lucht. Moest hij daarom niet de hoogst mogelijke betekenis aan bespoediging van zijn zaak hechten? Moest hij het onder deze omstandigheden niet als een kwaadwillige behandeling ervaren, dat er weer twee maanden voorbijgingen, eer hij opnieuw iets te horen kreeg?
En toen vernam hij, dat de Utrechtse kerkenraad het verzoek van Kohlbrugge doorgegeven had, en wel aan de synode! De synode echter, die over de tot dan toe gevolgde gang van zaken slechts oppervlakkig voorgelicht kon zijn.., deed niets anders dan de kerkenraad in diens aangenomen afwijzende houding te sterken en aan de attestatie vast te houden. Op dat gebruik in de kerk was nu eenmaal geen enkele uitzondering.
Gebruik? "Mag men dan ook iemand op een beschaafde manier vermoorden wegens een gebruik?" vroeg Kohlbrugge terecht. "Moest ik dan zonder genade kerkelijk sterven om een wet, waarvan de vervulling mij onmogelijk gemaakt werd? Leert ons dat het Evangelie?" En dan nog zegenwensen aan het slot? "Hoe kan men over iemand de dierbaarste zegeningen van God afbidden, hem heil toewensen en hem een broeder noemen, terwijl men doet, alsof men geen enkele garantie bezit voor 's mans zedelijke gedrag, en men meent, hem daarom niet als lid van zijn gemeente te kunnen aanvaarden? Hoe diep is men toch van de christelijke ethiek en van haar beoefening afgevallen, ofschoon men erop aandringt, als men zo'n diplomatie voor geen zonde beschouwt!"
Wat bleef hem nu echter nog over, dan nog eenmaal bij de Hersteld-Lutherse gemeente aan te kloppen? In dringende woorden smeekte de heen en weer gestotene, om hem toch niet door het afslaan van zijn verzoek ongelukkig te maken. Toch gebeurde dat. "Het is bij ons geen gewoonte". Weer die "gewoonte!" Alsof het er niet toe deed, of er in de kerk zielen geërgerd en vermoord worden, als er aan de paragrafen van de traditionele verordeningen maar niets veranderd wordt. Kohlbrugge

kon nauwelijks anders, dan aan een gemeen, afgesproken spel geloven, dat men met hem speelde.
En merkwaardig! dat juist in die dagen (n.l. op 21 juli 1830) de Algemene synode van de Gereformeerde kerk in het koninkrijk der Nederlanden een kerkelijke verordening aannam, met als inhoud: Dat niemand, "die bij een andere kerkgemeenschap een kerkelijk ambt bekleedt of bekleed heeft, in een gemeente opgenomen mag worden, zonder dat het kerkbestuur 's mans goede zedelijke gedrag in de vroegere gemeente vastgesteld heeft". - Een wet, die precies op Kohlbrugge's toestand gemunt was! Niet weinigen hadden een onaangenaam gevoel, zoals de predikant in Zeeland, die toen uitriep: "Toen ik dat daar (n.l. die kerkelijke wet) las, wist ik: Dat richt zich geheel en al tegen Dr. Kohlbrugge!" Alsof hem met alle mogelijke middelen het behoren tot de Gereformeerde kerk onthouden moest worden.
En toch liet Kohlbrugge opnieuw zijn verzoek tot de kerkenraad uitgaan, nu nog met een sterkere aandrang: "Ik heb gedaan wat ik kon. Verlangt u toch als 't u belieft, niet het onmogelijke van mij. In alle eerbiedigheid verwacht ik binnen veertien dagen antwoord". - Dat kwam inderdaad na veertien dagen en bevatte - die afwijzende mededeling van het besluit der Generale synode. Toen wist Kohlbrugge genoeg. De kettingen waren ervoor gelegd.

"Rust moeten wij hebben in onze kerk!"
Intussen was het oktober geworden. Kohlbrugge stuurde een brief aan het kerkbestuur van Noord-Holland: Stelt U a.u.b. een onderzoek in, dat de Generale synode eist, en overtuigt U zich van mijn onbesproken gedrag! Na vijf maanden - na vijf maanden! - kwam er antwoord (21 februari 1831). En wat voor één! Men had in Amsterdam bij de Hersteld-Lutherse kerk inlichtingen ingewonnen, en daar gehoord, dat er weliswaar geen bezwaren tegen Kohlbrugge's levenswijze konden ingebracht worden, maar dat hij op een manier tegen zijn oudere collega opgetreden was, welke zijn afzetting als hulpprediker noodzakelijk gemaakt had, hoewel men hem niet uit christelijk medelijden uit de gemeente had willen stoten. Wist men toen niet genoeg? Een hoogst ongemakkelijke, onrust veroorzakende persoon! Die kan men in de kerk niet gebruiken. Hem zelf deelde men echter mee, dat er geen antwoord gegeven kon worden, omdat er een formele fout gemaakt was. Want het verzoek had door de kerkenraad te Utrecht ingediend moeten worden, en niet door Kohlbrugge zelf! Overigens, de Synode komt weer gauw bijeen. Men hebbe geduld tot dan!
Zo hield men in Amsterdam en in Utrecht gemeenschappelijk het touw vast, om het scheepje naar hun believen heen en weer te trekken. De ene kerkelijke instantie verborg zich achter de andere! Echt, geen stichtelijk toneel!
En uiterst onstichtelijk viel de beslissing ter Synode uit (op 17 mei): "Het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland kan na gedaan onderzoek niet verklaren, dat er geen moeilijkheid aanwezig is, om H. F. Kohlbrugge als lidmaat van onze gemeente toe te laten". Bij zo'n antwoord kwam alles bij de mishandelde in opstand. Reeds de vorm van het schrijven, waarbij men op het eerste moment nog in twijfel kan zijn, of het antwoord al dan niet gunstig bedoeld is! En dan de koude afwijzing, zonder opgave van redenen! Slechts de gebruikelijke zegenwensen aan het slot. Het was om te vertwijfelen!
Nee, het was "goddeloos" (Kohlbrugge).
Mocht Kohlbrugge niet naar de oorzaken van deze kwalijke behandeling vragen? Moest hij, teneinde de ernst van zijn daad, op het punt van de belijdenis te bewijzen, niet verlangen dat men hem aanhoorde? Welnu, zo antwoordde men hem.., hij kon het immers wel eens persoonlijk bij het kerkbestuur proberen (- op die manier was men

de lastige Kohlbrugge kwijt -).
En nu ontstond er een gesprek tussen de praeses van het kerkbestuur, predikant Van Slochteren, en Kohlbrugge." dat wij niet kunnen nalaten hier woordelijk mee te delen, zoals de laatste 't opgetekend heeft. Men krijgt een diepe blik in de ziel van een kerk, die met de kleingeestigste middelen een man, van wie zij onrust en aktie meende te moeten duchten.., verre van zich tracht te houden.
"Op Zondag 30 juli bevond ik mij te Hoorn en meldde ik mij om 12 uur bij ds Van Slochteren, de praeses van het provinciaal kerkbestuur. Toen ik bij hem binnenging, vroeg ik aan zijn zoon en aan zijn vrouw, of de dominee des namiddags preken moest. Beiden zeiden: "Nee". Daarop meldde ik mij aan. Zijn Eerwaarde kwam naar beneden, en ik vroeg hem, wanneer het provinciaal kerkbestuur bijeenkwam, en of ik daarvoor verschijnen mocht. Na op die vraag een afdoend antwoord te hebben gekregen, ontwikkelde zich het volgende gesprek.
Ik: "Dominee, ik heb altijd gehoord, dat U een oprecht man bent. Daarom moest U mij toch eens heel openlijk zeggen: Wat wordt tegen mijn zedelijk gedrag ingebracht? Wat heeft het provinciaal kerkbestuur tegen mij, dat ik niet als kerklid aangenomen kan worden?
Hij: "Als ik U dat vertel, zult u nog denken, dat het gehele provinciale kerkbestuur dat beweert".
Ik: "Dat zullen we wel zien. Maar ik weet van mijzelf, dat ik steeds als een deugdzame jongeman heb trachten te leven. Hebt U soms iets in mijn nadeel gehoord van de kant van de Lutherse kerkenraad?"
Hij: "O nee".
Ik : "Soms van de kant van de kerkenraad te Utrecht?"
Hij: "Integendeel, al wat maar lofwaardig is heb ik vandaar
Ik: "Bent U dan niet van oordeel, dat mij mijn eer en mijn
97
goede naam ter harte gaat? Waarom kan ik niet als lid aangenomen worden?"
Hij: "We hebben proponenten genoeg".
Ik: "Ik verzoek niet om proponent, maar lid der gemeente te mogen worden".
Hij: "Ge wilt toch predikant worden".
Ik: "Stelt U zich, als 't U blieft, eens in mijn plaats, zoudt U dat dan ook niet willen worden, als Gij Uw tijd, Uw geld en Uw gezondheid voor dat doel besteed hebt?"
Hij: "U gelooft toch niet meer aan die oude dingen, wel? Bij voorbeeld aan de nederdaling ter helle van Christus, zoals de Catechismus die beschrijft, en meer van die dingen?"
Ik: "Mijn geloof zal uit mijn belijdenis blijken, die ik van de Gereformeerde leer met volle overtuiging des harten zal afleggen".
Hij: "Blijf in Uw Lutherse kerk, daar kunt Ge voldoende goed doen".
Ik: "Daar ben ik uit zuivere beginselen, uit overtuiging weggegaan. Ik kan niet dubbelhartig zijn".
Hij: "Voor zulke ondersteuning bedanken wij, en ook voor zulke verdedigers. Wij hebben zulke verdedigers, als U bent, niet nodig".
Ik: "Daar gaat het niet om, of U mij nodig hebt. U hebt navraag gedaan naar mijn zedelijk gedrag, en nu kan ik niet aangenomen worden. Ik kan mij mijn goede naam toch niet laten ontroven! Vertelt U mij toch, wat Gij tegen mijn zedelijke gedrag hebt!"
Hij: "Moeten wij het uitschot van de Lutherse kerk bij ons aannemen?"
Ik: "Daar gaat het nu precies om, n.l. of ik "uitschot" ben . Als dat waar is, dan moet U als 't U blieft schrijven: Wij hebben bezwaren om Kohlbrugge aan te nemen, omdat hij

een uitschot is; maar laat mijn goede gedrag dan met rust".
Hij: "Mijnheer, wij moeten in onze kerk rust hebben! Rust moeten wij hebben!"
Ik: "Welnu, dominee, ik zocht niets anders, dan het Evangelie des vredes te preken, dat de ware en blijvende rust des harten schenkt. Maar wat wilt U ermee zeggen, dat ik een rustverstoorder en oproermaker in Uw kerk zal worden? Welaan dan, schrijft U maar: Wij kunnen Kohlbrugge niet opnemen, omdat hij onze rust verstoren zal. Maar komt U dan niet aan mijn zedelijk gedrag".
Hij: "Mijnheer, ik moet preken".
Ik: "Dominee, Uw vrouw en Uw zoon hebben mij verteld, dat U niet behoeft te preken".
Hij: "Ik moet voor de gevangenen preken".
Daarop stond ik op en sprak met een wenend hart met hem over het laatste gericht. Toen zeide Hij: "Wij doen U geen onrecht. Wij zijn niet Uw rechters". –
De dag daarop was ik bij ds Wijland, om hem te vragen: "Wat is dat voor een antwoord: "Het provinciaal kerkbestuur kan niet verklaren...!?"
Daarop antwoordde hij: "Ja, dat kwam mij zo maar uit de pen. Daar moest ik zelf om lachen, toen ik dat schreef".
Verder was hij van mening, dat ik de Lutherse kerk niet had moeten verlaten, zolang ik niet met zekerheid geweten had, of ik in de Gereformeerde aanvaard zou worden".
Het was bij deze verpletterende ervaringen werkelijk een geloofsdaad, welke ook het onmogelijke van God verwacht.., dat Kohlbrugge zich nog eens tot de kerkenraad in Utrecht wendde, om bij de hoogste instantie (= de Algemene synode, v.d. Hr) voor hem een verzoekschrift in te dienen. Maar opnieuw moest hij maandenlang op antwoord wachten. Eindelijk kwam er een brief, die door Kohlbrugge "echt onbarmhartig" genoemd wordt: "Het blijft bij het besluit van zomer 1831. De redenen kunnen niet meegedeeld worden". Niemand had ondertekend. Schaamde men zich toch enigszins voor dit, alle christelijkheid bespottende, kerkelijke ge- d rag? "En zo werd ik met mijn gezin uit alle kerkelijke gemeenschap uitgestoten, van mijn goede naam beroofd, voor de maatschappij doodverklaard".

De gevaarlijke man.
In het jaar erna heeft Kohlbrugge heel de gevoerde briefwisseling uitgegeven. Toen sloegen de speren op elkaar. Een warme, publieke strijd vóór, en tegen brak er los. Terwijl zijn vriend en verdediger J. J. Schreuder, de voormalige bibliothecaris van de Koninklijke bibliotheek, het optreden tegen de vervolgde een "Turks despotisme" noemde, daar scholden anderen hem uit voor "een onbezonnen, hoogmoedige jonge man", die zich voor zijn oproerig schrijven behoorde te schamen; want trachtte hij geen "verachting uit te strooien tegen degenen, die in naam van de regering(?) met de algemene en bijzondere regeling van de kerkelijke zaken toevertrouwd zijn?" "De Gereformeerde kerk zou maar weinig genoegen, rust en vrede van Kohlbrugge's toetreden beleefd hebben!" "Wat zou er van de kerk geworden zijn, als Kohlbrugge er ingetreden was!"
Een waar woord. Het zou het einde betekend hebben van het liberalisme. Gods Woord zou onverminderd en zonder het fatale "zowel alsook!" verkondigd zijn, en dat door een man, die vastbesloten was om alles aan dit ene te doen. Geen gemakkelijke man. Een onruststoker. Zo iemand kon men in de kerk niet verdragen. "Want, mijnheer, wij moeten in de kerk rust hebben, rust moeten wij hebben".
Ook deze moeilijke tijd ging voorbij. Maar hij heeft Kohlbrugge's ziel diep verwond. Hij moest zichzelf voorkomen als een, aan de drijfjacht uitgeleverd, stuk wild. De stappen die hij nu nog ondernam, deed hij zonder de hoop, nog gehoor en ge-

rechtigheid te zullen vinden.
En hij had reden om niets meer te verwachten. Het laatste, wat hij van de Utrechtse kerkenraad te horen kreeg, klonk naar zijn mening ongeveer zo: Het kerkbestuur heeft naar de levenswijze van Kohlbrugge onderzoek gedaan en ziet geen kans om zijn opneming aan te bevelen. Hoe kan dus de kerkenraad zijn wens vervullen? Kohlbrugge vroeg terug: Wat is er dan op mijn gedrag aan te merken? Het kerkbestuur antwoordde: Om daarop te antwoorden, zijn wij verplicht noch bevoegd! Maar informeert U maar eens bij de kerkenraad, die zal het wel weten. Dus wendde Kohlbrugge zich tot de kerkenraad, die nu weer ontwijkt en van zijn kant verklaart, geen recht te hebben om daarover opening van zaken te geven; maar U kunt U toch tot het kerkbestuur wenden, opdat dat ons ertoe machtigt om U tevreden te stellen! In elk geval hebben wij op dit moment niets meer met de zaak te maken.
Een dwaas schrijven. Een schrijven, om iemand de dood in te jagen. Misschien had Kohlbrugge nu op verschillende predikanten in het land, die over de handelwijze der Synode allang ontevreden waren, kunnen toetreden en ze kunnen verzoeken, dat zij hem ondanks alle besluiten in hun gemeente opnamen en hem tot het onderzoek toelieten. Maar daar was door een nieuwe bepaling al een grendel voor geschoven.
Van alle kanten ingesloten!
Toch kende Kohlbrugge Hem, Die niet verstoot. En de ervaring, zoals de kerk en de mensen uitbannen, moest almaar sterker tot de bronnen van het Evangelie, dat hij verkondigde, uitdrijven. Hij was in de "gelukkige omstandigheid", om helemaal op God geworpen te zijn. "Een krachtiger bewijs voor de waarheid, schreef Kohlbrugge aan zijn vriend, ken ik, naar de mens gesproken, niet, dan dat iemand de vrede en de waarheid liefheeft. Dus blijft het Woord des Heeren waar (Psalm 14): "Er is geen vreze Gods voor hun ogen, den weg des vredes hebben zij niet gekend". Welk een kracht geeft in zulke wegen de zendbrief van de lievelingsdiscipel des Heeren, de adelaar op de steenklippen van Patmos!"
Naar God verwees hem ook zijn dappere vrouw. Hoewel zij zelf al maar erger sukkelde, trok zij zich het lot van haar man met de diepst mogelijke zorg aan. Hij zag er immers bijna uit als een teringlijder. Zelfs de doktoren geloofden niets anders dan de verterende ziekte te moeten vaststellen. "Ik was vanwege alle treurigheid dicht bij de dood, en wilde menigmaal aan alles vertwijfelen en moedeloos worden. Maar mijn lieve vrouw richtte mij steeds weer met Gods Woord op, zodat ik nieuwe moed vatte en het vertrouwen niet wegwierp".

Kohlbrugge heeft de vlucht in de publiciteit genomen. Al bracht hij daarmee de Gereformeerde kerk van Nederland ook een ernstige stoot toe, welke hem geen welwillendheid kon bezorgen..., maar veeleer de scheur moest vergroten..., toch was hij deze daad aan zijn goede naam en aan het goede gerucht van de zijnen verplicht. Zijn algehele briefwisseling met de kerkenraad en zijn onderhandelingen met het kerkbestuur liet hij ter algemene beoordeling drukken en in Amsterdam (1843) verschijnen: "Het lidmaatschap bij de Hervormde Gemeente hier te lande mij willekeurig belet".
Het werkje had de Bijbelwoorden als opschrift: "Gij ziet het immers; want Gij aanschouwt de moeite en het verdriet, opdat men het in Uwe hand geve; op U verlaat zich de arme, Gij zijt geweest een Helper van den wees; opdat een mens van de aarde niet meer voortvare geweld te bedrijven" (Ps. 10 : 14, 18). "Want de steen uit den muur roept, en de balk uit het hout antwoordt dien" (Hab. 2 : 11).
Aan het slot van het boek plaatst Dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge de woorden uit Ps. 119 (:81vv.):

"Mijne ziel is bezweken van verlangen naar Uw heil; op Uw Woord heb ik gehoopt. Mijne ogen zijn bezweken van verlangen naar Uwe toezegging, terwijl ik zeide: Wanneer zult Gij mij vertroosten? Hoe zullen de dagen Uws knechts vele zijn? Wanneer zult Gij recht doen over mijne vervolgers? De hovaardigen hebben mij putten gegraven, hetwelk niet is naar Uwe wet. Al Uwe geboden zijn waarheid; zij vervolgen mij met leugen, help mij. Zij hebben mij bijna vernietigd op de aarde, maar ik heb Uwe bevelen niet verlaten. Maak mij levend naar Uwe goedertierenheid, dan zal ik het getuigenis Uws monds onderhouden".

HOOFDSTUK 3.
IN DE KRING VAN DE ONTWAAKTEN.

De vrienden.

De grond werd Kohlbrugge onder de voeten weggescheurd. Hij werd in de eenzaamheid gestoten. Er was voor hem geen kerk, geen gemeenschap, geen Avondmaal. Nu werden ook de oude vrienden tot vreemden.

Waarom? Iemand die hem gekend heeft, antwoordde mij: "Ik vermoed, dat hij eerst door lijdenswegen zo gebogen moest worden, dat de overschietende kracht niets persoonlijks meer had". Hij moest Gods werktuig worden. Zeker, in de eerste tijd van zijn kerkelijke strijd kon hij nog helemaal in de vriendenkring van de ontwaakten onderduiken en zich bij hen thuis gevoelen. Hoe mooi was zijn huwelijksreis met zijn Cato naar de grijze dichter Bilderdijk geweest. Die zomerdagen (1829) gaven de doctor in de godgeleerdheid zelf vleugels en bezieling tot een dichterlijke ontboezeming, en Bilderdijk van zijn kant was overgelukkig, toen zijn gast hem een "Lofpsalm" voorlas, welke hij eigener beweging voor zijn gastheer op rijm gezet had. Het duurde erg lang, eer Kohlbrugge met het voorlezen van zijn, de (al)macht des Heeren bezingend, lied klaar kwam (252 regels!); maar toen toonde Bilderdijk zich dan ook zo ontroerd, dat hij zijn jonge vriend onder tranen omarmde.

Nog aan iemand anders uit het "Réveil", die daar leiding gaf, bracht Kohlbrilgge op die reis een bezoek, n.l. aan Twen t van Rozenburg, op de ridderhof Rapenhorst bij 's-Gravenhage. Hij was het, die in de Réveilkring de sterkste neigingen toonde, om zich van de kerk af te scheiden, en voor zijn invloed op Kohlbrugge, die hem ook van Utrecht uit steeds weer opzocht..., vreesden ernstig zijn vrienden, naar het schijnt vooral Da Costa. Hij had immers de eigenlijke leiding in de bijeenkomsten, en tegen hem zagen allen vol liefde en verering op.

Met hem was Kohlbrugge in zijn Amsterdamse tijd op de vriendschappelijkste manier omgegaan, en in zijn huis, dat dicht in de buurt van het huis van Cato's grootmoeder stond, leerde hij alle mannen kennen, die in de "opwekking" de toon aangaven. Ook na zijn huwelijk - Da Costa was een van de getuigen bij het trouwen geweest! - blijkt er voorlopig een hechte band tussen de beide mannen te bestaan, vooral toen de jong-gehuwde nog gedurende acht maanden in zijn vaderstad kwam wonen. Vaak kwam dan ook Ca pad o se over, die in een naburig dorp (Scherpenzeel) als dokter praktijk deed en graag conventikels hield.

Kohlbrugge voerde in de "bijeenkomsten" niet zelden het woord, en wel zó, dat men geloofde een echte oefenaar te beluisteren. Met bijzonder krachtige uitdrukkingen van de Heilige Schrift sprak hij over de dode rechtzinnigheid, plaatste hij de alleen-reddende kracht van Christus' bloed op de voorgrond, sprak vaak over de wederkomst van Jezus, die alles weer goed zou maken, en over de noodzaak van de bekering, en vertelde hij graag over à Brakel, de mystieke piëtist uit de 17e eeuw.

Van alle kanten werd hij als spreker begeerd en bij de terugkeer kon hij van opwekkingen getuigen, die hier en daar plaatshadden, bij voorbeeld in De Bilt of in Doorn..., "waar de dominee helemaal bekeerd is".

De vreemdeling

Heeft het na alles niet de schijn, alsof de nieuwe beweging des tijds, de stormachtige en gedeeltelijk dweperige opwekkingstijd, op Kohlbrugge geweld heeft geoefend? Is hij als iets anders aan te spreken dan één van de nieuwe piëtisten, die weer wisten, dat er niet met het hoofd, maar met het hart geloofd en met de mond beleden wordt? Bewoog hij zich niet helemaal in de sporen van Bilderdijk en Da Costa, van wie hij in

een vertrouwelijk gesprek, ter gelegenheid van een plechtige maaltijd van de "ontwaakten", gezegd heeft, dat die bekeerde Jood en niemand anders hem tot nu toe ervan weerhouden had, om zich helemaal van de kerk af te scheiden?
In deze houding trad slechts langzamerhand een verandering in; want ook toen Kohlbrugge zich definitief in Utrecht gevestigd had, reisde hij meer dan eens nog naar Amsterdam. Toch lieten zich de nauwe betrekkingen steeds minder handhaven tussen de vrienden, en de banden tussen de vrienden ginds en de Plompetorengracht werden slapper. Geen warmer verhouding kon Kohlbrugge overigens tot een van de fijngevoeligste mannen van de opwekking vinden, n.l. tot Willem de Clercq; hetgeen wederzijds het geval was. Want toen hij op zijn huwelijksreis ook hem bezoeken wilde, en hij zich met zijn vrouw bij hem aandiende, raakte de Clercq in geen geringe verlegenheid. Kende hij deze Kohlbrugge dan meer dan slechts oppervlakkig? Kende hij hem dan zo, dat hij hem "broeder" had kunnen noemen? Tweemaal ging hij zitten, om te antwoorden; zo moeilijk werd het hem.
Tenslotte kwam het tot een afzeggingsbrief, die op een ijspegel leek: "Hooggeachte heer en vriend! Het zou mij erg aangenaam zijn om de kennismaking die ik vorig jaar met U had, voort te zetten en ook uw vrouw te begroeten. Maar omdat onze vrouwen elkaar helemaal niet kennen, kan ik U mijn huis niet aanbieden, en het is, meen ik, beter, om in dezen niet op Gods weg vooruit te lopen, maar de ontwikkeling van Zijn voorzienigheid af te wachten...". Tussen de beide mannen is het slechts moeilijk tot een echt warme verstandhouding gekomen.

Echter bleef de Clercq niet de enige, die zich tegenover Kohlbrugge vreemd gevoelde. Wel gingen vele harten tot hem uit, vooral van mensen van het platteland, die met zijn lot en leed i.v.m. de Hervormde kerk bekend werden en hevig met hem sympathiseerden, misschien ook durfden hopen, om in hem voor hun, naar het separatisme (= afscheiding) neigende, bedoelingen de leidende persoon te winnen. Velen hunner zijn hem tot in late jaren trouw gebleven en hebben hem nog in Elberfeld als hun pastor beschouwd.
Maar in het algemeen heeft men Kohlbrugge in Utrecht meer gevreesd dan bemind. Het allen imponerende, het staal, ja onbuigzame, het ernstige en gestrenge dat hem eigen was, hield de mensen steeds op een afstand, hoezeer dat anderzijds een sterke aantrekkingskracht uitoefende. Juist de overtui- ging, dat men in hem een leidersnatuur voor zich had, dat hij tot leiding de kracht in zich droeg, en de erkentenis dat hij zelf die kracht bewust terughield, gaf hem voor de anderen dat zo heel bijzondere, dat tegelijk aantrekt én afstoot.

Kolhbrugge "stortte mij mijn ganse hemel in".
Inderdaad, Hermann Friedrich Kohlbrugge stond toch slechts maar met één voet in de kring van de "ontwaakten".
Hij was en bleef een van de zeer eenzame en ongemakkelijke mensen, die - waar zij ook staan en werken en hun gaven ontvouwen - de anderen om zich heen nooit met rust laten, die boven het gegevene steeds uitstreven, zich nooit aan de juist heersende stromingen onderwerpen of zich daardoor kunnen laten meevoeren. Hij had meer gehoord dan de roep van het hart, dat naar levendigheid, naar ervaringen en zaligheden dorst, hij wist zich niet slechts als de drager van een nieuw tijd-parool, van een nieuwe vaan, waarop nu juist de woorden stonden geschreven: bekering, wedergeboorte, nieuw leven. God had hem geroepen, om Zijn Woord te verkondigen. Toen werd hij ook in de kring van zijn vrienden, bij wie hij zich op zijn gemak gevoelde, een vreemdeling.

Er bleef bij hem een rest, die niet in de soort en in de idealen van de "gewekten" opging. Willem de Clercq bespeurde, zoals al gezegd werd, duidelijk dat andere, geheimzinnige, niet met hem overeenkomende in de ernstige man, en vertrouwde zijn dagboek, waarin hij voor ons buitengewoon verhelderende dingen heeft neergeschreven..., de zin toe: "Hij (Kohlbrugge) spreekt eerst uit de hoogte zo hoog-geestelijk, en dan - vraagt hij om onderdak! Het is mogelijk, dat dit alles in één hoofd broeden kan. Maar de man heeft voor mij iets raadselachtigs". "Kohlbrugge heeft iets strengs", merkt hij later op, "niets aangenaams"; maar "wat hij zegt, bevalt mij uitnemend; daarin ligt niets fantastisch".
Kohlbrugge viel helemaal uit de toon. Ook nu laat zich zijn karakter slechts in tegenstellingen beschrijven, die hard naast elkaar staan. Wel sprak hij, evenals zijn vrienden, en beklemtoont hij: bekering, en nogmaals bekering. Maar hij zei ook nog iets anders. Hij ging verder en zocht een toestand tegen te gaan, waarin men zich met de bekering tevreden stelt. Ook hij sprak van een nieuw leven, maar hij kon dat niet zien in sterkere gevoelens, in bijzondere, het hart aangrijpende en vervullende geestelijke belevenissen. Van alle ervaringen over en met Christus zocht hij de enkeling voor Christus Zelf te plaatsen; van alle ervaringen aan en in het Woord zocht hij te leiden tot het Woord van God zelf.
Luisteren we eens naar een student, een zeer geleerde en godvruchtige student uit Utrecht, wat hij in die tijd van Kohlbrugge weet te vertellen.
Kohlbrugge had hem in de zekerheid van de eigen bekering geschokt en hem inzake zijn vroomheid bevreesd gemaakt. Want hij wist reeds, dat ook de bekeerde en wedergeborene, die God in een nieuw leven tracht te behagen, onder de wet blijft en door de wet verdoemd wordt'). Toen echter wilde de student moedeloos worden. Daar bleef hem immers niets over dan zich, in de dikste duisternis zich bevindend, aan de genade Gods over te geven (letterl: in de armen te werpen).
Telkens weer zocht hij Kohlbrugge op. "Toen kwam ook Lodewijk (een ervaren goudsmid, die zich helemaal bij Kohlbrugge aangesloten had). Ik ergerde me heimelijk aan beiden, omdat zij mij mijn gehele hemel ingestort hadden. Maar de waarheid was mij liever dan de leugen. Dhr. Lodewijk verheugde zich erover, dat ik op de zondaarsbank gekomen was, en hij wenste dat ik daarop blijven zou, om daar nog veel meer te leren. Ik zei: "Zolang het de Heere behaagt!" Nadat Lodewijk weggegaan was, sprak Kohlbrugge nog wat met mij, en wel zo ernstig, dat ik Gods nabijheid gevoelde en diep vanbinnen onrustig werd.... 's Avonds ging ik weer naar Kohlbrugge. Hij sprak vele en goede woorden over het geloof van de arme zondaar, en verklaarde vooral Fil. 2 : 12v.(!).
Na niet vele dagen kwam het bij mij tot een bijzonder grote vreugde. Ik ging naar Kohlbrugge, en zodra ik hem zag, riep ik: "Broeder!" en ik viel aan zijn voeten neer en bad Hem aan, Die leeft van eeuwigheid tot eeuwigheid. Toen viel ik Kohlbrugge om de hals. Hij echter was de rust in eigen persoon, toonde mij de weg naar Jeruzalem, zei mij dat ik... op weg was naar kaap de Goede Hoop..., dat ik iets voor mijn zenuwen innemen moest en liet mij alleen met het woord: "saevis tranquillus in undis" (= rustig te midden van de brandende baren!)".

Hier ziet men Kohlbrugge, zoals hij was. Tegenover de gevoelsuitbarstingen van de pas-bekeerde stelde hij een bijzondere koelheid. De dweper, het hemelhoog-juichen van de innerlijk-gegrepene ontmoette hij met een wonderlijke gelatenheid. Uit de verandering van jubel en innerlijke ineenstorting voerde hij de gegrepene tot het geheel zakelijke, maar door God gegevene. Weg van alle eigen verzekeringen, bij de vinding waarvan de vrome zo groot is..., stiet hij hem in de laatste verlegenheid voor

God, waar ook de wedergeborene niets anders overblijft dan de kreet: 0 God, wees mij zondaar genadig!
"Kohlbrugge heeft mij mijn gehele hemel ingestort".

Het donderen van de profeet.
Dat juist gaf hem in de kring van zijn vrienden een gans unieke positie: Het was hun te moede, alsof in de warmte van hun gevoelens, in de verhoogde temperatuur van hun harten plotseling een geweldige ijsberg opdook.
Na een maaltijd in Da Co sta's zaal, waar "ontwaakten" uit alle volken bijeenzaten en Kohlbrugge naast mevrouw de Clercq zat..., ging men ter "oefening" bij Capad o se. Willem de Clercq keek er wel wat angstig tegen aan, maar hij schrok nog meer, toen hij bij het binnenkomen Kohlbrugge voor een grote Bijbel zag zitten, en nu wist, wie de Bijbellezing zou leiden. Nadat de Heilige Schrift in het rond uitgedeeld, een Psalm gezongen en er gebeden was, begon Kohlbrugge over de tekst uit Ezechiël 36 en over het onderwerp te spreken: De kennis van Gods genade, zodat Hij ons uit de zonde-slaap opwekte, en onze plicht, dat wij moeten profeteren tot de dorre doodsbeenderen. De Clercq gevoelde zich weinig aangesproken. Volgens zijn indruk ontbrak het de uitlegger niet aan kracht en welsprekendheid; maar hij meende niets anders te horen, dan het donderen van een profeet; van de toon van Christus en Zijn apostelen was er niets te bemerken. En dan dat wonderlijke, steeds maar herhalen van de ene uitdrukking van de "hoer Babylon" en dergelijke meer! Er kwam maar geen eind aan. Bijna nog langer dan de uitleg duurde het gebed, waarmee Kohlbrugge zijn overdenking besloot. "Ontzettend lang!" en geen gebed voor de gemeente. Zonder ordening van gedachten! "Zo hebben Calvijn en Beza niet gebeden!"
De Clercq, die neergeknield was, kon eenvoudig niet meer mee (komen), en had sterk het gevoel, "dat het zo niet goed was".
Tot zijn verwondering schenen echter de anderen echt bewogen te zijn, en gaven zij Kohlbrugge dankzeggend de hand. "Uit mensenvrees en valse schaamte" deed hij hetzelfde.
Toen hij echter met zijn vrouw er thuis over sprak, trof hij bij haar dezelfde gevoelens; ook zij had innerlijk niet mee kunnen komen. Hoe weinig zij tegen de door Da Costa en Capadose gehouden samenkomsten konden inbrengen..., zulke oefeningen, als de pas doorgemaakte, moesten volgens beider opvatting noodlottig werken en geestelijke hoogmoed en vleselijke gezindheid bevorderen.
Dat is een deeltje uit het bonte beeld van die tijd, toen Kohlbrugge in de kring van de Nederlandse opwekkingsbeweging werkzaam was! Veel ervan kan persoonlijk gekleurd geweest zijn. Willem de Clerq kon zich nu eenmaal niet, gegeven zijn innerlijke stemming, in Kohlbrugge's wezen vinden. Maar dat zien wij ook hier bevestigd: De wijze waarop Kohlbrugge leerde en het Woord hanteerde, was niets voor tere gemoederen, en lette niet op de "in het Réveil" gestelde grenspalen. Kohlbrugge gaf aanstoot. Hij voldeed niet. Hij hinderde. "Het donderen van de profeet" bemerkte men bij hem, maar niet "het suizen van de zachte stilte".

Op de beurs wordt over Kohlbrugge gehandeld.
Al kwam het daarom ook pas langzamerhand naar boven.., een gevoel van bevreemding tegenover Kohlbrugge verscheen onder de vrienden van het Réveil al beslister.
Dat had nog een tweede oorzaak.
In maart 1833 kwam het werk van Kohlbrugge uit, dat de intriges van de kerkelijke instanties, de onwaarachtigheid en achterhoudendheid waarmee de gemeenten,

synodes en predikanten de doctor in de godgeleerdheid vervolgd hadden.., openlijk tentoon, ja aan de kaak stelde. Het boek wekte natuurlijk een groot opzien, en niet weinige "Réveil"-broeders, zoals de door het methodisme beïnvloede, energieke Twent, achtten nu de tijd aangebroken, om tegen het verderf der kerk en ten gunste van hun vriend op te treden en de kerk publiek als van de waarheid afgevallen te verklaren.
Maar juist deze krachtige fanfaretoon, die allerlei voorstellingen aan afscheiding en vrije-kerk wakker riep, werkte anderen op de zenuwen. Er was niets dat zij zozeer vreesden dan dit, n.l. dat het door Kohlbrugge en zijn lot tot een splitsing in de kerk zou komen, en dat hij, gegeven zijn grote invloed, velen met zich mee kon trekken, om een aparte kerkelijke gemeenschap te stichten.
En toch, men gevoelde de plicht om hem thans niet alleen te laten, maar zich over hem en zijn zaak met een krachtig protest of met een handtekeningactie energiek te ontfermen. Ook Da Costa wilde vooral voor de gerechtigheid zijn stem verheffen en deed de grootst mogelijke moeite om de aarzelende vrienden voor een duidelijke houding te winnen.
Maar het lukte slecht. Het in het "réveil" heersende individualisme, de neiging om zich af te zonderen en de afkeer om zich als een lid van een groot geheel te beschouwen, won het. Waarom zou men zich met zulke uitwendige dingen bemoeien? Had men dan niet enkel en alleen naar zijn eigen zieleheil te vragen? En de kerk? Was zij niet aan het onontkoombare verderf uitgeleverd en was niet haar einde nabijgekomen? Waarom zou men nog pogingen in het werk stellen, om het instorten van de vergane muren tegen te houden? Had men zich dan ooit om al die ongerechtigheden bekommerd, die de kerk bedreven had? En liet zich dan recht en onrecht in de twist rondom Kohlbrugge heel duidelijk uiteenhouden?
Al die vragen werden in de vriendenkring gesteld, zowel mondeling als schriftelijk. Als de kooplui elkaar op de beurs ontmoetten, dan werd er niet over de koersen gehandeld, maar werd Kohlbrugge's aangelegenheid van alle kanten warm besproken. De meesten rieden tot terughoudendheid aan.
Iemand (Ter Borg) vertelde, dat hij het boek van Kohlbrugge ("Het lidmaatschap" enz.) tweemaal gelezen had; bij de eerste keer was hij van de gruwelen in de kerk geschrokken en bijna van plan geweest om direct naar Utrecht te reizen, om Kohlbrugge de hand te reiken. Maar toen hij zich voor de tweede keer rustig in het werk verdiepte, waren hem toch allerlei eigenzinnigheden van de schrijver opgevallen; en vooral was hem duidelijk geworden, hoe het hier niet ging om de /aak van de Heere Christus, maar om die van Kohlbrugge zelf. Lag er in zijn karakter niet iets demagogisch en oproerigs? Zou daarom niet elke ruggesteun die men Kohlbrugge liet ten deel vallen, de tegengestelde uitwerking kunnen hebben en hem tot ondoordachte stappen kunnen meeslepen?
Kon ook de Synode niet haar redenen gehad hebben, om zo te handelen, zoals gebeurd was?..

In de steek gelaten.
Nog steeds hield Da Costa de kant van zijn vriend. Maar het werd met de dag moeilijker. Het werd bijna gevaarlijk, om over de zaak te spreken. Ze werkte als dynamiet in de "Réveil"- kring, en liet plotseling de scheuren en naden zien, die men in vrediger tijden niet had willen zien.
Kohlbrugge werd door zo'n op-en-neer diep gepijnigd. Waren dat zijn broeders? Toonden zij zich zo weinig als vrienden in de nood? Dachten zij zo kleingeestig, dat vaak bij hen de vraag bovenkwam, of men niet om de handtekeningen onder een

protest, door het kerkbestuur ter verantwoording geroepen kon worden? Toonden zij zich zo verdronken in de genietingen van hun eigen persoonlijke, geestelijke ervaringen en belevingen, dat zij angstig elke strijd uit de weg gingen?
Hij zag zich bitter teleurgesteld, gaf met ijzige kilte antwoord op een brief van Da Costa, en liet zijn verwondering erover doorschemeren, dat blijkbaar nu ook zijn vriend, tegen wie hij zo hoog opgezien had, naar de partij van de "gematigden" overgegaan was.
Maar minder Da Costa dan Capadose had in werkelijkheid een verlichtings-offensief voor Kohlbrugge verhinderd. Hij begreep niet, hoe "wij hier als inwendige kerk een uiterlijke daad" konden verrichten; moest niet een ieder in elk bijzonder geval datgene doen, waartoe hij persoonlijk geroepen werd? Toen het nu eindelijk tot een soort samenspreking kwam, waarop men over het verdere optreden tot klaarheid wilde komen, gaven zij de doorslag, die afwimpelden en lieten gelden, dat bij de gerechtelijke procedure tegen de Heiland ook niemand een protest ingediend had. Bovendien zou het resultaat toch wel nihil zijn. Men besloot de dingen te laten gaan en ze te dulden.
Uit angst dat men te veel stappen zou ondernemen, maakte men er geen enkele. Het was een erg zwakke houding, die opeens duidelijk maakte, waaraan de opwekkingsbeweging leed en ziek was. Da Costa verklaarde wel, dat hij zich door de uitspraak onder de broeders bijzonder opgelucht gevoelde, maar ondanks alles gevoelde hij zich niet zo gelukkig met zo'n afloop. Toen hem aan het slot gevraagd werd om voor te gaan in gebed, wees hij dat af. Ook De Clercq ondervond, dat heel het geredeneer meer verstands- dan harte-werk geweest was. Onder het zingen van Ps. 131 ging men uiteen.
Hoe diep moest deze houding een Kohlbrugge krenken! Met alle geweld had men getracht hem te beletten om iets eigens te ondernemen; toen het er echter op aan kwam, om hem te helpen om de weg in de kerk te vinden, stak men geen vinger uit. Men liet hem in zijn ongeluk zitten, en vergde van hem dat hij tussen hemel en aarde zou zweven. Al mocht men dan aanstoot genomen hebben aan zijn "eigenzinnigheden"! Al mocht men dan zijn optreden tegenover de oude predikant Ucker ma nn niet in alle opzichten goedkeuren kunnen! Al mocht men dan het één of het ander tegen hem laten gelden en zelfs geestelijke hoogmoed bij hem opmerken! Mocht al dat voorbehoud tegen hem.. "broeders" beletten, om voor hem ook maar het minste te proberen, om hem het lot van paria te besparen?
Kohlbrugge heeft eens, bij de behandeling van Psalm 41, eigenaardig van zich(zelf) gesproken: "Ik weet, Wiens Woord ik in dit zwakke vat draag. Mijn mond heeft van menige Evangelie-dienaar een kus moeten verdragen, van wie de Heilige Geest mij zeide: Die zal je verraden; en ook menige broederkus van iemand, van wie de Geest tot mij sprak: Dat probeert hij je af te winnen om zijn verkeerde weg en zijn eigen-gerechtigheid te kunnen handhaven". Dacht hij daarbij aan deze tijden, toen hij zich door zijn beste vrienden verlaten zag?

Het theeklontje.

Naar buiten behoorde Kohlbrugge wel bij de "gewekten" en werd hij dienovereenkomstig behandeld.
Men zag in hen gewoonweg staatsvijanden. De beleggers van gezelschappen werden vol haat vervolgd. Daarbij verenigden zich de liberaal-besmette kerk en de overheid. Ook Kohlbrugge had daaronder te lijden, en toen hij ondanks verbod van de politie de bijeenkomsten voor Bijbelse overdenkingen onbekommerd voortzette, moest hij - zoals hij het uitdrukt - "een zeer bijzonder en beschamend verhoor" zich laten

welgevallen. Precies als Da Costa en Capadose duidden ook hem de kerkelijke betrekkingen aan als een oproermaker en een staatsgevaarlijk mens, waartoe helaas de onaangename omstandigheid het zijne bijgedragen heeft, n.l. dat er (volgens de politierapporten in Utrecht) zich lieden onder de "gewekten" indrongen, die, ook moreel niet zuiver, tot de politiek-ontevredenen behoorden.
Het kwam zo ver, dat de gemakkelijk opgehitste menigte bij de deelnemers aan de gezelschappen de vensterruiten ingooide en hun ook nog op andere manieren een poets bakte. Kohlbrugge, die zich ten gunste van de "gewekten" met een brief tot de Koning gewend had (met het verzoek), of hun de bijeenkomsten zouden worden toegestaan..., scheen zijn leven niet meer zeker te zijn. In die dagen had er in Utrecht een feest plaats, dat speciaal de universiteit betrof, en waaraan dan ook de studenten met allerlei baldadigheden deelnamen. De straten waren verlicht, alleen Kohlbrugge's huis lag in het donker. De studenten wilden het huis bestormen. Met hun rapieren drongen zij naar binnen. Daar plaatste de moedige vrouw van Kohlbrugge zich tegenover hen: "Alleen over mijn lijk!" De woedende lieden weken terug.
Maar ook de professoren lieten het op hun colleges aan hatelijkheden niet ontbreken. Niet zonder reden betoonden de studenten zich zo opgewonden. Bijna met humor heeft Kohlbrugge zich toen bij een theeklontje vergeleken, dus bij een stukje gekristalliseerd suiker, dat men ook nu nog in Nederland bij de thee gebruikt, en dat, als alles goed zal zijn, boven het theekopje moet uitsteken. Met de lepel of het bandje, dat door de kandij heen getrokken is, roert men het stukje heen en weer, om de thee zoet te krijgen. Teneinde zich de leegte in de collegezalen wat verdraaglijker te maken en zich wat vermaak te verschaffen.., hield men zich in professorenkringen gaarne met zijn persoon bezig.

Zelfs moordenaars worden gehuurd!
"Zelfs moordenaars werden gehuurd en tegen hem opgehitst!" Zo vertelt zijn kleinzoon in Utrecht. Ik vermoedde, dat die opmerking op toespelingen van Kohlbrugge teruggaat, welke hij tegenover zijn vrienden later over die moeilijke tijden gemaakt heeft. Zijn leerling Adolf Za hn heeft ze op de volgende manier weergegeven: "Hij (Kohlbrugge) vertelde ons gisteren enkele zeer merkwaardige ervaringen uit zijn leven in Nederland uit de tijd, toen hij veel vijanden had. Eens kreeg hij een scheerzak met scheermessen (naar ik meen, uit Engeland) toegestuurd, met het dringende verzoek, om van de messen direct gebruik te maken. Hij schoor nu de volgende morgen zichzelf, en toen zijn gewone barbier kwam, zei hij tegen hem, dat hij niet meer geschoren hoefde te worden. Toen liet deze vol schrik het mes vallen en liep weg. Na lange tijd werd hij aan het ziekbed van een stervende geroepen: Het was zijn oude barbier, die hem beleed, dat hij hem op die dag met een vergiftigd scheermes had moeten doden".
Toen Hermann Friedrich Kohlbrugge het Woord Gods zo verkondigd had, dat men gelooft de mannen uit de Heilige Schrift zelf te beluisteren, n.l. de benauwden, de gezaligden, de vervolgden, de begenadigden, de verslagenen, de geredden, de verlorenen en verlosten uit de Bijbel..., dan verwondert mij dat niet. Hij doorleefde immers de laatste diepten met allen, die in de smeltoven van de eeuwige God gelouterd werden en
worden.
Zelfs moordenaars werden gehuurd en tegen hem opgehitst!"

HOOFDSTUK 4
DE DOOD VAN DE EERSTE VROUW.

Aan het ziekbed.

Hoezeer Hermann Friedrich Kohlbrugge van zijn vaderland hield..., het was, alsof hem in zijn vaderland alles vergald moest worden. Het ongeluk dat hem bezocht, drong tot aan zijn eigen haard door.

Sinds de geboorte van het tweede kind kwijnde zijn vurig- geliefde vrouw aan de tering langzaam weg. Dagelijks ging het door vrees en hoop. Nadrukkelijk smeekte Kohlbrugge zijn vrienden, om tot behoud van zijn levensgezellin voorbiddend op te treden; want bij de bezoekingen waarmee de Heere hem die ganse tijd beproefde, zou haar verlies hem met een vreselijke wonde slaan, en zijn beide kleine lieverds bijzonder hard treffen. En toch waagde hij het, vooral toen Catharina Louise bloed opgaf, nauwelijks aan genezing te geloven.

Zoveel mogelijk bracht hij de tijd aan haar ziekbed door. En toen de door hoesten geplaagde eens wat insliep, schreef hij aan haar bed kostelijke brieven aan zijn grootmoeder en moeder, om hen op te richten in het gezicht op de eeuwigheid. Tenslotte moest hij zijn tijd tussen de zorg voor zijn "Cato" en zijn zieke kind delen. Het was door difterie besmet, die toen juist in Utrecht zwaar heerste en - zoals Kohlbrugge hoorde

al veertig kinderen het leven gekost had. "Het was hartverbrekend, het kind te horen steunen; het hoestte als een oude man, en moet door de neus ademen". Eindelijk week het gevaar, en daarmee deze zorg.

Maar des te uitzichtlozer liet zich de ziekte van zijn vrouw aanzien. In februari 1834 naderde het einde. Bij de lichamelijke noden kwamen nog de vreselijke angsten der ziel. Had de Heere haar aangenomen? Mocht ook zij zich met de genadige Heiland vertroosten? Het vaste houvast, dat haar door het laatste donker begeleidde, vond zij in het woord van de Profeet (Ez. 34): "Gij nu, o Mijne schapen, schapen Mijner weide; gij zijt mensen; maar Ik ben uw God" (vers 31). Het feit, dat zij niets bij zichzelf vond, dat zij bij zichzelf op niets Goddelijks kon heenwijzen, dat er bij haar alleen maar menselijks was..., dat maakte haar angstig, en juist dat schonk haar ook de enige troost: God is de zondaars genegen. In welk een diepe, heilige gemeenschap trokken deze beide mensen!

"Wij hebben het samen zo goed. Zo nu en dan huilen wij beiden".

Men kijkt in een heiligdom, als men Kohlbrugge over de laatste dagen van zijn echtgenote aan de zijnen hoort berichten: "Met mijn lieve Cato gaat het al maar achteruit. Eergisteren en gisteren heeft haar opnieuw de koorts aangegrepen. Ze is nu erg zwak, ja bijna "uitgeteerd". Vandaag bleef zij gelukkig koortsvrij. Tussen beiden (n.l. zijn kind en zijn vrouw) breekt mij het hart, hoe meer ik alle gevoelens voor haar tracht te verbergen. De dokter geeft haar opnieuw op. In het algemeen hebben wij het samen zo goed, en kunnen wij veel onderling bidden en over de grenzeloze liefde van onze Heere samen spreken. En zo probeer ik haar en mij op te richten. Zo nu en dan huilen wij beiden, God moge ons toch nog bijeenlaten; en dan smeken we weer, of, wanneer het des Heeren raad niet is, Hij ons van elkaar wil losmaken. Ik word bijzonder door de Heere versterkt en kan het rustig in Zijn kracht dragen, als er maar niemand komt om mij te beklagen. Dan word ik zo weemoedig. Overigens ben ik goed gezond, ik eet goed en drink een glas wijn. Voortdurend verzegelt mij de Heere Zijn algenoegzaamheid en ik heb momenten, dat ik meer in de hemel ben met mijn gedachten en mijn hart, dan in het ziekenvertrek".

Deze brief is vier weken voor de dood van zijn vrouw geschreven. Op 12 februari ontsliep zij, 's morgens om 3 uur, zij, de "nederige dienstmaagd van onze getrouwe Heiland". Een brief, waarin Kohlbrugge deze smartelijke slag uit zijn leven aan een vriend meedeelt..., begint met de voor hem ongeëvenaard veelzeggende woorden: "Zeer geliefde in de Heere Jezus Christus, de Eerste en de Laatste, Die de sleutels draagt der helle en des doods, Die de macht des duivels verbroken heeft, Die de dood heeft vernietigd, Hij Die ons Leven is, Die aan de armen van geest het Koninkrijk der hemelen geeft, Die Zijn kleine kudde leidt als een trouwe Aanvoerder, onze Kracht, onze Gerechtigheid".
Wat hij echter in de naar huis geroepene bezeten, wat hij met haar verloren had, dat kan een ieder wel nagaan aan de hand van de daarop-volgende woorden: "Ik heb met haar gestreden, ik ben met haar in de duisternissen van de schaduwe des doods geweest, en ik kon met haar juichen. Ik ben met haar tot aan de poorten des hemels geweest, en toen zij binnengegaan was, heb ik de Heere geprezen voor Zijn erbarmen en Zijn trouw:
Op Maandag, na de 12e februari, had de begrafenis plaats. Kohlbrugge, die vaak bij de aanblik van zijn onmondige kinderen (Gerrit telde bijna 3 jaar, Jakob was op 3 september 1833 geboren) in bittere klachten wilde losbreken, kon wonderlijk gesterkt, zelf de begrafenistoespraak houden. Een doodgraver werd er dermate door getroffen, dat hij Kohlbrugge later in diepe bewogenheid opzocht.

Door de dood overschaduwd.
Nog was echter ook deze (lijdens)kelk niet tot de heffe toe geledigd.
Zijn jongere broer, aan wie Kohlbrugge bijzonder gehecht was, en naar wie hij dan ook zijn tweede kind genoemd had, had op een handelsschip al menige reis naar Indië gemaakt. Nu echter, begin april 1833, kwam bij het bureau van De Clercq het bericht binnen, dat hij reeds op 8 oktober van het vorige jaar op zee in Passaroean gestorven was. Alles overkwam hem. Juist toen werd bij hem het vertrouwen in de broeders te Amsterdam door hun passieve gedrag diep geschokt, en met ontstemming vervulde hem vooral de verdachtmaking van de vrienden, dat hij met separatistische plannen rondliep. Bovendien had hij voor zichzelf aan het ziekbed van zijn vrouw een ziekte opgelopen, die hem al meer en meer verzwakte. Onder deze omstandigheden was het voor de brenger van de boodschap geen gemakkelijke weg, die hij naar Utrecht insloeg, om aan de vereenzaamde de dood van de broer te melden, die hem "meer dan iemand anders in de wereld begreep".
Een eenzame man! Het vertrouwen op de broederen was sterk aan het verdwijnen. De kerken hadden haar deuren voor hem gesloten. Bij de overheid gold hij bijna als een staatsvijand. Zijn vrouw had hem verlaten. Wat bond hem nog aan het vaderland?
"Gedurende al die tijd heb ik vreselijk geleden, eigenlijk al van het jaar 1827 af. Want ik zag mijn land, zag de troon van Oranje ten onder gaan, zag van zijn kroon de kostbaarste paarlen afbreken. Dat was mij een smart. En hoewel Koning Willem I bevel gegeven had, dat ik weer in mijn eer hersteld zou worden, toch geschiedde de wil van de koning niet. En hoewel later de machtigste ministers alles ervoor gedaan hebben om mij weer op de kansel te brengen, het wilde niet gelukken... Zo leed ik ten gevolge van al die droefheid aan de tering, en ik was de dood nabij, en wilde vaak van niets meer weten. Maar mijn lieve vrouw zei: Wat! als dat zo doorgaat, dan wil ik het verdragen, dat jij sterft; want als jij alle moed verliest, terwijl jij met de voetgangers loopt, wat zal het dan zijn, als je met de ruiters draven moet? Toen kreeg ik weer moed. Ten gevolge van de vreselijke vervolgingen stierf mijn eerste lieve vrouw". Zo kijkt een Kohlbrugge tenslotte boven die moeilijke jaren uit.

En toch stond de door de dood overschaduwde aan de poorten des hemels.
"De Heere is met ons, geliefden. De Heere is ons Heil. Al het Zijne komt ons toe. Hij leidt ons langs de naaste weg naar de heerlijkheid. Wij zijn de erfgenamen van God en van al Zijn zaligheden, en welke ondieren wij ook mogen zijn in en van onszelf, Christus is onze Gerechtigheid. Hier nog in de vreemdelingschap, maar de reis loopt naar Jeruzalem, dat Boven is, en de aankomst is ons vast en zeker toegezegd! Zo kunnen wij altijd goedsmoeds zijn. Quanta majestas post pauculum tribulationis! Per aspera ad astra. Per contraria ducimur. Credimus, speramus et amamus invisibilia, quae videntur despicimus. Vale. Valebimus semper nobis infirmis et vilibu,s omnis fors en valor Dominus noster ac Salvator et Sponsus.
(Hoe groot is de heerlijkheid na een weinig ellende en leed. Door de moeiten naar de sterren. Wij worden midden door de vertwijfeling geleid. Wij geloven, wij hopen en beminnen het onzichtbare. Wat zichtbaar is, verachten wij. Vaarwel! Wij zullen steeds gezond leven ondanks alle zwakheid. Want onze kracht en sterkte is onze Heiland en vertrouwde Vriend". Zo schrijft Hermann Friedrich Kohlbrugge in mei 1833.

p.s. 'Het Latijn van de schrijver van dit overigens zo mooie boek kan de vertaler niet zo verheven vinden. Is b.v. "fors" kracht? Nee, "lot". Betekent "per aspera" door de nacht? Nee, door de moeilijkheden; en om daarmee te besluiten: Betekent "Sponsus" "vertrouwde Vriend'?" Nee, Bruidegom.

V DE ZICH IN DE HAVEN BEVINDENDE - GESTRAND.
HOOFDSTUK 1.
REIS NAAR HET WUPPERDAL.

Kohlbrugge en de wegwerker.
Hermann Friedrich Kohlbrugge ondernam, dertig jaar oud, een reis naar Duitsland, die hem naar het Wupperdal leidde.
"Veertig jaar geleden", zo heeft hij over die dagen in een preek over Ps. 37 (vers 5: "Wentel uwen weg op den HEERE" enz.) betoogd! "plaagde mij toch ietwat de grote kunst:
Ik had eer, goederen en kracht tevergeefs ervoor ingezet, om de kerk in mijn vaderland te redden. Alles was tevergeefs. Toen kwam ikhierheen, ik loop op een dag langs de straat en daar zie ik iemand, die stenen klopt. Echt, een geringe arbeid! Ik let erop, de man was zo ijverig, en zijn oog was beschermd, zodat de steensplinters, die rondom hem vlogen, hem geen kwaad konden doen. Toen vroeg ik hem: "Man, wat doet ge hier?" - "O, mijnheer, antwoordde hij, ik maak de weg klaar!" - "Zo? Maar die harde, scherpe kiezelstenen zullen iemand op de weg echt pijn doen!" - O, wacht maar! Die zullen wel murw gemaakt worden". "Moet de Koning hier langskomen?" - "Dat weet ik niet, maar ik denk van wèl!" - "Wel, man, vertel mij eens, wat hebt ge hier dan op het hoofd?!" - "De koninklijke hoed! De kokarde van de Koning! Die draag ik met eer!" - "Wel, dacht ik, die man hier klopt stenen en draagt toch de kokarde van de koning! Hij is geen generaal of commandant, maar toch is hij tevreden met deze geringe arbeid, om stenen te kloppen en de weg klaar te maken, en zo dient hij toch zijn koning! Welnu, Heere God, geef dan toch ook mij genade, dat ik mijn hoge ideeën afleg, alsof ik nog iets zou kunnen en moeten! Gij hebt mij Uw Woord gegeven; geef mij genade, dat ik daar tevreden mee hen en de weg klaarmaak!"
Inderdaad, ook al eindigde Kohlbrugge's weg in het Wupperdal uiterlijk met een nieuwe catastrofe..., dit ene werd hem geschonken: n.l. de zekerheid, dat hij, een steenklopper aan de weg, de hoed en de kokarde van de Koning droeg.

Aan de Neder-Rijn.
De doktoren die het lijden van Kohlbrugge verklaarden uit besmetting door de tering van zijn vrouw..., rieden hem verandering van lucht aan, en een reisje langs de Rijn. Zo maakte zich de zieke gereed om met zijn driejarige zoon Gerrit, over Rheden en Arnhem, stroomopwaarts te gaan, gedeeltelijk per schip, gedeeltelijk per diligence.
Overal zocht hij de stillen in den lande op, die, zoals hij zich graag uitdrukte, de tale Kanans verstonden. Bij hen gevoelde hij zich helemaal thuis. Van Emmerich, "waar slechts drie christenen bekend zijn", begaf hij zich naar het hooggelegen Elten en werd door de rooms-katholieke pastoor in de kerk uitgenodigd. Kohlbrugge liep met hem tot aan het hoogaltaar en greep daar, volgens zijn vertelling, de pastoor geweldig in het geweten en hield hem onverbloemd de dwaling van zijn geloof voor. Daarbij sprak hij hardop en vergat totaal, waar hij zich bevond, en dat zich de gemeente reeds tot de roomse godsdienstoefening verzameld had.
Toen ging het verder. Xanten: In de Victors-dom bekeek Kohlbrugge de mooiste, rijkste en en kostbaarste "geestelijke poppekast" van Duitsland. Wezel: Met voldoening werd vastgesteld, dat hier conventikels gehouden werden, die door twintig mensen bezocht werden. "Maar de predikanten zijn stom en behoren bij de eerwaardige doodkistenmakers".
In Ruhrort verbleef men wat langer. Al kon hij ook bij zijn bekende vriend, een scheepskapitein, niet onderdak vinden, omdat diens vrouw juist van een kind bevallen

was, toch heeft hij ergens anders bij geestverwanten kunnen verblijven. Men nodigde hem al spoedig uit, om in kleine kringen van "gewekten" te spreken, ja, ook uit Orsoy en Baerl aan de Neder-Rijn kreeg hij soortgelijke uitnodigingen. Maar hij weigerde. In plaats daarvan deed hij overal indrukken op van de kerkelijke toestanden. Zeer weinig gesticht bleek hij van hetgeen men nu aan de Rijn ,Evangelische kerk" pleegt te noemen. De vereniging beviel hem zo weinig, dat hij meende, dat hij niet met een goede consciëntie in zo'n kerk dominee kon zijn. De leidinggevende mannen uit de gemeente sprak hij daarom bars aan in het geweten, - verdienden zij niet, om veeleer Remonstrant (dat wil zoveel zeggen, als: ongelovig-liberaal) dan Gereformeerd te heten? Het gelukte hem zelfs om twee mensen daarvan te overtuigen, maar pas nadat hij zich ingespannen had, om uit harde steen vuur te slaan.
Of het Kohlbrugge's bedoeling was om Godesberg en zijn heilzame bronnen te benutten? Maar daarvan kwam niets terecht. In Ruhrort ontmoette hij iemand uit Elberfeld, een vrome "ontwaakte" Lutheraan, Nettelbeck geheten, en die nodigde hem uit om naar het Wupperdal te komen. Kohlbrugge gaf toe, en zo kwam er over Duisburg, Kaiserswerth, Düsseldorf en Mettmann, naar het oosten..., een nieuwe keer in zijn leven.

Het Wupperdal uit de verte gezien.
Verbindingen met het Wupperdal bestonden allang. Acht jaar geleden reeds had Kohlbrugge de preken van de Lutherse predikant, Friedrich Strausz uit Elberfeld, in het Nederlands vertaald, en daardoor deze sterk romantisch bezielde, verstandige en fijnzinnige geest in zijn vaderland bekendgemaakt. Strausz, de schoonzoon van die Wilhelmina von der Heydt, die voor de opwekking in het Wupperdal een niet te onderschatten betekenis heeft..., reeds in zijn jonge jaren als hofprediker naar Berlijn beroepen, schrijver van het fijnzinnige "Avondklokketonen", heeft Kohlbrugge's dienst nooit helemaal vergeten en zich op beslissende ogenblikken erkentelijk betoond.
De grenzen der nationaliteit speelden in die dagen evenmin een rol, als in alle tijden, dat er een ontwaken door de kerk heengaat.
Op een dag (in oktober 1831) zat Theodor Fliedner tussen De Clercq, Molenaar, Baron Van Zuilen van Nijeveld, Kohlbrugge en anderen in, en er was een levendige uitwisseling van geestelijke ervaringen. Weliswaar een andere, dan zich de ietwat ruw-besnaarde Willem de Clercq gewenst had. Hij hield het niet voor gepast, dat Kohlbrugge de gast uit Duitsland nu juist alles liet zien en horen, wat hij aan valsheid en dubbelzinnigheid in de kerk ondervonden had. Tenslotte stootte het gesprek over de menselijke zonden door tot de grondvragen over de kerk, en nu was er een diepgaand, interessant vragen. Kohlbrugge voerde het woord.
Met leidinggevende mannen uit de opwekking in het Wupperdal trad Kohlbrugge ongeveer in 1830 of 1831 in nader contact. Zijn brief is aan de Lutherse predikant DO ring in Elberfeld gericht, en opgesteld in de Latijnse en Griekse taal, het resultaat van een overstromend gemoed.
Tot de jeugdige, dichterlijk begaafde Döring - hij heeft voor de "opwekking" in het Wupperdal, vooral onder de jeugd, meer betekend dan men van de prediker zonder speciale diepgang verwachten zou - werd de levendige Nederlander levendig aangetrokken. Had de eerste hem zijn boekje "Feste" (= feesten) geschonken, Kohlbrugge gaf hem als tegengeschenk een door hem opnieuw uitgegeven, en aan Bilderdijk opgedragen, geschrift van J. Laurentius, "Hugo Grotius Papizans"genaamd (1830). Hij overlegde, of hij ook Dörings boek niet in de Nederlandse taal zou overzetten.

Over elk der personen, die toen op het gemeenteleven in Elberfeld-Barmen het stempel drukten, weet Kohlbrugge in zijn brief iets te zeggen. Telkens weer heeft hij de preken over de zeven zendbrieven van Wichelhaus gelezen, zichzelf ermee verkwikt en ze aan anderen meegedeeld. Niet minder hartelijk dan hem, laat hij ds Immanuel Sander groeten, "onze Sander, wiens leven met Christus verborgen is in God". Vurig begeert hij diens Evangelie-harmonie en het geschrift "Jehovah Tsidkenu" (= Jehova onze Gerechtigheid) te leren kennen; een jaar later heeft hij dat geschrift over de geloofs- en strijdkracht van de Hervormers vertaald en met enkele aantekeningen uitgegeven. Steeds weer denkt hij echter aan het hem dierbare tweespan: Gottfried Daniel en diens neef Dr. Friedrich Wilhelm Krummacher -, hier een Elia en Elisa in één persoon, daar een Apollos en Aquila tegelijk (hij bedoelt die, met Griekse beschaving schitterend begaafde en met diepe kennis der Schrift uitgeruste vriend van de apostel Paulus)! "Broeder" Albrecht heeft reeds de preken van deze twee in het Nederlands vertaald. In "Elia, de Thisbiet" vond Kohlbrugge "de wegen, die de Heere met mij gehouden heeft, op het nauwkeurigst weergegeven". Veel zegenwensen gelden ook Reinhard, de leider van de zendingskwekelingen in Barmen.

Elberfeld en Barmen staan in gewoonweg roze gloed voor de begeesterde. Het komt hem voor als een dal, waar de hemelse Bruidegom persoonlijk wandelt, en dat Hij met Zijn zoete reuk vervult, als de roos van Saron. "Ziet, zo roept Kohlbrugge als in verrukking uit, de winter is voorbijgegaan, het voorjaar dwaalt over de bergen, en in het dal van de Wupper wordt de stem van de Vriend vernomen".

Nu, na drie jaren, zag hij de steden voor zich liggen en leerde hij de gemeenten kennen. Zijn teleurstelling was groot.

HOOFDSTUK 2.
INDRUKKEN EN EERSTE OPTREDEN.

De "Jeruzalemsteeg".

Ook in Duitse landen was de ergste tijd van de godsdienstige achteruitgang voorbij. Al bleef de koude van het rationalisme ook nog over brede gebieden heersen, en al bleef het liberalisme ook verder de wereldbeschouwing, die de middenstand beheerste, welke de vierde en vijfde stand later rampzalig zou vergiftigen.., toch liet zich, om met het Hooglied te spreken, de tortelduif in het land horen. Overal vormden zich om één of om enkele personen kringen van mannen en vrouwen, die zich de slaap uit de ogen wreven en zich op het Evangelie gingen bezinnen. Sinds het midden van de twintiger jaren waaide er algemeen een frisse wind door de Duitse landstreken. De heerschappij van het verstands-geloof werd op de meest verschillende punten doorstoken.

Met het beste gevolg hadden de gemeenten in het Wupperdal zich tegen de alles nivellerende tijdgeest verzet. Een predikant, die het geloof der vaderen in de steek liet en in zijn prediking al te dicht bij de "Verlichting" kwam, zou hier onmogelijk geweest zijn. Wel had er een zekere traagheid en dorheid in de gemeenten plaatsgegrepen, maar toen het nu ontvlamde en er een geheel nieuwe, jonge generatie predikanten optrad, brak het vuur geweldig naar buiten. Het dal leek op een haard, vanwaar de gloeiende, doorgebrande stukken turf weggehaald worden, teneinde andere ovens aan te steken en woningen te verwarmen. En weer verenigden zich op deze haard de vonken, om tot laaiende vlammen omhoog te schieten. Alle "gewekten" gevoelden een merkwaardige drang naar Elberfeld en Barmen - zelfs Hofacker kwam er! -, om zich hier nieuwe krachten te laten geven en de geloofsgemeenschap te beoefenen.

"Het gaat niet te ver, als wij zeggen, dat het grootste aantal van gelovige predikanten, die toen nog sporadisch in Noorden Zuid-Duitsland, in Zwitserland en in Engeland optraden.., uit het Wupperdal een opwekking gekregen hadden of met de predikanten en christenen daar in contact stonden" (Wichelhaus).

Friedrich Wilhelm Krummacher noemt deze plek aarde een bedevaartsplaats voor ontelbare vrienden van het Koninkrijk Gods. Als wij een blik in de bladzijden van zijn familiealbum konden slaan, waarin zijn gasten hun naam schreven, dan zouden wij er ons inderdaad van moeten overtuigen, dat bijna alle mannen, die toen als de dragers van de nieuwe geest bekend geworden zijn, in het Wupperdal verblijf hadden gehouden.

Daar heerste een grote verscheidenheid. Een bont bloemperk van godsdienstige groepen, "mysticisme en piëtisme", zoals de boosaardige Friedrich Engels placht te zeggen. Hier werden de meest verschillende namen als parolen gegeven: B6hme en Tersteegen, Arndt en Zinzendorf, Collenbusch en M enken. Hier beperkte het onderzoek en navragen over de Heilige Schrift zich absoluut niet tot de predikanten of theologen. Er was een menigte van mensen, die in de Bijbel thuis waren. Mannen als de lederhandelaar Ba 11, zijn buurman aan het Kerstenplein, MCiller, en de Von der Heydt's konden een preek in haar Schriftuurlijk karakter goed beoordelen, en droegen reeds daardoor wezenlijk bij tot een opgewekt gemeenteleven. Hier leefde er nog een wetenschap, hóe een volgens Gods Woord Gereformeerde gemeente er moet uitzien, en vol waardigheid waren zich de ouderlingen bewust van de verantwoordelijkheid, waarmee de "opzieners" (letterl.: "Bischiife") en herders volgens de Schrift over de gemeente des Heeren moesten waken.

Werkelijk, hoe luide sommigen Elberfeld en Barmen als de gezegende

"Jeruzalemstraat" prezen, evenzeer konden anderen critiseren en erop wijzen, hoeveel onkruid de tarwe bedierf. Maar niemand zou de levendige polsslag van kerkelijk en christelijk leven in het dal kunnen loochenen,

Gottfried Daniel Krummacher.

De verdienste, om de nieuwe geest voor de kerkelijke gemeente aangemunt en hem daardoor tevens in vaste banen gehouden te hebben, komt vooral aan Gottfried Daniel Krummacher toe, aan wie men telkens weer herinnerd wordt, als men zijn oog op Kohlbrugge richt.

Een zwaartillende man, een stijf karakter, een bijna ontoegankelijke natuur, een persoonlijkheid met tal van eigenschappen en eigenaardigheden, een eenzame jong gezel, van wie tot in onze tijd schitterende anecdotes verteld worden. Maar een man, een karakter, een stuk natuur, een persoonlijkheid, die men niet over het hoofd kan zien, ja, die op zijn omgeving zijn stempel drukte. Hij zou er zelf wel het verst van verwijderd zijn, om zich bij een profeet te vergelijken - vergelijkingen, waar zijn neef vlug mee was -; maar Kohlbrugge had niet helemaal ongelijk, om zijn naam met die van een Elia te verbinden. Het donker-gloeiende, het geslotene, het bij alle geweld versagende, het kwijnende, gedeemoedigde, verbrokene, voor God verbrijzelde, het angstige en onbegrijpelijk- handelende, dat de Thisbiet eigen was -, wij vinden het bij deze man terug. Maar ook dat geheimzinnige, dat reformatorische, waarbij de profeet het werktuig van de Heere zijn mocht, een werktuig van een merkwaardig werkende macht en onmiddellijkheid, een teken, dat met de bitterste vijandschap weersproken of met ernstige overgave aangegrepen moet worden.

Gottfried Daniel Krummacher verrast telkens weer, hoe meer men hem leert kennen. Ondanks de gezag inboezemende, harde geslotenheid van zijn karakter werden toch de meest verschillende mensen van de meest verschillende godsdienstige gezindten door hem aangetrokken. De mystieken geloofden bij hem evenzeer aan hun trekken te komen, als de aanhangers van een zeer nuchtere, kerkelijke, zakelijke vroomheid. De piëtisten met hun, van al het confessionele licht afkerige karakter, vereerden hem evenzeer, en bezochten hij voorkeur zijn preken over de "Strijd en overwinning van Jakob" en over "De tochten der kinderen Israëls door de woestijn", als de uitgesproken belijdenis-christenen, die wisten, dat niets de kerk zou kunnen helpen, dan de terugkeer naar de reformatoren en tot hun prediking van Gods vrije genade en verkiezing. Dat kerk en opwekkingsbeweging niet, goals anders, zo veelvoudig uit elkaar vielen, maar elkaar in het Wupperdal wederzijds doordrongen en bevruchtten, dat bleef vooral aan hem en aan zijn naaste vrienden te danken.

Toen deze "oude" Krummacher naar Elberfeld kwam – "ik, stamelende Mozes, naar Elberfeld?" -, beroepen door de kringen, die meer nog dan door Tersteegen's geest, door Calvijns woord getroffen waren.., toen hij zijn intreepreek over het paulinische woord gehouden had: "Niet dat wij heerschappij voeren over uw geloof, maar wij zijn medewerkers uwer blijdschap" (2 Kor. 1, 24, v.d.Hr)..., liet bij het verlaten van het bedehuis een gemeentelid zich ontvallen: Die valt niet gemakkelijk van de spil (letterl.: "Spillen. Dat betekende: Dat is niet één van de zangvogels, die zwak op de benen staan en gemakkelijk naar beneden vallen. Inderdaad heeft deze predikant de stevige en sterke geesten tot zich getrokken, en een gemeente verzameld van mensen, die er met alle ernst aan dachten, om hun verkiezing vast te maken.

Over het stroeve, dat hem en zijn soortgenoten ongetwijfeld eigen was, heeft men veelal te veel gepraat. Vooral heeft men bij zijn karakterisering graag aan de woorden herinnerd, welke hij bij de begrafenis van een van zijn neefs tegenstanders sprak: "De

persoon die wij hier begraven, was predikant en lid van het consistorie, en wat hij nog meer geweest is, dat kunnen u de tranen van de omstanders vertellen". De tranen-ontbraken.- Maar te weinig heeft men de gemoeds-diepte en -warmte gekend, die in zijn ziel woonde. Vooral blonk bij hem uit: de onomkoopbaarheid en eerlijkheid, welke al het onware, vooral op godsdienstig gebied, uit het diepst der ziel haatte. Met opzet kon hij tegenover een overdreven vroomheid de schijn aannemen van een volslagen wereldling, en met een fijnzinnige ironie wist hij de dwepers weer op de grond te krijgen, waarvan zij zich dachten te kunnen losmaken. Kwam er een bereisd jongeling bij hem, die nog vervuld was van alles wat hij ondervonden had.., en hem met de vraag aansprak: "U wenst ongetwijfeld iets uit het rijk Gods te vernemen?" dan kon hij, in dat opzicht schijnbaar volkomen onverschillig, met een koud, ontkennend "nee" antwoorden.
Juist die sarcastische neiging hielp hem, om eraan te herinneren, dat wij mensen, en dat ook de allervroomsten geen goden zijn; zij heeft er mede toe bijgedragen, dat de opwekkingsbeweging in het Wupperdal voor uitwassen, tot de overal voor de deur liggende dweperij, bewaard bleef. Anderzijds hebben zijn diepgaande, eenvoudige preken de mensen krachtig geholpen, die naar Schriftkennis en naar kennis van hun heil zochten, zodat op niemand dan op deze predikant in het Wupperdal, de woorden van toepassing kunnen zijn: "Zie, gij hebt velen onderwezen en gij hebt slappe handen gesterkt; uwe woorden hebben den struikelende opgericht, en de krommende knieën hebt gij vastgesteld" (Job 4 : 3v., v.d. Hr).

Elberfelds strijd om de vrijheid van de kerk.
Alleen tot deze Krummacher heeft Kohlbrugge zich van binnen aangetrokken gevoeld. En juist de door hem (in geestelijke zin, v.d.Hr) gevoede kringen hebben zich later bij Kohlbrugge aangesloten. Hij, die nu spoedig in het Wupperdal met nieuwe tongen, van de gerechtigheid Gods een getuigenis zou afleggen en alle heiligingsplannen, alle "geestelijkheid-kaartenhuisjes" omblazen zou.., kon in zijn prediking aanknopen bij de verkondiging, welke Elberfeld al sinds jaren van de oude Krummacher te horen kreeg.
In hem heeft zich toen de worsteling van de Gereformeerde gemeenten aan de Rijn, en onder die gemeenten vooral de gemeenten in Berg, en daaronder speciaal de Elberfelder en Barmer gemeenten.., om hun kerkelijke vrijheid en zelfstandigheid belichaamd. Hij was meer dan een figuur uit de opwekkingstijd, of van de opwekkingsbeweging; hij was n.l. een man van de kerk, die de kerk, als zodanig, n.l. naar Gods Woord gevormd wenste te zien.
Daarom had hij precies gelijke ervaringen moeten opdoen en wonden meegekregen, als ze bij Kohlbrugge geslagen waren. Ook Krummacher had het liberalisme van de tijd de oorlog verklaard, en zich liever laten uitmaken voor een mysticus, voor een antinomiaan en voor iemand die in het tuchthuis thuis hoorde.., dan dat hij de zuivere kerkleer verwoesten liet. Ook hij had meegemaakt, dat het Christus-prediken te allen tijde een gevaarlijke zaak geweest is. Had hij zich niet de persoonlijke haat van zijn collega's, de grimmige toom van de burgemeester en van een liberalistische burgerij op de hals gehaald, toen hij ervoor opkwam, dat kerk en politiek onvermengd moeten blijven, en dat de kerk haar eigen zaken moet verzorgen? Moest hij zich niet de vervolging door de kerk zelf of door wat zich "kerk" noemde - laten welgevallen, toen hij geen andere "rechtbank" in geestelijke dingen wilde erkennen, dan het presbyterium (= kerkenraad) en de synode, en hij /ich standvastig aan de Gereformeerde, op Gods Woord gegronde en daarnaar geordende presbyteriale- en synodale, kerk van de Neder-Rijn hield?

Slechts ternauwernood ontkwam hij aan afzetting, en niet, zonder dat hij op het laatste moment een schrede terugdeed en hij een preek over de rechtvaardiging hield, welke hij om des gewetens wil - volgens eigen zeggen - niet had mogen houden. Het was geen prettig uur, toen het presbyterium van de Gereformeerde kerk van Elberfeld en haar predikanten in de tegen hen georganiseerde klopjacht, aan de dreigingen en verlokkingen van de praeses van de Rijnlandse kerk (Rosz) toegaven en hun schild, dat zij voor de vrijheid en onafhankelijkheid der gemeente ophielden, voor de eerste maal lieten doorboren.
En toch werd de strijd door Elberfeld uit alle kracht voortgezet tegen de ingrepen van de staat en van de Koninklijke macht, n.l. tegen hun pogingen, om de kerk - vooral door de invoering van de Pruisische Agende (= Ritueel, v.d. Hr) van 1822 - eenvormig te maken (uniformeren). De Gereformeerde gemeente wist zich toen weer in de rol van vroeger, n.l. in de verantwoordelijkheid van de moederkerk, of van de "hoofdplaats", en legde de synoden, zonder om enige bestrijding zich te bekommeren! haar "veto" (= verbod, v.d. H r) op, n.l. tegen de besluiten, die de vrijheid en rechten der kerk aantastten, en bestreed dapper de neigingen van de Koning van Pruisen, als "opper-bisschop". Krummacher bleef in deze harde strijd de altijd ernstige waarschuwer en vermaner.
Men gelove toch niet, dat het toen maar om wat "domineesgetwist" gegaan is. De afkeer van de liturgische vernieuwingen, krachtens de "Agende" (zie boven!), bezielde de gehele gemeente, en met reden mocht zich het presbyterium op de meest ernstige en op de godvruchtige leden der kerk beroepen, toen het de rooms-aandoende doopformule, crucifix, kaarsen op de Avondmaalstafel en het werpen van aarde op de kist..., als roomse praktijken afwees. Toen zich in Barmen het gerucht verbreidde, dat praeses Rosz daar hofprediker Eylert ontmoet had, welke de "Agende"-zaak des Konings zo ijverig doorvoerde.., werd de bevolking door de grootst mogelijke onrust aangegrepen. Het heette, dat op de volgende dag de Mis moest worden gehouden in de Gemarker kerk. Een bijzonder opgewonden man uit het volk verklaarde, dat hij, eer hij die dag meemaakte, "zich liever de hals wilde afsnijden". Zo was de stemming in de gemeenten, waarbij overigens het verschil in belijdenis weinig verschil maakte.
Weliswaar bleef men niet consequent. Men liet zich door de beloften van de praeses verblinden, die door een speciale opdracht naar Berlijn gehaald en daar tot koninklijke commissaris en consistorie-raad benoemd was. Hij beloofde immers de gunstige gezindheid van de koning, die bereid zou zijn, om voor de Rijnlandse kerk de oude, vrijheidlievende presbyteriaal-synodale kerkorde te bevestigen, als men maar wat inzake de liturgie-kwestie wilde toegeven. De provinciale synode van Keulen uit het jaar 1830 nam dan ook eenstemmig het besluit, om de "kleine liturgie" bij de gemeenten ter invoering aan te bevelen. En werkelijk, het eeuwfeest van de Augsburgse Confessie (in het jaar 1830) werd met de voorlezing van dit uittreksel uit de liturgie, ook in de Gereformeerde kerken, ook in Elberfeld, plechtig gevierd. Daarmee werd de ernst en gemeend heid van tegenstand tegen alle ingrepen van buiten af, in het interne leven der kerk, er niet geloofwaardiger op. Een onzekerheid inzake de in de toekomst aan te nemen houding, werd steeds groter.

En toch, zolang Gottfried Daniel Krummacher over zijn krachten beschikte en hem mannen terzijde stonden, die wisten, waar het om ging.., kon de gemeente met enig vertrouwen de toekomst tegenzien. Bijzonder veelbelovend mocht het de vrienden der kerk en haar onafhankelijkheid toeschijnen, dat een zo overtuigd aanhanger van de oude presbyteriale kerkinrichting, als Daniel von der Heydt, van tijd tot tijd de betrekking van kerkmeester bekleedde, één van de niet-theologen, die het gezicht van de

Elberfelder gemeente in de eerste plaats mede gevormd hebben en zich voor haar lot ten zeerste verantwoordelijk wisten.

De tovermeester.

De oude Krummacher wint, hoe nauwer men hem waarneemt. De jonge, Dr. Friedrich Wilhelm Krummacher verliest. De teleurstelling, welke Kohlbrugge in het Wupperdal meemaakte, hangt nauw met hem samen.

De beroemde zoon van de parabeldichter, Friedrich Adolf Krummacher, de zwager van Wilhelm von Kügelgen (eerst predikant in Ruhrort, later in Barmen-Geiiiarke, waar zijn eigenlijke glorietijd was, en eindelijk in Elberfeld, waar hij nog vier jaar met de diep door hem vereerde oom mocht samenwerken) genoot van oudsher een bijzondere, algemene belangstelling. Zijn uiterlijk voorkomen, zijn grote begaafdheid, zijn onuitputtelijke fantasie, zijn betoverende beminnelijkheid en zijn oprechte vroomheid - alles nam voor hem in. Een buitengewoon bewegelijke geest; het viel hem gemakkelijk, te veranderen, en voor alles bleef hij toegankelijk. Iedereen moest hem wel bewonderen, en dan niet minder zijn grootse manier van prediken - wat wist hij nog van de eenvoudigste tekst te maken, en wat kon hij de toehoorders in de ban krijgen, ja narcotiseren (naar Goethe) - dan zijn rechtzinnigheid, zijn onverschrokken optreden niet minder dan zijn kunst, om met mensen om te gaan.

Maar men gevoelt zich in zijn nabijheid niet helemaal in orde. Men vreest n.l., dat hij opeens wel eens anders zou kunnen zijn. Men heeft bij al deze schittering een weinig onbehagen, en denkt aan een heerlijke zomermorgen in een bloeiende tuin, waar het niet gedauwd heeft; men is er bevreesd voor een dreigende ommekeer. Alles is bij hem doordrenkt van een sterke subjectiviteit. Als men van zijn deemoedig-eenvoudige oom vandaan komt, dan kan men bij Dr. Friedrich Wilhelm Krummacher de vraag naar diepgang niet helemaal onderdrukken. Ja, hem bleef de ijdelheid niet vreemd, en die welgevallige zelfbespiegeling, die zich bij verwende "kanselredenaars" vertoont. Daarom ontbrak hem ook de laatste moed, om voor zijn overtuiging uit te komen, en de onbuigzame vastheid tegenover de hogere machten. Toen hij Elberfeld verliet, om in Potsdam hofprediker te worden, vertelden de Wupperdalers, die hem al gauw vergeten waren.., elkaar dat hij onderweg zijn stem verloren had. En toch was hij een ongewone, stralende persoonlijkheid, een gloeiend blok uit het haardvuur van de Duitse opwekkingsbeweging!

Vooruit met muziek en trompetgeschal.

Juist van hem had Kohlbrugge grote dingen verwacht. Maar hij merkte bij hein al spoedig een vreemde geest op. Hij rekende hem niet bij degenen die hem begrepen, en bij wie hij oprecht een ingang voor zijn gedachten vond. Al kwam Friedrich Wilhelm Krummacher hem aanvankelijk met grote vriendelijkheid tegemoet.., trouw bleven de gast uit Nederland slechts Gottfried Daniel Krummacher en de predikanten N ourney (wiens 50-jarig jubileum als predikant op een, aan ongeoorloofde ophemeling grenzende, manier onder de sterkst mogelijke deelneming van Krummacher jr. in het volgende jaar gevierd werd) en Kohl. Ja, door middel van ds Franz Friedrich G raeber (tijdelijk praeses van de Rijnlandse synode, en daarna superintendent van Westfalen), een ietwat koelere, terughoudende en gematigde natuur, die Kohlbrugge vreemd was en die een hekel aan hem had, liet zich de Krummacher uit Gemark, al meer en meer tegen hem innemen. Inderdaad bevonden zich afgronden tussen beide mannen.

Ook tot de overige predikanten van het Wupperdal kon Kohlbrugge niet een innige verhouding verkrijgen, ofschoon ze bijna allen boven het gemiddelde uitkwamen. Zijn brieven uit die dagen spreken steeds weer roemend, slechts van de "oude", die hem als

een echte, waardige, Nederlandse dominee voorkomt. Wat hem van de anderen scheidt, is de zijns inziens bij hen allen heersende "pelagiaanse" geest, die met het eigen vrome werk, naast Gods vrije genade, zich denkt te handhaven en iets te kunnen betekenen. "Vanavond, zo schrijft hij eind 1833, hoorde ik in de Unterbarmer hoofdkerk de lieve broeder Leipoldt al zijn toehoorders in de hel preken. Ik mag wel zeggen, dat ik in de Gereformeerde kerk in Nederland nog nooit zo'n grove Arminiaanse preek (d.w.z. een preek, die aan de mens, bij het werk der verlossing, verdienste toeschrijft!) gehoord heb. En dat zijn dan de bestrijders van het rationalisme!"
Ook Ball, die toen nog candidaat was, een zoon van de lederhandelaar en leerling van de oude Krummacher.., beviel Kohlbrugge niet. Ook hem rekent hij naar zijn leerwijze bij de Remonstranten.
Door die geest zag Kohlbrugge de Wupperdaler vroomheid in het algemeen verreweg bepaald, n.l. door de mening, dat het geloof het vrome werk is, krachtens hetwelk wij zalig worden. Vandaar dus de zegepraal, waarbij men met (behulp van) God de gehele wereld wil winnen. Ook kon Kohlbrugge niet merken, dat het Wupperdal zich in de grond van de zaak, van de grote steden in Nederland, Amsterdam of Utrecht onderscheidde. De wereld- en duivels-dienst scheen hem ook hier triomfen te vieren. Weliswaar wil hij niet ontkennen, dat daar - zoals overal in Europa - de vroomheid in een soort bloeitijd verkeert, en dat overal vandaan opwekkingen bericht worden, zoals uit Silezië, Hessen, Denemarken en Finland; en hij wil zich daar ook over verheugen. Maar hij herkent het fijne gif van en in deze vroomheid: met de voortgaande ontwikkeling, welke juist toen de stoomkracht mogelijk maakte, wil ze in elk geval gelijke tred houden. Vooruit! En er niet naar gevraagd, of de ketel wel eens niet zou kunnen springen! Voorwaarts met muziek en trompetgeschal! Het staat immers in onze macht. Het ligt toch in onze hand. Kohlbrugge vond geen begrip voor de diepgaande leer van de eeuwige verkiezing, welke alleen Gods macht verheerlijkt, en ook de vrome mens als de totaal onmachtige kent.
Waren zijn beschouwingen er helemaal naast? Of heeft niet Friedrich Wilhelm Krummacher zelf, die voor de opwekkingstijd meest karakteristieke persoonlijkheid, die toverachtige gestalte op geestelijk terrein..., niet precies zo geoordeeld? Heeft ook hij niet gedacht, dat men hier in het Wupperdal - in plaats van piëtisme eerder van een geestelijk industrialisme kon spreken en roemen? "Want waar wordt een grotere werkzaamheid ontvouwd voor alle belangen van het Koninkrijk Gods? Waar is men vindingrijker in het stichten van verenigingen tot de bevordering daarvan? Waar openbaart zich een levendiger ijver voor de zending, voor Bijbel- en traktaatverbreiding, voor de zaak van de jongelingsverenigingen en voor alle andere takken van christelijke werkzaamheid? En waar betoont zich een onvermoeibaarder offervaardigheid, wanneer het deze doelen of een vermeerdering van kerken, scholen en krachten voor de zielzorg betreft..., dan daar?"
Ligt in de grond van deze schets niet het triomfantelijke, drijverige activisme aangeduid, dat het dal en zijn vromen en zijn gemeenten min of meer bepaalde en stimuleerde?
Vandaar Kohlbrugge's teleurstelling, waarmee hij naar huis schrijven kan: "Ge kunt u er geen voorstelling van maken, welk een groot volk de Heere hier in Elberfeld en in Cronenberg verborgen heeft, maar ook niet, welk een geestelijke hoererij in het Wupperdal bedreven wordt".

De aanneming van de vreemde.
In het huis van Nettelbeck vond Kohlbrugge te Elberfeld een onderdak. Het bevond

zich in de Molen- (thans: Calvijn-) straat, heel dichtbij de Gereformeerde kerk. Daar ging het heel eenvoudig toe.., de hoofdzaak was: Hij gevoelde zich onder die vrome mensen thuis. Nettelbeck "scheen er slechts op uit te zijn, om de behoeften der heiligen te vervullen en om aller dienaar te zijn in een lieflijke stilte des harten".
Op 26 juni was Kohlbrugge aangekomen en op 27 juni ging hij al op weg naar het zendingshuis in Unterbarmen, met zijn kleine jongen aan de hand. Hij liet hem daar achter, en liet zich door inspecteur Richter, en vergezeld door ds Couard uit Berlijn..., naar de "kleurmolen" brengen, waar de predikanten uit het dal hun samenkomsten hielden. Vol hartelijkheid werd de aangekomene uit Nederland begroet, vooral door Friedrich Wilhelm Krummacher. Al gauw zag hij zich bij een diepgaande Bijbelbespreking betrokken, en daarna werd hem verzocht om wat van zijn lotgevallen te vertellen. De indruk die zijn woorden nalieten, was diep. De ring verzocht hem tegelijk, om op de avond van de volgende dag op zijn Vrouwenvereniging te spreken, en na de sluiting van de conferentie ging men naar de kerk, om candidaat Ball te beluisteren. Er was geen twijfel mogelijk, of Kohlbrugge bevond zich midden in het Wupperdal.
Zijn plannen kwamen er niet op neer, om daar lang te blijven. De maand juli wilde hij in Ruhrort doorbrengen, en op z'n laatst in augustus weer naar huis teruggaan. Want hoe goed het hem ook in Duitsland bevallen mocht en hoe gunstig de verandering van lucht op zijn gezondheid werkte - hij bemerkte al heel gauw een echte verlichting -, toch lag hem volgens een uitlating in een brief uit die dagen, niets zo aan het hart, dan zijn lieve kinderen, 's Heeren volk en zijn dierbare vaderland.
Maar het Wupperdal heeft hem niet zo vlug los willen laten. De voorkomendheid waarmee de Krummacher uit Gemark hem bejegende, strekte zich zover uit, dat hij voor de komende Zondag de vreemde kandidaat in de godgeleerdheid zijn beroemde kansel ter beschikking stelde -, een daad, die hij niet kon nalaten in zijn 'Palmbladeren' zelf voor het publiek gepast te waarderen.
"De broeders namen de paria van de synagoge met open armen, ja, met gejubel op, en wedijverden onderling in allerlei liefdesbewijzen en eerbetuigingen, waarmee zij hem het onecht trachtten te doen vergeten, dat hem in zijn vaderland wedervaren was. Ook de predikanten uit het dal heetten hem, ik mag wel zeggen: gezamenlijk! zo hartelijk welkom, als het een zo getrouwe en onverschrokken strijder voor de kleinoden van Christus' Koninkrijk waardig was; en toen een van hen (n.l. Friedrich Wilhelm Krummacher) - wien de rijke geestelijke begaafdheid van de dierbare vreemdeling niet lang verborgen bleef, ondanks de moeilijkheid waarmee deze toen nog het Duits radbraakte... - hem voor de volgende Zondag reeds zijn kansel aanbood, gaf hij daarmee de man allereerst de ruimte, om zijn beminnelijkste zijde te doen zien, en om zijn oprechte bescheidenheid en deemoed te doen blijken".
Aanvankelijk wees Kohlbrugge het voorstel af , of hij de taalkundige moeilijkheden vreesde? Alleen een herhaald aandringen overwon zijn bezwaren, en toen was het zijn lievelingspsalm (Ps. 45 : 14-16), waaruit hij het onderwerp voor zijn eerste preek in Barmen samenstelde. "Hij sprak van de heerlijkheid van Christus' gemeente hier en ginds".
Al direct bij het begin sloeg hij dé bijzondere snaar aan, die op zijn harp gespannen was, en trok hij de algemene opmerkzaamheid: "Wat is de trouwe God toch wonderlijk in de leiding van Zijn kinderen! Hij maakt ze totaal teniet, opdat alleen Hij in hen groot zou zijn. Hij laat ze alles verliezen, opdat Hij in waarde gehouden wordt. Hij ontneemt ze alles, opdat Hij alles met Zichzelf goed maakt. Het doel kennen wij: Het is de eer van Zijn Naam, en onze bevestiging en ons duurzame geluk in en bij Hem. Hij ontledigt ons geheel en al, om ons alleen met Zijn volheid te overstromen. --

Het onze verderft Hij, en wij verderven onszelf elke dag. Hij alléén heeft alles wel gemaakt, en Hij alleen maakt Zijn volk zalig van zijn zonden".
Kohlbrugge dacht, dat hij half in het Duits en half in het Nederlands gesproken had. Maar zo erg was het niet. Slechts gedurende een kort ogenblik verwonderde "dit mengsel van Nederlands Duits en verduitst Nederlands" de toehoorders. Daarna was hij echter voor de gemeente in het Wupperdal, welke zich door het nieuwe en vreemde steeds sterk aangetrokken gevoeld had.., als een door God gezonden prediker erkend en gelegitimeerd.

Friedrich Wilhelm Krummacher, die zelf onder de toehoorders aanwezig was, gaf een duidelijk beeld van de eigenaardige preek en toonde er zich enthousiast over. "Ja, het was een lust, om in de frisse golfslag van dit getuigenis van de 'almachtige genade' en van de 'heerlijkheid van haar eeuwig geborgen kinderen' de borst te baden Weliswaar herinnerde de redevoering vaak aan een bruisende bergstroom, die eerst door rotsachtig gesteente en door een enorm netwerk van wortels z'n baan moet breken. Maar juist deze voortdurende strijd van de vloeiende gedachtestroom met de taalkundige wallen, klippen en weerstanden, welke hij op zijn weg ontmoette, kon de belangstelling voor de voordracht alleen maar doen toenemen. Het was een interessant schouwspel, om de geest van de man, bij de stormloop van zijn overdenking, de belemmeringen te zien bespotten en meester te worden, en pas op het ogenblik van het spreken zelf zich voor zijn ideeën, scheppend werkzaam, de weliswaar soms ietwat hoekige en barokke, maar dan slechts nog des te veelzeggender uitdrukkingen te zien vormen. Genoeg, het 'amen', dat deze het oerkrachtigste en werkzaamste leven ademende - prediking besloot, weerklonk machtig in alle harten, en Kohlbrugge was sinds die tijd in een grote kring de man van de dag, en een lieveling, met name van alle gevorderde christenen".

Gesprekken over Psalm 130, bij de lange pijp.
En nu begon er een rondtrekken door de hele stad. Allen wilden Kohlbrugge zien en horen. Het was opmerkelijk, dat Willem de Clercq op diezelfde tijd naar Elberfeld reisde en overal zijn landgenoot aantrof. In tegenstelling met Kohlbrugge was de Clercq meegesleurd door hetgeen hij beleefde in de toestand der Elberfelder gemeente, en hij meende, dat het een overeenkomst bezat met de heerlijkheid van Christus' kerk in het duizendjarige rijk. Alleen Gottfried Daniel Krummacher had hem ietwat ontnuchterd. Al gauw na zijn preek, waardoor de Clercq zich totaal meegenomen gevoelde, zocht hij hem in zijn huis op, om allerlei gedachten met hem uit te wisselen. Maar hij vond hem tamelijk droog en sarcastisch. "Hij staat zo geheel en al op zichzelf. Met onze oude godgeleerden weet hij zich volkomen eensgezind, maar van de nieuwere Nederlanders schijnt hij niet veel te houden, en betoont ze weinig liefde. Men zegt, dat dit droge en niet bijzonder vriendelijke een eigenaardigheid van zijn karakter is, en daar willen wij het dan maar op houden. Want hetgeen hij door de genade ontving, is heerlijk".
Zijn Nederlandse vriend vond de Clercq nu eens hier, dan weer daar. Hier trof hij hem in het huis van Nettelbeck aan, bij een vertrouwd gesprek, waaraan o.a. ook ds Dd ring deelnam. Toen hij zich naar diens pastorie begaf, zag hij Kohlbrugge met een lange Duitse pijp op de sofa zitten. De kamer liep vol, waarbij de voorname de Clercq opmerkte, dat de mensen in hun werkkleren en in klompen plaatsnamen. Kohlbrugge sprak over Ps. 130 ("Uit de diepten roep ik tot U, o HEERE"..), en wel opnieuw op die toon van een aanval op alle afgoden van de vromen. "Aan de zondaar, zo sprak hij, wordt alle macht ontnomen om zich op te richten. Bij de Heere is vergeving. Wat wilt

gij doen? Achter u ligt een berg met zonden. De hemel is van koper. Maar in Christus is genade en barmhartigheid". "Ik (de Clercq) was diep getroffen, en D6ring verklaarde het met alles eens te zijn".
Zo ging het verder. Kohlbrugge werd gewoonweg van de ene vrome feestelijkheid naar de andere gesleept. Langzamerhand leerde hij de geesten kennen en waarnemen, die bepalend werkten. Ook Wilhelmine von der Heydt, de leerlinge en vereerster van Gottfried Daniel Krummacher, bij wie zij haar drie zoons, August, Daniel en Karl had laten onderwijzen en hen de geloofsbelijdenis had laten afleggen, opende haar huis gastvrij voor hem. Toen Kohlbrugge na het Bijbelfeest in de oude Gereformeerde kerk, waar hij met de voornaamste leiders van het gemeentelijke leven samengekomen was en hij, door de plaatsvervangende voorzitter daartoe aangezocht, het slotgebed had mogen uitspreken.., en waar hij ook nog tot de daarbij aansluitende feestdis gesleept werd..., ergerde zich Wilhelmine von der Heydt danig. Zij had de gast uit Nederland bij zich verwacht, en moest nu de Clercq en de oude Krummacher voor lief nemen, die bovendien nog zijn satirische dag had en 'meer ironisch dan stichtelijk' praatte.
Heel bijzonder kreeg het gesprek diepgang, toen men bij de oude Diederich, een in de Schrift kundige, typische Wupperdaler vrome bijeenkwam. Gottfried Daniel Krummacher bevond zich niet zelden als iemand die wilde leren, onder zijn toehoorders. Nu stond bij de gedachtewisseling de leer van de genadige verkiezing en van de heiligmaking op de voorgrond. "Aan het geloof wordt het kleed van Christus' gerechtigheid voorgehouden. Maar welk een angst en welk een twijfel is er in de ziel, wanneer men in de dagelijkse ervaring niets van die gerechtigheid opmerkt, wanneer alleen maar de zonde destemeer zich in haar macht schijnt te bevestigen. Hoe is dan een arme zondaar, ondanks zijn vreselijke zonde, toch voor God rechtvaardig? Wat betekent het: naar de Geest wandelen? Wat is heiligmaking?" Met zulke vragen zaten de onderzoekende en vragende mannen in de kamer bijeen, van de oude, "in vijftigjarige dienst des Heeren" grijs geworden Diederich. Hier gevoelde Kohlbrugge zich thuis.

Te voet uit Nassau naar Kohlbrugge.
Hoe langer hij bleef, des te machtiger trof hij de harten. Reeds zijn uiterlijke voorkomen wekte opzien, en een ieder gevoelde, dat men met een buitengewone man van doen had.
"Zijn fijnbesneden gelaat, met holle wangen, dat aan de gezichtsvorming van de grote koning herinneren kon.., wees, evenals zijn meer stekend dan stralend oog en de trots samengetrokken mond.., op een vastbesloten, ja hoekig, tot eigenzinnigheid neigend karakter; zijn gewelfde voorhoofd verried de denkende man; in zijn bleke gelaatstrekken speelde de weerglans van de sterke, maar in de dienst aan Gods eer gedwongene, aan de hemelwagen van Zijn waarheid geboeide hartstochten, en zijn magere gestalte, zowel als de diepe, krachtige ernst, welke die omhulde en zelfs in momenten van besliste vrolijkheid deze slechts als een zonnestraal door wolken liet schijnen..., wezen op stormachtige achtergronden van zijn levensloop terug, en gaven aan hem, vooral wanneer donkere geruchten van zware strijd, die hij reeds doorstaan had, erbijgekomen waren..., het stempel van een aan martelaarsverheerlijking grenzende, ascetische rijpheid" (Fr. W. Krummacher).
Een nieuw vragen begon. Velen dachten van Kohlbrugge het antwoord te mogen krijgen, waarop zij tot dan nog steeds vergeefs gewacht hadden. Uit het zendingshuis in Barmen kwam een zendeling bij hem, en stortte voor hem zijn gehele hart uit, om de druk van zijn ziel kwijt te raken. Zelfs ver uit het Nassause land was iemand naar

Elberfeld gelopen, om door de man, van wie reeds in alle opwekkingskringen sprake was, van zijn twijfels verlost te worden. "Nog met het stof en zweet van zijn lange mars bedekt, vroeg hij mij, wat hij doen moest, om zalig te worden. Ik gaf hem ten antwoord, dat hij weer naar huis moest gaan, om daar eerst eens uit te rusten en clan die vraag te stellen aan de levende God; want Die zou hem dan leren, dat het niet aan het willen en lopen ligt, maar aan Gods erbarmen".
Dat juist klonk in elk van zijn preken door, waartoe hij uitgenodigd werd. Zestien(!) keer besteeg hij in deze maanden van de zomer-1833 de kansels in het Wupperdal, nu eens in Elberfeld, dan weer in Barmen en in de naaste omgeving. Het dreef hem er innerlijk toe uit, om met de uiterste kracht het Evangelie van de algenoegzaamheid der genade te verkondigen. Hij merkte toch wel, zoals hij later schrijft, "welk een vreselijke dingen in Elberfeld in het verborgene sliepen, welke sekten er aanwezig waren, hoe men de ware Gereformeerde leer overtrad en tot oorzaak van zondigen maakte, en men zich gedeeltelijk niet buigen wilde voor Gods soevereiniteit". Bovendien werd hij zo ijverig, dat hij bij de inspanning van zijn nog steeds verzwakte lichaam, bloed opbracht. Maar het bekommerde hem niet. "Goed, zet je hoofd en leven op het spel! Maar verder gepreekt!" Zo ging dat door tot in de winter.
Welk een gebeurtenis voor het Wupperdal! Te midden van de aanhangers van Collenbusch, die niets anders dan volmaaktheid begeerden, te midden ook van de pas-ontwaakten, die met hooggespannen verwachtingen de overwinning van het rijk Gods, door het werk der vromen, tegemoetzagen..., te midden van de velen, die zich door de nieuwe tijd, als door een machtige golf, tot nieuwe, mooie oevers gedragen voelden.., stond Kohlbrugge, en verkondigde de volledige ondeugdelijkheid van de mens, ook van de vromen, en de rechtvaardiging van de goddeloze. De vraag naar God, verlossing en redding was nieuw gesteld.
Het kontrast van Kohlbrugge: de methodist als leeuw van de dag.
Het bijzondere van zijn getuigenis, dat al spoedig in de uitleg van Rom. 7 14 het duidelijkst naar buiten moest treden, gevoelde men destemeer, daar toen juist een tegenvoeter van Kohlbrugge in het Wupperdal rondspookte en door zijn preken ongelooflijk veel stof deed opwaaien.
Een methodist uit Amerika, die Jélrges heette, wekte de gemoederen op. Te laat zag men in, dat men met de toverkunsten van een in het spreken begaafde, maar overigens totaal oneerlijke oplichter te maken had. Drijverig drong hij aan op bekering, hij hamerde met geweld op de zielen, totdat de mensen in tranen (als hij zelf!) losbraken, hij legde met verwaarlozing van de rechtvaardigmaking, alle nadruk op de heiliging des levens, en eiste, opgewonden en opwindend, van de toehoorders vrome oefeningen, vooral het bidden op de knieën.
Het werpt geen erg gunstig licht op de geestelijke oordeelskracht van de Wupperdaalse ouderlingen en hun predikanten, dat zij meer dan eens deze dweper op hun kansels lieten en hem in zendings- en andere verenigingen het woord gaven. Zijn meeslepende bespraaktheid betoverde nu eenmaal allen, en niemand schijnt de wolf in schaapskleren herkend te hebben. "Hij was de leeuw des dags!"
Waarom zou men deze vurige geest niet in het dal vasthouden? Waarom voor hem niet de wegen naar het predikambt banen, en hem daartoe enig onderricht, althans in de grondtaal van het Nieuwe Testament, geven? Waarom niet - door middel van neefjes aan het Hof - de theologische commissie tot onderzoek in Koblenz voor hem interesseren, en door middel van een zogenaamd colloquium zijn beroepbaarheid erdoor zetten? Tenslotte bood men hem de standplaats van een gevangenispredikant aan. Wat? Gevangenispredikant? En niet stadspredikant?
Hij werd boos. De priestermantel viel opeens van zijn schouders. Nu eerst ervoer men,

aan welk een Amerikaanse zwendelgeest men ten offer was gevallen. Nu eerst merkte men, dat een verschrikkelijke hartstocht het driftenleven van deze man beheerste. Het was een voor heel het Wupperdal diep-beschamend geval.
Hierbij kwam aan de dag, hoe graag 'het vrome vlees' zich laat weiden en verzorgen, en hoe juist daarin de leugenaar van den beginne zijn proefstuk aflegt, om de zielen te verderven. .1rges benutte elke gelegenheid, om tegen Kohlbrugge op te hitsen en hem voor een antinomiaan uit te maken. Hij probeerde hem in het Wupperdal onmogelijk te maken, en het bedenkelijke daarbij was, dat heimelijke tegenstanders van de Nederlander, die zich als zodanig niet openlijk betonen wilden, hem als hun instrument gebruikten.
Waagde zich de tegenspraak nog niet helemaal publiek aan K ohlbrgge, toch toonden reeds enkele gebeurtenissen, met welk een verzet men zijn sterke aanval op de vrome vrije wil beantwoordde. Een aanhanger van Tersteegen kwam bij hem, om hem dringend te vermanen, om aan zijn prediking - waaraan niets te berispen was - toch een andere wending te geven, omdat er zo'n verkeerd misbruik van gemaakt werd.
Kohlbrugge kon hem slechts droog antwoorden: Hiermee eis ik U geheel en al op, om naar Solingen te gaan en daar te bevelen, dat men er geen messen meer maakt. Want al gebruikten tallozen de messen voor het broodsnijden, toch sneed er zich ook menigeen de hals mee af. Nog erger was het, dat er na een preek van Kohlbrugge, welke het Wupperdal niet ontzag en aan de duivel het vermogen toekende om zich soms voor een erg vrome man uit te geven.., een nogal groot spektakel onder de predikanten ontstond. Ze namen hem zijn openhartigheid erg kwalijk, en lieten zich achter zijn rug boos over hem uit.
Dat alles kon Kohlbrugge er toch niet van weerhouden, om het zwaard van Gods Woord met zijn algehele ontoegefelijkheid te handhaven. Dat hij het echter kón doen, dat was nu weer een nieuw, een hem toen ten deel gevallen geschenk van zijn God. Als het ware een nieuwe bekering.

HOOFDSTUK 3.
DE PREEK OVER ROMEINEN 7 vers 14.

De komma.
Bij hetgeen op dit punt te zeggen valt, leggen wij Kohlbrugge's verklaringen in zijn brief aan de tot de "Réveil"-kring in Nederland behorende barones Van Verschuur ten grondslag.
Op 29 juli had hij 's avonds in het zendingshuis te Barmen gesproken en zich met de woorden van de apostel Paulus uit Romeinen 7 : 14 beziggehouden. Evenals anderen vóór hem, had ook hij die tekst verklaard: "Ik ben vleselijk, d.w.z. voorzover ik vleselijk ben, onder de zonde verkocht". Op weg naar huis liet de tekst hem nog altijd niet los. Thuisgekomen vond hij een verzoek van de ziek geworden Gottfried Daniel Krummacher, om hem 's woensdags in de avonddienst te vervangen. Kohlbrugge beloofde dat persoonlijk, bad God om een tekst, en verdiepte zich opnieuw in de tekst uit de Romeinenbrief.
En nu bemerkte hij, hetgeen hem tevoren niet opgevallen was en wat toch geheel de betekenis van het vers, en daarmee van het gehele hoofdstuk, en daarmee van de gehele Brief in een nieuw licht stelde: In de Griekse tekst staat er een komma achter het woord "vleselijk". Dat greep hem aan, ja schokte hem buitengewoon, - en het werkte als een verlichting. Dus niet maar, "voorzover ik vleselijk ben, ben ik, Paulus, verkocht onder de zonde"; nee, ik, Paulus, ben als Paulus vleselijk; ik Paulus ben, zoals ik ben, onder de zonde verkocht, ik hen dat ook als de wedergeborene, ik ben het tegenover de Wet. En deze plotseling intredende kennis werkte nu niet ongeveer, zoals men zou denken, verpletterend op Kohlbrugge, maar zij maakte hem "dronken van troost". Hij moest Gods erbarmen prijzen en met een, hemzelf onbegrijpelijke, snelheid schreef hij de preek op. Voldoende tijd, om ze zich in het geheugen te prenten, vond hij niet meer; en zo gebeurde het, dat hij op die Woensdagavond volkomen vrij, zonder aan een preekschets gebonden te zijn, in de Oude Gereformeerde kerk sprak. Of het nu aan de vrije voordracht lag, of juist aan de verrassende inhoud van zijn preek -, ze maakte een geweldige indruk op de hoorders. Even sterk trof de gemeente zijn uitleg van Ps. 65 : 5 ("Welgelukzalig is hij, dien Gij verkiest en doet naderen, dat hij wone in Uwe voorhoven; wij zullen verzadigd worden met het goed van Uw huis, met het heilige van I 1 w paleis"), van Rom. 1 : 17, op 11 nov. ("De rechtvaardige /A I uit het geloof leven"), en van Rom. 3 : 31, op de daaropvolgende Zondag ("Doen wij dan de wet teniet door het geloof? Dat zij verre; maar wij bevestigen de wet").
In ieder geval, de 31ste juli 1833 bleef een heel bijzondere datum in het Wupperdal.
Want een tweede bekering van Kohlbrugge had plaatsgevonden: "Ik weet niet, of mij in mijn leven ooit iets meer aangegrepen heeft dan het zien van die komma". Ook de wedergeborene, - dat trof Kohlbrugge met dat gewicht, dat slechts de voor ons onbegrijpelijke, door ons niet te schatten dingen beiiiten..-, ook de wedergeborene staat onder het oordeel: Verkocht onder de zonde; ook hij bezit geen loodje gewicht in zichzelf. Ook voor hem is Christus alleen wijsheid, gerechtigheid, heiligmaking en verlossing. Aan allen die het horen willen, wil Kohlbrugge het van nu af verkondigen, nl. dat God ik, goddeloze rechtvaardigt, en dat Jezus Christus als de door ;u ,d tot zonde Gemaakte, in het vlees Gekomene, de enige Heiland is. Kohlbrugge's verkondiging, die met zijn nieuwe kennis overeenkomt, vat hij het liefste samen in de woorden:
"Zoals gij zijt (spreekt de Heere), zijt ge in Mij heilig. Niets eraf, en niets erbij! Afstaan van al het eigene! Immanuël! Gij melaatse zijt rein!"
De schets van deze beslissende prediking bevindt zich in het archief van de Utrechtse

universiteits-bibliotheek. Men heeft er een facsimile van gemaakt. Het is een smal papiertje, waarop Kohlbrugge vlug zijn opmerkingen neergeschreven heeft. Het (in het Duits opgestelde) stuk bevat tal van fouten, en laat vermoeden, hoe druk hij het had, om de zich opdringende gedachten in telegramstijl vast te leggen. De inleiding houdt zich met de vraag bezig: Waarom wordt de wet gepredikt (zes redenen!). Het eerste gedeelte geeft "drie rustpunten in de tekst zelf", het tweede behandelt de uitspraak: Maar ik ben vleselijk", en het derde verklaart, wat het betekent:"verkocht onder de zonde".
Slaat men het papiertje om, dan stoot men op de, met Kohlbrugge's hand geschreven opmerking: "gehouden te Elberfeld op 31 juli 1833", en op een citaat van John Bunyan: "Als de zaak er zo voorstaat, dan wil ik verdergaan en mijn eeuwige toestand en staat aan Christus toevertrouwen, er zij hier troost, ja dan neen. Wil God niet mee - ik loop blindelings de eeuwigheid binnen, ik zink of drijf, ik kom in de hemel of in de hel. Heere Jezus, als Gij mij wilt grijpen, doe het dan! Zo niet -, ik waag het in Uw Naam".

Dronken van troost.
Tegen de bijzondere uitleg van Romeinen 7, volgens Kohlbrugge, heeft men nooit iets anders kunnen inbrengen dan de oude, juist door hem afgewezen verklaring, dat n.l. Paulus als wedergeborene een dubbel ik in zich onderscheidt, van een geestelijk van de nieuwe, en van een vleselijk van de oude mens spreekt. Juist het recht tot die onderscheiding bestrijdt Kohlbrugge en geeft daarmee aan de boodschap van de Apostel een onvermoede diepte. Hij ziet hier de door Christus' bloed gerechtvaardigde en geheiligde en van alle zonden afgewassen Christen "in zich zelf' (d.w.z. in zijn "vleselijk-zijn", in zijn "onder de zonde verkocht-zijn"). Hier is geen verdienste en ook genade, hier gaat het niet om genade en ook nog om een weinig verdienste, maar óf om verdienste zonder genade, óf om wet zonder Evangelie.
"Ik ben vleselijk. - Let erop, wat wij lezen. Paulus zegt, wanneer hij deze brief schrijft, niet: ik was vroeger -, maar ik ben vleselijk. Vandaar nu deze waarheid, dat de éne zonde, die wij van onze stamouders geërfd hebben, niet slechts bij degenen, die de duivel blijven toebehoren, maar ook bij de kinderen des lichts een poel en een gif-hut en een diepe bron van allerlei verschrikkelijks is, dat zien wij ook vaak bij andere heiligen en gelovigen.
Dan hebben wij de moord en echtbreuk bij David; de hoererij bij Juda en Thamar; onreinheid en ontucht bij Simson en bij Lot, nadat hij uit Sodom gered was; afgoderij bij Salomo; hoogmoed bij Hiskia; dronkenschap bij Noach; twist en tweedracht tussen Paulus en Barnabas; huichelarij bij Petrus; onder de eerste christenen hoererij, onreinheid, schandelijke gloed, verkeerde lust en begeerte, en bij de Apostelen ontrouw jegens de Heiland; tenslotte van alle vleselijke werken het vleselijkste en aller zonden zonde - ongeloof bij Mozes, - en bij Elia, Job en Jeremia het moe-zijn van Gods leidingen! - Waar zullen we beginnen, en waar eindigen?
De Apostel zegt: Ik ben onder de zonde verkocht. Dat hebben ook alle heiligen van oudsher ervaren, en dat ervaren wij, die geloven, ook. Dat kan niet helpen; die harde heer zegt: Je bent van mij, in- en uitwendig, met ogen, lichaam, handen en voeten, ja met alles wat aan je is. En als wij niet willen, dan slaat en stompt hij ons, zodat iemand het bloed en zweet en tranen gaan stromen en de stukken vlees aan de zweep blijven hangen; óf die heer vleit ons, zodat wij niet weten wát wij doen, en hem tegen onze zin en plicht gehoorzamen, en willen, terwijl wij toch niet willen..."
Menigeen kan het vreemd schijnen, dat - zoals we reeds aanduidden Kohlbrugge deze nieuwe kennis als de bijzonder blijde boodschap van het Evangelie begroet en

geprezen heeft. Maar wie dieper kijkt, zal het begrijpen.
"Verkocht onder de zonde. - In dezelfde betekenis zegt de Apostel ook in vers 23: "Maar ik zie een andere wet in mijne leden, welke strijdt tegen de wet mijns gemoeds en mij gevangen neemt onder de wet der zonde, die in mijne leden is". Komt Paulus echter hier niet weer in tegenspraak met zichzelf, als hij in het volgende hoofdstuk zegt: "Want gij hebt niet ontvangen den Geest der dienstbaarheid wederom tot vreze; maar gij hebt ontvangen den Geest der aanneming tot kinderen, door Welken wij roepen: Abba, Vader?" Helemaal niet; als wij maar goed begrijpen, dat wij vleselijk en onder zonde verkocht zijn. Dan geven wij er alle heiligingsbemoeiingen aan, en rusten niet, eer wij in Christus' gerechtigheid onze rust gevonden hebben. Dan leren wij Gods genade grootmaken, omdat Hij goddelozen en niet heiligen rechtvaardigt, en dan begrijpen wij ook goed de laatste tekst, en juichen en zingen van vrijheid, en dan zijn we blij, omdat wij de Geest der aanneming tot kinderen ontvangen hebben".
Als wij bij hetgeen hier geschiedde, een historische parallel mogen proberen te trekken, dan zouden wij aan het moment willen herinneren, waarop de al zo lang door onrust geplaagde, de al zo lang en steeds dieper in de blijde boodschap der Schrift binnendringende Maarten Luther Romeinen 1 : 16 en 17 met zulke heel andere ogen las en nu, als in een brandpunt opgevangen, het reformatorische Evangelie voor zich uitgebreid zag. Pas nu werd hij zich zijn nieuwe, wereld- veranderende kennis bewust en zeker.

Stellig, het ging bij Kohlbrugge slechts om de ontdekking van een kleinigheid, n.l. om die van het aanwezig zijn van een komma (die er bovendien in de oorspronkelijke tekst niet eens is!), maar ze gaf hem de nimmer meer weifelende duidelijkheid, dat hetgeen hem te zeggen opgedragen was, en hetgeen reeds altijd in zijn preken doorgeklonken had, juist de kern van het Evangelie uitmaakt, en dat juist dit, van nu af, in het middelpunt van de kerkelijke boodschap gesteld moet worden. Hij knoopte aan bij hetgeen aan de reformator eenmaal geschonken was, overklom drie matte eeuwen, en gaf aan de Evangelische kerk haar kleinood weer in handen terug: n.l. de rechtvaardigmaking des zondaars door het geloof alleen.
Het behoort tot Gods wonderen, dat de grote, alles omverwerpende kennis als het ware toevallig gevonden wordt. Kohlbrugge kon later nog aan een vriend het bos bij Elberfeld aanwijzen, waar dat hoofdstuk uit de Romeinenbrief ineens in een geheel nieuw licht voor hem kwam staan. De ontdekking maakte hem vreselijk onrustig -, scheen de Apostel daarmee niet de wet en alle heiligmaking af te breken, de zonde als het ware noodzakelijk te maken en het leven van de wedergeborene te vernietigen?
Het golfde in hem van donkerheden en bezwaren, en hij hield niet op, God om uitkomst te smeken. En zie, "opeens werden hem in dat bos de ogen geopend: het was hem, alsof zich voor hem de hemelen openden, en hij het Lam zag aan de rechterhand Gods, en de woorden hoorde: *Zijt ge met Mijn Lam tevreden*? Dat wilde voor hem zeggen: Ben je, zoals je bent - en je bent vleselijk, verkocht onder de zonde! - tevreden met Hem, Die je precies zo in Gods gericht uitgeholpen heeft?"
Sinds die kennis, zegt Kohlbrugge, heb ik nooit weer een woord aan mijn prediking veranderd; "ze zijn uit één stuk, en het is enkel waarheid en zuiver goud, wat ze bevatten".

Dat ogenblik uit zijn leven is belangrijk genoeg, om hemzelf nog eens daarover te horen. Aan een vriend, Drost geheten, heeft hij de beslissende gebeurtenis in een bijna plechtige vorm beschreven (maart 1844): "Toen ben ik op een weg geleid, - ik heb mij er later vaak over verwonderd, dat ik daarop niet vergaan ben. Gods openbaringen en

die van Christus vermenigvuldigden en herhaalden zich elke morgen, voordat de nacht voorbij was. Tot tweemaal toe ben ik als een oorlapje uit de muil van de satan gekomen. De eerste keer met de woorden uit Rom. 7 : 14, en de tweede keer met Jes. 52 (vers 3): "Gijlieden zijt om niet verkocht,gij zult ook zonder geld gelost worden". Bij de eerste keer werd mij Gods gerechtigheid geopenbaard, bij de tweede keer leed al mijn eigen-gerechtigheid schipbreuk...
Ik heb het lang volgehouden, om met de wet in mijn hand tot de volmaaktheid te raken, en ten bloede toe te strijden. Ik zonk daarbij al maar dieper naar beneden, en waar ik niet dieper zinken kon, maar naast de duivel verzonken lag, daar, in al mijn verloren- en radeloosheid is mij de Heere ontmoet en heeft Hij tot mij gezegd: zoals je bent, zijt ge Mij heilig. Niets erbij en niets ervan af. Ik zag het Lam aan de rechterhand van Gods heerlijkheid -, en toen heb ik afstand gedaan van de wet, van alle heiligheid, van al mijn weten van goed en kwaad, van mijn wedergeboren- en bekeerd- en vroom-zijn. En nu is het mijn enige heil in de hoogte en in de diepte: Met ons is God, en' dat Hij dát is, is mijn eeuwige, eeuwige vreugde en mijn vrede en vrolijkheid en Evangelie en wet en gebod".
Een tweede bekering van Kohlbrugge? Is het woord van kracht, dan was het een bekering van zijn 'bekering'.

De beste onder ons is als een doornstruik'.
Het diepste verstaan van zijn prediking heeft Hermann riedrich Kohlbrugge bij de eerwaarde Gottfried Daniel Krummacher gevonden, wiens werkdag zich langzamerhand ten einde neigde. Hij mocht in de Nederlander de persoon begroeten, wie het gegeven was, om nog beter de gemeente in te prenten, hetgeen hij haar had trachten te zeggen.
Die beiden hebben vaak bij elkaar gezeten. Eens - en hetgeen ik hier weergeef, berust op een van de weinige, nog bestaande, mondelinge overleveringen van de zeer oude! - vroeg hem Gottfried Daniël om een opwekkend woord. Want de hem meermalen overvallende zwaarmoedige stemming wilde hem alle ziele-vensters verduisteren. Kon er dan toch niet een lichtpuntje ontstoken worden? Had Kohlbrugge geen kaars aan te steken? Was er toch niet ergens een troostwoord, juist ook voor hem, dat n.l. zijn werk niet vergeefs gebleven was en hij niet slechts slagen in de lucht gemaakt had? De ander zweeg lange tijd, terwijl hij misschien naar een goed woord aan het zoeken was, waarmee hij de lichamelijk en geestelijk daar neerliggende Krummacher kon opmonteren -, en hij kon toen niets anders uitbrengen dan dat éne, dat zo troosteloos schijnt: "De beste onder ons is als een doornstruik!"
Iemand te begrijpen, die zo moest spreken en die juist om zo'n troosteloosheid 'dronken van troost' kon worden..., was niet aan een ieder gegeven. Verwondert het ons, dat ondanks de aanvankelijke, diepgaande indruk van zijn preken..., toch langzamerhand stemmen opgingen, die meenden, "dat de gevierde gast maar één snaar op zijn instrument heeft?"
Wel wist Lilly Pilgeram in een brief aan haar zuster, de vrouw van Dr. Friedrich Wilhelm Krummacher, over de ongelooflijke toeloop naar Kohlbrugge's preken te berichten (aug. 1833) - "de provisoren kijken steeds heel vriendelijk in de kerk"-, ook over de kracht, waarmee hij van de volkomen rechtvaardigmaking in Christus getuigenis gaf. Maar een zekere onbehaaglijkheid tegenover deze predikant klonk daarbij duidelijk door. Zij nam grote aanstoot aan zijn vermaning, dat de Wupperdalers zich niet op hun voorrechten beroemen mochten, alsof Gods toorn hen om hun verdiensten had gespaard. Want ook al heeft dan de Heere een groot volk in het dal, toch sluipt ook de antichrist er rond, dat had hij met zijn eigen ogen gezien.

Zelfs Friedrich Wilhelm Krummacher had er moeite mee, om Kohlbrugge recht te doen wedervaren. Wel moest hij er- kennen, dat hij aan deze ene snaar een onuitputtelijke rijkdom van de lieflijkste tonen wist te ontlokken, en dat zich niemand mocht beklagen over verveling en eentonigheid van zijn voordrachten, of over de bedorven lucht van versleten en weer op de been gebrachte producten. Maar hij kan niet anders, of alle mogelijke bezwaren van anderen moet hij tot uitdrukking brengen, om daarachter zijn eigen, steeds sterker wordende ontevredenheid te verbergen. De tegenspraak, die zich tot dan toe verstopt had, brak na de steeds duidelijker wordende predikaties van Kohlbrugge openlijk uit. Velen die voor de leer der heiligmaking sidderden, verweten hem, dat hij het Woord des Heeren tekortdeed en niet de gehele raad Gods tot zaligheid van zondaars sprak. De jonge Krummacher wil hun vooral niet gelijk geven, maar was het - zo vraagt hij met nauwelijks verborgen kritiek - wel verstandig van Kohlbrugge, dat hij, in plaats van de zwakken in het geloof geduldig te verdragen, een geprikkelde positie innam en meermalen meer neiging toonde, om de anderen te ergeren dan de stenen des aanstoots weg te ruimen? Ontbrak het - zo vraagt hij verder, en nu niet meer met verholen kritiek - in zijn preken aan plaatsen, die de verdenking konden opwekken, dat hij de werkingen van de Heilige Geest in de begenadigden niet helemaal serieus nam? Was het niet minstens te beklagen, dat de begaafde Nederlander niet scherper tegen het misverstaan van zijn woorden optrad? Ging hij niet inderdaad, met zijn al maar sterkere uitdrukkingen over de voortdurende vleselijkheid, ook van de wedergeborenen..., niet rakelings langs de grens van het ... antinomianisme?
Of dat verwijt, dat Kohlbrugge zo diep verwondde en waartegen hij zich al tientallen jaren met alle kracht van zijn geest, en met de wapenen van zijn woord verweerd heeft..., in deze vorm reeds toen door Krummacher - hij stelde die vraag n.l. In zijn 'Palmbladeren' twaalf jaar later, - tegen hem ingebracht is,. weten we niet. In elk geval bestond er reeds in 1833 te Elberfeld en Barmen een krachtig 'voor en tegen' tegen hem.

HOOFDSTUK 4.
VERNIEUWDE VERBANNING VAN DE KANSEL.

Groeiende tegenstand.

De brieven welke Kohlbrugge in de herfst aan zijn vrienden in Nederland schreef, vertellen er veel van, hoe de bladeren van de aanvankelijke geestdrift voor hem, in het Wupperdal begonnen te verwelken en neerdwarrelden. Wel hield de toeloop naar zijn preken aan. En hij kon slechts met moeite de talrijke (30 à 40) personen tevredenstellen, die zich rondom hem verdrongen, om over vragen van hun innerlijke leven voorlichting te krijgen. "De gehele dag ben ik door bekommerden omringd, die iets van Gods vrije genade en Christus' gerechtigheid begeren te horen. Ik vind nauwelijks tijd om te eten". Ook maakte hij tot zijn vreugde, krachtdadige bekeringen mee, en vond hij verkwikking in de omgang met Gottfr. Daniel Krummacher, die hij sinds enige tijd buitengewoon toegerust bevond. Zijn preek over Rom. 7 : 14 was al gauw uitverkocht.

Toch kwam de tegenstand tegen hem steeds openlijker voor de dag. Kohlbrugge zelf meende die vooral sterk bij Friedrich Graeber in Barmen op te merken. Hij, die bij alle inzicht in de gebreken van de tegenwoordige tijd, toch een schoon, kerkelijk optimisme huldigde..., ervoer Kohlbrugge's prediking als ophitserij. Toen de kringsynode vergaderde, waaraan ook Kohlbrugge deelnam, "vertelde praeses Graeber, onder heilige gebaren, hoe heerlijk er alles voorstond, n.l. dat alle candidaten in de waarheid geheiligd zijn (en daarbij waren de meesten... vijanden van de genadeleer!), en dat Krummacher een Salomo (gelijk) is. Wij vergaderden in de diskussiezaal. Sander begon, en de andere predikanten gingen verder. Daarop brak ik los als een leeuw, zodat zij allen het tenslotte opgaven. De teksten uit de Bijbel vloeiden mij zo maar toe, en God versterkte mij op een wonderlijke wijze".

Een erg rumoer veroorzaakten vooral enkele preken, die door Kohlbrugge omstreeks midden-november gehouden werden (over de tekst: "*De rechtvaardige zal door zijn geloof leven... Doen wij dan de wet teniet door het geloof? Dat zij verre*, Rom. 3:31). Hij viel het theater, de concerten, de balpartijen, de opera, de onderdrukking van de arbeiders, de bedriegerijen van de koopmanschap, de weldadigheidsinrichtingen voor de armen en het mystieke heiligingsstreven van Tersteegen's aanhangers zo openlijk aan, en wees het zo scherp aan, dat als de eigenlijke antinomianen zij te beschouwen zijn, die weer door de wet en de vroomheid zich bij God verdiensten verwerven wilden, dat men tegen hem begon te "razen". Dat alles moest men zich maar laten welgevallen, en dan nog wel van een vreemde?

Nog een adempauze.

Het werd in ieder geval Kohlbrugge duidelijk, om het besluit dat hem thans bereikte, op rekening te moeten stellen van hen, die zich door hem geërgerd of geprikkeld gevoelden. Hij had tijdens de achterliggende zomer een verzoek bij de kerkenraad ingediend, om hem in de rij van verkiesbare candidaten op te nemen.

Nu bracht hem superintendent Heuser - in plaats van de afwezige praeses, ds Dr. Graeber ter kennis, dat vanwege zijn prediking binnen het huidige consistorie-gebied ook door de Diisseldorfse kringsynode bezwaar ingediend was, en dat de kerkenraad daarop het volgende besluit genomen had: "Daar de candidaat in de godgeleerdheid, Dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge, tot twist en onenigheden met de predikant, hij wie hij als hulpprediker aangesteld was, aanleiding gegeven had, en wegens zijn afwijkende opvatting op een, voor hem bedroevende, wijze ontslagen werd.., en daar genoemde persoon de unie zo weinig toegedaan is, dat hij van de Lutherse tot de

Gereformeerde belijdenis wil overgaan, en eindelijk, daar hij als geboren Amsterdammer moeilijk als Duits kanselredenaar zal kunnen optreden..., hebben wij er bezwaar tegen, om genoemde Kohlbrugge tot het examenpro licentia concionandi (tot verkrijging van preekbevoegdheid) oe te laten, en daar - volgens geruchten - bovengenoemde ai uw diocees meermalen gepreekt heeft, moeten wij U naar onze circulaire verwijzen, d.d. 12 dec. 1826, en erop aandrinre n voor een betere naleving ervan te zorgen". De door Kohlrugge ingezonden dissertatie en zeven getuigschriften werden teruggegeven.
Kohlbrugge heeft gemeend, om zich na dit merkwaardige schrijven te moeten rechtvaardigen. Hij toonde zich voor het consistorie bereid, om te allen tijde te bewijzen, dat hij in Amsterdam juist gehandeld had. En hoe kan de kerkenraad, zonder hem eerst gehoord te hebben, hem de liefde tot de unie ontzeggen, "die toch aan geen enkele gelovige ontbreken kan, volgens het woord van de Apostel: (Ef. 4 : 3) "U benaarstigende te behouden de enigheid des Geestes"? Deze ware eenheid is hij van harte toegedaan, en volkomen bereid te bevorderen. Waarom hij dan tot de Gereformeerde belijdenis overgegaan is? Wel, "omdat de leer van de Gereformeerde kerk het meest met mijn overtuiging overeenkomt, en zij de ware leer is, welke God het meest verheerlijkt en al het roemen van het schepsel buitensluit". Tenslotte mag hij zeggen, dat hij nu vijftienmaal gepreekt en de vreugde gesmaakt heeft, een talrijk gehoor te vinden. Mag daaruit niet de conclusie getrokken worden, dat hij door allen begrepen werd? Opnieuw verzocht hij verlof om gekozen te kunnen worden.
Inderdaad heeft de overheid in Koblenz toen nog een zekere toegeeflijkheid getoond (12 dec. 1833). Ook al sprak het consistorie opnieuw haar ontevredenheid en haar afkeuring erover uit, dat Kohlbrugge's predicaties - in strijd met alle bestaande voorschriften - in het vreemdelingenblad en in de "Tälicher Anzeiger" bekendgemaakt werden, en al eiste het, dat de superintendent terstond de namen zou bekendmaken van hen, die Kohlbrugge hun kansel hadden afgestaan.., toch kon men het verzoek van de Nederlander niet weigeren. Hem werd verzocht, om een levensbericht in te leveren, bovendien zijn gymnasium- en candidaats-diploma's, een zedelijk getuigenis van zijn overheid, die in Nederland over hem gesteld was, en een exemplaar van zijn dissertatie. Bovendien moest hij meedelen, of hij het eerste examen wenste af te leggen, of het tweede, ter verkrijging van de verkiesbaarheid.
Het laat zich niet precies vaststellen, waaraan deze gunstiger wending van zijn verlangen toe te schrijven valt. Ze bleef trouwens maar een bepaalde tijd. Wel nam Gottfried Daniel Krummacher geen nota van het preekverbod, en liet hij hem voor en na op de kansel. Maar toen hij, precies zoals in Nederland, zestienmaal het Woord van God verkondigd had, was het afgelopen.

Na zestien preken opnieuw verbannen.
De meest besliste vrienden van Kohlbrugge in het Wupperdal hebben wij onder hen vastgesteld, die hun voeding bij (iottfried Daniel Krummacher gevonden en zich om hem, ter handhaving van de kerkelijke vrijheid van alle liturgische en andere bindingen, geschaard hadden. En daarbij stonden Daniel en Karl von der Heydt in de voorste rij. Hoe meer men bevreesd raakte, dat het op een zekere dag met de zelf-standigheid der Gemeente bij het bestuur van haar meest eigene zaken gedaan zou zijn - men kende immers de vasthoudendheid van de op eenheid en zijn agenda bedachte koning!
Des te zorgvuldiger keken mannen als zij, om naar dezulken, die ook voor koningstronen niet wilden buigen, als het om de belijdenis der vaderen ging.
Toen ontdekte men dus in Kohlbrugge een kampvechter, mals men die niet beter

wensen kon. Als men hem naar de, met de eenheid en agenda samenhangende, dingen vroeg, dan gaf hij een heel duidelijk antwoord: "Absoluut niet! De Gereformeerde gemeente te Elberfeld moet vrij blijven, en mag niet onder de macht van een wereldlijke overheid komen".
Moest men niet een predikant, die zo (vast)stond en de zaak onvervaard bij haar ware naam noemde.., met alle middelen proberen te houden?
Maar juist de oprechtheid waarmee Kohlbrugge aan zijn positie tot de kerk, als kerk der belijdenis, geen twijfel overliet, werd hem noodlottig. Zoals gewoonlijk werd er een aanbrenger gevonden, die hem bij de hogere instanties verdacht maakte, en in het lichtgeraakte Berlijn uitspraken van de Nederlander colporteerde, die minister Altenstein niet meer met rust lieten. Reeds had men het over een vacante predikansplaats in de buurt van Elberfeld, waarvoor Kohlbrugge in aanmerking zou komen. Ja, reeds ging zijn aanmelding voor het onderzoek en het colloquium weg naar Koblenz, naar het consistorie, ja, die laatste was al vastgesteld.., daar k wam de bijl suizend neer.
Er kwam zoveel bijeen, wat de ramp onvermijdelijk maakte.
In het begin van het jaar 1834 (6 januari) verzocht het Koninklijk-Rijns consistorie te Koblenz aan de praeses van de provinciale synode, Dr. Graeber, in Gemarke, om inlichtingen over Kohlbrugge. Het wilde hem n.l. tot het, door hem er mate, onderzoek pro ministerio (= naar de bediening) niet toelaten, zonder over zijn persoon en zijn leer nader geïnformeerd te zijn. Graeber moest maar langs omwegen, in Amsterdam inlichtingen over hem inwinnen en zijn advies over 's mans leer en de overeenstemming daarvan met de symbolische geschriften van de Evangelische kerk geven.
Graeber's antwoord van 24 januari 1834 ligt in het archief van de provinciale synode in een document, dat in deze vorm onmogelijk een adres aan het consistorie kan voorstellen; hele zinnen zijn doorgehaald, weer verbeterd en opnieuw ongeldig gemaakt. Wat echter van Graeber's hand is blijven staan, klinkt weinig gunstig voor de Nederlander.
Schijnbaar was de praeses van mening, dat men hem de aanstelling in de Oud-lutherse kerk te Amsterdam opgezegd had, omdat van hem nieuwe onrust en verdeeldheid in de gemeente te vrezen viel. Het zou daarbij wel niet twijfelachtig zijn, of zijn ijver voor de waarheid, zijn aanvallen op andersdenkende predikanten en zijn uitspraken over de toenmalige toestand der kerk in Nederland nu en dan nogal hartstochtelijk waren en de spanning vergrootten. "Ook in het Wupperdal en omgeving hebben zijn preken door de sterk mystieke inslag, door scherpe uitspraken over 's mensen bederf en Gods onvoorwaardelijke genade en waarheid - dank zij een heersende, antinomiaanse richting (!) - een ietwat bezwaarlijke sensatie verwekt, zodat waardige predikers van het Evangelie, die in hun voordrachten de geloofs- en zedeleer met elkaar verbinden, gevaar liepen, deswege miskend te worden en bij tal van gemeenteleden hun vertrouwen te verliezen".

De preek over Rom. 7 : 14 zou, volgens Graeber, duidelijk de onverenigbaarheid van Kohlbrugge's leer bewijzen, met de symbolische geschriften, wat de heiligmaking betreft, en de vrucht van de goede werken. Kohlbrugge zou wel de zedelijke kracht des Evangelies erkennen, maar zou de oprechte ijver in de heiligmaking op een onhandige wijze weerstaan, en het kind met het badwater wegwerpen. Hij bleef bij het offer van Christus staan, en hij pleitte voor het particularisme.
Men zal niet kunnen beweren, dat zulke inlichtingen van een zo invloedrijke persoonlijkheid als die van Graeber, aan Kohlbrugge de mogelijkheid kon bieden, om

in de vermeende haven van het Wupperdal het anker uit te werpen. Men zou er veeleer de conclusie uit kunnen trekken, dat ook de kerkelijke gemeenten in het dal, bij al haar levendigheid, of juist wegens haar levendigheid, het getuigenis van Dr. Kohlbrugge niet vermochten te verdragen: God is God, en de mens is mens!
Inderdaad heeft Kohlbrugge ook tegenover de predikanten niet zelden een taal gevoerd, welke onder (bepaalde) omstandigheden beledigend kon werken. Om iemand te verschonen en te ontzien, was hem niet gegeven. Hij meende hier en daar op te merken, dat men in Elberfeld de strijd tegen de agenda en eenheid niet met zuivere wapenen voerde, en dat het verweer niet aan de belijdenis-gronden ontsprong, maar aan de eigen geldingsbehoefte. Dat liet Kohlbrugge in het gesprek openlijk zien, en knoopte daar de opmerking aan vast, dat bij /u1k een houding de zegen Gods moest uitblijven.
Of laat zich de plaats uit zijn brief (van 4 juni 1835) anders verklaren: "De Heere regeert, en Hij erbarmt Zich over Zijn Sion, en laat het al meer en meer duidelijk worden, dat vlees vléés is, en Hij alleen God is, Die mij ook in de huidige smart (vanwege het aannemen van de agende in Elberfeld, door de heide Krummachers in 1835!) bevestigd heeft, dat ik in Zijn Naam gesproken heb, toen ik hun in Elberfeld - die hun hoogten door Christus behouden wilden - het moest aanzeggen, wat nu gebeurd is?" Met zulk een houding verwerft men / ia geen vrienden. De onomwonden waarheid kan onder de mensen niet onaangevochten herbergen.
Vooral Friedrich Wilhelm Krummacher heeft zich gek renkt gevoeld. Hij dacht Kohlbrugge van een niet onbedenkelijke hoogmoed te mogen beschuldigen, van een grootspraak, die krenkend werkte. De "rijke erekrans, die hem
toen - na alle in het vaderland doorleden onbillijkheden door de handen van zijn Wupperdaler broeders gewonden werd" zou hem langzamerhand in de verzoeking brengen, om het paulinische woord over Hem te vergeten, Die alleen de wasdom geeft en voor Wie noch hij die plant, noch hij die nat maakt, iets te beduiden heeft". Nog na jaren herinnert ze er Kohlbrugge formeel aan, welk een kwade indruk een uitspraak van hem tegenover een oudere predikant wekken moest, een uitspraak n.l., welke een onverdraaglijke zelfbegoocheling aan de dag gelegd had. Hij had het zich immers ver-oorloofd, om tegenover een zeer geliefde en gezegende prediant uit het dal te zeggen: "U bent al tien jaar hier, en hebt nog geen gemeente; ik verkeer hier nog maar een paar weken, en ik heb er één!"
Krummacher vraagt: Kon zo'n grootsprakige aanspraak van een pas dertigjarige bemoedigen, om hem naar boven aan te bevelen, als men naar zijn oordeel gevraagd had?
Daar kwam nog iets anders bij, wat de Gemarker Krummacher ook als voor Kohlbrugge zwaar belastend ervoer. Eén van de predikanten had in Koblenz de dringende wens uitgesproken, om Kohlbrugge in Elberfeld z'n gang te laten gaan. Maar nu kreeg juist die predikant (Snethlage?) over zijn beschermeling iets zeer belastends te horen. Kohlbrugge had een van zijn collega's als 'dwaalleraar' aangeduid! En wel daarom, omdat deze al te sterke nadruk in zijn preek gelegd had op het woord van Jakobus: "Het geloof zonder werken is dood". Dat was te kras. Wat kon men zich toch in iemand vergissen, die reeds als gast met zulke ongebruikelijke uitdrukkingen zijn ambtsbroeders verketterde! Had men hier niet een adder aan de boezem gekoesterd? Was het geen tijd, om de slang in het vuur te werpen?
Dezelfde predikant die Kohlbrugge zo dringend bij de overheid aanbevolen had, maar zich nu in zijn ambtsbroeder ten zeerste beledigd gevoelde, gaf nu in Koblenz in overweging, of onder zulke omstandigheden van deze Nederlander wel een nuttige bezigheid in Duitsland verwacht kon worden.

Wij dienen aan Friedrich Wilhelm Krummacher de verantwoordelijkheid voor zulke berichten te laten. Hij heeft ze publiek uitgesproken en heeft het Kohlbrugge persoonlijk voorgehouden: Hij weet toch wel goed, dat hij het verlies van de kansels in Pruisen aan zichzelf moet toeschrijven. Zulke mededelingen zijn niet geschikt, om de flinkheid en beleefdheid van Kohlbrugge in een gunstig licht te doen verschijnen. Ze wekken pijnlijk de herinnering op aan die gebeurtenissen in de Hersteld-Lutherse kerk in Amsterdam...: Zal het toch nièt moeilijk vallen, om de getuige van Gods soevereiniteit en majesteit, van de schijn van een zekere grootspraak vrij te pleiten? Wie voor het sterke zendingsbewustzijn van Kohlbrugge..., om bepaalde kennis uit de Schrift als goddelijke openbaringen te betuigen..., geen begrip heeft, die zal in ieder geval wel van een onverdraaglijke hoogmoed en van aanmatiging moeten spreken.
Kohlbrugge daagt de rechter voor Gods rechterstoel. Kohlbrugge's rol in het Wupperdal was afgelopen. Door een bepaling van minister Altenstein kreeg hij voor de gehele provincie Rijnland een spreekverbod.
Pogingen om een zachter oordeel te bewerken, mislukten. Ook al begaf de getroffene zich persoonlijk naar Koblenz, om misverstanden op te helderen, - één onder de raadslieden bleef bij zijn wil en zette die door. Zelfs werd de bemiddeling van de kroonprins, die met het huis Von der Heydt bevriend was, ingeroepen. Ook dat bleek vergeefs.

"Al op de rede van de haven, moest hij plotseling voor een andere wind zijn zeilen spannen". Kohlbrugge vertoefde al weer in Nederland (op 4 januari 1834 had hij Elberfeld verlaten), toen hij uit Koblenz het definitieve bericht kreeg: "Op uw verzoekschrift van 7 november aan de heer superintendent Heuser in Wupperfeld, en Uw hier in januari mondeling gedane verzoek, antwoorden wij dat het Koninklijke ministerium voor geestelijke zaken uw verzoek om een onderzoek voor predikant d.d. de l2de van de vorige maand, afgewezen en u tevens het prediken in onze provincie verboden heeft. Koblenz, 14 april 1834".
Dit, alle verwachtingen vernietigende, bericht, "dit resultaat van een despotiek optreden in de huidige kerkhistorie" deelde de thans definitief van de kansel gebannene aan zijn vriendin mee in een toestand, welke hij slechts als 'vreugde' beschrijven kan, en waarmee hij gisteren en heden in zijn God en Heiland overstelpt is. "Want door de benauwdheid naar de praal. En zalig zijt gij, als u de mensen om Mijnentwil smaden en vervolgen". De (kerkelijke) rechtbank in Koblenz liet hij echter weten, dat zij eenmaal op Gods grote Dag, het voor lijn rechterstoel moest verantwoorden, dat zij hem, die door God tot het predikambt beroepen was, daarvan geweerd had.
Een onmogelijke predikant! - Hij moest opnieuw gaan dwalen. "De laatste dag, toen ik Elberfeld verliet, zei een goede, oude vrouw tegen mij: Hier hebt ge Psalm 113: "Ze plaatst de nooddruftigen bij de prinsen Zijns volks".

VI. DE VROME EEN TEGENSTANDER DER VROMEN. DE UITGESTOTENE - DOOR HEEL DE WERELD GEZOCHT.

HOOFDSTUK 1.
TWEEDE HUWELIJK. GEZINSLEVEN IN UTRECHT.

Een merkwaardige huwelijksvoltrekking.

Met de moederloze, driejarige Gerrit aan de hand, was Kohlbrugge naar Elberfeld gekomen; met hem trok hij als verbannene weer naar het land, waarin hij zo'n nameloos leed ondervonden had en waar een éénjarig kindje op hem wachtte. Dat schiep een onverdraaglijke situatie. Kohlbrugge heeft aan de vereenzaming daarmee een einde gemaakt, dat hij in het jaar 1834 voor de tweede maal ging trouwen.

In de kring van 'gewekten' te Rheden, waarheen zijn weg hem al vaker gevoerd had en waar de, Kohlbrugge welbekende, Laatsman de leiding had..., was hem een adellijke dame bekend geworden, die zich al gauw in zijn bijzondere kennis inleefde: Ursuline Philippine van Verschuur. Een briefwisseling met haar, de bijna tien jaar oudere, leidde steeds duidelijker tot een diepe overeenstemming van gedachten en van hart; zij verklaarde immers, dat zij juist in Kohlhrugge's preek over Rom. 7 : 14 datgene gevonden had, wat nodig had. Bij de vrienden van het 'Réveil' stond zij in hoge eer, en een ieder sprak vol lof over haar; zij zou van ijver branden voor de Heere, en een diep inzicht in de dingen hebben, dacht De Clercq over haar; hij had haar op zijn reis naar en tin het Wupperdal bezocht.

Op 31 okt. 1834 vond onverwacht en verrassend voor de Amsterdammers de bruiloft plaats. De moeder van de verloofden, een barones uit een oud geslacht in Gelderland, wenste een kerkelijke huwelijksbevestiging. En Kohlbrugge beloofde haar ook, zich door die predikant te laten trouwen, die hij hem kon aanwijzen. Er liet zich alleen niemand vinden die daartoe bereid was. Toen zich tenslotte iemand bereid toonde. Toen alles al in feeststemming verkeerde..., toen zei ook deze predikant af, omdat hij bang was, dat hij moeilijkheden zou komen met de kerkelijke leiding. Het leek er bijna op, als had men met een pestlijder te maken. Dus bleef er niets anders over, dan het huwelijk slechts burgerlijk te laten voltrekken -, zoals het trouwens heel vaak in Nederland gebeurt. De burgemeester sprak een gebed uit.

In zijn tweede levensgezellin heeft Kohlbrugge een vrouw gevonden, die in geestelijk opzicht tegen hem opgewassen was en hem in zijn strijd terzijde kon staan. Zij heeft dan ook geen geringe invloed op hem uitgeoefend, veel tot verzachting van zijn vaak hartstochtelijke karakter bijgedragen en met haar inzicht de dingen beslecht. Kohlbrugge hield met haar en haar inzicht rekening.

Antje krijgt haar eerste tand.

Kohlbrugge ging opnieuw in Utrecht wonen, waar hij zijn meubels had laten staan. Nu bezat hij een echt thuis.

Toch bezorgde hem al gauw de dood van zijn grootmoeder (1836) en van zijn moeder (1837) een smartelijk verlies. Wij weten, wat hij vooral aan de eerste te danken had. "Met haar gaan de dierbaarste herinneringen uit mijn jeugd het graf in". De heilige band, die tussen haar en hem bestond, was nooit verbroken, en steeds weer had hij zich, zoals vroeger als knaap in Edam, schriftelijk met haar in de geest neergezet voor de platen, die de ernst en trouw van God verkondigen.

Zodra hij van haar bedenkelijke toestand vernam, had hij erheen willen reizen, maar een plotselinge ziekte van zijn vrouw kwam ertussen. "Maar de Geest in mij heeft nooit opgehouden om voor U tot de Heere te zuchten, tot onze enige Heiland, Die rijk

is in barmhartigheid over allen, die Hem aanroepen. Toen ik mijn voeten op de straten van Amsterdam zette, wist ik al, dat Gij hier niet meer beneden waart. En ook wij zijn niet meer hier, hoewel wij nog in het vlees wandelen. Want de Vader heeft ons in het Koninkrijk van Zijn lieve Zoon overgezet, en de hope der heerlijkheid in ons is Christus...".
Als een echte huisvader bestuurde hij zijn gezin. Voor de opgroeiende kinderen - zijn tweede vrouw schonk hem in 1836 bij de beide zoontjes, nog een dochter, die Anna Johanna Jakoba Theodora heette en 'Antje' genoemd werd - moet deze tijd, toen Kohlbrugge voor de officiële wereld als het ware een uitgestotene was, en hij, zoals wij zien zullen, nog steeds sterker vereenzaamde..., een zeer gelukkige geweest zijn. Want de vader kon zich aan hen en hun wensen vèrstrekkend wijden. Hij gaf ze zelf les in alle mogelijke vakken, en be- reikte een mooi resultaat; terwijl Jakob buitengewoon goed rekenen leerde, bracht Gerrit het dankzij het taalonderwijs, hij zijn vader zo ver, dat hij reeds op zijn twaalfde jaar de Cornelius Nepos vloeiend kon lezen.
Vaak kwam er bezoek. Niet zelden kwam ook de oom van de kinderen, Thomas Kohlbrugge, te Utrecht, die nu met huid en haar een zeeman was. Maar zijn broer zag hem niet al te graag bij zich. Want hij kon maar niet de heimelijke vrees kwijtraken, dat Thomas zijn beide jongens zoveel over de zee en de zeevaart, over vreemde landen en mensen kon vertellen, dat zij door de wens bezeten zouden worden, om ook in de verre wereld weg te trekken. Hij wilde echter de zijnen bijeenhouden -, wie zou dat niet in deze zwaar beproefde man kunnen begrijpen? Wat gaf dat een beroering in huis, toen één van de beide knapen in een van de grachten, die Utrecht naar alle richtingen doorsnijden..., gevallen was en bijna verdronken was. En hoe 'vaderlijk' komt ons de strenge man voor, als wij hem aan een vriend horen meedelen, dat Antje de eerste tand gekregen heeft!
Ik moet u berichten, dat Antje, dat lieve meisje, gisteren de eerste tand gekregen heeft. Nietwaar, wat is zo'n kind dan toch gelukkig, en hoe gelukkig zijn de ouders, en welk een vreugde verspreidt zich door heel het huis - vanwege een eerste tand!" "Kinderzin, zo gaat hij dan verder, is een woord van de duivel. Maar een kind zijn en zich als een kind in eigenzinnigheid en boosheid gedragen, in allerlei behoeften en noden, hij honger en dorst, bij het slapen gaan en bij het opstaan, bij Iet hebben en niet-hebben of bij het hebben-willen, bij gezondheid, bij ziek-zijn en halfdood-zijn, bijna onverstandig en dan toch vol van de grootste belangstelling en alles waarnemend, en nog honderd andere dingen daarbij -, die maar bet rekking hebben op het lichaam dezes doods.., en bij dat alles, zij juist door dat alles de blijvende gewenning van onveranderlijke aanhankelijkheid aan vader of moeder, als het erop aankomt, - dat en nog meer is niets vreemds voor de ouders, zij geven hun niets anders dan hetgeen zij van te voren voor haar bestemd hebben: hun erfgoed, 's vaders en moeders erfgoed, bloed en naam... Onze Vader, Die in de hemelen zijt..."

Wij zullen hier de aard en wijze, waarop Kohlbrugge zijn kinderen opvoedde, niet verder voortzetten. Daarbij kon hij met anders te werk gaan, dan naar zijn geloof: De mens is mens, en God is God. Daarom heeft hij zijn kinderen ook niet willen laten inenten, ofschoon de kleinen van zijn vrienden bij een pokkenepidemie, tot vreselijk verdriet der ouders, weggesleurd werden. Hij wilde de zijnen niet door een of ander voorbehoedmiddel, maar alleen door de hand des Heeren behouden weten.
Al zou het hem bij de liefde voor de kinderen erg moeilijk vallen..., eens zou hij ze toch moeten laten gaan. Gerrit, een zenuwachtige jongen, trad in dienst bij een landbouwkundig instituut bij Zwolle, en Jakob, de bijzondere lieveling van de vader,

kwam na schoolbezoek bij zijn vriend Van Heumen, als kadet op de militaire academie te Breda. Kohlbrugge had hoge verwachtingen van hun toekomst. Hij geloofde, "dat de ogen des Heeren heel speciaal op deze kinderen gericht zouden zijn, op deze kinderen van een, om Zijn Woord en om het getuigenis van de Heere Jezus vermoorde vader". Toch kon het ook hier niet anders dan door moeilijke, doornenvolle ervaringen gaan.

HOOFDSTUK 2.
KOHLBrugGE ALS ANTINOMIAAN UITGEKRETEN.
BREUK MET DA COSTA.

Het (lak)stempel van Kohlbrugge.

Hoeveel moois Kohlbrugge ook in zijn stille gezinsleven in Utrecht meemaken mocht, toch nam zijn lijdensweg geen einde met zijn tweede huwelijk en met de nieuwe vestiging van de huishouding.

Het is eigenaardig, maar de brieven die hij schreef..., als zij aan de eigen familieleden of aan vrienden gericht zijn, vormen bijna doorlopend een loflied op Gods goedheid en genade, een roemen van de eeuwige barmhartigheid des Heeren. Daarin hebben ze alle hun heel bijzondere stijl. En Kohlbrugge had reden, om enkel en alleen de trouw van zijn God te loven. Want hoe langer hoe meer verlieten hem thans zijn beste vrienden en scheidden zij van hem.

Het stempel waarmee hij zijn brieven placht te verzegelen, toont ons de wapenrusting, zoals die ons in Eféze 6 afgeschilderd wordt, wapenen, die geplaatst zijn rondom de tafelen der

Wet. Zijn kleinzoon heeft terecht op deze bijzonderheid nadruk gelegd, en daarnaar hén verwezen, die Kohlbrugge al maar menen te kunnen beschuldigen van verachting der Wet.

Inderdaad trof hem nooit enig verwijt zo diep, en wondde hem dermate, dan dat hij een antinomiaan zou zijn, iemand die om des geloofs wil de Wet des Heeren opzij zou schuiven. Hoe dieper hij juist de verhouding van wet en Evangelie verstond, des te smartelijker trof het hem, als hij op dit, voor hem beslissende, punt niet begrepen werd, en men aan zijn opvatting zo'n uitleg gaf, alsof hij de voorkeur gaf aan de lichtzinnigheid en aan de verachting van Gods geboden. En juist die smart hebben hem zijn vrienden die hij tot dán had, aangedaan.

Indruk van de drie gast-predikaties bij zijn vrienden.

Kohlbrugge had drie gastpredikaties (over Rom. 7:14, Ps. 65:5 en Ps. 45:14-16), die hij in het Wupperdal hield, ook aan zijn vrienden in Amsterdam doen toekomen. Was er al een vervreemding tussen hen ontstaan, nu werd de kloof nog breder. Konden soms preken, die de wedergeboren, vrome en bekeerde christen zo goed als de zondaar onder het oordeel "vleselijk" plaatsten, bij hen ook maar enige vreugde opwekken? Moesten zij zich niet persoonlijk aangevallen gevoelen? De één meende daarom ook al gauw, dat Kohlbrugge de vijanden van Christus wapens schijnt in handen te willen spelen, en een ander stuurde alle preken al gauw weer terug. Niet alleen droefheid en zorg, maar ook verontwaardiging tegen de schrijver maakte zich van de "Réveil"-kring meester: Was het juist, zo vroeg men onverstandig genoeg, dat hij, die zich al zo lang een martelaar van de Gereformeerde kerk voorkwam te fijn.., nu met dingen voor de dag kwam, die alles behalve Gereformeerd waren?

Daar kwam nog bij, dat Albrecht (een gisthandelaar) de preek over Rom. 7 : 14 heel onhandig in het Nederlands vertaald had, zodat er misverstanden konden ontstaan. Ook kwamen er vage geruchten uit Elberfeld, alsof deze preken

Kohlbrugge van de kansel hadden verjaagd; alsof juist daar- 41 00 r de aanhangers van de predestinatie koren op hun molen k legen, om zich aan de lusten van hun hart over te geven.

Alles bijeengenomen: De aandelen van Hermann Friedrich Kohlbrugge in Amsterdam waren ernstig aan het dalen. Hij werd openlijk van antinomianisme beschuldigd.

En nog wel door hem, tot wie allen, die behoorden tot de "opwekking" in Nederland, opkeken als tot hun leider. Door Da Costa zelf. Nauwelijks had deze de preek

gekregen, of hij ging een uitvoerige brief schrijven, welke Kohlbrugge nog in Elberfeld kreeg, en waarover hij slechts verwonderd en bedroefd het hoofd kon schudden. Want ook al spreekt Da Costa ook in hartelijke klanken zijn vreugde uit over de ontvangst van zijn vriend in het Wupperdal, toch bespaart hij hem niet bittere woorden, die Kohlbrugge van de dwaalleer beschuldigden en hem tot ketter bestempelden.
"Ge staat tegenover Calvijn en Luther, en alle trouwe verkondigers van de waarheid! Je leer over de heiligmaking van de in Christus gerechtvaardigde zondaar, en je uitspraken over de wet zijn niet op Gods onfeilbare Woord gegrond! Hoe kun je trouwens met gedachten, die zo lijnrecht de leer van de Heidelberger Catechismus tegenspreken, nog beweren, dat je de Gereformeerde belijdenis bent toegedaan? Is de kloof tussen oost en west groter dan die tussen jouw verkondiging en het drievoudige snoer van onze Catechismus inzake 's mensen ellende, 's mensen verlossing en 's mensen dankbaarheid?"
En dan haalt Da Costa al die pijlen uit zijn koker, welke in de strijd om dit stuk van de geloofsleer al zoveel malen geschoten werden.
Christus voor ons? Maar vooral: Christus in ons! Hij werkt in ons het werk der heiligmaking. Want dat is, hoe gering ook nog, toch echt en waar! Geef toch a.ub. acht op Vraag 86 van ons leerboek, op het derde hoofdstuk, n.l. van 's mensen dankbaarheid! Stellig, de Wet heeft haar kracht als tuchtmeester verloren. Maar ze blijft toch richtsnoer voor de wandel der bekeerden, tot verheerlijking van God. Kohlbrugge kan gelijk hebben: Christus is onze Plaatsbekleder geworden voor onze gerechtigheid. Maar toch niet voor onze heiliging. Het Koninklijke ambt schijnt Kohlbrugge niet te kennen, waardoor Christus de Zijnen naar Zijn evenbeeld vernieuwt, opdat zij zich met hun ganse leven dankbaar jegens God betonen.
Da Costa's brief neemt tenslotte de plechtigste vormen aan. "Verdeel de waarheid niet, broeder en vriend in Christus. De verdeelde waarheid is geen waarheid meer, maar leugen. God were echter alle schade, die gij door uw predikaties aangericht hebt. Ik moest dat zeggen. Ik moest!"
Kohlbrugge stond radeloos voor deze regels. Want alle punten, welke Da Costa in hem bestreed, waren voor hem de enige troost in leven en in sterven.

Kohlbrugge en Da Costa in de strijd over de heiligmaking.
In het begin van het jaar 1834 had Kohlbrugge ten huize van Westendorp in Amsterdam, met zijn vrienden weer een eerste ontmoeting. Hij uitte bittere klachten, dat niemand hem over de tegen hem bestaande stemming geschreven had, en dat hij er nu pas van op de hoogte gebracht was, hoe allen hem ervan verdachten, dat hij de Gereformeerde leer verraden had. Willem de Clercq gaf hem (volgens zijn dagboek) ten antwoord, dat zij allen de indruk hadden, welke Da Costa tot een verwijt gemaakt had, n.l. dat Kohlbrugge niet aan het antinomianisme ontkomen was.
Daarop las Kohlbrugge zijn preek voor, welke hij niet met een critisch verstand, maar uit de diepte van het zonde bewustzijn beoordeeld wilde zien worden. En toen hij dan pas voor (Ie vuist begon te spreken, om de vrucht des geloofs in het hart te roemen, was de schoonst mogelijke eenheid weer hersteld. Ja, de Clercq gaf zich volledig gewonnen, vooral toen Kohlbrugge Calvijns Institutie voor zich wist aan te halen, en vertelde, dat Gottfried Daniel Krummacher tegen hem zijn volledige instemming met zijn preek betuigd had, dat alle geruchten van een verschil tussen hem en de jongere Krummacher uit de lucht gegrepen waren, en dat deze nog in zijn adventspreek hem als een verkondiger van de vrije genade tegenover de gemeente geprezen had.
De golven kwamen tot rust. "Er kunnen wel kleinere (nu meer)verschillen zijn, zo

schreef De Clercq op, maar Kohlhrugge is een echte, lieve broeder, die heel diep geestelijk de dingen aangrijpt en die bedenkt, en ik kan in hem geen dweper, demagoog (= volksmenner, v.d. Hr) zien, zoals Da Costa hem voorgesteld heeft".
Maar waarom zocht Kohlbrugge hèm niet op, nadat het hem gelukt was, om zo gemakkelijk de tegen hem bestaande he/waren weg te ruimen? Waarom liet hij hèm links liggen, en deed hij niets, om het gefluister te weren, alsof hij Da Costa wilde verdringen, om dan zelf de leiding over de kring van "gewekten" aan zich te trekken? Waarom liet hij in Da Costa's ziel de, door allerlei aanbrengerij, gevoede kiem van wantrouwen al maar groter en groter worden? Had hij er dan geen erg in, dat ook zij, die pas zich gewonnen gaven, al weer op het punt stonden om zich van hem af te wenden en zijn karakter onoprecht begonnen te noemen?
Hield hij Da Costa voor de eigenlijke veroorzaker van die hem zo verwondende beschuldiging? Geloofde hij, dat hij juist van hèm een ánder oordeel had mogen verwachten? Kwam dat wonderlijke gedrag van Kohlbrugge, waarmee hij de leiding-gevende man links liet liggen, ja die hij, als men de berichten uit de kring der vrienden mag geloven.., met welhaast onverholen verachting behandelde.., voort uit de bittere teleurstelling in een vriend, die had moeten weten, waarom het Kohlbrugge ging?

Al in Elberfeld was hij aan een antwoord op Da Costa's brief begonnen. In Utrecht groeide het hem (in febr. 1834) onder de handen uit tot een kleine brochure van dertig bladzijden. De toon is volledig door de zaak beheerst, n.1. scherp en zonder enige tegemoetkoming.
Waarom heeft, eer Da Costa hem eenvoudigweg van ketterij betichtte, hij hem niet naar de dingen gevraagd en zich opheldering verschaft? Had Kohlbrugge hem dan niet alles kunnen verklaren? Dat betekent liefdeloos handelen. Dat betekent: richten! Dat betekent: elke band der gemeenschap doorsnijden, als men er zich toe vernedert, om een broeder te verdenken van saamhorigheid met mensen, die de genade benutten, om zich in gruwelijke zonden rond te wentelen. Moet het niet als iets ongehoords gesignaleerd worden, dat hij met de naam "antinomiaan" gekwalificeerd wordt, terwijl hij in der waarheid Gods Woord en Christus de Gekruiste verkondigt?
De heiligmaking is geen wet, maar belofte van God. Zijn beste aanhangers weten wel, dat Kohlbrugge, verontrust door de verwijten, "alle antinomiaanse boeken, die hij maar te pakken kon krijgen, las en herlas, om te ontdekken, waarvandaan de tegenstander zijn recht tot zijn verwijt zou kunnen nemen. En zie, integendeel, hij beleefde de grote vreugde, te bemerken, dat God hem voor zo'n schadelijke leer bewaard had". Nee, hij had Luther en Calvijn aan zijn kant. Ook zij hebben de heiliging niet op een wettische, maar op een Evangelische manier onderwezen.
Wat? Zou hij niet gereformeerd zijn?! Denkt Da Costa dan aan de uitwendige kerk? - Dan weet hij toch wel, dat mensen hem de weg versperd hebben. Bedoelt hij echter de kerk in de engere zin van het woord -, ja, wil Da Costa hem buitensluiten? "Uw vraag berust op een vooroordeel en op een verkeerd vermoeden. Ik vind U zowel abstract als konkreet scherp, liefdeloos en niet van de Heere, maar goddeloos, broeder!" "Onze Heiland vergeve U deze vraag, die ge aan een, hard en vaak geslagen, man stelt, aan een gevoelvolle, je teder liefhebbende vriend. Hij vergeve het mij, als ik te scherp ben. De liefde blijft, maar als het gaat om der ziele zaligheid en om de eer van God en om Zijn waarheid, dan houdt de liefde zich in"

"Goddeloos" heeft Da Costa geoordeeld (zegt Kohlbrugge), en hij heeft gesproken als een mysticus. Ja, ook hij zelf heeft eens in die troebele wateren gemeend te kunnen vissen. Maar nu weet hij wel beter. Wij zijn een nieuwe schepping in Christus. Maar

Christus is niet de nieuwe Schepping in ons! Alleen, geen scheidingsstreepje zetten tussen Christus vóór ons en Christus in ons, tussen dogmatiek en ethiek. Daarom heten de gelovigen heilig, omdat zij door een vreemde heiligheid (= een heiligheid van een Ander, n.l. Christus; v.d.Hr) heilig worden. De heiligmaking is geen gebod, geen wet, maar een belofte van hetgeen de Heere Zelf in ons doen wil.
Tenslotte gaat Kohlbrugge tot de (tegen-)aanval over. En hier wordt hij persoonlijk. Met de hem eigen scherpte stelt hij de vraag, of er dan werkelijk veel van onze heiligmaking over zou blijven, als men zijn broeders nabij, zeer nabij komt en hen van heel dichtbij leert kennen, en niet blind was voor zijn eigen ellende? Als hij alleen maar denkt aan de zich hier afspelende dingen -, blijft er dan veel roemensstof? Hoe ver heeft Da Costa het eigenlijk in de heiligmaking gebracht?
De laatste bedoeling van Kohlbrugge wordt duidelijk: n.l. dat de genade van de Heere werkelijk genade, en dat alle roem bij God blijft. "In de wedergeboren christen is meer goeds en I ledigs dan men denken kan. Maar hij zelf kan alleen maar belijden: lk ben een groot beest voor de Heere. Ik heb geen wijsheid geleerd, en de wetenschap der heiligen niet gekend".
"O, mijn arme vriend, het arme en ellendige volk in het land begrijpt mijn preek wel. Mocht deze waarschuwende verwijzing je aanleiding geven tot een deemoedig zelfonderzoek voor de Heere. Wanneer het aan het fundament hapert -, wat helpt dan een grootse bouw? Hij doorstaat de laatste storm niet, de storm van de dood.. Ge moet vrijgesproken zijn in het oordeel van de Rechtvaardige en Heilige, want anders gaat ge met uw ingebeelde Christus naar de hel; met allen, die geloven, dat bekeerd-zijn tot de kennis van een, de tijdgeest bestrijdende, waarheid te identificeren is met de bekering tot de levende God".

De brief heeft op velen de indruk gemaakt van een, van boven af sprekende, krenkende, hoogmoedige betweter. En werkelijk, als men de maatstaf van de gangbare, maar ook vaak zo gehuichelde beleefdheid aanlegt, of de gewoonlijk aangewende, innemende, maar in de grond der zaak onwaarachtige beminnelijkheid..., dan blijft er aan het schrijven niet veel te verdedigen over.
Men mag echter niet vergeten, dat Kohlbrugge's woorden door zijn, ook overigens merkbare, merkwaardige, misschien zelfs op de zenuwen werkende zendingsbewustzijn ingegeven zijn. Hij sprak, als een door God Zelf onderwezene. "Ik weet het van de Heere, dat mijn preek waarheid is". - Ja, wat moet men daarop zeggen? En wat heeft het voor zin, om zo iemand op de regels der etikette opmerkzaam te maken?

Met verwijten overstelpt.
Da Costa heeft de brief maar aan enigen van zijn vrienden meegedeeld. De Clercq was van mening: "...een chaos van geleerdheid, van teksten enz. Tenslotte vraagt men zich af, wat de man eigenlijk wil".
Ook al kon hij geen dwaalleer bij Kohlbrugge vinden, dat schrijven bezorgde hem onaangename uren. Klonk het niet heerszuchtig? Sprak hier dan toch niet een mens, die de nieuwe opwekking de voet op de nek wilde zetten? Kon men een Da Costa niet begrijpen, als die zich door het besluit van de lange brief bijzonder diep getroffen toonde? "En daar ge mijn naam en mijn werk in de Heere stinkende gemaakt hebt, ook al zal je dat niet gelukken.., toch bezweer ik je, dat ge deze brief met het afschrift van jouw schrijven allen laat lezen, die tegen mij vooringenomen zijn. Je weet wel, wat de Heere zegt van de ergernis der kleinen. God zij met je, met je vrouw en je kinderen, en plaatse je weer spoedig op het fundament Christus, want daarvan ben je afgegleden".

Da Costa leed inderdaad diep. Hij was van mening, dat hij zo'n behandeling van de kant van Kohlbrugge niet verdiend had. Hem plaagde de twijfel aan 's mans oprechtheid, en zo trok hij zich hoe langer hoe meer van hem terug.
Ook de anderen uit de Amsterdamse kring beklaagden zich over het afstotelijke karakter van hun kameraad. Iemand van hen had Kohlbrugge gevraagd, om zich eens nader over de Catechismus uit te spreken. Toen kwam het volgende korte, maar harde antwoord: "Mijnheer! God zal hun die op kromme wegen wandelen, vergelden". Ook aan Dr. Capad o se had Kohlbrugge, althans volgens de Clerq, op een superieure en gemeenzame toon geschreven, dat hij er zich niet toe krijgen kon, om ook maar één regel te antwoorden. Dat alles bracht de bestaande vriendschap hevig aan het wankelen. Kohlbrugge heeft eronder geleden, geleden zoals dat alleen een teerbesnaard mens, met een diep gemoedsleven kan. Maar hij heeft het om der waarheid wil aanvaard.
Ook deze vervreemding, deze breuken, deze verliezen, ook de verwijten van de eigengerechtigheid en superioriteit behoorden hem bij de aanvechtingen, die doorstreden moeten worden. "Dus wordt de gerechtvaardigde bestreden om zijn gerechtigheid. Vreemd klinkt hem de beschuldiging van superioriteit, geestelijke hoogmoed, en aanmatiging, alsof hij tot de niet-gerechtvaardigden behoorde, in de oren... Bij zo'n aanklacht, alsof hij niet recht voor God wandelt, wordt hij geschokt en geslagen. En daar hij de middelen mist, om zich te verweren, en hij zich niet verdedigen kan, wendt hij zich in de bedruktheid zijner ziel tot God, en schreit om opbeuring en zuiverheid door het optreden van de Heere.
Nee, mijn hart is niet hoogmoedig en mijn ogen zijn niet hoog. Wat beschuldigen jullie mij toch van overmoed en trots, alsof ik mij aanmatig het alleen te zijn, omdat ik u voorhoud, dat de kleren die ge nu draagt, u niet bedekken zullen! Nee, ik wandel niet in dingen, die mij te hoog zijn, noch in wonderen, noch in overdrevenheid, noch in overdreven geestelijke sofiserij of idealisme, maar in de eenvoud der waarheid, in de werkelijkheid, in dingen van gezond verstand. Ik heb van de onvervalste melk gedronken; de borsten zijn hier: El Schaddai, God de Almachtige!"
Wat moet men hem daarop antwoorden?
Wij beweren niet, dat we deze man en zijn gedrag en karakter begrijpen.
Wij begrijpen het ook niet, waarom de zich zijn zending bewuste, zich tegenover zijn vrienden beriep op de bijval van Krummacher in Elberfeld, of op Bilderdijk: - hem was de vreugde van het gezicht gaan stralen toen Kohlbrugge hem de zeven redenen voor de Wetsprediking meedeelde. Wij staan verlegen vanwege de behandeling, die hij tegenover zijn vrienden liet groeien. Het zou stellig verkeerd zijn, om die methode te willen aanbevelen. Men zou reeds in de diepten van een hart moeten kunnen kijken, waaruit een man handelt, die zich door God tot de verkondiging van Zijn waarheid geroepen weet, en die de aanval op zijn prediking gevoelt als tegen de Heere Zelf gericht.., teneinde hier iets tot begrip van de gebeurtenissen te willen bijdragen.
Daar zien we van af.
Beslissend schijnt ons het ook door zijn tegenstanders en ook door de - van hem verwonde - vrienden toen uitgesproken woord: "Kohlbrugge heeft een heerlijk en diep inzicht in de vrije genade".

(Wie de Nederlandse taal machtig is, bevelen wij ter nadere oriëntering inzake de twist tussen Kohlbrugge en Da Costa de brochure aan, welke na hun beider dood door enkele Nederlandse vrienden van Kohlbrugge uitgegeven is, en waarin men de briefwisseling van beiden kan nalezen: "Hoogst belangrijke Briefwisseling tusschen Dr. H. F. Kohlbrugge en Een van de meest beroemde zijner Tijdgenooten, over de

Leer der Heiligmaking", 2e druk, Utrecht, 1880. De vierde druk verscheen in 1933 te Amsterdam. Daarin wordt de 'meest beroemde Tijdgenoot' bij de naam genoemd: Izaak da Costa.)

HOOFDSTUK 3.
KOHLBRUGGE EN DE NEDERLANDSE AFSCHEIDING (DE COCK).
1834-1934.

Het was 14 oktober 1934. Toen herdacht men in Nederland dominee De Cock uit Ulrum, de man, die honderd jaar geleden de trompetstoot had laten horen, waarop vele gemeenten in Nederland 'klagende" werden, hun leed vanwege het zuivere Evangelie aan God overlieten, en zich van de Grote kerk afscheidden. Nu stond op de Ulrumse kansel een professor in de godgeleerdheid uit Kampen, en verklaarde, terwijl hij dezelfde tekst aan zijn preek ten grondslag legde, als waarmee Hendrik de Cock eenmaal het signaal tot de Afscheiding gegeven had (Num. 14, 11 v., 20-23): "De Cock is gevallen. God heeft een streep door zijn daad gehaald. De verzoeking, welke hem overviel en die door Mozes heerlijk overwonnen werd, viel hem te zwaar. Hij heeft de gedachte aan een losscheuring, aan een 'afscheiding', die in zijn hart verraderlijk opkwam, niet bestreden, hem althans niet overwinnen kunnen. Hij heeft de afscheiding niet weggebeden"2).
Op de volgende Zondag werd in de buurt van Groningen nogmaals een preek over dit Bijbelgedeelte gehouden, en wel een totaal daaraan tegengestelde. Nu heette het, dat de Cock terecht de afscheiding ingeleid heeft. "Hij had het juiste oog voor de soevereiniteit, de vrijmacht der genade en voor de wegen van de Heilige Geest3). En toen men hem uit de kerk wierp4), alleen maar omdat hij gehoorzaam(? v.d. Hr.) was en de kerk terugriep naar het A.b.c. des geloofs, toen kon hij niet anders dan vaststellen, dat de toenmalige kerk als zichtbare openbaring een huishouding der wereld geworden was".
Zo heeft men nog na honderd jaar in Nederland gestreden om het signaal van de eenvoudige dorpsdominee van Ulrum.

De verzoeking.
Wij verwonderen er ons daarom niet over, dat tijdens het leven van De Cock de gemoederen verhit werden, en de vraag naar het recht van afscheiding alle harten bezighield.
Vooral in de ernstige kringen van het 'Réveil' ontstond die vraag. Velen van de 'gewekten' wilden slechts in de staatskerk

1) In plaats van hier aan een hoogleraar uit Kampen, dus van de Theol. Hogeschool, Oudestraat, te denken:geef ik eerder de voorkeur aan b.v. wijlen de Groningse (Hervormde) hoogleraar, prof. dr. Haitjema, die van confessionele beginselen was, weliswaar door Karl Barth beïnvloed werd, maar toch ook tot 'de vrienden van Kohlbrugge' gerekend mag worden.
2. Zo'n uitspraak op zich wil de vertaler niet bestrijden. Inderdaad schreef ds. H. de Cock enkele geschriftjes, waarin hij terugkeerde naar de lijn van Calvijn. Desondanks zou ik ds. De ook wel het laatst de kerkreformator willen noemen van de I9e eeuw; gelet op 's mans leer en talrijke geschriften zou ik die naam eerder en liever aan...Dr Kohlbrugge willen geven.
3)' Dc Cock gaf hiertoe wèl aanleiding, door de door hemzelf ondertekende kerkelijke u schriften met voeten te treden; zo doopte hij b.v. kinderen uit naburige gemeenten, zonder het nodige consent.

louter 'Babel' zien, en rieden - zonder aan het heilige, drievoudige snoer van de Antirevolutionair (Groen van Prinsterer!) te denken - aan, om 'uit het leger weg te trekken' en de antichristelijke kerk aan haar verderf over te laten.
Enigen onder hen kwamen ook op Kohlbrugge aan. Bij voorbeeld een Scholte, aan wie Kohlbrugge nog onderwijs gegeven had, en die toen helemaal onder

methodistische invloed geraakt was en in later jaren in Amerika een eigen gemeente stichtte; verder Brummelkamp , een jongere vriend van Kohlbrugge, die zo nu en dan bij hem inwoonde, en Twent van Rozenburg konden wel denken, dat zij de uit de kerk gestotene gemakkelijk voor hun gedachten zouden kunnen winnen. Trouw stonden zij in de moeilijke dagen hem terzijde, vooral ook, toen zijn vrouw stierf. Het viel op, dat bij haar begrafenis drie van de bekendste afgescheidenen als slippendragers optraden. Toen hadden de straatjongens in Utrecht daarmee de spot gedreven en achter de lijkstoet geroepen: "Daar zijn ze, die 'dominee' in de afgescheiden kerk moeten worden".
Zo kon het gebeuren, dat zich op een dag in oktober 1832 onder de 'gewekten' het gerucht verbreidde, dat heel Utrecht in rep en roer was, omdat daar een nieuwe gemeente gesticht was, welke Kohlbrugge als leider begeerde. Als een bliksemslag sloeg dat bericht bij de Amsterdammers in, en nu werd hun vriend van alle kant met waarschuwingen overladen, om zich toch maar voor gevaarlijke stappen te wachten. Alsof Kohlbrugge maar een klein stootje nodig had, om voor aanvoerder van de Afgescheidenen rijp te zijn. Alsof hij in zijn situatie, op niets anders verzot was, dan een eigen, vrije gemeente te stichten en daarmee het doemvonnis over de kerk uit te spreken! Vooral Da Costa zag zich genoodzaakt om de gevierde man zeer ernstig te waarschuwen.
Natuurlijk bleek het bericht uit Utrecht sterk overdreven, en aldra moesten de 'broeders' wel inzien, dat zij bij Kohlbrugge open deuren intrapten. Weliswaar zijn er in elk mensenleven momenten, dat hij onder de menigvuldigste indrukken tussen twee beslissingen aarzelt. Pas later ziet men in, voor welke noodlottige schreden men echt niet dank zij eigen verdienste of eigen inzicht! - bewaard bleef. Iets dergelijks zal ook Kohlbrugge meegemaakt hebben.
Men heeft, teneinde Kohlbrugge's neiging tot de 'afscheiding' te bewijzen, woorden aangehaald, die uit een werk van Sanders, n.l. uit het boek 'Jehova Tsidkenu' afkomstig zijn, en die Kohlbrugge toen vertaalde. "Vrede met God hebben overtreft heel de wereld en gaat de uitwendige kerk te boven. Kan een verslagen gemoed die vrede niet in de kerk vinden, omdat hij bij het beluisteren van de prediking niet weten kan, of hij door genade of door plicht, door Christus of door de werken zalig moet worden..., dan mag hij het zoeken, waar hij het denkt te vinden of te kunnen vinden. Dezulken zijn er vele. En dat nu bij zulke mensen het verlangen ontstaat om zich af te scheiden, leert ons de ervaring maar al te duidelijk. Maar als men Christus de Gekruiste en Diens gerechtigheid predikt, dan behoeft men nooit meer voor scheiding te vrezen".
Ook al onderschreef Kohlbrugge deze woorden van de dominee uit Elberfeld (en waarom zou hij dat niet doen?), dan kon men daaruit toch nauwelijks meer opmaken, dan de vaststelling van een algemeen erkend feit, maar klaarblijkelijk toch niet de principiële erkenning van het recht van een afscheiding van de kerk.
Integendeel! Al heel gauw en zeer duidelijk en vastbesloten heeft hij zich tegen de gedachte aan afscheiding gesteld, alsook alle verlokkingen daartoe, welke in de tijd en in zijn lot en in de woorden van trouwe vrienden te vinden waren (Twent) zo koud beantwoord, zodat Da Costa en diens omgeving het verwijt verdiende, dat hij Kohlbrugge in diens bedoelingen volkomen miskend had.
Of zegt het soms niets, dat rijke Engelsen hem na zijn afzetting als hulpprediker honderdduizend gulden aanboden, als hij nu de leiding van een afgescheiden kerk op zich wilde nemen, maar hij zijn hoed pakte en wegging? Ook tegenover minister Van Zuylen, die hem een soortgelijke weg te verstaan gaf, zette Kohlbrugge uiteen, dat hij geen halve verlossing kende en van plan was om aan het drievoudige snoer (kerk,

Oranje en' Nederland) vast te houden.
"Preken, of in het Godshuis of in de varkensschuur!"
Het sterke bewijs voor Kohlbrugge's houding in deze vraag schenkt ons de plaats, die hij ten opzichte van de door De Cock en diens vrienden voltrokken afscheiding van de staatskerk ingenomen heeft.
De predikant te Ulrum was het eender vergaan als Kohlbrugge. Toen hij tegenover enkele collegae wegens hun duidelijk rationalistische preekmethode publiek in het krijt trad, veroordeelde de kerkelijke leiding hem als rustverstoorder en ontzette hem voor twee jaar uit het ambt.
Direct na zijn terugkeer uit het Wupperdal had Kohlbrugge de oproep van De Cock gelezen, en was daardoor zeer diep getroffen. Hier was iemand, die hetzelfde gewaagd had als hij. Hier kwam hem iemand tegen, die omwille van het zuivere Evangelie bereid was, ook afzetting en vervolging te ondergaan! En toen nu de Ulrummer zich met een vraag tot hem gewend had, stuurde Kohlbrugge hem een brief, welke ongetwijfeld tot de sterkste behoorde, die van zijn hand afkomstig zijn, en die van de diepste vreugde blijk geeft over het feit, dat hij een vastberaden medestrijder ontmoet heeft.
"Ik verheugde mij zozeer over uw geschrift, dat ik het om zo te zeggen verslond, omdat ge als een trouwe dienaar van God, niet te rade gegaan zijt met vlees en bloed, maar, gehoorzaam aan Gods waarheid, zo gewaarschuwd hebt tegen de paden des inbrekers, en als een Pinehas, gedreven door de ijver- geest des Heeren, met het zwaard de echtbrekers in Israël aangepakt hebt!"
Het liefste zou Kohlbrugge hem bezocht hebben -, en wat heeft hem toch daarin belet? Niets zal hem echter weerhouden, om de dappere strijder voor Gods Woord moed in te spreken. In de eerste plaats: zijn afzetting is onwettig. Tien gronden daarvoor! U bent toch langs wettige weg tot het leraars- en herdersambt beroepen! Daarom bent u door de Heere Zelf in het werk gesteld 9. Wie kan u dan afzetten dan God Zelf, en in Zijn Naam de gemeente? Ja de gemeente! Maar niet wegens ketterij in de leer of in levenswandel. Mensen, die zelf in de dwaalleer geraakt zijn, zijn wel de meest onbevoegde rechters.
Nu geldt echter voor De Cock dit éne: Gods Woord verder te verkondigen. Had hij zelf soms anders gedaan, toen hij in zijn tijd in de Lutherse kerk bevestigd was, wat er ook aan

1) Op dit punt hadden én De Cock én Kohlbrugge wel eens mogen bedenken, dat ook De Cock als jong predikant de vrijzinnige leer verkondigd heeft. Zulks te bedenken, had tot ootmoed kunnen dienen. En tot geduld. Want wie weet, wat God met de vervallen kerk vóór had! We schrijven dit, bijna anderhalve eeuw na de Afscheiding, en bijna een eeuw na de Doleantie: In de Herv. kerk is er nog een bevindelijke, rechtzinnige prediking te beluisteren. De scholastiek heerst(e) oppermachtig bij 'de Gereformeerden, en in onze tijd is er grote samenwerking met Rome, vervlakking tegenover de Midden-orthodoxen, ja, er zijn tal van vrijzinnige tendensen bij leidinggevende personen te merken.

straffen, geldboeten of gevangenis het gevolg van was? Had hij zich niet, als hij van de ene plaats verjaagd was, naar de andere begeven om daar het Evangelie te preken?
Dus is ook De Cock nooit, maar dan ook nooit door zijn gemeente verbannen, of door enige andere gemeente, waar men hem maar wil beluisteren!
"Ik zou in uw plaats het stenen gebouw en de houten kansel maar laten staan, waar die staat, maar ik stelde mij teweer tegenover alle gebruik van geweld, waarmee mij deze of gene tegen het wettige bestuur zou kunnen beschermen, en ik liet met mij doen, wat men goedvindt.

Want ook de Apostelen hebben nooit geweld gebruikt. Vleselijke wapenen doen geen goed. Hier moet men zich passief (= lijdelijk) gedragen. Maar één ding behoort men te doen, er kome van, wat wil! n.l. preken! Lieten zich de Apostelen verbieden de mond te houden? Ze lieten zich geselen, stenigen, halfdood slaan, maar hun ambt bleven zij trouw!"
Preken! Of in het Godshuis of in de varkensstal dat doet niets ter zake. Maar alles komt op het Woord aan, en op de 'twee of drie', die dan luisteren. "O, als ik dominee was, en nog niet afgezet, dan zou ik U plechtig verzoeken, om voor mij te komen preken!"
"Aan de Koning der kerk moet men meer gehoorzamen dan aan de mensen! Dus over de kudde de wacht houden en tegen de afzetting protesteren en - preken! Kerk en preekstoel kunnen in de grond wegzinken. Kunt ge daar dan niet meer voorgaan, wel goed dan, dan betekent dat om de dienst op een buitengewone manier te vervullen. Alleen niets met geweld naar zich toehalen! Wij zijn tot het lijden geroepen. Bewaart uw zielen in lijdzaamheid. Mijne is de wraak, Ik zal het vergelden. Het Lam zal overwinnen, en geen stok of geweer, maar de Heere; en wie op dit punt een andere weg inslaat, die maakt het erger dan Uza, die de arke Gods met zijn eigen hand wilde vasthouden."

Was Kohlbrugge niet de juiste man, om hier te spreken en te troosten? Er ligt macht in zijn woorden, wanneer hij van alle mensen en hun gedoe, hun lof en hun afkeuring, hun verlokkingen en hun bedreigingen afwijst en naar de Heere heen- wijst. De Cock moest van de mensen nooit iets anders verwachten dan hetgeen in Rom. 1-3 van ze geschreven staat. Alle mensen zijn leugenaars, ook ik. De duivel vertelt ons alt ijd weer, dat hij Gabriël is, die voor God staat. Alleen Christus is de Waarheid. Breekt de duivel onze kansel af, dan bouwt de Heere er ons één op, die honderdmaal sterker en groter is. Leest men nu niet overal mijn in Duitsland gehouden preken, van Zuid- tot Noordpool? Moesten we ons dan niet aan de kostbare beloften vasthouden: Gij zult door allen gehaat moeten worden om Mijns Naams wil? Dus ook door de vromen? Ja zeker, ook door de vromen!
"O mijn ingewand! Wanden van mijn hart! Dan zult ge wel steeds weer opnieuw moeten schreien! En dan de domineeshoed! Het befje! De toga!" Het Psalmbriefje! Al mijn studie voor niets! En daar loopt een verleider, en hij mag wel preken, maar mij hebben ze de kansel verboden!" Maar slaat uw ogen naar Boven en spreekt: "O Christus, wat is het goed, dat Gij niet in de domineeskleren neerzit en dat Gij ook niet de kansel zijt. Ga met mij ter kerk bij onze Hogepriester. Wij moeten ook wel eens enkele lijdensstukken door Hem horen behandelen. Dat zal ons tot in ons merg goed doen!"
De Ulrummer die het boek van Kohlbrugge over diens lot bij de Luthersen en Gereformeerden kende, kon bij elke regel van de briefschrijver wel merken, dat hij begrepen werd. Ook wist Kohlbrugge, wat het onder de omstandigheden waarin De Cock zich bevond, betekende, of 'Sara' al dan niet meetrekt. Zo vertelt hij van zijn echtgenote, hoe zij het doorstaan heeft en nu al Boven juichen mag (voor de troon, v.d. Hr). Trouwde de vrouw een dominee, om met hem in een stenen huis te zitten? Of soms niet, om in Christus zijn huisvrouw te zijn? "Verheugt u altijd tezamen in de Heere. Wees vrolijk met uw vrouw, en met allen die u bezoeken. Laat varen wat de tegenstanders doen. Ze zijn al verslagen, overwonnen, in stukken gehouwen, en maken hun eigen galg klaar, als Haman, en zij graven hun eigen graf".
"Tot in eeuwigheid laat Hij niet beschaamd worden, die zich aan Hem vasthouden. Nog een kleine tijd, en Hij komt. Hij komt, en wij gaan binnen in het Vaderhuis, daar

zullen wij pas echt heilig lachen, ook om onze dwaasheid, dat wij, koningskinderen, de weg voor zo akelig hielden, die toch zo heerlijk was. De genade van de Heere Jezus Christus zij met uw geest. Vervloekt is de mens, die vlees tot zijn arm stelt. Gezegend is de man, wiens vertrouwen de Heere is, en die zich in de HEERE zijn God mag sterken.
Duld en houd stand. Per contraria ducimur" (= Wij worden door de vertwijfeling heengeleid).
Een troostbrief? Ja. En geschreven voor nog andere, droever dagen, dan De Cock beleefde.
Een brief vol met wijze bevelen? Ja. En bruikbaar voor nog andere wonderlijke tijden der kerk.
Maar in het schrijven van Kohlbrugge laat zich de toon van een ernstige waarschuwing niet miskennen. Had hij goed gehoord, dat niet weinigen (bv. Scholte) de afgezette aanrieden, om een eigen gemeente te stichten en geweld tegenover geweld te plaatsen? Had hij goed vernomen, dat De Cock zelf door het lezen van Kohlbrugge's boek zich naar die weg verwezen zag? Maar dat mag niet! "Ik gruw van zo'n leer!" Dat heeft hij, Kohlbrugge, nooit bedoeld. Voor De Cock kan niets anders in aanmerking komen, dan zijn predikambt uitoefenen als gewoonlijk, of op buitengewone manier. Aan de vijanden moet men de verantwoordelijkheid ervoor laten, dat rust en orde met voeten vertreden worden. Maar alleen op die manier blijft men in de banen van het Evangelie.
Let wel! niet het niets-doen, niet het "lijden" beveelt Kohlbrugge aan. Veeleer juist het doen van hetgeen enkel en alleen het werk van een dienaar des Woords uitmaken kan: n.l. zelf "een nul zijn" en zich wijden aan het ambt der verkondiging, er kome dan van, wat wil! het waken over de kudde, zodat de leer en tucht der gemeente zuiver onderhouden wordt, er kome dan van, wat wil! Geen geweld gebruiken, maar prediken. En als men geslagen wordt, dat ondergaan - en verdergaan, om te prediken! En als men gestenigd wordt -, zulks lijden en verder prediken! En als men halfdood geslagen wordt dat ondergaan en de mond openen voor het Woord des Heeren! En als men dan doodgeslagen wordt, -
Betekent dat "niets doen"?

Maar geen afscheiding!
Het ware wonderlijk, als degenen die naar de afscheiding neigden." geloofd hadden, in Hermann Friedrich Kohlhriigge een verdediger van hun zaak te zullen vinden. Zij konden er zich niet over verwonderen, toen hij zich volkomen aan hen onttrok, n.l. toen De Cock en zijn aanhangers zich niet lieten waarschuwen, maar de weg van de separatie betraden. Zij dachten dat het uur aangebroken was, dat men omwille van de kerk zich van de kerk moest scheiden en het Evangelie moest meenemen, om hetgeen men achterliet, aan het verderf, de dwaalgeest en het verval over te laten. Maar, zegt Kohlbrugge dan, wordt zó uit het geloof gehandeld? Heeft niet elke gelovige zich allang "afgescheiden", toen hij zich bij een waar getuige van Christus aansloot?
Het kostte hem moeite, zijn vrienden van het gelijk van zijn positie te overtuigen; met de grootste moeite weerhield hij de hem bijzonder verwante Van Heumen ervan, om zich bij de gescheidenen te voegen. Hij zonderde zich steeds scherper van hen af. Ook dat kon hem maar niet bevallen, n.l. dat kerkpolitiek en kerkorganisatie daar nu het hoogste woord voerden. Was dat niet des duivels strik? Kan dan de kerk iets anders redden, dan alleen het Woord van God?
Lopen en rennen en propaganda?
"Wij hebben hier twaalf vrouwelijke zendelingen, gestuurd door de paus, met aan hun

spits vader Bernhard, van de Jezuïetenorde. Dezen brengen heel Tilburg in rep en roer, prediken driemaal 's daags. De kerken lopen overvol, en de mensen zijn over de leer onthutst. Alle protestanten lopen erheen. Het is een beweging van betekenis, en men hoort van niets anders dan van de heerlijke preken. Zij bekeren alles. Het regent aflaten. Heel Tilburg wordt heilig. En ik blijf de enige zondaar met mej. W., die er ook niet heen geweest is..". Zo spot hij.

Kohlbrugge wist zich met Gods Woord voor de ganse kerk verantwoordelijk. Partijen stichten wil zeggen: naar het vlees luisteren. Juist de afgescheidenen waren het geweest, die zijn preek over Rom. 7 : 14 verworpen hadden. Juist Scholte had het op één van hun samenkomsten doorgedreven, dat ze veroordeeld werd. In die houding en in hun verlangen om eigen gemeenten en kerkjes te stichten, zag Kohlbrugge een diepgaande samenhang. Zij wezen hem en zijn verkondiging af, zij kreten hem als een ketter en antinomiaan uit, om verder hun vrome werk te voltooien en in zulk doen iets te kunnen betekenen. Ze wilden toch nog iets heiligs in zichzelf bezitten, en nog wel juist in hun vrome afgescheidenheid. Ze wilden voor God nog iets in de hand houden, en niet erkennen, dat ook hun werk onder het oordeel staat: "vleselijk", "verkocht onder de zonde". En daarom "vergoten zij onschuldig bloed".
Men kan niet beweren, dat Kohlbrugge de afgescheidenen in bijzonderheden gespaard heeft. De een noemde hij een valse apostel, de ander wees hij af als een antichristelijke, en de derde verwijt hij, dat hij van de Farizeeërs naar de Sadduceeërs overgelopen is.
Naar zijn mening heeft Scholte de Heilige Geest gelasterd. Toen Scholte n.l. Kohlbrugge's bekende preek "vervloekt" noemde, kwam als antwoord: "Dan bent U met al uw doen ook vervloekt!" En toen Kohlbrugge hem eens toevallig in Rotterdam ontmoette, en Scholte hem met een "Dag, Kohlbrugge" de hand gaf, maakte de laatste zich later de bitterste verwijten en bleef in grote onrust (om het feit), dat hij de groet op dezelfde manier beantwoord had.
Na een paar jaar vroeg Brummelkamp aan de vroegere vriend, of deze niet een "beroep naar een vakante gemeente hij de Afgescheidenen wilde aanvaarden". Kohlbrugge gaf toen het scherpe antwoord: "Brummelkamp, voordat een afgescheiden gemeente ging bestaan, is de zonde bedreven, is er onschuldig bloed vergoten, zodat de vloek nog kleeft aan hen, die de "afscheiding" begonnen, voortgezet en tot nu toe bij elkaar gehouden hebben... De afgescheidenen hebben mij in 1ltrecht, de een na de ander, in de steek gelaten, omdat zij zich aan het Woord ergerden... Welk een leed was het voor mij, dat ik jarenlang geproefd heb, toen ik, nadat de Heere Zijn heil aan mij geopenbaard had het getuigenis en daarmee de Heere der heerlijkheid verworpen zag worden, terwijl allen aan de arbeid gingen om de kerk te bouwen. De leer van uw gemeente is niet de leer van Christus, en de geest, die onder u binnengekomen is, is een leugengeest... Ik wil liever in mijn stille, huiselijke kring blijven, waar de Heere mij met tekenen en wonderen omringd heeft.. Ik kan wel bij u komen, bij allen en een ieder persoonlijk, maar ik kan in geen afgescheiden gemeente k omen...".
Men dient te overwegen, wat een pastorie voor de verstoten
ohlbrugge betekend zou hebben. Men bedenke, welk een lust deze man ernaar had, om op een kansel in zijn vaderland de waarheid Gods te betuigen. Maar hij bleef liever eenzaam en verbannen, dan eigen vleselijke wegen te bewandelen en zijn roeping te verloochenen.

Kohlbrugge was klaar met de afscheiding. Hij zag bij zijn verkondiging het Woord des Heeren zelf door zijn vrienden verworpen worden.

De anderen weigerden echter om het bijzondere zendingsbewustzijn, dat hier en steeds bij Kohlbrugge tevoorschijn treedt, als terecht bestaand te aanvaarden. Brummelkamp vroeg hem in alle ernst, of hij zich voor een oud-testamentisch profeet hield; want dat had hij van velen gehoord. Ook Da Costa en De Clercq klaagden erover, dat Kohlbrugge zich in zijn toespraken met Christus of met een van Zijn apostelen identificeerde.
Ze hebben hem niet begrepen. Omwille van het Woord van God wordt de vrome door de vromen verworpen; want hij moest hun vroomheid voor eigen-gerechtigheid houden, en hun "afscheiding" voor een halve verlossing.

HOOFDSTUK 4.
KOHLBRUGGE'S BRIEFWISSELING EN VRIENDSCHAP.

Romeinen 7 en Mattheüs I.

"Ik wil liever in de stille huiselijke kring blijven, waar de Heere mij met tekenen en wonderen omringd heeft". Dat mocht Kohlbrugge wel schrijven. Want naarmate er zich van hem afwendden, des temeer zochten anderen bij hem onderricht, raad, hulp, kennis, leer en leiding.

Hij had er de tijd voor, om zich aan allen te wijden. Want wat hij ondernam, of wat ondernomen werd, om hem weer aan een geregeld beroep te helpen, dat liep alles op niets uit. Van de kant der regering werden in alle ernst stappen ondernomen, om hem tot professor in de Oosterse talen aan de universiteit te Leiden te benoemen (1844), en de minister van eredienst, Baron van Zuilen van Nijeveld dacht, hem daar tevens een kerkelijke aanstelling te kunnen bezorgen. Maar ook dit plan leed schipbreuk vanwege de tegenstand in de liberale kring. Pogingen, die de minister nog verder ondernam, om Kohlbrugge in de Gereformeerde kerk een plaats te geven, gaf hij ontmoedigd op, toen hem de zwager van Kohlbrugge diens boek "Het lidmaatschap" toezond.

Nog een mogelijkheid, om aan een geregeld beroep te ko-
men, deed zich aan Kohlbrugge voor, toen hem van Engeland uit een leerstoel aangeboden werd. Waarschijnlijk door bemiddeling van de Engelse predikant te Amsterdam Bo s wo rth, kwam tot hem een beroep naar het H omerton college - men kende zijn grote pedagogische gaven. Maar dat beroep heeft Kohlbrugge zelf afgewezen.

Zijn bekwaamheid in talen had Kohlbrugge al vaker ertoe in staat gesteld, om werken van geestverwanten in het Nederlands te vertalen, preken van Strausz, Immanuel Friedrich Sander, Malan, die in het Franssprekende Zwitserland een vrije gemeente stichtte. Nu wijdde hij zich aan eigen werken. Om de valse uitleg van zijn Elberfelder preek 't hoofd te bieden.., die zoveel stof had doen opwaaien, schreef hij "Het zevende hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen in uitvoerige omschrijving", en liet dat werk in Elberfeld (1839) het licht zien, daar hij er aanvankelijk in Nederland geen uitgever voor kon vinden.

Bij de vertaling in het Nederlands (1840) 1) bracht hij in deze studie nog enkele veranderingen aan, n.l. daar, "waar ik het (aldus in een brief van 7 maart 1836) nodig oordeelde, om hen terecht te wijzen, die ergernis veroorzaken over de leer, die tot de godzaligheid dient, en die het ongezonde van hun geloof met mijn preek, die zij niet begrijpen, proberen goed te maken. Ook voegde ik er een woord bij voor hen, die naar een sterkere toepassing verlangden. Mij dunkt, nu zullen velen, die vrienden schenen,wel mijn vijanden worden, en zij die tegen de preek zijn, zullen hun boosheid nog wel bozer tonen, daar de aanvullingen voldoende de gevolgtrekkingen weerspreken, die zij uit hetgeen zij niet begrepen, getrokken hebben". Het Duitse boek heeft verschillende drukken beleefd (1839, 1852, 1855 en 1899).

Al gauw daarna ontstond het eigenaardigste boek, dat Kohlbrugge in het algemeen geschreven heeft, n.l.: "Betrachtung über das erste Kapitel des Evangeliums nach Mattheüs".

Aanleiding ertoe was een opmerking van Da Costa in diens Bijbellezingen over de Evangeliën, welke velen achterdochtig maakte.

Volgens hem zou het recht van Christus op het Zoonschap van David niet van Maria, maar van Jozef afkomstig zijn, in wiens huis, huwelijk en geslacht de Heere door de wonderbare ontvangenis uit de Heilige Geest ingeplant werd.

Een invloedrijk persoon in het Bergse land (Von der Heydt?) richtte toen het verzoek

tot Kohlbrugge, om daarover uit te weiden, en zo begon hij aan de verklaring van Mattheüs 1 in een boek, dat aanvankelijk (1841) als manuscript gedrukt, en aan enkele vrienden meegedeeld werd. (De in 1842 en 1845 door Van H eume n verzorgde Nederlandse uitgave was al gauw uitverkocht).
Het belang van het werk in kwestie, ligt voor Kohlbrugge in de uitbreiding van de hem, door Romeinen 7 : 14 geschonken, kennis. Tussen beide bestaat voor hem een innerlijke samenhang, n.l. dat de wedergeborene "vleselijk" is, én dat het eeuwige Woord, Christus, vlees werd en zo in de wereld kwam, teneinde niet de rechtvaardigen, maar zondaars zalig te maken. Ook in dit geschrift wordt alle eigengerechtigheid van de mens en van de vrome terneergeworpen, en wordt aan God en aan Zijn soevereine genade alleen de eer gegeven.
Voor de wetenschap heeft Kohlbrugge dit boek niet geschreven. Het ging hem hoofdzakelijk niet om het door hem gevoerde bewijs, dat ons in Mattheüs 1 niet de stamboom van Jozef, maar die van Maria voorgesteld wordt. Het feit, dat Christus ons vlees aangenomen heeft, dat Hij uit "Davids lendenen" voortkomt -, dat als troost van de Schrift uiteen te zetten, was vooral zijn bedoeling.

Friedrich Wilhelm Krummacher heeft er door zijn bespreking in de "Palmbladen" veel toe bijgedragen, om dit boekje verdacht te maken. Sindsdien heeft zich de mening gevestigd, alsof Kohlbrugge hier een ernstige ketterij zou verbreiden, en alsof zijn uitleg ertoe leiden zou, dat Jezus' zondeloosheid wordt aangetast. Ofschoon Kohlbrugge met alle ernst die beschuldiging afgewezen heeft en ze als een mis-verstaan van zijn geschrift verklaard heeft (wij zullen daar nog van horen), ontstond nog jaren later, over dat punt in de Nederlandse Gereformeerde kringen een heftige strijd. De "Bazuin", het blad van de Christelijk-Gereformeerde (afgescheiden) kerk, sprak opnieuw van dwaalleer, en wilde wonderlijkerwijs het bewijs uit het in Nederland bijna geheel uitverkochte boek aanvoeren. Een vriend van Kohlbrugge (J.J. Gobius du Sart) heeft nog tijdens Kohlbrugge's leven zijn verdediging op zich genomen en getracht om de weg te banen tot het juiste verstaan van het werk (1860).
Het feit dat Kohlbrugge er overigens een bijzondere waarde aan hechtte, schijnt niet alleen daaruit te blijken, dat hij een pracht-exemplaar van het boek aan de Koning zelf en aan minister Van Zuilen sturen liet, maar ook uit de traditie, dat hij n.l. dit boek vooral ook op zijn sterfbed nam om erin te studeren. Juist daaruit putte hij grote troost.
De pastor zonder parochie.
Hetgeen Kohlbrugge echter in deze overigens rustiger jaren, vooral naar de pen had doen grijpen, was een verbazingwekkende briefwisseling, die hij met alle mogelijke mensen voerde. Ze kreeg zulk een omvang, dat (1842) een lelijk ooggebrek hem overviel en het hem een tijdlang slechts geoorloofd was, om anderhalf uur per dag te werken.
Men mag gerust zeggen, dat hij in deze tijd zonder titel en parochie werkelijk als een "pastor" bezig geweest is, n.l. als een herder voor een zeer uitgebreide gemeente van mensen, die in benauwdheden en moeilijkheden van het innerlijke leven, vooral in noden vanwege de heilige Schrift, van hem bericht en inzicht begeerden. We schuwen het woord en begrip, omdat zich daarmee zo gemakkelijk eigenaardige en niet zelden dwaalzieke gedachten verbinden..., maar kunnen we er daarom helemaal omheen, om hem een zieleleider bij uitstek te noemen?
En dat vermogen berust niet op zielsverwantschap, op sympathie, of gelijke belangen of dergelijke dingen. De meest verschillende mannen en vrouwen, ja zelfs mensen die niets met hem gemeen hadden..., ja hun die zich door hem afgestoten gevoelden, heeft hij gediend en geholpen. Want zijn onderricht was er niet op berekend om de vragers

tot henzelf, en ze tot de innerlijke rust, tot de harmonie en stilte te leiden. Zijn moeiten waren erop gericht om ze met de kennis van de schrift te voeden, ze in haar middelpunt, in haar allerheiligste binnen te leiden, en hun leven onder de macht van Gods Woord te stellen. En steeds bleef hij ook hier de verkondiger van de ene richtende en verlossende boodschap, n.l. dat God de goddeloze rechtvaardigt.
Bovendien mag niemand geloven, dat Kohlbrugge's brieven het koele en nuchtere bezaten van een zakelijke overweging. Integendeel, ze zijn dooraademd en doorgloeid en doordrenkt van sterke gevoelens van het hart, die geboren zijn uit de diepte van een levendige ziel, en gevormd werden door een vaak dichterlijke taal, die naar de hoogte leidt, en meestal uitloopt in woorden en Psalmen van de Schrift. Hun is een wonderlijke nabijheid eigen, een levensnabijheid, een kracht, die, zoals ze toen doel trof, ook ons nog, na een eeuw, bedwingt en bezig houdt.
Want hij was geheel en al aan de overmacht van Gods Woord vervallen. Moet men niet tot de Reformatoren teruggaan, om iemand te vinden, die zo in de inhoud en in de taal van de heilige Schrift leefde? Nee, hij leefde niet in haar, maar de Schrift had zich van hem meester gemaakt, zodat hij slechts door haar en uit haar getuigenis kon geven. De schijnbaar onvruchtbaarste plaatsen en gedeelten uit ver-gelegen streken des Bijbels door een wonderbaarlijke uitleg aanhalen en levendig maken.., dat is hem speciaal gegeven geweest.

Groen van Prinsterer heeft Kohlbrugge verzocht, om de door hem in talloze brieven gegeven verklaringen op bepaalde teksten uit de Heilige Schrift, te verzamelen en in een apart werk uit te geven. Hij beantwoordde die wens en zo ontstond (1845) het boek: "Anleitung zum rechten Verstand der Schrift für Einfültige, die Gottes Wort untersuchten" (dus: Handleiding...voor eenvoudigen, v.d. Hr). Het vond zulk een aftrek, dat het al gauw uitverkocht was, en een vrouw voor een gebruikt exemplaar graag vijftig gulden neertelde. In het Duits is het niet verschenen.
Hier gekomen, behoorden wij de gehele briefwisseling over te leggen, die Kohlbrugge met vrienden, zoals Willem en Steven de Clercq, of met Westendorp en Van Heumen in de rustige Utrechtse jaren gevoerd heeft, en waarbij naast de persoonlijke vragen de problemen van de Schrift diepgaand ter sprake komen.
Juist in de omgang met hen bewijst hij zich de leraar te zijn, aan wiens uiteenzettingen zich ook de tegenstrevenden niet kunnen onttrekken. Dan betoont hij zich inderdaad, zoals zijn schoonzoon, prof. 136 hl, het gezegd heeft, "als een bron in een waterarm land.. Wie bij die bron de zieledorst probeert te lessen, vond zich rijk beloond. De dorstigen bekommeren zich niet om het uitwendige van de bron -, zij putten en zijn tevreden, als ze maar water krijgen. Dat deden dan ook zij, die gedurende de tijd van zijn volledige isolatie, in Nederland zijn meest vertrouwde vrienden waren. Zij putten, het opwellen van het water was hun voldoende, de vorm was bijzaak".
Bij die brieven wordt de lezer nog een andere, weinig gewaardeerde kant van Kohlbrugge duidelijk: n.l. de manier, waarop de vriend zich aan de vriend geeft. Dat een zo totaal anders geaarde natuur als de fijnzinnige Willem de Clercq niet alleen niet van Kohlbrugge kon loskomen, maar ondanks innerlijk tegenstreven steeds sterker zich aan hem verbonden gevoelde, totdat daaruit tenslotte een tot in de laatste diepten der vreze voor God gefundeerd "met elkander" groeide.., waarbij Kohlbrugge weliswaar de leiding behield.., dat herinnert weer helemaal aan de manier, waarop Calvijn, fijn en toch tegelijk sterk, zonder enige sentimentele bijmenging, vriendschap wist te oefenen.
Het heeft de vereenzaamde hevig getroffen, toen hij deze edele tijdgenoot door de dood verloor. Hij las de overlijdensbrief, zonder te begrijpen, waar het om ging; zo

ontsteld was hij. "Enige ogenblikken later kwam ik weer tot mijzelf, of beter tot u, en een zachte weemoed, een gemis, een gevoel van beroofd-zijn en een sterk gevoel, dat het Woord tot in eeuwigheid blijft.., hielden mij die dag overeind. Ik vermeng mijn tranen met de uwe, ik ween met ti allen bij het gemis van hem, die mij zo dierbaar was.. Daarin vind ik rust, dat ik in mijn brieven aan hem hem niets onthouden heb, en dat troostte mij enigszins, dat zijn hart zich onder Gods Waarheid gebogen en verdeemoedigd heeft... Al kan ik u dan al niet Willem de Clercq teruggeven, toch heb ik u veel te vertellen van de algenoegzame God en Heiland van onze ziel, van Wie uw broeder het heil verwachtte en op Wiens barmhartigheid hij hoopte".

De vriend.

Wij moeten in gebreke blijven, het beeld van de diepgaande vriendschap tussen Kohlbrugge en de hem sinds jaren bekende Nederlanders breder te beschrijven. Alleen aan zijn vertrouwdheid met de vrienden uit Duitsland, die hem in de rechtse tijd geschonken werden, mogen nog enkele gedachten gewijd worden.

Onder degenen die in Elberfeld tot de familie Von der Heydt behoorden viel Carl von der Heydt het minste op. Terwijl August, de oudste, later het ambt van minister bekleedde, en Daniel met publieke ambten overladen werd, bewoog het leven van de jongere broer zich in eenvoudiger banen. Toch heeft hij zich buitengewoon veel met de heilige Schrift beziggehouden, en een vrucht van zijn vlijtige studiën is zijn niet ongeroemd gebleven vertaling van het Nieuwe Testament; want die betekent voor een niet-theoloog een aanzienlijke prestatie.

Hij vooral (en de privé-leraar van zijn zoon, Lütge) hield met Hermann Friedrich Kohlbrugge contact, toen deze het veld in het Wupperdal had moeten ruimen. Meermalen bezocht hij op zijn zakenreizen naar Engeland, Utrecht, om vaak enkele dagen, vaak zelfs wekenlang in het huis van Kohlbrugge door te brengen, en zich door hem de vragen te laten beantwoorden, welke intussen bij zijn onderzoek bij hem opgekomen waren. "Op 8 september (1840), op Dinsdagavond, kwamen Carl von der Heydt, zijn vrouw en zoon te Utrecht aan in het hotel. Des Woensdagsmorgens al om 10 uur verschenen zij bij Dr. en Mevrouw Kohlbrugge, om er tot zes uur 's avonds te blijven. Toen gingen zij per extra-rijtuig naar Amsterdam. Dr. Kohlbrugge reed een paar uur mee, en zei mevr. Von der Heydt, toen zij hem uitdaagde, kras de waarheid". Er zijn nog tal van brieven, waarin de bankier Kohlbrugge aanspreekt met de woorden: "Mijn lieve broeder".

Toen Kohlbrugge de studie over Romeinen 7 uitgaf, bewees Karl von der Heydt hem daarbij geen geringe diensten. Samen met hem zocht hij in Amsterdam Steven de Clercq, en in Delft en Rotterdam andere vrienden op; met hem maakte hij in het jaar 1838 een reisje op de Rijn. Bij deze intieme omgang groeide de jonge koopman steeds sterker in de bijzondere Schriftuitleg van Kohlbrugge, en werd hij met zijn gedachten innerlijk vertrouwd.

Door middel van Carl von der Heydt kwam nu weer diens neef, Johannes Wichelhaus (zoon van dominee J. Wichelhaus te Bonn, en kleinzoon van Wilhelmine von der Heydt), die toen theologie studeerde, met Kohlbrugge in aanraking. En zo ontstond een vriendschapsverbond, dat ook voor de oudere en leidinggevende man een bron van veel vreugde en verkwikking geworden is.

Helaas ontbrak het Kohlbrugge aan de tijd, om zijn paperassen te ordenen, en zo heeft hij dan - omwille van de vele vertrouwelijke mededelingen - nog op zijn laatste ziekbed bevolen, dat zijn correspondentie vernietigd moest worden, opdat niemand na zijn dood daardoor enig leed zou worden aangedaan. Welk een blik in de verering en

liefde, die Kohlbrugge juist ook van de jongere generatie wedervaren is, zouden wij aan de hand van dit onvervangbare materiaal kunnen werpen!

De in 1819 geboren Johannes Wichelhaus keerde na zijn studie in Bonn en Berlijn, waar vooral Hengstenberg hem beïnvloedde, naar het westen terug, met een na een ernstige ziekte verzwakt lichaam. Zijn oom maakte hem met de preken van de Nederlander bekend, waarin hij voor zichzelf "het getuigenis der zaligmakende waarheid vond. Het werd hem van binnen duidelijk, dat hij niet de theologie van zijn huidige leraars, naast die van Kohlbrugge, kon vasthouden; hij gaf zich helemaal aan de leiding van de laatste over, door wiens spreken het Woord des Heeren zelf tot hem kwam, dat hem in het stof legde, hem overmocht en gezond maakte".
Van de zee, van het strand van Scheveningen, waar hij genezing en nieuwe krachten gezocht had (1843), begaf hij zich naar Utrecht, en had hier de eerste persoonlijke gesprekken met Kohlbrugge.
Van die dag af ontstaat er een buitengewoon levendige briefwisseling tussen beiden. Alle lijdens-"staties" van het aan beproevingen zo rijke leven van Wichelhaus, wiens rijkste werk over Christus' lijden geschreven is, heeft Kohlbrugge niet maar begeleid, maar diepgaand mee doorleefd en doorléden. Alle bizondere gedachten, die hem over de Schrift geworden, stort hij voor Wichelhaus uit, en laat hem diep in de bronnenkamer van zijn Bijbelstudie kijken. In alle lichamelijke en geestelijke noden spreekt hij hem liefdevoller dan een vader aan, en houdt hem vast door zijn gebed.
Het is schitterend om te zien, hoe Kohlbrugge direct de verhouding tussen zichzelf en Wichelhaus op een heel zakelijke grondslag stelt. Om hem te vertellen, wie hij is en zich in zekere zin aan hem voor te stellen, had de student uit Bonn van zichzelf een innerlijk beeld getekend, waarin hij alle ineengestrengelde paden van zijn denken en willen ijverig naspeurde. Maar de man, die steeds meer tot zijn geestelijke vader werd, ging er niet voor het geringste op in. Hij wilde niet de zielkenner spelen. Hij wist, aan welke vergissingen de mens, die bij zichzelf blijft (stil)staan, is blootgesteld, en dus scheurde hij hem uit alle zelfbeschouwingen en -reflecties los. "Wat zullen wij van onszelf zeggen? De mens kan een duivel worden. Wat moeten wij erkennen? De ingewanden van Gods eeuwige barmhartigheid over ons. Welke spiegel moeten wij nemen, om onszelf te beschouwen? De stukgebrokene: Wat is de mens, dat Gij zijner gedenkt?!"

In de vele moeilijkheden die Wichelhaus bij zijn bedoeling, om de academische loopbaan in te slaan, wedervoeren, probeerde de Nederlander hem krachtig te steunen. Moest hij, alvorens hij het licentiaats-examen achter de rug had, in Bonn publiekelijk als predikant optreden en zich daarmee al dadelijk - gegeven zijn, de heersende theologie zo tegengestelde, denkwijze - allerlei vijandigheden op de hals halen? Nee, zei Kohlbrugge, wij behoeven de mensen niet te tonen, wat wij mogen, kunnen, willen of zijn. Die hem kenden, zouden bovendien de waarheid wel uit zijn mond kunnen horen, zelfs als hij in de kamerjapon zat.
In het algemeen: alleen geen zien op mensen. Wat geeft het, als men hem laat zakken en zijn werk geringschat? Wat geeft het, dat men hem tot de promotie toelaat en hem met eer bekroont? Van dat alles moet men zich niets voorstellen, maar alles moet ons echter Gods erbarmen en Gods eeuwige genade betekenen.
Wichelhaus was in Bonn met zijn dissertatie over de kerkgeschiedenis van Eusebius (de studie ligt in het Utrechtse archief!) afgewezen. De teleurstelling was groot voor de jonge theoloog. Toen ging Kohlbrugge vertellen, wat hij zelf geleden, en hoe het ook bij hem eens de schijn had, alsof hij door God verlaten was. Maar "hoe

duizendvoudig nam Hij Zich mijner ter harte, nadat ik de vijanden achter de rug had en het veld vol doden was!" Ook hij had nachtenlang met de Saulswapenrusting het geprobeerd, en kijk, toen gaf God hem een steentje, dat hij nauwelijks gezien had, en de reus viel.
En verandert de wereld niet dagelijks voor onze ogen? Is niet vandaag boven, wat gisteren onder lag?
"Nee, er is hier op de wereld niets duurzaams! Maar het Woord des Heeren blijft tot in eeuwigheid, en wie is er ooit beschaamd of te schande geworden, die Zijn heilige en alleen goede Naam aangeroepen heeft!..
Niets valt te vrezen onder de leiding van Christus. - O, een hoop, levendig door de opstanding van Jezus Christus uit de doden! Hoe overleven wij daarmee de komende en gaande geslachten, die de leugen liefhebben en ongerechtigheid doen, en het geweld indrinken als water. - Geliefde, de genade zij met u in de hoop op het eeuwige leven!"

De zaak in Bonn was daardoor mislukt, omdat Wichelhaus meende, dat hij de voor een licentiaat noodzakelijke eed niet kon afleggen. Want daarin lag immers indirect de erkenning van de rechtmatigheid van de, door de Koning afgedwongen eenheid! Op aanraden van zijn vaderlijke vriend te Utrecht wendde Wichelhaus zich daarom tot de minister Eichhorn zelf, en bracht tegen de handelwijze van de Bonnse faculteit bezwaar in. Toen dat afgewezen werd, ried Kohlbrugge aan tot een rechtstreeks verzoek aan de Koning, waarbij zijn vriend zich de hulp van de aan het Hof invloedrijke oom (Von der Heydt) zou kunnen bedienen. Toen ook dat mis ging, ried hij hem aan, om het in Heidelberg met de promotie te proberen.
Maar altijd weer gaat het hem niet om die raadgevingen op zichzelf, maar om het feit, dat Wichelhaus zich geheel door Gods Woord laat leiden en grijpen. En toen deze langzamerhand door alle tegenslagen zijn weg gevonden heeft tot het geloof, dat ook gelooft, "als men niets in de hand heeft, en als men met alleen een staf de Jordaan zo maar moet instappen", dan jubelt zijn hart. Laat Wichelhaus maar verder onderzoeken in de Schrift! Laat hem ook in Elberfeld bij de geliefde familieleden zijn tijd niet met praten doorbrengen, maar veel Hebreeuws bestuderen, en de Septuagint (de Griekse vertaling van het Oude Testament) bestuderen! Want "de hand des vlijtigen maakt rijk".
Zo volgt Kohlbrugge in deze jaren de lotgevallen van zijn vriend bij alle "staties", overlegt met hem, of het beter is, om naar Heidelberg óf naar Halle te gaan, troost en versterkt hem, zorgt voor hem met het goud, dat hij zelf bij zijn graven in het Woord van God vinden mag, en verheugt zich met hem, toen de boekdrukker de eis, om de drukproeven van een uitvoerige uitlegging van de Lijdensgeschiedenis te vernietigen, niet nagekomen was, en het werk van Wichelhaus bewaard heeft, dat hun beiden aanvankelijk niet helemaal bevallen was, maar dat daarna zoveel vrienden won.

Wij zullen de briefwisseling van deze twee nog vaker tegenkomen. Kostelijk is het, hoe zich hier bij Kohlbrugge de tedere genegenheid met de, door diepe ervaring gedragen, hem eigenaardige autoriteit verbindt. Kostelijk, hoe zich hier een hart ontsluit voor het diepste en tot in de dood onschokbare vertrouwen. Kostelijk, hoe hier een zeldzame mannenvriendschap gesloten wordt, waarvan de laatste grondslag en het op alle gevallen toegepaste parool luidde: Nil timendum Christo duce! (Als Christus onze Leidsman is, wat is er dan te vrezen? Niets!)

VII. DE KERK BINNENTREDENDE - VÓÓR DE UITTREDING.

Gods "bronnetje".
De vereenzaamde diende er velen. Een grote gemeente luisterde naar hem. En er was niets dan alleen Gods Woord. Het valt op, hoe Kohlbrugge in zijn vele brieven met mededelingen over zijn persoonlijk leven sober is, en slechts heel terloops iets daarover meedeelt. Het was zijn taak, om de rijkdom van de Schrift te ontsluiten. Dat kenmerkt zijn werkzaamheid in deze stille Utrechtse jaren, dat stempelt al zijn brieven, dat geeft hem lofzangen zonder einde!
's Avonds stond ik op de preekstoel; toen kwamen mij de woorden voor: Gods bronnetje heeft water genoeg, waarover ik toen gepreekt, en met name naar voren gebracht heb, mij aan het Duitse verkleinwoord "bronnetje" houdend, dat ons de nood wel als zeer groot kan toeschijnen, maar dat Gods zaligheid als een bronnetje is, ja zelfs, al ware er niet eens een handvol water in, om onze vurige dorst te lessen. Wij moeten er ons echter slechts heen begeven, dan ondervinden we wel, dat er meer water in is, dan in alle stromen der hel en der wereld, en dat dit bronnetje onuitputtelijk is, met genoeg, genoeg water, om onze algehele dorst naar het heil Gods te lessen".

HOOFDSTUK 1. IN GODESBERG. "WAARTOE HET OUDE TESTAMENT?"

Kohlbrugge's mooiste tijd.
"Gods soevereiniteit wordt niet erkend, en wanneer dat niet gebeurt, dan denkt men immers steeds, dat God telkens weer voor hem klaar moet staan, want Hij is immers genadig, en de mens heeft toch ook nog iets te vertellen en moet mee regeren. Dan komt dus steeds de eigenliefde naar voren, en men wil God, hemel en aarde dan daaraan onderwerpen; maar het breekt in tweeën. God is in de hemel, en wij zijn stof; laten wij Hem dankzeggen". Zo schrijft Kohlbrugge aan Johannes Wichelhaus.
Het mee-regeren willen had Kohlbrugge bij het mislukken van zijn ondernemingen in Nederland en in Duitsland, grondig moeten afleren. Nu kwamen er echter opnieuw dagen, die hem duidelijk te verstaan gaven om, zo te zeggen, zijn plannen met die van God te vermengen (letterl.: zijn "kaarten" onder die van God te mengen; wel een erg gewaagde beeldspraak van de auteur), en de dingen naar zijn eigen wil te vormen. Maar ook nu weer kwam het als vroeger, uit, en zoals het steeds uitkomen zal: "God is in de hemel en wij zijn stof".
De beslissende verandering, welke in het jaar 1846 in het leven van Hermann Friedrich Kohlbrugge intrad, is weliswaar aan geen eigenwillig aandringen van zijn kant toe te schrijven. Zijn weg moest naar Elberfeld leiden. Maar hij wilde niet. De pogingen die ondernomen werden, om hem daarheen te lokken, leden lange tijd schipbreuk wegens zijn volhardende tegenstand: "Driemaal reisde ik de Rijn op, maar - naar Elberfeld kon men mij niet brengen. Ik zeide: Dat doe ik niet, ik wil niet naar Elberfeld, daar heb ik zelf al te veel geleden. Er zijn daar wel enkele oprechten, maar daarnaast veel onrein volk, ik kom daar niet meer. Ik blijf in Utrecht".
Nu had echter zijn gezondheid de laatste tijd dermate geleden, dat men voor zijn leven moest vrezen. Datzelfde gold zijn vrouw. Hoe moest het de betrokkenen niet met grote zorg vervullen, toen ook zij, onder veel pijn in de borst, bloed op ging geven, ook al hield zij overigens haar opgewekte stemming? Ze verdroeg amper nog enige spijs. Gelukkig kon Kohlbrugge haar met sterke wijn steeds weer voor minstens

enkele dagen op de been helpen. "En, zo schreef hij aan een vriend, laat ik het voor U niet verzwijgen, ook daarin hoort mij steeds Degene, die mijn verlegenheid ziet".
De doktoren rieden dus dringend ontspanning en een badkuur te Godesberg aan de Rijn, aan. Daarbij voegden zich nog andere omstandigheden, welke hem en de zijnen naar een algehele verandering van de huidige levenswijze deden verlangen. De beide zoons, die Kohlbrugge tot nog toe zelf onderwezen had, moesten bij de genomen beroepskeuze Utrecht verlaten, en daardoor werd het grote huis een te zware financiële last. Door een inval van een naburig huis uit, overstroomde bovendien plotseling ongedierte het oude huis, en nam alle gezelligheid weg. Dat heeft Kohlbrugge vermoedelijk bedoeld, toen hij eens over een bespottelijke reden sprak, die hem uit Utrecht verdreven heeft. Tenslotte.., misschien bestond er toch nog hoop, dat hij een aanstelling in Duitsland zou kunnen vinden, waardoor hem de toegang tot de kansel hier of daar geëffend werd? Hoe dat ook zij, genoeg! Hij begon met zijn vrouw en de tienjarige Anna opnieuw een reis naar Godesberg, dat hij al van enkele vroegere Rijnreisjes (1838 en 1841) had leren kennen en waarderen.
Wel gebeurde dat niet met een luchtig gemoed. Want Kohlbrugge en zijn vrouw hebben zich slechts smartelijk van hun land losgemaakt, en ondanks alle vriendelijke ervaringen in Duitsland, toch steeds zich als vreemdeling aan gene zijde van de grens gevoeld. Heimwee knaagde steeds aan hun ziel. Wat zou vooral mevrouw Kohlbrugge ervoor gegeven hebben, als haar man - al was het maar in een zeer klein vissersplaatsje aan zee! - gelegenheid gegeven was, om als predikant te werken. "Ik bad, ik smeekte, ik worstelde om een klein vissersdorp, en het behaagde de Heere om niet naar mij te luisteren.. Dus verliet ik het vaderland, volgde met een verwonde ziel blind, en diep in het hart klonk het: De Heere heeft mij niet verhoord.." (december 1845).
Allereerst in Nijmegen, en daarna aan de beneden-Rijn werd de tocht onderbroken. Mevrouw Ursuline zocht hier de plaatsen op, waar zij haar jeugdtijd doorgebracht had, toen haar ouders voor Napoleon hadden moeten vluchten.
"Te Emmerich bleven wij een hele dag, namen een wagen, nadat wij eerst in de vroege morgen de markt, de kerk en het stadsparkje bekeken hadden, en reden naar de Reckenburcht, waar mijn vrouw op school gegaan is. Daar woont nu nog de Graaf Van Hoogstraten, die met een Gravin V. Borcke, een nicht van mijn vrouw, getrouwd is. Welk een tedere ontvangst mochten we daar genieten! Hoe was het ons te moede, om daar te verkeren, waar mijn vrouw school gegaan heeft. Vandaar gingen wij te voet over de weg, waarlangs mijn vrouw dagelijks als kind gegaan is, door de akkers en weiden, het dorp en de boomgaarden naar het thans in verval geraakte slot Offenberg. Alles, ja alles kende mijn vrouw nog goed terug. Niets bleef onbezichtigd, niets lieten we na te bezoeken. Want hier had zij met haar ouders een groot deel van haar jeugd doorgebracht. Mijn vrouw was als een kind, en toen de boerin haar appelen ("Striplinge") aanbood, had U eens moeten zien, hoe zij daarin de appels herkende, die haar vader nog geplant had.

Uit Offenberg reden we naar Rees, waar ook nog een gravin van Borcke woont, en vandaar ging het naar het slot Hueth, van de graaf van Borcke, waar mijn vrouw eveneens met haar ouders lang gewoond had. Het slot was nog helemaal in de oude stijl. De jonge graaf, de oude gravin en haar dochters namen ons op in hun kring, en toen was het, alsof mijn vrouw ze pas gisteren verlaten had. Dat was voor mijn vrouw en mij een dag, die onvergetelijk blijven zal, - een complete idylle verwerkelijkt!"
In Düsseldorf werden de heerlijke slotgebouwen met de oeroude boomreuzen en met het fraaie gezicht op de brede rivier bezocht, en de vreugde werd vooral groot, toen de

door allen beminde Carl von der H eyd t uit Elberfeld de familie Kohlbrugge ontmoette. Per schip ging het nu de Rijn op, en op een blijde morgen verrees voor hen, al heel vroeg, de Keulse dom.
Men bemerkt het aan Kohlbrugge's brieven, hoe hij op deze tocht van alle druk mocht opademen en van de nieuwe levenswijze genoot. Het verging hem als een gevangene, die op de eerste dag der vrijheid de armen tegen de zon mag uitstrekken. Een gelukkig-makende bevrijding naar lichaam en ziel kwam over hem. Met een vreugde, welke door alles verrast wordt dat het oog opmerkt, begroette hij de daken van Bonn, vol zonneschittering, het plotseling oprijzende Zevengebergte, de spiegelgladde Rijn met een vóór hen wegzeilend schip. Hij riep zijn vrouw op het dek, om met haar van het uitzicht te genieten, en de tranen sprongen haar in de ogen, toen de schoonheid van het landschap haar trof.
Weer wachtten in Bonn goede vrienden. Mevr. Daniel von der Heydt, met koopman Frowein uit Elberfeld, vergezelde de familie Kohlbrugge naar Godesberg, en bezorgde ze onderdak in een ruim hotel, dat midden in een tuin lag; welk hotel, volgens een nog bestaande afbeelding, aan de voet van de Godesburcht lag, en drie verdiepingen, met telkens 13 ramen op een rij telde. Het onderdak was zo gekozen, dat men van het heerlijkste uitzicht genoot. Uit de slaapkamer keek men op Oberkassel, Dollendorf en Rtingsdorf; in de woonkamer breidde zich voor het raam naar het zuiden het hele heerlijke dal uit, K6nigswinter met de Drachenfels, de Roderberg, de Mossendorfer Hoogte en de verder gelegen bergketen. En elke morgen de zonsopgang boven de bergen en bossen. Al behoorde het personeel ook tot de R.-K. kerk, toch hadden zij voor de behoeften van hun gasten een zeer groot begrip.
Een ongedwongen leven begon nu, een leven, waarbij alle drie zich zienderogen begonnen te ontspannen. Al was dan de tijd des jaars al gevorderd, toch was de hitte geweken en konden de mooiste wandeltochten ondernomen worden. Bijna dagelijks werden de bergen beklommen, of nieuwe idyllische voetpaden ontdekt. Rolandseck, Petersberg, de Olijfberg, klooster Heisterbach, Rodderberg, Ltinschberg - al die punten werden bezocht, "steeds zonder gids, en terwijl wij ons om niets bekommeren en alles meemaken, hebben wij de mooiste natuurtaferelen, die verder niemand vindt".
In de vroegte stond Kohlbrugge bij de bron, die gunstige uitwerkingen heeft. Ook Antje, die aan een verzwakte gezondheid leed, nam in kracht en grootte zichtbaar toe. Vol vreugde zag de vader, hoe goed ze reeds de Duitse taal meester werd. Bovendien kwamen van de beide zoons - Gerrit studeerde economie, en Jakob bezocht de militaire academie
de beste berichten binnen.
"Waarvoor het Oude Testament?"
Zo kwam ook langzamerhand de kracht en lust om te werken terug.

De kring welke zich om Kohlbrugge verzamelde, werd steeds groter. Niet alleen Elberfelders zochten hem in Godesberg op. Graag verbleef bij hem een jonge koopman, Gustaaf Langen uit Keulen, die om zijn standpunt tegenover de "unie" de studie in de godgeleerdheid opgegeven had, om in de zaak van zijn vader (een suikerfabrikant) te treden. Met de handelsreiziger Wilhelm Greef (van geboorte uit Elberfeld), een neef van Wichelhaus, kwam hij bij Kohlbrugge, en merkte "dat hij een man Gods is". Op wandeltochten verklaarde Kohlbrugge hun moeilijke Schriftplaatsen. De Von der Heydts, die in het naburige hotel Blinzler logeerden, lieten hun kinderen naar hem toe gaan, om elke morgen door hem in de Catechismus onderwezen te worden. Des avonds kwam Kohlbrugge dan in hun logies, en onderhield zich dan met de volwassenen in de grote zaal over moeilijke geloofsvra-

gen. Vaak groeide het aantal van Kohlbrugge's bezoekers tot twintig personen.
Uit die uren rijpten nieuwe vruchten, zoals de "Beschouwingen over Psalm 50", en een Catechismus voor zijn vrienden, als leiddraad voor het eigen onderricht. Zonder onderbreking zorgde Kohlbrugge er ook voor, dat zijn mensen in Nederland antwoord op hun vragen kregen, en verzekerde hen van zijn trouwe gedenken. Voor alles begon hij aan een werk, dat tot de gewichtigste en beste van zijn leven behoort.
"Waartoe het Oude Testament?" (In het Duits: "Wozu das Alte Testament?"). Leiddraad tot de juiste waardering van de boeken van Mozes en de Profeten. (Zo luidde de ondertitel). Een uitgeschreven prijsvraag van een geleerd genootschap (het Teylers genootschap) in Nederland over een soortgelijk vraagstuk, bracht er Kohlbrugge's vrienden toe, om hem om deze verhandeling te verzoeken. Voor hem lag de diepere grond in de hem ten deel gevallen kennis inzake de onverbrekelijke samenhang tussen de beide Testamenten, en dat het één niet zonder het andere begrepen kon worden. Ontstond daaruit niet de onzekerheid van de theologische stelsels, die in zijn dagen het één na het ander, op grootse wijze opgebouwd werden? Hingen ze niet vaak daarom zo in de lucht, bij de eerste windvlaag al een buit van de vergankelijkheid? Moesten zij niet vol louter twijfel voor Christus staan, zonder de akelige leemten, welke die twijfel had doen ontstaan, te kunnen vullen.., moesten zij zelfs niet de Heere der heerlijkheid al weer spoedig "p Gabbatha" hebben, die luchtigjes over het getuigenis van de Evangelisten en Profeten heensprongen? En die verachting van de Apostelen - was die niet opnieuw 'n vrucht van de lichtvaardige methode, waarmee de godgeleerden ondanks alle beklemtoning van hun orthodoxie.., de geschriften van Mozes en de Profeten plachten te behandelen?
Kohlbrugge kent slechts de éne mogelijkheid: óf men buigt zich voor de autoriteit van hetgeen Mozes en de profeten verkondigden - en dan zal voor ons de betrouwbaarheid en waarheid van het Nieuwe Testament onomstotelijk vaststaan!
óf men laat het Oude Verbond varen - en dan verdwijnt alles.
Men denke toch aan de lieden in Berea! Wat was het toch voor een Bijbel, waarin zij onderzochten, "of alle die dingen alzo waren"? Zij bezaten als "Bijbel" niets anders dan het Oude Testament, en in die Bijbel hebben zij hetzelfde Evangelie gevonden, dat hun door de Apostel verkondigd was. "Theologie en kritiek hadden ze werkelijk niet bestudeerd, maar zij hadden zoveel verstand en inzicht, om n.l. de overeenstemming van de gehele inhoud van hun Bijbel mét het Evangelie van de Apostelen inzake Christus te erkennen. Evenals iemand die een goudader gevonden heeft en nu des te ijveriger verder graaft, hebben zij door hetgeen zij in hun Bijbel gevonden hadden, zich tot des te ijveriger onderzoek laten aanzetten"
"Wat hebben echter de lieden te Berea gevonden? Ja, daar gaat het nu net om, en zal iemand niet een Jood of Turk, maar een christen zijn, dan zal hij, als zijn kritiek onbevangen is en zich eerlijk wil laten leiden, tot de gevolgtrekking komen, dat zolang hij met zijn wetenschappelijke godgeleerdheid en kritiek bij deze Bereeërs ten achter staat, en hij dus het geheel van het zgn. "Oude Testament" niet als het Woord van Christus kan aanvaarden..., hij zijn wetenschap eraan zal moeten geven, teneinde niet door de wetenschappelijke ongevormde Bereeërs beschaamd te worden in het gericht. Want de christelijke theologen beoefenen hun wetenschap toch niet op grond van de koran of Talmoed, maar althans op grond van het "Nieuwe Testament"; van dat Testament vormt het boek van de Apostelgeschiedenis een aanzienlijk deel, en in dat boek ("De Handelingen der heilige Apostelen", v.d. Hr) wordt het in de Bereeërs geprezen, dat zij ijverig in het "Oude Testa ment" gelezen hebben, om in de waarheden bevestigd te worden, welke zij van de Apostelen gehoord hadden".

Kan het dan voor iemand, die werkelijk een christen zijn wil, nog twijfelachtig zijn, dat de leer des Heeren en Zijner getuigen, of het zgn. Nieuwe Testament, helemaal in het "Oude" gevonden moet worden? Moet hij niet alle vooroordelen tegenover het "Oude Testament" die thans algemeen gebruikelijk zijn, als een discipel van Christus niet-betamend, opgeven, evenals het vooroordeel, waarnaar er helemaal geen Evangelie voor ons is, dan hetgeen waarnaar slechts hier en daar er in de blijde boodschap gevonden moet worden?
Zelfs in onze dagen heeft men gemeend, dat Kohlbrugge overdrijft. Men denkt, hem te moeten waarschuwen, om in Mozes en de Profeten "meer te willen zien, wat tot ons heil dient en naar Christus wijst, dan Jezus Zelf en Zijn tijd(?) over 't algemeen in hen gezien hebben". Ja, men denkt zich het recht te mogen aanmatigen, om Kohlbrugge hier en daar tot bezinning te roepen en hem vooral voor gewaagde allegorisering der tekst te waarschuwen. Dat kan men doen. Maar men zal het nooit gemakkelijk hebben, om zich aan de scherpe en in de zaak liggende konklusies van Kohlbrugge te onttrekken. En men zal moeten toegeven, dat mét dit werk tal van andere werken, deels kritische, deels apologetische boeken over het Oude Testament, volkomen overbodig worden, omdat Kohlbrugge het als Woord van God leert opvatten. Als men het betreuren wil, dat Kohlbrugge het tweede deel, waarin hij de vraag "Hoe heeft men het Oude Testament te verstaan?" wilde behandelen, heeft laten vervallen, dan is daarop te antwoorden: Wie zijn preken en de brieven aan zijn vrienden kent, die weet wel, dat hij die vraag zeer rijkelijk door verklaring van bijna alle boeken van het Oude Testament beantwoord heeft.

De tocht in het wild.

Kohlbrugge heeft de dagen in Godesberg de "rustigste, gelukkigste en volmaaktste" tijd van zijn tot dan geleide leven genoemd (1845), en als wij denken aan het mooie uiterlijke raam van zijn arbeid en onderzoek en dan aan de voortreffelijke vruchten, die hier rijpten, dan kan men dat goed verstaan.
En toch bleef hem één verlangen onvervuld: Moest hij als een soort privé-geleerde zijn hele leven doorbrengen? Moesten dan de kansels van de kerk in zijn vaderland altijd en immer voor hem gesloten blijven? Zou er voor hem nooit een mogelijkheid zijn, om als een tot het predikambt verordende het Evangelie te verkondigen, dat in zijn diepte voor hem nieuw ontsloten was en tot welks getuigenis hij zich geroepen en gezonden wist?
Maar hoe moest dat dan? Overal klonk het: een onmogelijk mens! In de Hersteld-Evangelisch Lutherse kerk een oproermaker wegens het door hem gepredikte Evangelie van Jezus Christus. Juist daarom van de poorten van de Gereformeerde kerk in Nederland weggejaagd. Om geen andere reden overhoop geraakt met de "opwekking". Om hetgeen hij preekte uit de levende kerk van het Wupperdal verbannen. Juist daarom ook van alle vriendschap verstoken. Waar was er voor hem nog een plaatsje op aarde, voor hem als verkondiger van dit Evangelie?
Lange tijd leefde hij schijnbaar maar wat "in het wilde weg", zonder plannen te hebben, "zoals het in mijn leven altijd geweest is". Wel wisten - Kohlbrugge hoorde ervan! - de mensen meer dan hijzelf. Zij spraken erover, dat hij wel gauw naar Nederland zou terugkeren, of naar Elberfeld zou gaan. En het laat zich verstaan, dat de leden van de familie Von der Heydt steeds weer het plan op 't tapijt brachten, en op wandeltochten met hun vriend overwogen hebben, of niet een vernieuwde vestiging te Elberfeld in aanmerking kon komen. Maar nog in november (1845) schreef Kohlbrugge: "God plaatst mij voor heden in Godesberg. Dat is zeker, dat ik niemand uwer voor Hem vergeet, en dat ik hier ook niet zonder werk ben. Verontrust u

daarover dus niet. Naomi wordt weer Naomi, ook al komt Mara ertussen. Elimelech betekent: God is Koning. Machlon wil zeggen: alles verwelkt en vergaat als een blad. Chiljon betekent: alles komt aan op de voleinding. En Ruth wil zeggen: eenmaal wordt het gezien".

Wat Kohlbrugge niet onberoerd liet, was de gedachte, die men hem steeds weer voorlegde: Zal het niet mogelijk zijn, om de oude Gereformeerde gemeente in Elberfeld weer in haar vroegere belijdenisstand terug te brengen, en haar de kerkelijke zelfstandigheid in leer en eredienst terug te geven? Zal zich dat doel, dat werkelijk alle moeite waard is! niet juist met behulp van Kohlbrugge's aanwezigheid laten verwerkelijken? Wel blijft het ons volkomen onduidelijk, in welke meer be- paalde vorm de gebroeders Von der Heydt zulke plannen ontwikkelden en in hoeverre zij geloofden, voor hun realisering de persoon van hun vriend te kunnen gebruiken. Maar in elk geval gevoelde deze bij zulke voorstellingen zijn tegeristand allengs meer verdwijnen. Tenslotte gaf hij aan het aandingen toe. In een jongste samenkomst van de vrienden in maart (1846) werd een definitief besluit genomen: Elberfeld Kohlbrugge was helemaal de geschovene. Hij kon en hij wilde niet weten, wat er van komen zou, en liet zijn verweer slechts breken door de woorden van zijn vrouw: "Alles op het spel gezet, beste Ko, alles op het spel gezet, als er maar zielen gered worden!"

Een korte oriëntatiereis naar het Wupperdal vormde cie eerste schrede op de nieuwe weg. Het verdere had in Nederland plaats. Het hem toebehorende huis in Utrecht werd te huur, of tot een goede koop aangeboden. Eind april (18416) verliet Kohlbrugge de stad, om nu nog een reeks afscheidsbezoeken in Amsterdam en op andere plaatsen af te leggen, waar de hem trouw gebleven vrienden woonden. Het scheiden viel hem niet gemakkelijk, en hij trachtte zichzelf met de gedachte te sterken, dat zijn werkzaamheid in Duitsland haar terugwerking op de kerkelijke verhoudingen in Nederland hebben, en hem de weg naar de kansel in zijn vaderland banen zou. 00)k nu nog bleven de dingen voor hem onbeslist, toen hij op 4 juni met de postkoets, met naast zich vrouw en dochtertje, via Kleef naar Elberfeld vertrok.

Allereerst nam hij (op 6 juni) zijn intrek ten huize van Daniel von der Heydt, en hier was het, dat hem in zekere zin het beroep naar een kleine, verweesde gemeente gebracht werd. Eén-en-twintig leden van de Gereformeerde kerk te Elberfeld lieten aldus van zich horen:

"Sinds in het jaar 1835 de koninklijke kerkorde en daarmee de koninklijke Pruisische lands-agende in deze provincie ingevoerd was - nadat tevergeefs tegen zulke, godsdienstoefeningen eri leer vervalsende, vernieuwing geprotesteerd was -, hebben verschillende leden van de Gereformeerde gemeente van 't deelnemen aan de publieke godsdienstoefening, de sacramenten, de catechisatie, evenals aan de leiding van gemeentelijke aangelegenheden moeten afzien.

Al die jaren dus, "zonder altaar, zonder lijfrok, zonder heiligdom", hebben zij in hun isolement ondervonden, dat het Woord des Heeren, waarop zij gesteund hadden, toen zij weigerden om mede de weg van Biléam te volgen..., het Woord van de He ere Heere is, van Hem, Die de hemel en aarde geschapen heeft. Ongezocht kwamen des Zondags verschillenden bijeen, om met elkaar uit de Heilige Schrift te lezen, welke Schrift ook hier gebleken is in staat te zijn, om door het geloof te onderrichten tot de zaligheid, namelijk door het geloof in Christus Jezus. Het getal van gelijkgezinden groeide, en onder het groepje bevonden zich gehele gezinnen, vrouwen en kinderen. Voor laatstgenoemden werd het gemis van de Doop en het onderricht in het Woord als smartelijk gevoeld; het verlangen van de overheid, om de kinderen aan het onderwijs van de predikanten toe te vertrouwen, werd echter beslist afgewezen, omdat men hen

niet als trouwe dienaren van Christus erkende.
Onder die omstandigheden kwam dhr. Dr. Kohlbrugge, die door zijn geschriften en door persoonlijke betrekking in de innigste verbinding met de ondergetekenden stond, in de herfst van het vorige jaar naar Godesberg, waar zich op de Zondagen een kring van mannen, vrouwen en kinderen om hem placht te verzamelen, teneinde Gods Woord te horen. De al lang gevoelde behoefte van een verzamelpunt, en vooral van het onderricht der kinderen, kwam nu des te dringender aan de dag. De schroom om tegenover de huidige gemeente een andere gemeente te plaatsen, moest tenslotte wijken voor de ernstige overweging van hetgeen niet slechts voor de kinderen, maar voor allen nodig is, en zo kwam het, dat dhr. Dr. Kohlbrugge verzocht en gesmeekt werd, om zijn verblijfplaats naar Elberfeld te verplaatsen, om in ons midden zich te wijden aan "het gebed en de dienst des Woords".
Verworpen en nogmaals verworpen in zijn vaderland, erkende dhr. Dr. Kohlbrugge in deze uitnodiging en in de omstandigheden waaronder die plaatshad, de goede en welgevallige wil van God, en beloofde bereidwillig tot ons te komen, het Evangelie van God inzake Zijn Zoon Jezus Christus onder ons te verkondigen en de kinderen van onze mensen te onderrichten in de leer van Christus. Die belofte dankbaar aanvaardend en met vreugde vervuld (vanwege het feit), dat het de Heilige Geest goedgedacht heeft, om in hun midden een opziener (bisschop) aan te stellen, die de weg van God zuiver leert, wiens verstaan van de verborgenheid des Evangelies door tal zijner geschriften voldoende bekend is, en van wie allen erkennen, dat hij "een profeet des Heeren" is, achten de ondergetekenden hunnerzijds het een dure plicht, om het bevel des Heeren na te komen, waarnaar zij die het geestelijke zaaien, het tijdelijke oogsten moeten. Zij verzekeren daarom hun herder en leraar, Dr. H. F. Kohlbrugge een behoorlijk inkomen, en verplichten zich daartoe, zowel tot bestrijding van de uitgaven welke een uitbreiding van de Zondagse samenkomsten zouden kunnen noodzaken, als tot de op hun naam gestelde jaarlijkse bijdrage, en wel voorlopig voor de duur van 12 jaar. De mede-ondertekenaars Daniel en Karl von der Heydt zullen deze bijdragen innen, en verbinden zich er persoonlijk toe, dat aan dhr Dr. Kohlbrugge elk kwartaal een voor zijn onbezorgd bestaan noodzakelijke som uitbetaald wordt...
Elberfeld, op de dag van Pinksteren 1846".

Wanneer Kohlbrugge later over die dagen sprak, dan gebeurde het steeds zo, dat hij zijn eigenlijke niet-willen met nadruk onderstreepte. Niet maar ongaarne, neen, zonder innerlijke bijval heeft hij zich naar het oosten op weg begeven. Maar hij kon zich niet tegen de hogere Hand Die hier leidde, verzetten. "Ik wilde niet naar Elberfeld komen, want ik wilde geen speciale gemeente hebben. Toen heeft God mij echter door een belachelijke zaak uit Utrecht verdreven. Ik ging tegen mijn zin naar Elberfeld. Toen ik in Diisseldorf was, verzocht iemand mij, dat ik Pruisisch onderofficier zou worden, anders zouden de politieagenten mij over de grens zetten. Maar ik antwoordde: Laat ze maar komen, het zal mij verheugen. - Het feit, dát ik ga, is Gods weg, en als het Gods weg is, dan brengt een heel regiment mij niet weg" (Kohlbrugge wil zeggen: Noch koningen noch politieagenten kunnen God in de weg staan om Zijn doel te volbrengen).

HOOFDSTUK 2.
VERNIEUWDE VESTIGING TE ELBERFELD.
DE STRIJD VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTE.

De "stille" week 1835 in Elberfeld.

"In Elberfeld aangekomen, heb ik een droevige toestand gezien. Let erop, jonge mensen! Jullie ouders kwamen niet meer ter kerk, want de agende, ook al was het maar de kleine, was ingevoerd. Velen werkten zelfs op Zondag, en omdat er daar geen prediking des Woords van God was, was er toen ook strijd. De één had dit eigenaardige inzicht, de ander weer dat. Het was vreselijk".

Zo sprak Kohlbrugge bij het zilveren jubileum van zijn gemeente. Volgens deze zijn woorden heeft zich het kerkelijke leven in Elberfeld bij zijn komst, in een toestand van volkomen ontbinding bevonden. Hoe stond het er toen naar waarheid in het Wupperdal voor?

"U hebt met een geprikkeld heerschap te maken!" - met die zinspeling op de koning van Pruisen, wie alles aan de algemene invoering van zijn eenheid en van zijn agende gelegen was, maakten zijn instrumenten allen bang, die nog meenden zich uit belijdenis- en gewetensgronden te moeten verzetten. Het mag werkelijk niet ontkend worden, dat zwaarder dan de overtuiging, dat 's konings bevelen inzake de liturgie in strijd waren met de belijdenis - en die overtuiging hadden er slechts weinigen! -, de gehechtheid aan de oude, eenvoudige en gewone vorm der godsdienstoefening van belang was. Maar het was stellig onverstandig te denken, dat piëteit en trouw door dwang te breken waren; en dat werd gepoogd.

In de ene hand suikerbrood, in de andere hand de zweep, zo kwam de vroegere voorzitter van de Rijnse presbyteriaal-synodaal-ingerichte kerk, de huidige koninklijke commissaris en opper-konsistoriaalraad Rosz, van Berlijn in het westen terug. De koning belooft vernieuwing en bevestiging van de oude kerkorde -, een ieder dacht daarbij aan de inrichting van de, van alle bevoogding vrije, kerk , maar eist een algemene invoering van althans de kleine liturgie.

Het moment van verrassing werd van boven af benut. Terwijl alles zeer verlangend uitzag naar het nieuwe ontwerp van de kerkelijke orde, bereikte het consistorie enkele dagen voor Pasen het bevel, dat op de eerste Paasdag 1835 uniform in alle kerken de godsdienstoefening gehouden moest worden naar de voorgeschreven liturgie. Nooit, zo staat het in de protokollen drie- of viermaal geschreven..., nooit heeft, sedert de dagen der Contra-Reformatie, de oude Gereformeerde gemeente te Elberfeld zo'n 'stille week' beleefd als deze keer. De vergaderingen van de kerkenraad volgden elkaar op, en de ene opwinding volgde op de andere. Aanvankelijk was men vast besloten, zich niet uit het zadel te laten lichten. Maar verlammend werkte echter reeds van tevoren op de beraadslagingen de afloop van de provinciale synode van 1830, waar eensgezind, in tegenwoordigheid van de afgevaardigden van de Elberfelder synode, tot aanneming van de kleine liturgie besloten was.

De 'groot-inkwisiteur'.

In deze opwindende dagen, toen menigeen het hoofd verloor en zelfs mensen, die overigens moedig waren, zich moedeloos betoonden..., heeft de jonge koopman Daniël von der Heydt, Kohlbrugge's vriend, zich uit alle macht tegen de stroom gekeerd, welke alles, wat de gemeente nog aan kerkelijk zelfbestuur overgebleven was, dreigde weg te nemen. Hij heeft met zijn klare en onbevreesde houding weliswaar niet het bestaan, maar wel de eer van de oude Gereformeerde gemeente gered.

Op één van de opgewonden zittingen stond hij op, na een redevoering van zijn broer Carl, om het volgende te verklaren:
"Midden onder de vredige uitoefening van een godsdienstoefening, waarvan het zegenrijke bestaan ons tot dicht bij de Reformatorische tijd terugvoert, van een godsdienstoefening, waarvan de - met de geest van het Protestantisme in volledige overeenstemming staande -- verheven eenvoud van onze Gereformeerde gemeente ten allen tijde even eerwaardig als dierbaar was..., dringt zich aan de benauwde Gereformeerde kerk in dit land gewelddadig een eredienst op, voor welks wezen en gevolgen zij in bange verwachting sinds bijna tweemaal tien jaren verschrikt. Tevergeefs echter zijn onze verklaringen en protesten geweest, vergeefs de afkeer van onze gemeente, vergeefs onze wensen, om dat te mogen behouden, wat wij hebben.., om het onaangetast en onbekommerd zo aan onze kinderen na te laten, als wij het van onze, ten dele al in God ontslapen, vaderen overnamen - onze tegenstand is vergeefs.
In onze geliefde bergen, wier bezit na de gelukkige overwinning over de vreemde despoten en toen voor het eerst sedert de Reformatie, van R.-K. macht op Pruisens protestantse kroon overging, maar waar de oude Jiilich-Bergische kerkorde sinds derdehalve eeuw volgens recht en verdrag bestaat.., moet van heden af - zo luidt het koninklijke bevel! - opgeheven zijn, wat bestaat, en niet in overeenstemming is met de nieuwe kerkorde, die van staatswege opgelegd wordt.
Dierbare collegae! Laat u ons in deze hoogst gewichtige zaak een onderzoek van die gevoelens niet onderdrukken, welke zich van ons, bij het bericht van het koninklijk besluit, aanvankelijk meester maakten!
Was het niet het aandringen van ontzetting, dat opeens het nauwelijks geloofde, de ganse samenhang van de noodlottige boodschap te weten begeert: hoe onze godsdienstoefening ontheiligd (zo noem ik het, als het slaan van kruisen, crucifix en kaarsen ons - ofschoon ze voorlopig vrijgelaten zijn - op
de achtergrond wachten -), hoe ons recht met voeten getreden, de Protestantse kerk van haar zout beroofd moet worden?
Zo staan wij dus nu voor een afgrond, waarvan de huiveringwekkende diepte mij vol ontzetting vervult! Ik zie voorbij aan de kust vol bloemen, aan de verleidelijke bloesems aan de helling, en ik ben plechtig verplicht, in mijn innerlijk ertoe verplicht, als één van de vertegenwoordigers van onze gemeente, na te gaan, waar thans de voet staat, en in welke afgrond wij zullen neerstorten. Ook al wordt ons thans onze belijdenisnaam niet ontroofd, ook al behoeft onze godsdienstoefening (welke absoluut niet, als vroeger, zal blijven bestaan, maar - omdat zulks de landheer behaagt - omgevormd moet worden) nog gedurende een geruime tijd - zoveel wordt toegegeven! - niet direct aan alle wetsbepalingen aangepast te worden.., toch ligt de toekomst niet ver, dat onze belijdenis- naam (die reeds nu al noch wet noch agende uitspreken mag, en die zij ambtelijk al niet meer dulden mag) - en wat met dat alles bedoeld wordt: waar het belijdende karakter van onze Gereformeerde belijdenis grafwaarts gedragen moet worden, - waar die predikant van onze gemeente het getrouwst zijn zal, die de van hem gevergde en de door hem ingewilligde verplichting trouw, de agende het volgzaamst gebruiken en het allerminst de oud-eerwaardige gebruiken van de Gereformeerde kerk dezer landen eren en opvolgen zal.
Op dit punt rust de taak op ons, om elke stap die wij doen, goed te overwegen. Verdraagt zich de kerkorde en de landsagende, naar hun inhoud en de bevelende vorm van de invoering..., met de leerbegrippen en met de vrijheden van onze Gereformeerde kerk? Dat is de vraag, die, naar ik hoop, door verlichte mannen duidelijk beantwoord zal worden. Blijkt het, dat de bevelende vorm van de invoering onze rechten schendt, dat de inhoud het leerbegrip van onze christelijk-Gereformeerde kerk door vreemde

toevoegselen verontreinigt en verwart, dan mag ons de moed niet ontbreken, om kerkorde en landsagende te verwerpen, en onze juiste bezwaren voor de troon uit te spreken, en ik zou, wanneer het ons als trouwe onderdanen van Zijne Kon. Majesteit geoorloofd was, allereerbiedigst aan de trappen van de troon te verschijnen.., nu tegelijk op de afvaardiging van een deputatie uit ons midden naar Zijne Majesteit willen aandringen, welke de gemeentevertegenwoordiging na voorafgaand onderzoek door een eigen, tot dat doel te benoemen commissie en na rijp, zorgvuldig beraad zulke instrukties mee te delen zou hebben, die geschikt zouden zijn, om onmiddellijk tegenover Zijne Koninklijke Majesteit enerzijds de afwijzing van de kerkorde en landsagende te rechtvaardigen, en anderzijds de voorstellen van de streek-synode van 1829 eerbiedig te herhalen.
Geachte collegae! bij de gedachte aan onze, in God rustende voorvaderen, bij alle herinneringen die deze eerwaardige muren bij u opwekken, bij uw liefde voor de kerk en voor uw kinderen, moet ge de stap afmeten, welke van ons verwacht wordt; en huivert Gij daarvoor terug, en blijft Gij dan met mannelijke moed op het recht van onze Gereformeerde kerk staan, welker eeuwige Koning u Zijn almachtige bescherming toegezegd heeft".
Een oprecht en oriënterend woord. Het drong echter niet door -, een omstandigheid waarin vooral de oorzaak van het latere, terughoudende gedrag van Daniël von der Heydt en zijn vrienden gezien moet worden.
In de grotere gemeentevertegenwoordiging heerste weliswaar nog op 14 april de oppositie tegen inmenging van de wil des konings in de interne zaken der kerk. Daarvan wilde men niets weten. Men zou de koning slechts in zoverre tegemoet mogen komen, dat men het oude 'gezalfde morgengebed' (de zgn. 'open schuld') weer gaat invoeren, en er zo nu en dan de geloofsbelijdenis aan toevoegt. Slechts heel weinigen, zij het ook belangrijke mannen, ontrieden dit en hielden zich afzijdig: Platzhoff, Meckel, Von Carnap, E. de Weerth en August von der Heydt. De broers van laatstgenoemde, Daniël en Carl, kregen mét twee predikanten, de opdracht van de vertegenwoordiging, om de nieuwe kerkorde, die nu ook bekend werd, nader te onderzoeken.
Nu verscheen echter de grootinquisiteur, zoals Friedrich Wilhelm Krummacher hem noemde. Voorzitter Rosz, die ook naar het oordeel van zijn verdedigers een kerkelijke figuur was zonder het zo nodige ruggengraat tegenover de staatkundige instanties.., begon te dreigen. De liturgie moest op 1ste Paasdag ingevoerd worden. Daar was hij verantwoordelijk voor. Men moge zich in Elberfeld geen onaangenaamheden op de hals halen. Daarom verzoekt hij zeer ernstig, om toe te geven. Hij verzoekt dat als een oud vriend van de gemeente.
Men wilde al weten, of Rosz ook voor geen maatregelen van geweld zou terugdeinzen, teneinde de gemeente tot onderwerping aan de wil des konings te dwingen, het optreden van welke gemeente voor tal van andere Bergische gemeenten doorslaggevend moest zijn. Een kritische stemming maakte zich van een steeds grotere kring meester. Grote beroering wekte vooral het bericht, dat de oudste van de predikanten, Gottfried Daniël Krummacher, het presbyterium aangeboden had zijn ambt neer te leggen en om ontslag verzocht had. Met moeite bracht men hem van een stap terug, die toen misschien reeds het teken tot een diepe tweespalt in de gemeente zou gegeven hebben.
Onderhandelingen namen een aanvang. Enkele voorname leden van het presbyterium lieten zich bij Rosz aandienen, en zich door hem allerlei garanties geven, helaas slechts mondelinge. Naast de kleine liturgie zou van de gemeente verder echt niets gevergd worden. Het presbyterium zou het ambt van opzicht onverkort worden

gegarandeerd , men schijnt dat in een betekenis te hebben opgevat, waarbij de wens de vader der gedachte was: alsof de gemeente het oude, vrije recht van kerkelijk zelfbestuur bevestigd kreeg.
Onder de indruk van deze, in de lucht zwevende verwachtingen, en gegeven de openlijke bedreigingen van Rosz, dat de predikanten de gevolgen van een tegen-actie zouden moeten bezuren (dat wilde zeggen: afzetting van de pastores bij weigering om de liturgie te lezen).., heeft het presbyterium van Elberfeld op Zaterdag voor Pasen, bij ontstentenis van de predikanten, het noodlottige besluit genomen, om de landsagende te aanvaarden, inzover die met de belijdenisgeschriften der kerk en met de laatste provinciale synode en de tot dusver gebruikte formulieren overeenstemt. "De Heere echter", zo besluit aangrijpend een proces-verbaal over deze dag.., "de Heere echter, Die dood geweest is en nu leeft, moge Zijn kerk ook verder in Zijn almachtige bescherming nemen en Zich in deze zaak over ons erbarmen, opdat de gemeente door deze aangelegenheid niet langer beangstigd of haar leden gedwongen worden, om niet maar met liturgische voorbeden, maar - zoals tot nu toe gebruikelijk - uit innerlijke drang des harten voor het welzijn van koning en vaderland te bidden.
De vlag gaat naar beneden.
Nu gaf ook de gemeentevertegenwoordiging toe. "Om de koning tegemoet te komen", d.w.z. echter, om alle kwade gevolgen van een belijdenisgetrouwe houding te ontlopen, en "tegen alle welwillendheid in", d.w.z. evenwel: met een zeer slecht geweten, werd onder besluit van een protest tegen alle consequenties.., de kleine liturgie in de godsdienstoefening voor de Eerste Paasdag toegelaten.
Had Kohlbrugge nu, gelet op deze verloochening van de belijdenis, en gegeven het terugwijken van de geestelijke leiding op een punt, waar zij standvastig hadden moeten blijven, zoals eenmaal de vaderen onder het kruis, op wie men zich zo vaak beriep.., - had Kohlbrugge wel helemaal ongelijk, toen hij a.h.w. van een zelf-oplossing der gemeente sprak, welke hij in Elberfeld aangetroffen had?

Het mag niet verzwegen worden: Ook Gottfried Daniel Krummacher, alsook zijn neef, hebben gebogen. Wel heeft de grijsaard, mét Daniel en Carl von der Heydt en enkele anderen, laten notuleren, dat zij liever bij het eerste besluit van de gemeentevertegenwoordiging gebleven waren, n.l. dat zij slechts toe zouden geven met 't oog op de bedreigde, gewelddadige maatregelen. Maar daarmee was slechts een lapje op de wonde gelegd, om het bloed te stillen, maar geen slag geleverd om de verwonding af te weren.
De oudste onder de predikanten gebruikte dan ook op het feest van Christus' opstanding, in de Gereformeerde kerk te Elberfeld, de kleine liturgie. Een gebroken man stond er op de kansel, een man, die, twee jaar voor zijn dood, bij een verzwakte gezond heid,niet meer de kracht gevonden heeft,om tot het laatste toe tegenstand te bieden. Met hem daalde de vlag van de oude Gereformeerde belijdeniskerk naar beneden.

Nu brak er een bittere lijdensweg voor de gemeente aan.
De oppositie, welke in het toegeven aan de wil des konings, de ondergang zag van de kerkelijke vrijheid..., begon steeds meer toe te nemen. Bij de al spoedig daarop plaatsvindende kringsynode kwam een krijgshaftig voorstel binnen: In de laatste twintig jaar werd de kerk trapsgewijze van haar meest eigenlijke rechten beroofd. Van de nieuwe kerkorde echter hadden wij de bevestiging van de oude Synodale rechten verwacht, maar nu zien wij ons zeer teleurgesteld. Al moet het ons ter harte gaan, om met de staat tot een draaglijke verhouding te komen, - de leer en inrichting der kerk

moet daarbij ongeschonden blijven! Uit het aannemen van de aan beide confessies gemeenschappelijke nieuwe kerkorde mag niet op de één of andere manier een aansluiting bij de zgn. "Evangelische landskerk" afgeleid worden (!!). Wij verklaren veeleer, dat wij in tegenstelling tot de koninklijke, Pruisische staatskerk, die een geheel andere inrichting, naam, leer, godsdienstoefening en praktische bedoeling heeft.., tot de niet verenigde, naar Gods Woord Gereformeerde kerk behoren en willen blijven behoren. De andere gemeenten uit de kerkkring van de Gereformeerde belijdenis worden uitgenodigd om zich bij deze onze verklaring en onze voorstellen aan te sluiten.
De ondertekenaars van dit stuk, dat bij aanvaarding onoverzienbare gevolgen moest opleveren en een latere "Nederlands-Gereformeerde kerk" totaal overbodig gemaakt zou hebben.., waren Gottfried Daniel Krummacher, Daniel von der Heydt, Carl von der Heydt, Adolf von Carnap, Wewer, en Stuttberg.
Deze mannen zijn het dan ook geweest, die zich ernstig verzetten tegen een nieuwe verkiezing van de gemeentevertegenwoordiging, volgens de principes van de nieuwe kerkorde. Daarbij raakten zij in scherpe tegenstelling met het presbyte-
rium, dat in de nieuwe vorming van de gemeentecorporatie geen enkel bezwaar wilde vinden. Ook dacht het zich volgens de verordeningen van de provinciale synode te Neuwied te moeten gedragen. Alleen meende het het voorbehoud te mogen maken, dat de nieuwe verkiezingen geen aansluiting der gemeente bij de Evangelische landskerk betekenden. Het kwam tot onverkwikkelijke twisten, waaraan vooral Friedrich Wilhelm Krummacher, en de ouderlingen Müller en Daniel von der Heydt deelnamen. De beide eersten trokken zich echter al gauw uit de oppositie terug. Alleen Daniel von der Heydt hield vol.

De onmondigmaking der gemeente.
De nieuwe leiders van de Elberfelder kerk werd thans de ellendige ervaring niet bespaard, dat dijkdoorbraak op een kleine plaats volstaat, om het ganse, achter de ver uitgestrekte dam, liggende land aan de vloed prijs te geven. Ze had gedacht, door haar belijdenisstandpunt te beklemtonen, om de verdere gevolgen van de nieuwe kerkorde voor het gemeenteleven heen te komen. Maar nu volgde de ene bittere teleurstelling op de andere. Overal zag zij haar handen gebonden. Van de vroegere kerkelijke vrijheid was zo goed als niets meer over.
Tot schrik van het presbyterium maakte de overheid bezwaren, toen op grond van de traditionele statuten een nieuwe predikant beroepen moest worden. Met de diepst mogelijke bezorgdheid gaf het nu toe, hoe gevaarlijk en diep de nieuwe bepalingen inzake het ambt van de generaal-superintendent, in de zelfstandige beslissingen van de gemeente en haar predikanten ingrepen. Ontstemd merkte het op, hoe de provinciale synode (hoe was dat anders te verwachten?) al maar sterker meeging in de door de staatskerkelijke overheden geliefde banen. De onverbloemde onwil in de gemeente tegen de haar opgedrongen liturgie benauwde de ouderlingen steeds heviger, en Friedrich Wilhelm Krummacher kon geen gemakkelijke dagen hebben.
Nu het al te laat was, werkte men zich tot talrijke verzoeken aan de minister en de koning op, van wie men zich niet indenken kon, dat hij de oud-Gereformeerde gemeente zo totaal van zich stiet. Was het dan niet geheel en al onmogelijk, dat de nieuw gekozen dominee Ball zich aan de, door de regering verlangde, beëdiging als een staatsdienaar zou onderwerpen? Behelsde die van hem gevergde eed niet de erkenning van de koning, als de opperste bisschop der kerk? Onmogelijk achtten allen ook de nieuwe eisen inzake de agende. Waarom moest op eenmaal de liturgie van de Avondmaalstafel, en niet van de kansel voorgelezen worden? Heeft het presbyterium

niet het recht, om de godsdienstoefening in haar gang te regelen en te verdedigen? Was er al niet genoeg verontrusting in de gemeente op Pasen 1835? Moet ze nu opnieuw in verwarring gebracht worden? En waarom verdenkt men de predikanten van ongehoorzaamheid tegenover de overheid? Wil men met geweld de reeds bestaande afscheiding (!) nog versterken?
Buiten de overheden om wendde de gemeente zich tot de koning. Weliswaar ziende op het protocol van de laatste jaren, met weinig hoop; en toch werd met alle ernst gepoogd, om de "jura liturgica" (het recht, om de dingen van de godsdienstoefening zelfstandig te mogen regelen) voor de kerkenraad te redden. Tevergeefs! Op de werkelijk aangrijpende, smekende, bezwerende, door liefde tot de landsheer gedragen, van zorg voor de gemeente vervulde en met gebed eindigende brieven kwam niets terug dan een ijzige, schoolmeesterachtige terechtwijzing van de koning, en een bevel om te gehoorzamen. Zo'n antwoord had men niet verwacht. De tegenstand van Daniel von der Heyd t was ten volle gerechtvaardigd.
Op 19 januari 1840 las candidaat(!) Muller in de godsdienstoefening voor de eerste maal, van de lessenaar af, de liturgie voor in de nieuw geëiste vorm. En voor de eerste maal sinds eeuwen, werd de godsdienstoefening gevoelig verstoord. Een jonge man begon op de candidaat toe te lopen en hem toe te roepen: "Ik verbied u in Gods Naam, dit zwijnenbloed de gemeente voor te houden". De hospitaalmeester sprong erop af. De jonge man verklaarde, uit ijver voor de zuiverheid van de eredienst door de Heere Zelf tot zijn bezwaar geroepen te zijn.

"Het was verschrikkelijk".., zei Kohlbrugge met het oog op deze gebeurtenissen, en een gedenkschrift van het presbyterium uit het jaar 1849 bevestigt tenvolle de juistheid van dit oordeel. In bitter-klagende tonen over de lijdensweg, welke de gemeente bespaard had kunnen blijven.., wordt over de verwarring van de gewetens gesproken, over de met natuurlijke noodwendigheid ontstaande scheuring, over de ban, welke zich op het gemeenteleven legde.
Friedrich Wilhelm Krummacher heeft in zijn autobiografie met welsprekende woorden de gapende scheur aangeduid:
"Met de zuivere onbevangen vreugde, waarmee men tot nu toe het klokgelui kerkwaarts volgde, was het voorlopig gedaan. In plaats van het Woord van God kwam nu als middelpunt, waarom in gezelschappen het onderlinge gesprek liep, de "agende". Tussen de toegeeflijk-gezinden en de mensen van "alles of niets" (lettert.: "Totaler") en extremen ontstonden onheelbare scheuren, en tenslotte kwam het zover, dat een niet onbelangrijk deel van de laatsten, en onder hen personen, wier verlies smartelijk te beklagen was, zich van de gemeente losmaakte en zich tot een zelfstandig kerkje (lettert.: "Ecclesiola"), dat thans nog bestaat, konstitueerde. Inderdaad was het eenheidsstreven van het toenmalige kerkbestuur niet verstandig. Welk een dringende behoefte ook het nieuwe ritueel voor de Oostelijke provincies zijn mocht, de Rijnse kerk - die zo goed ingericht was, met haar geloofsleven en de van de voorvaderen geërfde rituële schatten - kon dat missen.
Later is het ook als een vergissing ingezien, dat er met de gemeentelijke en confessionele eigenaardigheden van de verschillende kerkdistricten in het land onvoldoende gerekend werd.. Hoeveel storing, verwarring en geestesverdoving had men de gemeente kunnen besparen, als men van tevoren voldoende ingezien had om haar vriendelijk toe te roepen: "Het behaagt de Heilige Geest en ons, u geen lasten op te leggen".
De jaren na de dood van de oude koning brachten in zoverre verlichting, toen er door de staat de gemeente geen lasten meer opgelegd werden.., aangezien Eichhorn zich

verwaardigd had om de rechtstoestand der gemeente als van een Gereformeerde te erkennen. Maar nu begon het synodale beginsel zelf, waarvoor de Gereformeerde gemeente zo vurig gestreden had.., zich noodlottig uit te werken. Want het werd door de Rijns-Westfaalse kerkorde van het jaar 1835 zo gevormd en "staatskerkelijk" bestempeld, dat het voor de vrije, alleen volgens Gods Woord volbrachte bezigheid van de kerkenraden geen ruimte meer overliet. Steeds meer gold het, zich tegen de onGereformeerde, door de provinciale synode gedane, eisen te verweren. Steeds minder toonde deze zich genegen, om door een herziening van de kerkorde de rechten, zowel van de Lutherse als van de Gereformeerde kerk, te handhaven. Was de tijd gekomen om zich uit het synodale verband los te maken? De Gereformeerde gemeente zag zich in elk geval in haar strijd voor de kerk, door de "kerk" zelf verlaten.
Er scheen nu echt een toestand ingetreden te zijn, dat de kerkenraad de bedoelingen en tendensen van de groep rondom Daniel von der Heydt niet meer bestrijden, maar erkennen en zelfs opvolgen moest. Wanneer mi aan de gemeente een man gegeven werd, die met de innerlijke geestkracht van de oude Krummacher, Gaza's poorten uit de scharnieren kon heffen, had haar dan misschien niet de vrijheid teruggegeven kunnen worden? Hij kwam werkelijk. Maar boven de Elberfelder gemeente stond een "Te laat". Voor haar is een echt kerkelijke reorganisatie niet meer mogelijk geweest.
De dingen zouden misschien naar onze gedachte anders hebben kunnen verlopen, dan geschied is, n.l. als Hermann Friedrich Kohlbrugge zich door de gemeente zelf, of door haar rechtmatige geestelijke vertegenwoordiging, het presbyterium, tot de gemeenschappelijke strijd voor de belijdenis- toestand der kerk had laten beroepen of door haar geroepen was.
Hij kwam echter onder andere omstandigheden in Elberfeld. De groep energieke mannen legde beslag op hem, aan welke mannen de ontwikkeling van de kerkelijke verhoudingen volledig gelijk gegeven heeft, maar die zich intussen op de weg van onvruchtbare, zij het ook begrijpelijke oppositie, ja van de toenemende afscheiding begeven hadden. Zij heeft Kohlbrugge's handelen bepaald. Zij heeft hem daardoor in haar richting gedrongen. Zo is de dienst van Kohlbrugge voor de kerk der belijdenis en van de naar Gods Woord gevormde organisatie slechts een halve geworden en gebleven.

Het vlagje der oprechten.
Hebben nu evenwel degenen, die zich in hun verzet tegen de kerkorde rondom Daniel von der Heydt verzamelden, bewust de afscheiding bedreven? Aanvankelijk stellig niet. Veeleer verklaarden zij, de eigenlijke, de aan de belijdenis trouwe gemeente te zijn. En wie kon hun daarin ongelijk geven? Bleven zij niet met hun protest in de banen, waaraan ook het presbyterium zich tot dusver gebonden had gevoeld? Lag er soms niet bij de laatste kringsynode (20 mei 1835) een verklaring van de vertegenwoordigers van de Gereformeerde corporaties, tegen de nieuwe kerkorde in haar geheel? Moest zich de gemeente, als zij zichzelf als een naar Gods Woord Gereformeerde kerk ernstig nam.., niet tegen een inrichting verzetten, welke met episcopale tendensen en staatskerkelijke elementen vermengd was? Bevonden zich niet de mannen rondom Daniel von der Heydt in de eigenlijke Gereformeerde gemeente, als zij beweerden, dat "deze koninklijke verordening in de vorm van haar publicatie de vrijheden van de Protestantse kerk in deze landen kwetst en opheft, naar haar inhoud op veelvoudige wijze, vooral echter door de invoering van de koninklijke Pruisische agende (= ritueel) de godsdienstoefening en de leer van onze, naar Gods Woord Gereformeerde, kerk verandert en vervalst?"
Zo protesteerden zij tegen de, op grond van de nieuwe kerkorde, geschiede, nieuwe

verkiezingen, verklaarden die - ondanks alle waarschuwingen van de superintendent Heuser - vóor ongeldig, en behielden zich alle bevoegdheden voor, welke hun als gemeentevertegenwoordigers en gemeenteleden toekwamen, voor zover die door de ondernomen invoering der nieuwe kerkorde aangetast of in gevaar gebracht werden. In een verzoekschrift van 5 december 1835 riepen zij plechtig God voor zich als Getuige aan:
"Dat het hun in deze zaak niet om de eigen mening gaat, maar om de eer van hun enige Koning en Bisschop (= Opziener), Jezus Christus, zeer te prijzen tot in eeuwigheid! zowel als om het welzijn der gemeente. Ze worden bij hun optreden consequent slechts door die overtuiging geleid, welke zij sinds de verschijning van de nieuwe kerkorde en ritueel voortdurend uitgesproken hebben, en welke vroeger ook het presbyterium toegedaan was; - een op Gods waarheid gefundeerde overtuiging, welke helaas! het presbyterium heeft gemeend te moeten loslaten. Zij eisen met alle ernst, dat het presbyterium zal bedenken, hoe het deze gewaagde en gevaarlijke stap, waarvan de droevige gevolgen voor de gemeente niet te overzien zijn.., voor Christus' rechterstoel zal kunnen verantwoorden, Die met het licht van Zijn aangezicht het verborgene openbaar en de gedachten des harten bekend maken zal.
Er volledig en levendig van overtuigd, in hun protest tegen deze onwettige verkiezing de Heere te gehoorzamen, zijn zij naar Zijn belofte (Spr. 1:33) zéker en vrezen voor geen ongeluk. Zij zijn niet bevreesd, omdat God hun Vertrouwen en Kracht is.
"Ja, de HEERE zit, Koning in eeuwigheid. De HEERE zal Zijn volk sterkte geven; de HEERE zal Zijn volk zegenen met vrede" (Ps. 29 : 10v.). "De HEERE is hun lieder Sterkte, en Hij is de Sterkheid der verlossingen Zijns gezalfden. Verlos Uw volk en zegen Uw erve, en weid hen, en verhef hen in eeuwigheid" (Ps. 28 : 8v.). Amen!"
Het waren 27 mannen, die zich niet aan de afval der gemeente van haar fundament schuldig wilden maken; mannen, die men later weer in de gemeente van Kohlbrugge ontmoet. Men zal hun het getuigenis niet kunnen onthouden, dat zij in het beslissende uur een signaal gegeven hebben.
Want het was niet iets gerings, wat op het spel stond. Hebben zich ook mannen, die tot de Lutherse kerk behoorden en tot oordelen bevoegd waren, zoals generaal Leopold von Gerlach..., niet buitengewoon pessimistisch over de aan de orde zijnde zaken geuit? Schreef hij niet aan zijn broer (1837): "Met de Gereformeerden leven de regeringen in openbare twist; zij houden ze voor erger dan de Rooms-Katholieken, omdat zij op oude en nieuwe vrijheden zich beroemen"? Brak soms niet ook de wrevel van de kroonprins zo nu en dan los over het feit, dat de Gereformeerde kerken aan de Rijn "met de kantsjoe" (= korte zweep, v.d.Hr) "geregeerd" werden? Werd er zelfs niet een wet ontworpen, waarnaar de predikanten tot staatsdienaars gemaakt zouden worden?

De nieuwe vaandeldrager.
Bij hen, die de oude vaan trachtten hoog te houden, stond overigens ook de eerwaardige Krummacher met heel zijn sympathie.
De oude was niet milder geworden. Toen alles vergeefs bleef en, in strijd met alle tradities, de paragrafen van de nieuwe kerkorde toegepast werden, werd hij zo boos, dat hij enige sarcastische uitingen over deze gebeurtenissen op de preekstoel niet kon onderdrukken. De nadere inhoud ervan weten we niet, maar toch schenen die de kerkelijke overheid zo belastend, dat weer eens een onderzoek naar de, door de een of andere aanklager zwartgemaakte, predikant begonnen werd. Een doktersattest, dat Krummachers spraakorganen verlamd waren, behoedde de totaal niets vermoedende man voor een nieuwe vernedering (1836). Ook de superintendent probeerde hem te

beschermen en zijn opmerkingen op rekening van zijn originaliteit te schrijven: "Wat hij te zeggen heeft, zegt hij steeds op een pikante manier". Wel gaf men het in Düsseldorf niet op, en nog na verloop van een jaar liet de president Von Bodelschwing het vermoedelijke vergrijp onderzoeken. Er kon hem toen echter slechts geantwoord worden, dat de predikant in Wiesbaden verkeerde, om zijn gezondheid terug te krijgen.
In een beslissende tijd werd Gottfried Daniel Krummacher afgezet (1837).
En nu stond het vaantje van de oprechten daar, zonder de raad en leiding van deze diep-beproefde en rijk-ervaren man. Des te groter gewicht kreeg het woord van Daniel von der Heydt.
Ongetwijfeld behoort hij tot de belangrijkste mannen, welke het Wupperdal in de 19e eeuw voortgebracht heeft. Zeer beschaafd en slagvaardig, streng monarchistisch gezind en begiftigd met een verre blik, welke er hem niet slechts toe in staat stelde om in het stadsleven een beslissende rol te spelen (armenzorg), maar ook in de grote staatkundige aangelegenheden een rijp oordeel te vellen.., is hij de kroonprins en koning Friedrich Wilhelm IV zeer nabijgetreden, en heeft hem veel mogen zeggen, wat aan anderen niet geoorloofd was. Beide mannen verbond een oprechte vriendschap tot de dood van de ongelukkige monarch.
Naast een hoge, ontwikkelde begaafdheid was aan Daniel von der Heydt een energieke wil geschonken, welke, wanneer ze eenmaal op gang gebracht was, voor geen enkele moeilijkheid terugschrok en niet zelden tot eigenzinnigheid kondenseerde. Als een echte Elberfelder patriciër toonde hij zich van het wezen en de betekenis van de Bergische eigen aard diep doordrongen, en hij hield ervan en had er slag van, om zijn mening met zulk een nadruk te doen gelden, dat tegenspraak al gauw verstomde; een echte autocraat! (= alleenheerser, v.d. Hr). Niemand kon hem daarbij een, diep in het hart gefundeerde, vroomheid ontzeggen, welke geen enkele sentimentaliteit kende en zich met de Schrift voedde; niet voor niets had hij zijn kerkelijk onderricht bij Gottfried Daniel Krummacher genoten.

Na verre reizen, die hem tot op Sicilië brachten en waarop hij als koopman gevormd werd, werd hij deelnemer aan de bank van zijn vader, en zelfstandig koopman. Hij liet zich het mooie huis in de Koningsstraat bouwen, tegenover de huidige r.-k. Laurentiuskerk.., dat midden in een goed onderhouden, zich tot aan de Wupper uitstrekkende tuin lag, en met beelden uit Italië rijk versierd was. Daar ontving hij zijn niet zelden vorstelijke gasten. Van zijn vrouw, Berta Wiilfing, met wie hij sinds 1827 getrouwd was en die naast de gedrongen gestalte van haar man, als een verheven verschijning stond.., wordt verteld, dat "zij de stofdoek kon wegleggen, om een koning te ontvangen". Zes kinderen werden uit hun huwelijk geboren; de oudste, Berta, trouwde later met baron Von Diergardt uit Moisbroich bij Schlebusch.
Alleen zij heeft nog in de oude Gereformeerde kerk, bij ds. Friedrich Wilhelm Krummacher haar geloofsbelijdenis afgelegd. Dat gebeurde al onder nadrukkelijke afwijzing van de leiding der gemeente, van de kant van de vader, en onder protest tegen de bestaande kerkorde. Reeds had Daniel von der Heydt alle betrekkingen met de kerkenraad hoe langer hoe meer afgebroken en nam hij steeds minder, aanvankelijk nog "over uiterlijke knechting heenziende", aan het Heilige Avondmaal deel. De vervreemding tussen hem en de door hem warm beminde gemeente, werd steeds dieper en vèrstrekkender. Hij en zijn vrienden leefden helemaal voor zichzelf.
Reeds meende het consistorie in Koblenz van een in Elberfeld "onder aanvoering van een candidaat voor het predikambt" staande separatie te moeten spreken, en maande het de ondergeschikt gemaakte rechtbank aan, om "over het ontstaan, de richting, de

eigenaardige leerstellingen en de samenkomsten van de separatisten, evenals over hun leiders, zo spoedig mogelijk verslag uit te brengen" (augustus 1843).
Daarop kon ds. Kohl, de toenmalige voorzitter van de Gereformeerde gemeente, weliswaar slechts antwoorden, dat het consistorie het te donker inzag, dat vooral van een geestelijke leiding bij de afscheiding geen sprake kon zijn; dat men alleen ervan wist, dat een vroegere student in de theologie, die thans koopman is, zich bij de weerspannigen aangesloten heeft. Ook wist men niets af van speciale leerstellingen, fanatieke verschijnselen en van "samenkomsten". Kohl spande zich in,om de bestaande kloof als een onschuldige zaak voor te stellen, die misschien toch nog door zielzorgerlijke middelen uit de weg geruimd zou kunnen worden.
De laatste gelegenheid wordt verzuimd.
En zou het niet opnieuw tot een gemeenschappelijk front hebben kunnen komen? Waarom toonden Daniel von der Heydt en zijn vrienden zo weinig lust om een eerste stap tot verzoening te ondernemen? Merkten zij dan niet, hoezeer de predikanten en ouderlingen zich inspanden, om door de talloze protesten bij het consistorie en de regering, bij het ministerie en bij de koning, het Nessuskleed (= onheilbrengend geschenk, v.d. Hr) kwijt te raken, dat de gemeente als met brandwonden bedekte? Was nu dan niet na de dood van de eigenzinnige Friedrich Wilhelm III het geschikte moment aangebroken, dat de ontstane kloof weer gedicht werd? Had dan niet al gauw het presbyterium de liturgie zachtjes onder de tafel laten vallen, en zich de belijdenistoestand met alle daaruit voortvloeiende rechten, nieuw laten bevestigen?
Maar Von der Heydt en zijn vrienden konden, na alles wat achter hen lag, niet meer aan de laatste ernst van de vernieuwde toezeggingen van de kant van de overheden geloven. Hun was het immers ook om de volledige losmaking van de gemeente uit het verband met de Verenigde Staatskerk te doen, alsook uit de boeien, welke haar de vrije uitoefening van haar belijdenis onmogelijk maakten.
Dus kwam het niet tot een verzoening. Men overwege bovendien nog, hoe hard niet alleen de zaken, maar vooral ook de personen elkaar in de ruimte stoten. Hoe zwaar zal het voor zulke zelfbewuste mannen geweest zijn, zoals zij hier op kerkelijk terrein tegenover elkaar stonden.., om van zich uit toe te geven, en hoe gemakkelijk was het, om het één of andere punt tot een "casus Eidei" tot een geloofs- en gewetenszaak) te maken. Men bedenke ook, hoeveel jaren de tot 1835 toonaangevende, machtige koopman zich aan de kant ge- d rukt zag, en hoe dat van invloed op zijn denken en zinnen !noest zijn.

Aan de kant van de officiële kerk heeft men echter, hoe onbegrijpelijk het moge zijn, voor de werkelijke bedoeling van de oppositie praktisch geen begrip opgebracht. Men zag in hun optreden alleen maar eigenwilligheid en persoonlijke gekwetstheid, en men sprak vooral veel over de heerszuchtigheid van een Daniel von der Heydt, die zijn "aan-de-dijk-gezet-worden" niet heeft kunnen overwinnen, en zich daarom een nieuw gemeentetje zocht om daar te kunnen regeren.
Maar Friedrich Wilhelm Krummacher dan? Heeft hij dan niet moeten sympathiseren met de mensen, die datgene praktisch vertegenwoordigden, hetgeen hij theoretisch met grote nadruk wist voor te dragen? Helaas heeft hij, als hij over de voorvechters van de "oude kerkelijke vrijheid" sprak, niet zelden en in het openbaar aanduidingen gebruikt, die kleinérend werkten; en reeds daarom kon men zijn bemoeiingen, om "de aanvoerders van de partij" weer voor de gemeente terug te winnen, niet echt vertrouwen. Men bleef doof voor de, steeds door hem herhaalde, waarschuwingen voor onvruchtbare isolatie, en hoorde tenslotte absoluut niet naar hem, als hij zich in zijn Palmbladeren als volgt uitliet:

"Wat bereiken zij met hun, in werkelijkheid door de nood nog niet vereiste, vereenzaming, anders dan dat zij de nieuwe levensstroom, welke door de kerk gaat, slechts van verre horen ruisen, zonder zichzelf in zijn golven te durven baden; wat, dan dat zij de rijke schat van bemoediging en vreugde verliezen, waarmee de onbevangen waarneming van de "menigvuldige wijsheid Gods aan de Gemeente" pleegt beloond te worden; wat, dan dat de overvloedige zegen van christelijke hervormings- en zendingsbezigheid hen niet meer bereiken kan, en dat zij - zonder ook maar te denken aan de heilswerkingen van de sacramenten, waarvan zij zich beroven! - tot hun kleine hoopje beperkt, en zich in een kunstmatige strijdpositie houdend, zich eigenwillig aan al de duizendvoudige versterkingen en verkwikkingen onttrekken, waartoe God de genade heeft om ze in de gemeenschap der heiligen (dat woord in zijn veelomvattende, Evangelische betekenis verstaan!) te betonen. - Wat zou er tenslotte van een lid terecht komen, dat dermate afgebonden werd, dat het geen deel meer had aan de bloedsomloop van het gehele lichaam? Wat, in zo'n toestand, van de geestelijke leden uiteindelijk terecht komt, heeft vaak genoeg, ook de bijzondere kerkgeschiedenis van het Bergische land en van het Wupperdal waarschuwend bewezen".
Laat zich tegen zulke vermaningen nog ergens iets inbrengen?
Alleen dit, dat Krummacher daarbij volkomen de nood en de bedoeling van de aangesprokenen vergat. Hij, die vroeger de innerlijke vragen van het gemeenteleven zo ernstig opvatte, en 70 dapper en zonder mensenvrees voor de zuivere kerkleer gestreden en daarom de achting en liefde juist van de meest ernstige en beste gemeenteleden verdiend had, scheen nu geen oog meer te hebben voor hetgeen de Gemeente werkelijk van nut was.

Strafmaatregelen van de politie.
De beide groepen uit de gemeente raakten volslagen uit elkaar, toen het presbyterium de in kerkelijke zaken steeds noodlottige weg betrad en meende, strafmaatregelen te moeten gebruiken. De gevallen vermeerderden, dat ouders hun kinderen niet langer naar het onderricht van de dominees stuurden. Kon men zoiets laten passéren? Bestond er niet een zekere kabinetsverordening, volgens welke men politionele strafmaatregelen mocht treffen jegens degenen, die op dit punt nalatig bleken? Mocht men dus niet de staat te hulp roepen, naar wiens verordeningen men zich loyaal geschikt had, om een, de gemeente verwoestende, afscheiding te beletten?
Zo geschiedde. En daarmee gebeurde het vreselijke.
In naam van de eerste burgemeester Von Carnap werden de ouders van de nalatige kinderen op het gemeentehuis (21 juni 1843) ontboden en verhoord. Het ging om zeven ouderparen. Gevraagd naar de redenen van zijn gedrag, verklaarde de eerste, dat hij zijn kind naar geen onderricht wilde sturen, waar het niet Gods Woord te horen kreeg(!). Twee anderen lieten zich eender uit.
De vierde, Carl von der Heydt, liet in het proces-verbaal opnemen, dat hij "in niet één van de heren predikanten een apostel van Jezus Christus kon erkennen"; bovendien moest hij opmerken, dat het voor hem in deze zaken om gewetenszaken ging, en dat hij daarom de dagvaarding voor de wereldlijke overheid door (middel van) het presbyterium als ongepast en betreurenswaardig ervoer. Drie vaders waren helemaal niet opgekomen.
Het was helemaal een treurspel. Want achteraf bleek ook nog, dat een ambtelijk verhoor van Carl von der Heydt in het geheel niet had plaatsgehad, maar dat zijn, met deze zaak belaste neef, zich in een zuiver persoonlijk gesprek met hem onderhouden en hem vriendelijk de gevolgen van zijn weerbarstigheid onder de aandacht gebracht

had. Het gerucht verergerde de zaak, dat n.l. Von der Heydt het presbyterium ervan beschuldigd had, dat het een voorliefde toonde voor politiemaatregelen. Van zijn kant probeerde dat presbyterium zich te verdedigen en liet brieven naar de ouders uitgaan, gesteld in een toon, die tot verbitterde antwoorden aanleiding gaf. "Overigens, zo eindigde het schrijven van iemand, die naar het gemeentehuis, voor de politierechter, ontboden was, is het mij een geringe zaak, om door een menselijke instantie geoordeeld te worden; want God is het, Die mij oordeelt, en het is voor mijn geweten rustgevend, het getuigenis des Geestes te bezitten, n.l. dat ik in deze zaak niets gedaan of gesproken heb, waarover ik mij voor God en Zijn Gezalfde zou moeten schamen, aan Wie de eer toekomt in der eeuwigheid!" Dat was een, voor een echt geestelijke leiding der gemeente, beschamend woord.
Er valt niets meer te redden.
Van boven af werd er gewaarschuwd. Minister Eichhorn had op een bezoek aan Elberfeld met de leidinggevende mannen der gemeente gesproken en zich een voorstelling van de moeilijke toestand kunnen maken. Naar het schijnt, is het aan het presbyterium gelukt, om hem tegen de dissidenten rondom Daniel von der Heydt voorin te nemen, en hem de mening bij te brengen, alsof genoemde minder de bedoeling had, om het wezen van een Gereformeerde gemeente te handhaven, dan "hun separatistisch karakter op de gemeente over te brengen". Toch ried Eichhorn de middelen om geweld te oefenen, af, maar vermaande veeleer, om "de enigheid des Geestes te bewaren door de band des vredes", en daardoor de mogelijkheid te scheppen, dat de "dissenters" zouden terugkeren.

Ook de kerkelijke rechtbank te Koblenz beijverde zich nu, er attent op te maken, dat het bij die, door het presbyterium aangevoerde, kabinetsverordening ging om schoolverzuim, en dus niet op het belijdenisonderwijs toepasselijk was. Dus voorzichtig zijn! Leerde immers de laatste ervaring in de Rijn- provincie, dat "zelfs behoeftige ouders, zodra hun het niet-bezoeken tot een gewetenszaak werd, om geen geldstraf gaven, ja dat zelfs gevangenisstraffen niet gemeden, maar door de gestraften als martelaarslijden geduld werden".
Maar er viel al niets meer te redden. De dingen waren te ver gedreven. Slechts met leedwezen stelt men vast, hoe toen beide partijen het beste voor de gemeente hebben bedoeld, en juist daarom in steeds scherper tegenstelling kwamen. De ene groep dacht, de belijdenis van de gemeente slechts onbekommerd en gaaf daardoor te kunnen vasthouden, dat zij zich uit een, door geheel andere gezichtspunten, n.l. door episkopale en staatskerkelijke tendensen beheerste, kerkorde losmaakten. En de anderen meenden, dat voor al te zware schokken de gemeente alleen maar door (weliswaar zo los mogelijke) ordening in het grote geheel van de landskerk bewaard zou blijven; want alleen zo, onder garantie van de machtige staat en van een welwillende koning, zou de Gereformeerde belijdenis ook in haar uitwerking te redden zijn.
De volslagen breuk werd zichtbaar, toen tegen het einde van het jaar 1843 Daniel von der Heydt zijn pas geboren kind niet in de Gereformeerde gemeente wilde laten dopen, en juist helemaal niet, toen het presbyterium hem ertoe opriep, om sijn plicht "onmiddellijk" na te komen, en "aan de, aan de gemeente gegeven, aanstoot een einde te willen maken".
Een brief, welke hij aan Friedrich Wilhelm Krummacher toezond, maakte heel de heilloze toestand van de uitgebroken krisis voor allen duidelijk. Na eerst uiteengezet te hebben, dat hij het "thans zo regerende presbyterium slechts als het feitelijke ("de facto") bestaande gevolg van oneerlijk geweld" kon beschouwen, ging hij verder:

"Daarom verklaar ik hierbij plechtig voor God en mensen, dat ik als vader van mijn dochtertje Emilie deemoedig en van harte, van haar geboorte af tot dit uur toe, verlang haar aan te bieden tot de ontvangst van het allerheiligste sacrament des 1)oops - een begeerte, om welke te betwijfelen door mij nooit enige aanleiding gegeven werd.., en die ik zelfs schriftelijk en mondeling tegenover Uwe Hoogeerwaarden uitgesproken heb, - en dus kan ik geen redenen aangeven, welke mij er toe /ouden kunnen bewegen, om zo'n begeren niet te koesteren.
Maar ik begeer tot de eer van de hooggeloofde Drieënige God, in Wiens Naam het kindje gedoopt moet worden.., dat de Doop volgens de van oudsher in de Gereformeerde kerk in fit land ingevoerde orde, en door dienaars van deze kerk bediend zal worden, zoals ik zelf door het allerheiligste sacrament in de Gereformeerde kerk ben opgenomen.
Verder geloof en belijd ik zo'n geloof vrijmoedig daarmee, dat bij de, sinds de opheffing van de Presbyteriaanse kerkorde, ingevoerde toestand van onze, nauwelijks naar de naam Gereformeerde, kerk de bij haar aangestelde geestelijken als dienaren der kerk daarom niet te erkennen zijn, omdat deze geestelijken, doordat zij overeenkomstig de wens van mensen, het koninklijke gebod van de kerkorde aannamen en hem gehoorzaamden, staatsdienaren geworden zijn.
Daarom kan ik ook aan de oproep, om mijn kind "onmiddellijk" te laten dopen, geen gevolg geven, aangezien ik in deze landen de Gereformeerde kerk, waarin ik begeer dat mijn kind opgenomen zal worden, van haar dienaars beroofd zie"..
Men heeft Daniel von der Heydt inconsequentie verweten, omdat hij in hetzelfde jaar zijn kind weigerde ten Doop te brengen, als waarin hij zijn oudste nog liet confirmeren. Daarbij mag men niet vergeten, wat juist in de zomer van 1843 gebeurd was: Het nemen van politionele maatregelen van de kant van het presbyterium had ook de nog bestaande dunne draad losgescheurd, en de man, die in de oude Gereformeerde vrije-kerk zijn ideaal zag, volledig naar de andere zijde gestoten.
Vragen!
Mannen als Daniel en Carl von der Heydt wisten, wat zij wilden, toen zij Kohlbrugge tenslotte voor het plan wonnen, om met hen naar Elberfeld te gaan. Zij en hun vrienden hoopten in hem hun predikant te vinden, waarbij weliswaar een voorstelling van zijn formele positie hun nog niet helemaal duidelijk voor ogen stond.
Wij vragen: Hebben zij aan Kohlbrugge een volkomen ondubbelzinnig beeld van de bestaande en onheilvolle tegenstelling gegeven, waarin zij tot de oude Gereformeerde gemeente stonden? Zou hun Nederlandse vriend werkelijk hebben mogen geloven, zoals hij het immers geloofd heeft, in de scheur te springen en die daardoor te kunnen helen.., als hij precies over alles ingelicht was geworden? Als hij geweten had, dat de Von der Heydt's een terugkeer naar de oude gemeente principiëel afwezen, - zij het ook, dat deze zich van de kerkorde bevrijdde? Of heeft Hermann Friedrich Kohlbrugge het echt voor mogelijk gehouden, dat het hem gelukken móest om voor de gemeente haar vrijheid weer te veroveren? En áls hij dat gehoopt heeft, ja "uit betrouwbare bron (Friedrich
Strausz in Berlijn?) geweten" heeft, dat hij "dank zij zijn bet rekkingen in Berlijn de gemeente te Elberfeld van de agende zou kunnen bevrijden" heeft hij dan ook kunnen geloven., haar van de grond-kwaal, n.l. van de de gemeente onmondig- makende kerkorde, te verlossen? Of heeft hij alle overleggingen van menselijke aard opzijgeschoven en eenvoudig de oproep van die een-en-twintig Elberfelders, om aan hen in het Wuppertal het Woord Gods te komen verkondigen en hun leraar en zielzorger te worden, als een wenk van God aanvaard , waaraan hij eenvoudigweg moest gehoor geven?

HOOFDSTUK 3.
KOHLBRUGGE'S DOEL EN WERK TE ELBERFELD.

Hannibal voor de poorten!

"Dr. Kohlbrugge verplaatst begin mei zijn domicilie naar hier. Zijn vroegere vrienden zien dat graag gebeuren, terwijl /ij er niet aan twijfelen, dat, daar immers ook voor hem de Heilige Schrift als enige en absolute geloofsnorm geldigheid bezit, zich in de weg van een mondelinge gedachtewisseling een schikking laat realiseren. In hoever dit vooruitzicht meer dan bedrieglijk was, zullen wij te zijner tijd niet nalaten te berichten..".

Dat stond in maart 1846 in de "Palmbladeren" te lezen. Klinken die woorden niet als de uitroep van schrik: Hannibal ante portas!? Hannibal staat voor de poorten van Rome.

Krummacher had reden zich onbehaaglijk te gevoelen. Want voor de geest van zelfbedwelming, die hij niet zelden hulde bewees, zoals in het algemeen voor de wereldbeschouwing, welke zich nog met de resten van de "verlichting" voedde, of zich aan het lied van een nieuw en schitterend tijdperk voor de mensheid, begeesterde.., naderde de doodgraver, naderde de prediker, die slechts de ene melodie kende: Alle vlees is als gras.. Maar het Woord des Heeren blijft in der eeuwigheid.

Over het geheel genomen staan we voor een dieptepunt in het kerkelijke en godsdienstige leven van de 19e eeuw. Want al had de "opwekking" ook alom enkele kringen aangegrepen en in beweging gebracht, toch bleef de brede burgerij, en vooral de nieuwe opkomende vierde stand, bijna geheel onberoerd door de frisse kerkelijke ademtocht. Van deze lagen (der bevolking n.l.) begon zich echter een steeds radikaler geest meester te maken.

Juist in het midden van de veertiger jaren bereikte de beweging van de zgn. "Lichtvrienden" haar hoogtepunt, en woelde het volk in de diepte los.

Vrij onderzoek! Vrije ontwikkeling! De tijd om te geloven is ten einde! Nu beginnen de dagen der wetenschap! "Of Schrift? Of geest!" - Wie kan nog twijfelen bij deze keus? In Halle aan de Saaie traden, na een voor die tijd enorme mensenverzameling, vijftig pastores en tal van mannen uit het volk achter de leider Mislicenus, spraken hun sympathie uit voor de vrij-katholieke gemeenten, en "toen besloot een feestmaal met vrolijk gezang de verheffende uren".

Een drukke propaganda werd gevoerd. Waar de ideeën vuur vatten, veranderen de predikantenconferenties in volksverzamelingen. De leraars van de volksschool vooral droegen de beweging. De "verlichting" beleefde in het liberalisme een grootse nabloei. Haar aanhangers verenigden zich in de meest verschillende steden tot vrij-protestantse gemeenten, die niets anders wilden zijn dan een "vrije menselijke sociëteit". Er scheen in de grote steden een grootscheepse aanval op de christelijke kerk te moeten komen. Bijna overal kwam men de vertegenwoordigers van deze nieuwe richting tegen.

De treurige toestand van de kerk bleek wel uit de slapheid van haar toenmalige theologie in Duitsland. De kritische school beheerste het terrein. Tegen David Friedrich S tra usz en diens aanvallen op de Heilige Schrift (mythe!) kwamen slechts matte antwoorden. Omdat men een vijandelijke troep in de vesting binnengelaten had en op het punt van de romantische wereldbeschouwing bezweken was, kwam het nergens tot een krachtig, noemenswaard verweer. Waar op de hogescholen voerde men de veldslagen des geestes met de scherpe wapenen der Reformatoren?

Het jaar 1848 met zijn omwentelingen brak aan. De degelijke mensen bespeurden reeds de eerste gevaarlijke aardschokken. Zij riepen om een gemeenschappelijke afweer van het radicalisme in kerk, maatschappij en staat.

In geen geval mag men denken dat het Wupperdal van deze stromingen verschoond bleef. Ook de "verlichting" had in El- berfeld haar vertegenwoordigers gehad. Midden in de stad had W il be rg zijn Hogere burgerschool, en hij huldigde bij zijn onderricht opvattingen, die in plaats van het bijbelse openbaringsgeloof het recht en de godsdienst van de rede stelden. En midden in beide vrome steden hielden, zonder zich om iets te bekommeren, zich brede kringen staande, voor wie de waarheidsvraag allang tot een Pilatusvraag geworden was. Met superieure gevoelens stond men tegenover de zogenaamde "kerkelijke onenigheden", van welker betekenis men niets vermoedde, en men eiste tegen het einde van de dertiger jaren een vereniging van de Lutherse en Gereformeerde gemeenten, een eenheid n.l., welke men als een gemeenschap van mensen verstond, "die gemeenschappelijk op de weg naar een bepaalde moraal zijn".
Zou een publicatiemiddel als de "Elberfelder krant", als alleen in aanmerking komend, met haar godsdienstig-oppervlakkige, rationalistisch-ongelovige houding, in het Wupperdal mogelijk zijn geweest, als heel het leven, zoals enkele tientallen jaren tevoren, nog onder kerkelijke invloed gestaan had? Troosteloze artikelen, vol plat- en oppervlakkigheid, welke de Elberfelders dagelijks te lezen kregen! Over de Duits-katholieke beweging, over de vrijdenkerij van een Ru p p en dergelijke mannen stond er steeds "nieuws" in de "Elberfelder Zeitung". En de lichtvrienden hadden al gauw een zaal gehuurd, om zich op Zondag te verzamelen, en verheugden zich in het drukke bezoek van veel jonge kooplui.
Misschien was echter het gevaarlijkste het feit, dat ondanks al deze veranderingen in de kerk de geest van volledige tevredenheid en verzadigdheid heerste, ja van een verheerlijking van de eigen vroomheid, welke al meer en meer de tijd der "opwekking" met haar ernst ging aflossen.
"Overal las men immers, overal hoorde men immers, welk een betekenis het Wupperdal in het Koninkrijk van God had. Bij de feestdagen overgoten de redenaars uit heel de wereld de gezegende plaats. Beroemde leraars dropen als het ware van de over ze uitgegoten roem. Bij elke domineesverkiezing werden de meest beroemde en aanzienlijke mannen uit heel de wereld bekeken. Dat betekende een eer voor hen, die kozen, maar nog veel meer voor degenen, die gekozen werden. Naar het Wupperdal te gaan, gold als een voorrecht boven vele. De gemeenteboden gingen er dan op uit, om overal de predikanten te beluisteren en te onderzoeken, en met gespannen ver-wachtingen betraden zij de opgewonden verkiezingsbijeenkomsten. Nog steeds werkten de lichten met rijke kennis na, die men eens aangestoken had gekregen, en zij gaven voldoende leiding, om de geesten te beproeven en te beslechten. Nog betekende de orthodoxie een macht, maar ze verloor al meer en meer de wijding, eenvoud en geur der liefde en ootmoed".
In deze ruimte trad nu Kohlbrugge binnen, de man, welke met zijn verkondiging alle afgodentempels naar beneden haalde. Hij was als een teken, dat wedersproken moest worden.
"Alsof er een theatervoorstelling begon...".
Kohlbrugge zelf was echter vol goed vertrouwen en vol vredige gedachten, toen hij op 6 juni 1846 in Elberfeld kwam.
"Hoe schoon, zo schreef hij in een laatste brief (april) aan Daniel von der Heydt, hoe schoon eindigt het huidige verblijf, dat wij tot de gelukkigste dagen van ons leven zullen rekenen. Nog eenmaal bewonderen wij de rijke gift van Gods hand. De dorpen Godesberg, Wissendorf enz. zijn echte ruikers bloemen. Zoals Gij en uw beste broer Karl ons die echter bezorgden, en er ook oorzaak van zijn, dat wij ze nu mogen in-ruilen voor een nog vriendelijker leven in de schoot van vurig beminde vrienden, om

samen te ervaren, hoe goed en lieflijk het is, dat broeders eensgezind samenwonen, zo verlaten wij al het schone en verhevene, dat Gods goede hand ons hier meer dan zeven maanden schonk, met alle blijdschap".
En op een andere keer heet het: "Wat verlangt mijn geest ernaar, om aan de hoop te voldoen, welke Gij van de God aller genade over mijn dienst koestert!"
Reeds op Zondag na Pinksteren begon hij, eerst gast zijnde bij Daniel von der Heydt, in het door hem gehuurde huis (Wirmhof no. 13) de eerste bijeenkomst in de vorm van een godsdienstoefening, weliswaar zonder te zingen, te houden. Vijf en dertig mensen waren toen opgekomen. In de week daarop begon hij met het onderricht van de kinderen, waartoe er twintig aanwezig waren. Hem bezielde daarbij - dat mogen wij van Kohlbrugge aannemen slechts deze éne gedachte: Hij zou de verweesde gemeenteleden, die zich aan het godsdienstige leven op grond van hun belijdenis onttrokken hadden, op deze manier de Zondagse preek bitter ontbeerden en ook op allerlei separatistische en ketterse ideeën kwamen.., geestelijk willen verzorgen tijdens die winter. Dat zich onder zijn toehoorders, zoals Krummacher junior vertelt, "malcontente Luthersen" gemengd hebben, is heel goed mogelijk, maar verandert niets aan de goede bedoeling van de Nederlander.
Al gauw had de nieuwe predikant in Elberfeld te berichten, dat de kamers van zijn huis met vromen vervuld werden. Zij stonden in de gang, zij zaten op de trap. "Alsof er een theatervoorstelling begint, zo vocht men om een plaats. Honderden moeten terug. Men komt van verre". Met grote voldoening merkten Kohlbrugge's vrienden, dat vooral de aanhangers van de oude Krummacher zich om hem schaarden.

De eerste weken in Elberfeld stonden onder een gunstig teken. Kohlbrugge's berichten over de toestand, welke hij aan zijn vrienden in Nederland stuurde, luidden erg rooskleurig.
"Van Elberfeld kan ik alleen maar schrijven: Kom en zie! Een algemene begeestering in het dal en op de bergen, een machtige beweging onder de as, uren ver in het rond, in alle huizen en in alle harten! De mensen praten over de twaalf jaar, toen ik weg was, alsof zij mij gisteren pas gezien hebben. Ik preek 's Zondags twee keer, ik ga deze week met het Catechismusonderwijs voor bijna twintig kinderen beginnen en krijg veel bezoekers. Dus ben ik voortdurend in actie..". Aldus eind juni.
En midden juli klinkt het situatie-bericht: "Uit Elberfeld komt de élite (= deftigheid, v.d. Hr). De trouwste aanhangers van K. (Kohl?) en K. (Kunzel?) komen bij mij, zonder over te slaan. Het is bijna om te stikken.. (zo vol zit alles). Zondagmorgen had ik K. (Kohl?) en Zondagavond een vreemde predikant, die 's middags gepreekt had, onder mijn hoorders. Ds. K. (Krummacher?) wil ook komen. Het is voor mij een hele moeilijkheid, daar de mensen zo dicht bij mij zitten. 's Zondagsavonds ben ik dan ook totaal "op". Waar het alles nog op uitlopen zal, weet ik niet (!), ik leef maar voor de dagtaak. De eerste stem, welke de anderen in de kerkenraad volgen, slaat ook geen enkele preek over, en was gisteravond nog laat bij me. Aanbiedingen om in de kerk te komen, zijn mij al gedaan. De een wil dit, een ander dat, en de leugenmond wordt dagelijks opnieuw gestopt..".

Kohlbrugge vijfde predikant in Elberfeld?
Niemand waagde het om Kohlbrugge van separatistische neigingen te beschuldigen. Al waren er dan ook enkele spotters en kwaadwillenden, die hem en zijn aanhangers voor "koolboeren" uitscholden en de mondhoeken naar beneden trokken - het schaadde niets. Het was immers een duidelijk bewijs van vertrouwen, dat men hem van de kant der officiële kerk bewees.., n.l. dat men de godsdienstoefeningen in zijn

huis op geen enkele manier meende te moeten afkeuren.
Weliswaar schenen ze de superintendent Esch in Langen- berg veel minder aan te staan. Hij achtte het zijn plicht, vooral daar hij pas dat ambt aanvaard had, om enkele scherp verhorende vragen aan het presbyterium te stellen. Hoe staat het eigenlijk met die dissenterspartij? Is ze toegenomen? Staat ze onder een leidende persoonlijkheid? Heeft men met succes geprobeerd, om de sektariserende strevingen tegen te werken? Vooral: vinden de godsdienstige samenkomsten, welke de "bekende Nederlandse predikant Kohlbrugge" op initiatief van zijn daar wonende, echter - naar men zegt - die separatistische richting toegedane vrienden houdt, de toestemming van het presbyterium? Heeft hij de wettige bevoegdheid aangetoond, om zulke samenkomsten te mogen houden?
Hij kreeg geruststellende berichten.
Men heeft hem, Kohlbrugge, rustig zijn gang laten gaan; want het zou het beste middel kunnen zijn, om de afscheiding langzamerhand tot stilstand te brengen. En van Kohlbrugge zelf kreeg Es ch het antwoord, dat hij, die noch tot de Lutherse noch tot de Gereformeerde kerk behoorde, zich, op verzoek van de van de Gereformeerde gemeente vervreemden, in Elberfeld bereid had laten vinden, om zich daar voor een bepaalde tijd(!) op te houden en hun met Gods Woord te dienen. "Daarbij verklaar ik graag, dat het mijn innigste wens is, om hen - gesteld, dat de aanstoot voor hun geweten weggeruimd wordt - weer in de volledige gemeenschap der gemeente terug te kunnen brengen".
Men moest hem wel in zijn eerlijke bedoeling geloven. Wat er bij zijn methode van hemzelf terechtkwam, bekommerde hem niet. Hij drong niet aan op bevestiging, teneinde de sacramenten te bedienen, hij was er tevreden mee, het Woord Gods te mogen verkondigen, en wel op het uur, dat in beide Evangelische gemeenten de godsdienstoefeningen afliepen. Ja, wie hem bezochten, vermaande hij, om de officiële predikaties niet te verwaarlozen. "Kohlbrugge - zo schreef toen zijn vrouw - wandelt heel voorzichtig, toont zich nergens, snijdt alles af, wat beroering kan veroorzaken. Wij vragen om niets en horen niets. De Gereformeerde predikanten blijven hem welgezind. De Lutherse dominee Sander heeft enige tijd geleden te kennen gegeven er bezwaar tegen te hebben, als zijn gemeenteleden de samenkomsten van Kohlbrugge zouden bezoeken. Zij worden allen aan onze deur zonder onderscheid teruggestuurd. De Lutherse kerkenraad is erg met Kohlbrugge ingenomen en heeft besloten om niets tegen hem te doen".
Ook had men niet nagelaten, om zich naar boven de rug te dekken. Daniel von der Heydt had niet voor niets de beste relaties in Berlijn, en hij liet niet na, om die nu te benutten. Uit de omgeving van de koning en van de minister voor geestelijke zaken kreeg men dan ook al gauw een meer dan vriendelijk bericht, zodat men vandaar geen moeilijkheden te vrezen had.
"De dingen, zo zegt Kohlbrugge begin oktober, nemen een wonderlijke vorm aan. De agende zal geen moeilijkheid veroorzaken. De twee raadslieden van de koning in geestelijke aangelegenheden schijnen te begrijpen, dat ik hun bij de huidige stand der kerkelijke zaken van nut zou kunnen zijn. Ik heb van de één een persoonlijke groet en de verzekering gekregen dat hij ernaar verlangt, om mij persoonlijk te leren kennen. Volgens 's mans verzekering mag mij niets in de weg gelegd worden, om rustig mijn weg te gaan. Alleen de sacramenten zou ik in mijn huidige positie niet kunnen bedienen".
Dus schenen de zaken er zo goed mogelijk voor te staan. Ook in Berlijn ervoer men het zich terugtrekken van Daniel von der Heydt en van diens vrienden als pijnlijk, en dacht men dat de scheur geheeld zou kunnen worden, als Kohlbrugge bij een in

Elberfeld intredende vacature tot predikant benoemd zou worden (of allereerst althan tot hulpprediker). Het examen zou Kohlbrugge geschonken, en de agende aanvankelijk niet van hem geëist worden. Dat kwam wel goed. Maar hoe stond het met de kerkorde, die voor de dissenters de voornaamste ergernis vormde? Daarover zweeg men wijselijk.

Er begonnen inderdaad onderhandelingen tussen de beide, elkaar tot nu toe vijandig gezinde groepen in de gemeente. De gebroeders Von der Heydt deden het presbyterium het verzoek, om Kohlbrugge als lid der gemeente te aanvaarden, hem de vrijheid te geven om de sacramenten te bedienen en voor hem de oude kerk te openen voor zijn preken om elf en om zeven uur, 's Zondags. Daartegenover wilden zij op zich nemen, om alle lasten der kerk mee te dragen, om opnieuw aan het gemeenteleven deel te nemen en broederlijke liefde te bewijzen. Daarop schijnen dominee Ballen Carl von der Heydt voorlopig niet verbindend te hebben overlegd, om na te gaan, hoe Kohlbrugge allereerst de positie van hulpprediker gegeven en dan tot vijfde predikant gekozen zou kunnen worden.
In de gemeente dacht men niets anders te mogen verwachten. Men zag Kohlbrugge immers vriendschappelijk met de andere dominees omgaan en aan hun godsdienstoefening deelnemen! En toen er juist nu maatregelen genomen werden om de bestaande hulppredikersplaats in een definitieve predikantsplaats te veranderen - toen werd Stursberg tot hulpprediker gekozen (eind oktober) -, konden die gebeurtenissen dan het gerucht wonderlijk doen schijnen, dat zich in de gemeente verbreidde, n.l. dat Kohlbrugge een vaste plaats moest innemen in de predikdienst van de Gereformeerde kerk van Elberfeld?

De "Palmbladeren".
Juist tóen werd ook de vaak uitgestoten roepstem weer hoorbaar: Alle man aan boord, men moet Christus' kerk redden!
Mocht men, gelet op de al eerder getekende, geestelijke en godsdienstige stromingen in het land, in Elberfeld nog langer godsdienstige verdeeldheden in het eigen leger toestaan, als men het in de grondslag van het aangevallen geloof eens scheen te zijn?
Dus gaf men van de kant van het presbyterium en de predikanten, aan Hermann Friedrich Kohlbrugge duidelijk te verstaan, om zich volkomen bij hen aan te sluiten, zich bij de Gereformeerde gemeente te voegen en zo de krachten voor het Evangelie gemeenschappelijk te bundelen. En Kohlbrugge dacht zich er steeds sterker van te moeten overtuigen, dat alleen maar door zo'n aansluiting het door hem nagestreefde doel verwerkelijkt kon worden. "Ik mocht de hoop koesteren - zo spreekt hij zich over die herfstweken in een later document uit (12 december 1846), dat een hereniging van dezul ken, die, wat de belijdenis betreft, in geen enkel principiëel leerstuk verschillen, mettertijd te bereiken zou zijn. Deze vereniging scheen mij destemeer wenselijk, daar niet slechts van de zijde der "lichtvrienden" voor de kerk gevaren dreigen, maar het allermeest wel door dezulken, die men als "zullen der gemeente" placht te beschouwen, onder de schijn van geleerdheid en kritiek de grondwaarheden der christelijke kerk in het openbaar in twijfel getrokken worden. Toen ik nu onder de indruk van deze gevaren, van de kant van enige heren predikanten broederlijk en dringend uitgenodigd werd, om mij bij hen aan te sluiten voor de gemeenschappelijke strijd tegen het ongeloof, daar zag ik het als mijn heilige plicht om mijn bereidheid dadelijk bekend te maken".
Zelfs de "Palmbladeren" begonnen nu (september 1846), met veel vertrouwen over een hereniging van de uiteengebroken fronten op een beslist warmer toon te spreken.

"De al meer genoemde Dr. Kohlbrugge uit Utrecht heeft sinds twee maanden zijn verblijf onder ons genomen, en houdt voor zijn, nog tijdelijk van de kerk gescheiden vrienden te zijnen huize des Zondags stichtelijke uren. Onze hoop, dat zijn persoonlijke tegenwoordigheid ertoe dienen zal, om de anders-gevoelende broeders, zoal niet intussen tot de kerk, maar toch tot hun kerkelijke geestverwanten weer naderbij te brengen.., schijnt al meer en meer in vervulling te gaan. Dat elke tendens tot sektevorming hem vreemd is, is al afdoende geconstateerd, en wanneer sommiger vermoeden, dat het ogenblik van zijn terugkeer tot de kerk niet meer heel ver is, bevestigd zou worden, dan zou hij zich met degenen, die mogelijk uit zijn verdere kring zich bij hem zouden kunnen aansluiten.., zich van de meest hartelijke ontvangst verzekerd mogen houden".
Weliswaar hadden de onderhandelingen tussen Ball en Karl von der Heydt geen zichtbaar resultaat laten zien, en ook op het aanbod van beide leidinggevende mannen in de oppositie was nog geen antwoord binnengekomen, dat tot vaster afspraken kon leiden. Maar stond verder niet alles er voortreffelijk voor?

Kohlbrugge's preken.
In elk geval kon Kohlbrugge onder gunstige vooruitzichten zijn godsdienstige samenkomsten voortzetten en overeenkomstig de hem eigen geworden bijzondere Schriftkennis en - inzicht in alle rust het Woord van God verkondigen.
De toen door hem gehouden preken zijn voor ons bewaard gebleven, zoals hij ook afschriften ervan aan zijn Nederlandse vrienden liet toekomen. Zij leiden "in het heiligdom van de, van alle tijden af verzwegen, in het Woord echter geopenbaarde verborgenheid binnen, zoals het namelijk met Gods gerechtigheid bestaan kan, dat Hij goddelozen rechtvaardigt en zondaars vergeving schenkt".
Wat wist Kohlbrugge uit de meest troosteloze plaatsen der Schrift de toehoorders op te richten! Wij staan in de poorten der vertwijfeling, als gezegd wordt, dat de cherub met het zwaard de toegang naar het Paradijs bewaakt. Luistert nu eens naar Kohlbrugge!
"Nietwaar, als wij naar de hof der lieflijkheid, naar het paradijs, vanwaar God ons verdreven heeft, opkijken, onze hand uitsteken naar de boom des levens, om daarvan te eten, om eeuwig leven in onszelf te hebben, dan zien wij juist daar de cherubim en schrikken voor hun gestalte, en keren wenend en zonder hoop in onze ellende terug, en vragen angstig: Ach, ach, waar is gerechtigheid voor ons, waar verlossing van al dit kwaad, waaraan wij onderworpen zijn?
En nu komt tot ons een prediking, waarin wij dezelfde gestalte der cherubim in een beeld terugzien, en het heet daarbij: Vrees niet, deze cherubim daar voor het paradijs beletten u de toegang tot de boom des levens, sluiten u buiten de morgen die ge begeert, en drijven u weer in uw nacht en ellende terug, omdat God u daar niet hebben wil, waar weliswaar de boom des levens, maar waar God niet is, en dus slechts een eeuwige voortduring van uw ellende; omdat Hij u veel liever daar wil hebben, waar Hij Zelf is, en waar de heerschappij van Zijn genade tot het eeuwige leven heerst.
Dit beeld van de cherubim, waarvoor ge aan de poort van het paradijs zo terughuivert, moet ge eens goed bekijken, en ge zult ervaren, dat het geen schrikbeelden zijn, maar enkel predikers van Gods barmhartigheid, die u toeroepen: 0, alle gij ellendigen, niet naar de boom des levens, maar naar Mij! niet de boom daar gezocht en diens vrucht, waarvan ge weliswaar het leven verwacht, maar daarbij in uw ellende blijft, maar zoekt Mij, en in Mij zult gij uw vrucht hebben, want Ik ben uw Leven!"
Ook nu kent Kohlbrugge slechts één thema. Want het voor hem hét thema van de gehele heilige Schrift. In al zijn, preken laat het zich gelden, al behandelen ze teksten,

welke. dan ook! De mens is mens, en God is God, en daarom gaat
les anders dan wij denken.
"Dat is echter het verschil tussen het menselijke en het Goddelijke. Wat van de mens is, heeft geen gebroken gang, daar was nog geen worsteling met de God van Bethel. Wat van de. mens is, heeft beide benen even lang en kan zijn gang bepalen: weet ook op een haartje precies hoe het zijn moet, en verzuurt't in hetgeen wat hem naar zijn lusten heilig en rechtvaardig eni goed dunkt, en rijgt de raad, het Wezen, de weg en wil van, God in zijn kortzichtigheid in. Wat uit God is, krijgt een houding en gang als Jakob, terwijl Ezau krachtig voor heel de wereld optreedt, zoals dan ook menige zedeleraar in zijn wereldvroomheid de staf over de heilige Jakob gebroken, aan Ezaui daarentegen de (ere)palm toegereikt heeft.
Wel u, als ge er u niet in vergist, hoe God Zijn heiligen leidt, als ge acht slaat op het Woord Gods; want dat leert ons, h e: Zijn heiligen heilig zijn, en waarin het bestaat, dat de godde-1 lozen goddeloos zijn. De goddelozen kunnen steeds voorop, gaan, en zich breed maken met hun doen en laten; in hun hart leeft het "ik", de eigen-kracht, eigen vroomheid en heiligheid.' De heiligen Gods kunnen nooit voorop gaan, hun wordt alles:, steeds uit de hand genomen; maar God is hun Toevlucht ent Sterkte, hun Licht en Troost.
Zij verwachten niets van de wereld noch van zichzelf; zijd kunnen niets van zichzelf en hebben geen enkele wijsheid, hebben ook geen geloof, als het erop aankomt, maar zijn tijd vol vrees, sidderen en versagen, alles beangstigt ze; maar de God van Bethel heeft hen in Zich doorgeholpen, en helpt ze door, helpt ze op zo'n manier, dat alle vlees, ook hun vlees, daarbij tot niets gemaakt is, opdat de wereld erkenne, dat Zijn raad bestaat, dat Hij de Zijnen liefgehad heeft, dat alleen Hij het geweest is, Die kon zalig maken, Hij, aan de rechterhand van de Majesteit Gods".
De mens is mens! En toch weet Kohlbrugge met een machtigheid het Woord uit te leggen, die zijn leer van 's mensen onmacht voortdurend schijnt te weerspreken. Wie heeft, zoals hij! de genade geprezen, welke niet de uitverkorene (vgl. Abraham Kuyper), maar de goddeloze rechtvaardigt? Wie heeft, zoals hij! de verlorene, de zwaarmoedige kunnen doen weten, dat hij niet verloren is? Eens kreeg hij een ham ten geschenke, uit dank voor zijn preken. Ze was vergezeld van een lange brief, waarin de schrijver één enkele, troosteloze klacht over zijn eigen verlorenheid liet horen. Kohlbrugge's antwoord daarop bestond uit in het geheel vijf woorden, en luidde kort en bondig: "Is de ham voor mij?"
Zelfs iemand als de bekende opvoedkundige Friedrich Wilhelm Ddrpfeld, die van huis uit aan degenen verwant was, die - in tegenstelling met Kohlbrugge -- de heiligmaking in het middelpunt plaatsten (Collenbusch!).., heeft toegegeven, dat Kohlbrugge hem geholpen heeft, om van een, hem kwellende waanvoorstelling af te komen en tot de diepe troost van het Evangelie door te dringen. De ernstig lijdende - (uit de kring rondom hem én de familie Horn ontstond later de vriendenkring van Kohlbrugge in Noord-Amerika, die nu nog bestaat!) heeft zich steeds weer door de hem verplegende broer, Kohlbrugge's preek laten voorlezen, welke deze in die herfst van 1846 te Elberfeld gehouden heeft, en welke het Psalmwoord behandelt: "Die den ellendige redt" (vgl. Ps. 35:10, vdHr; in het Duits: "Er hilft dem Elenden herrlich"). Daarmee heeft Kohlbrugge weten op te richten, zoals anders niemand het toen kon.., daarmee heeft hij tevens het zich in zijn vroomheid en kerkelijkheid gevoelende Wupperdal getroffen, daarin ligt zijn betekenis over het algemeen bewaard: hij verkondigde, dat Gods genade om niet geschonken wordt.
We breken af. Het kan ons inderdaad wonderlijk voorkomen, dat de mensen zich om deze preken verdrongen. Want ze ontnamen de mens alles en lieten hem niets over; en

dat niet uit een soort "manie", niet uit een gril of lust tot tegenspraak, maar alleen om de heerlijkheid en genade van God te prijzen. Wonderlijk, kamers, gangen en trappen, zowel boven als beneden, zaten vol, om déze redevoering te horen. Maar zou het tegendeel nog niet veel merkwaardiger geweest zijn?

HOOFDSTUK 4.
OVERGANG TOT DE GEREFORMEERDE GEMEENTE (4 NOVEMBER 1846).

Waarschuwende voortekenen.

Het bleef nog voor veel bewaard, het oude, in 1676 gebouwde armenhuis van de Gereformeerde gemeente te Elberfeld, toen de vlammen heel de stad (1687) in een puinhoop veranderden en aan dit oude, mooie, met leien bedekte, echt Bergische huis "aan het muurtje" voorbijgingen. Een heel bijzondere gebeurtenis zag het op 4 november 1846. Het was de opneming van Kohlbrugge in de Gereformeerde gemeente, en het zich daaraan vastknopende godsdienstgesprek tussen hem en haar vertegenwoordigers.

Kohlbrugge had nu toch werkelijk om opneming in de gemeente verzocht (2 november 1846), een stap, die op dat moment zelfs zijn vrouw verraste.

"Aan het eerwaarde presbyterium der Gereformeerde gemeente te Elberfeld: genade, barmhartigheid, vrede, van God de Vader en van Jezus Christus, de Zoon des Vaders.

Aangezien ondergetekende, niet alleen uit overtuiging, maar ook door Gods onderricht, de Gereformeerde leer, blijkens haar belijdenisgeschriften, hartelijk is toegedaan, en ook geen andere leer wil of onderwijst, zo spreekt hij hiermee, onder voorwaarde dat de intrede in de gemeente hem tot niets, wat in de godsdienstoefening of inrichting met de Gereformeerde belijdenis in strijd is, en met name niet tot de landsagende (= ritueel) verplicht.., als zijn wens uit, dat het het eerwaarde presbyterium moge behagen, om hem in broederlijke liefde te aanvaarden onder het getal van zijn gemeenteleden.

Met broederlijke groet in de gemeenschap van Jezus Christus, uw eerw. presbyterium nederigste dienaar H. F. Kohlbrugge, Theologiae Doctor".

Reeds op de volgende morgen kwam het presbyterium bijeen om een besluit te nemen. Het verzoek "ging er gemakkelijk door. De gemoederen schenen overrompeld te zijn".

"Op een schriftelijk verzoek van dhr Dr. Kohlbrugge, gedateerd 2 nov., waarin hij wenst, op grond van de afgegeven verklaring van zijn overeenstemming met het belijdenisboek van onze Gereformeerde kerk, als lid van onze gemeente aangenomen te worden, wordt de voorzitter van het presbyterium met de ouderlingen Von Dorp en H ecker afgevaardigd, om genoemde persoon, na aflegging van de geloofsbelijdenis, in onze gemeente namens het presbyterium op te nemen, terwijl het presbyterium de door hem uitgesproken voorwaarde, dat de toetreding tot de gemeente hem tot niets wat in godsdienstoefening of inrichting, met de Gereformeerde belijdenis in strijd is, met name niet tot de lands-agende, verplicht.., als juist erkent. Ball".

Er stond echter van tevoren geen gunstig gesternte boven hetgeen thans zou gebeuren. Ondanks de plaatsgevonden toenadering en ondanks wederzijdse, vriendschappelijke beloften, was althans Kohlbrugge's verhouding tot Dr. Friedrich Wilhelm Krummacher niet helemaal duidelijk en zuiver. Tussen beiden lagen als zware blokken steen, de artikelen, die laatstgenoemde een jaar geleden in de "Palmbladeren" gepubliceerd had, en waarin hij, door de vriendschapsbanden tussen de dissenters en de Nederlander geprikkeld, opmerkelijk scherp en onbeleefd de verre Kohlbrugge aangevallen had. In een toornig artikel over de afzondering (= afscheiding), had hij de Utrechtenaar als de voorzegger (letterl.: souffleur) van "onze non-conformisten", zoals hij Daniel von der Heydt en diens vrienden noemde, voorgesteld: "Kohlbrugge, die zelf tot geen enkele kerk meer behoort, en tegen alles wat "staatskerk" heet(?), in titanische toom ontbrandt, liet niet na, van zijn peluw te Utrecht uit - als van terzijde

zij opgemerkt, dat hem een tweede huwelijk met een "erfdochter" is bereid - de vastbesloten dissidenten te Elberfeld zijn gelukwensend en aanmoedigend "Bravo!" toe te roepen, en het vuur op alle manieren nog heter te stoken. - De kerk werd nu met de naam van "afvallig Babel" vereerd; haar bestuursleden heetten "laffe verraderstroepen", de predikanten "huurlingen", "staatsknechten", en wie weet, hoe nog meer. De gemeenten werd niets anders dan kwaads voorzegd, en haar o.a. met alle zekerheid voorspeld (letterl.: "prognosticirt"), dat elke geestelijke zegen voortaan van haar wijken zou, omdat zij Christus van de kerkelijke troon deden vallen en in plaats van Hem, de aardse koning erop verheven hadden".
Op zulke onvriendelijke en niet helemaal op waarheid berustende uitspraken volgde in november nog een nadere uitval, waardoor Kohlbrugge vanwege zijn leer over Mattheüs 1, in elk geval bedekt, van ketterse inzichten verdacht werd. Anderzijds had Kohlbrugge heel wat op het hart tegen de jongere Krummacher in Elberfeld. Toen (1834) het predikantenjubileum van N ourney op een totaal onGereformeerde wijze van mensverheerlijking gevierd werd, sprak Kohlbrugge daar bijzonder scherp over met het oog op Friedrich Wilhelm Krummacher. "Fr. W. Kr. is diep gevallen, hij heeft het van allen het ergst eraf gebracht. Zijn houding heeft alle christenen diep bedroefd. Naar ik vrees is het christendom nog weinig een zaak van het hart bij hem, ook al zit er veel van in het hoofd. Wat ik overigens denk en vrees, durf ik niet te zeggen..".
Hadden niet eerst deze zaken uit de weg geruimd dienen te worden, alvorens men een stap verder vooruit deed, laat staan een hoogst gedurfde stap?
Want met nog andere gewichten was de vierde november al van tevoren belast. Heeft Daniel von der Heydt precies afgeweten van het voornemen van zijn vriend? Geschiedde het verzoek volgens een duidelijke afspraak? Of bevond de leider van de oppositie zich slechts in 't bezit van een heel algemene mededeling, n.l. dat Kohlbrugge van plan was, om tot de Gereformeerde gemeente over te gaan, om dan samen met degenen, die uit de dwangbuis van de kerkorde van 1835 verlangden te raken.., tot de bevrijding van de gemeente door te stoten? Ook al zou dat plan door Von der Heydt in het algemeen goedgekeurd zijn, van de bedoeling van zo'n snelle verwerkelijking ervan schijnt hij niets vermoed te hebben. Kohlbrugge handelde merkwaardiger- en gevaarlijkerwijs geheel en al op eigen initiatief, daartoe gedrongen, niet door zijn vrienden, maar door "de andere kant".

En nóg een donkere schaduw is er, welke zich van tevoren over de onderhandelingen spreidde. Volgens Kohlbrugge's mededelingen had zich enkele dagen tevoren ds. Ball met hem persoonlijk onderhouden, en hem aangeraden om in zijn schrijven' de woorden te gebruiken: "Met voorbehoudt van agende en kerkorde(!)". Toen hij daarna nog op de late avond het ontwerp van Kohlbrugge kreeg voorgelezen, maakte hij hem erop attent, dat hij zich van geen góed Duits bediend had. Hij bood aan, om de brief stilistisch te veranderen. Kohlbrugge vond dat goed, ook al meende hij, dat stijl hier bijzaak was, als het maar duidelijk werd, wat hij met zijn schrijven bedoelde. "Toen veranderde hij (Ball) de woorden zo, zoals ge die nu in mijn brief leest ("dat ik door mijn overgang tot de gemeente mij tot niets verplicht, wat in de godsdienstoefening of inrichting met de Gereformeerde belijdenis in strijd is").
Ná mijn toelating zei Ball, dat mijn woorden niets meer wilden zeggen dan wat zij, de predikanten, (zich) ook (voorbehouden) hadden, en dat, wanneer in mijn brief (welke ik op zijn verzoek verbrand had, opdat niemand ze in handen zou krijgen, daar ze immers veranderd was..) "kerkorde" gestaan had, hij de eerste geweest zou zijn, om tegen mijn opneming te stemmen"..
Opgewonden voegt Kohlbrugge eraan toe: "Kijk nu eens, hoe mensen zich ook onder

het mom van vroomheid, vaak van leugens bedienen, alleen maar om hun doel te bereiken".
Het gaat niet meer om het verwijt van een briefvervalsing door ds. Ball; want Kohlbrugge zelf heeft zijn brief aan het presbyterium, ondanks zijn onverschilligheid voor stijlverschil, op Ball's voorstel veranderd. Het origineel van de brief bestaat thans nog.
Maar dit leek Kohlbrugge oneerlijk. Want vddr zijn opneming sprak Ball zo helemaal in overleg en overeenstemming met Kohlbrugge, over de verkeerde kerkorde en haar lelijke boeien; maar toen, nadat alles gebeurd was, ontkende Ball het opeens vol verontwaardiging, als zou hij ooit op het punt van de verwerping der kerkorde met hem op dezelfde hoorn geblazen hebben. Voor deze ellendige gebeurtenissen bestaan geen andere getuigen dan Kohlbrugge's brief aan zijn vriend (van februari 1847).
Laten wij ze maar verder met rust laten. In elk geval begrijpt men hieruit de angst, waarmee mevr. Kohlbrugge de komende gebeurtenissen tegemoet zag. In die dagen laat zij een vriendin diep in haar, met vrees vervulde ziel kijken.
"Kohlbrugge liet zich alles welgevallen. Ik werd er bang van. Ik zag, hoe het heirleger der duisternis nogmaals zich terugtrok om hem te verderven. En zo was het. Woensdag kwam er een ouderling, om Kohlbrugge ervoor te waarschuwen, dat men het op Mattheüs 1 voorzien had, en dat Krummacher met zijn Palmbladeren ter vergadering zou komen. Mijn angst was onuitsprekelijk. Intussen hielden de Von der Heydts beraad, wier separatistische plannen door deze stap verbroken werden! Wie kan beschrijven, hoe ik riep tot Hem, Die alleen uit de dood en de angst redden kan.
Toen liepen wij des middags alleen door de bossen en over de bergen, - alleen moest de hete strijd weer gestreden worden. Nooit ben ik zo bang geweest. Om 7 uur haalde Ball Kohlbrugge af. Ik bleef alleen in de kamer en sloeg Psalm 34 : 7v. op. Dat gaf enige rust. Om 9 uur kwam Kohlbrugge terug, erg ontroerd en bewogen".

Het godsdienstgesprek.
Kohlbrugge's opneming moest, volgens besluit van het presbyterium, op de gewone eenvoudige vorm, onder aanwezigheid van de praeses en twee ouderlingen plaatshebben. Maar zie, alle predikanten waren aanwezig, en nu veranderde zich de akte in een plechtig godsdienstgesprek.
Aan het begin "lazen wij samen Johannes 17", zo luidt het in het, over het gebeurde in het armenhuis opgeschreven, protocol, en een hartelijk gebed smeekte om de zegen voor "de te voltrekken handeling voor het aangezicht van onze allerheiligste Hogepriester, het enige Hoofd en Opziener Zijner gemeente". Daarop werd Kohlbrugge meegedeeld, dat het presbyterium tot zijn opneming onder het door hem gemaakte voorbehoud bereid was, waarbij nadrukkelijk benadrukt werd, dat hem de "het confessionele standpunt der gemeente getuigende acta voorgelegd waren", evenals de protesten, die ten opzichte van de kerkorde van 5 maart 1835 en de landsagende gemaakt waren.
Van zijn kant had Kohlbrugge in zijn brief betuigd, dat hij niet maar uit overtuiging, maar door Gods onderricht de Gereformeerde belijdenis van harte toegedaan was, en ook geen andere leer zou willen of onderwijzen; een verklaring, waarvan men met voldoening kennis nam en die men voor volkomen afdoende verklaarde, "aangezien zij door een beproefde gelovige en doctor in de godgeleerdheid na lang en rijp beraad was uitgesproken".
Maar, zo vroegen de anderen, maakte het "zijn algehele vorige positie, met name hoogst bedenkelijke dwalingen, die bewijsbaar uit zijn leer door misverstand (naar moet worden verondersteld!) afgeleid zouden zijn", niet voor beide partijen hoogst

noodzakelijk, om broederlijk en open over deze dingen te spreken?
Een opdracht daartoe van de kant van het presbyterium was wel niet aanwezig. Maar toch kon men zulk een initiatief alleen maar goed noemen, dat ongetwijfeld van de predikanten uitging; en ook Kohlbrugge verklaarde, dat het hem alleen maar aangenaam kon zijn, "om alle verkeerde opvattingen van zijn leer door klare, onomwonden betuiging der waarheid Gods bij de wortel af te snijden".
Allereerst ging het nu om de leer over de wet. Men zette Kohlbrugge eenvoudig de revolver op de borst: Antinomiaan of niet? En vóór alle dingen behoefde een hachelijk punt nadere verklaring: Hoe staat ge tegenover het nieuwe leven der wedergeborenen? "Grondig én broederlijk ging woord en wederwoord op en neer".
Als resultaat notuleerde ds. Ba 11 met zijn fijne, a.h.w. gegraveerde handschrift:
"Met betrekking tot het eerste punt bracht een nauwkeurig grondige en broederlijke bespreking duidelijk en ontwijfelbaar aan het licht, dat Dr. Kohlbrugge de wet niet alleen in vrije bepaling "tot de kennis der zonde" en "als tuchtmeester tot Christus", maar ook als de door God Zelf, door middel van de Heilige Geest in de harten der gelovigen gegeven wet en daarmee als richtsnoer van het nieuwe leven der wedergeborenen erkent. Nadrukkelijk verklaarde hij op een desbetreffende vraag, dat hij Gods genadewerk niet alleen in een verandering in de plaats van God tot de zondaar en van de zondaar tot God, maar evenzo in de, met de rechtvaardiging des zondaars door het geloof, onafscheidelijk gepaard gaande wedergeboorte in een, in het hart van de begenadigde, geschiedende verandering erkent, en dus duidelijk en beslist zich aan de, in het derde deel der Catechismus uit Gods Woord opgestelde, belijdenis en met name aan de inhoud van de nadrukkelijk hem voorgehouden Vragen 86 en 114 uit de Catechismus vasthoudt en die belijdt".

Moet men zich nu niet verheugen over het ondubbelzinnig toestemmen van Kohlbrugge, inzake de belijdenis der kerk? Toch blijft de vraag bij ons hangen: Hoe rijmt zich zijn erkenning van een in het hart van de begenadigde geschiedende verandering mét zijn prediking: "Gij, melaatse, zijt rein!", "Ik ben vleselijk, verkocht onder de zonde"? Onder het protokol staat echter Kohlbrugge's naam, mooi en duidelijk. Wij kunnen niet meer met hem redetwisten.1)

1) Met dezelfde vragen zou men b.v. de apostel Johannes in diens Zendbrieven aan boord kunnen komen. Zijn we nu nog zondaars, of zijn we het niet. Onze vaderen hebben klaar en duidelijk onderscheid gemaakt tussen rechtvaardig- en heiligmaking; de eerste heet een richterlijke daad Gods, ze is forensisch; de andere betreft het proces der bekering. Wedergetmorte,als instorting van het nieuwe leven,staat werkelijk in verband met de rechtvaardiging. Bij de volwassenen gaat m.i. de wedergeboorte aan de rechtvaardiging vooraf. Niet een dóde, (naar in beginsel levendgemaakte zondaar leert zich schuldenaar kennen voor God. En het wonderlijke is, hij blijft zich als zodanig kennen, tot de laatste doodsnik toe. Ik denk aan de tollenaarsbede van een William Perkins, op diens sterfbed. Daarom kon Kohlbrugge ook prediken, dat de melaatse, de mens, die werkelijk door God in Zijn wet en door Zijn Geest [net rijn zonde en schuld was bekendgemaakt, in en om Christus "rein" is. Wij denken hier nog weer eens aan Luthers schijnbare paradox: Simul justus, simul peccator. (Tegelijk rechtvaardig èn een zondaar) Het eerste is bepalend voor Gods volk, het tweede verdwijnt eenmaal! (Vertaler)

Nu kwam het gesprek op het tweede punt. Dat lag wellicht nog teerder dan het eerste. Mattheüs 1! Het boek kwam ter tafel. Daarin stonden wonderlijke dingen, die men niet gewoon was zó te horen. Indien ergens, dan werd hier met Johannes' boodschap ernst gemaakt: "En het Woord is vlees geworden!"

"Als het waar is, dat het Woord "vlees" werd, dan hebben wij hier (Matth. 1 : 16) het getuigenis, h& Het vlees geworden is: vlees uit vlees geboren; niet uit een vleselijk-reine geboorte, om kwasi-erfzonde te bedekken, maar vlees, zoals wij zijn, namelijk "niet Geest", maar van God geheel en al ontbloot, ontledigd, uit Gods heerlijkheid verdwenen, begrepen in precies dezelfde verdoeming of eeuwige dood en vloek, als waarin wij van onze geboorte af verkeren; prijsgegeven aan hem, die het geweld des doods heeft, d.w.z. aan de duivel, zoals wij van huis uit zijn. Zo is Hij voor ons geboren uit een vrouw, en in dit ons ganse wezen, met alle menselijke aandoeningen, begeerten en behoeften, "zonde" voor ons gemaakt, - in onze plaats".
Maar kan dat waarheid zijn? Waarheid, dat "op precies dezelfde manier als wij kinderen van Adam uit onze moeders geboren zijn, precies zoals wij lezen in Psalm 139 : 13-17 en in Psalm 22 : 10 en 11(!), evenals Perez uit Thamar, zoals Boaz uit Rachab, Obed uit Ruth, Salomo uit Bathseba.., Christus geboren werd"? Leidt zulks niet tot loochening van Christus' zondeloosheid? Kohlbrugge werd tot in hart en nieren onderzocht, hoe hij tegenover deze zijn uitspraken stond.
En nu antwoordde hij: "dat hij het vlees, waarin Gods Zoon gekomen is, erkent als de ware menselijke natuur, zoals wij die nu zelf deelachtig zijn, echter zó, dat Hij niet slechts zonder dadelijke zonde in gedachten, woord of werk, maar ook zonder meer zonder de geringste kiem of de verborgenste opwelling van de afval van God was; hij verwierp dus ten stelligste elke dwaling, die fijner of grover de heilige mensheid van onze hoog-geloofde Heere als, aan ons gelijk, in zonden ontvangen en geboren zou willen voorstellen, en beleed het helemaal met de desbetreffende leer van onze Catechismus eens te zijn, met het woord van de engel tot Maria: Daarom ook het Heilige, Dat uit u geboren zal worden, zal Gods Zoon genaamd worden".

Dat had eigenlijk alle verdenking van ketterij moeten wegnemen. Maar, zo vroeg men dringender, waarom heeft hij zich dan van een uitdrukkingswijze bediend, welke zich op zo heel afzonderlijke banen beweegt? Hij verklaart, dat hij daarmee hen scherp had willen weerspreken, die juist Christus' mensheid en menswording niet ernstig namen en daardoor het aangevochten gemoed de troost dreigden te roven. Nu verzocht men hem met grote ernst, om "de aanstoot, welke vele gelovigen aan deze bedenkelijke uitdrukkingen genomen hadden, zowel de aanleiding tot een dwalende opvatting, die anderen eruit getrokken hadden... door 'n duidelijke onomwonden uiteenzetting van de door hem daarmee verbonden betekenis op te heffen".
Tot vreugde van de aanwezigen en tot zeer bijzondere voldoening van Krummacher, die zijn waarschuwing in de "Palmbladeren" daarmee gerechtvaardigd hield, verklaarde zich Kohlbrugge daartoe graag bereid; ja hij wilde niet slechts tot een ieder gaan, die er aanstoot aan genomen had, maar hij wenste, dat hij deze zijn verklaring over zijn belijdenis en zijn leer publiek ten overstaan van heel de gemeente had kunnen uitspreken.
Maar lijkt een zo vérgaande tegemoetkoming, die bijna de indruk van een schuldige belijdenis maakt...., op Kohlbrugge? Heeft hij werkelijk deze uitdrukkingen gebruikt? Zulke vragen hebben hier geen zin. Zijn naam staat vast en niet te overzien aan de ene kant van het interessante document: 1-1. F. Kohlbrugge. Die naam laat zich niet schrappen.
Nog steeds had Krummacher bezwaren. De plaats over Thamar in genoemd boek! Wilde Kohlbrugge soms zeggen, dat zij zich voor haar daad op een bevel van God had kunnen beroepen? "Nee, riep Kohlbrugge, hij zij er verre van om Thamars daad anders dan als zonde te beschouwen. Maar hij had willen laten uitkomen, dat niet lichtzinnigheid en zinnenlust, maar het begeren naar recht en gerechtigheid haar tot

haar daad had bepaald. Doch daardoor is zij, omdat zij op God vooruitgelopen was en een beslist zondig middel gekozen had, tot zwaarder zonde verleid geworden". Toen verzochten hem allen om grotere voorzichtigheid bij (het gebruik van) zulke, aan misverstand blootstaande, uiteenzettingen.

Maar nu nog twee dingen! Hoe staat het met zijn positie tot de kerk en de afscheiding? Kohlbrugge gaf direct de nodige opheldering: Als hij daarin een ander standpunt innam als zij, zou hij dan om opneming in de gemeente vragen? "Maar uw kinderen zijn niet eens gedoopt!" Toen moest Kohlbrugge hun het zeer bittere leed vertellen, dat hem in Nederland overkomen was, en hoe hij zelf de Heere om zegen over zijn huwelijk had moeten aanroepen, omdat niemand een gebed - afgezien van al zijn verzoeken - had willen uitspreken.
"Na deze, in hartelijke, broederlijke liefde gehouden, bespreking verklaarden de aanwezige predikanten en ouderlingen der gemeente unaniem, dat er bij hen zelfs niet het geringste bezwaar meer leefde, om de hun dierbare, in de gemeenschap van Jezus Christus hun enig verbonden broeder in de gemeenschap van onze gemeente op te nemen. Daarna werden hem voor de Heere, de in het formulier voor de opneming van volwassenen in de gemeente voorgeschreven vragen voorgelegd, en na de bevestiging ervan werd hij in de Naam des Heeren, de enige Opziener en Hoofd Zijner gemeente, opgenomen in de gemeenschap van de christelijke, naar Gods Woord Gereformeerde kerk.
Toen hem de hand der gemeenschap gereikt werd, brak de diepe ontroering van zijn hart zich baan in een vurig gebed, dat ons aller "amen" bezegelde. De Heere was onder ons; daar zijn wij getuige van.

Het aan mevr. Dr. Kohlbrugge, geb. Ursuline Philippine van Verschuer, door het presbyterium van de Gereformeerde gemeente te Nijmegen afgegeven, kerkelijke attest werd afgegeven, en zo werd zij mede als lid van onze Gereformeerde gemeente opgenomen". Links staat de naam van de theoloog. Rechts de namen van de Gereformeerde predikanten en ouderlingen: Ball, Kohl, Künzel, Krummacher, Carl von Dorp. C. L. Hecker.

Tussen twee stoelen.
Het protocol van dit merkwaardige godsdienstgesprek is in een publiek zeer vriendelijk gehouden vorm neergelegd. Wilde men opzettelijk de indruk van een gezindheidsgemeenschap betuigen, welke men in zo vérgaande mate niet voor mogelijk gehouden had (- slechts op één plaats van het verslag, waar van Thamar sprake is, heeft Ball zich een paar maal in de redactie van het gezegde moeten verbeteren -)? Heeft Kohlbrugge ook in de vorm van het proces-verbaal toegegeven, uit het gevoel, dat hij als de smekende voor de deur stond, en dat hij daarom in het concert geen onharmonische klank mocht brengen?
Hij heeft toch vast niet pas enkele weken later, toen de catastrofe losgebroken was, het gevoel van een niet geheel doorzichtige situatie, van het onderhoud gehad. Bij de terugblik was het hem in ieder geval te moede, als was hij in een gezelschap van vreemdtalige mensen getreden, met wie hij een gemeenschappelijk werk moest verrichten. "Bij mijn opneming, schreef hij aan Wic he lhaus, zag ik, dat men mij wilde ten val brengen. Driemaal brak het af. God bond het weer samen. Nadat ik opgenomen was, veranderde zich daarop al gauw alles. Krummacher deed, alsof ik alles aangenomen had, agende en kerkorde, en alsof mijn voorbehouden gelijk waren aan die van hen. Dat deed ook Ball".

Ook uiterlijk heeft het gesprek klaarblijkelijk een veel dramatischer verloop gehad dan het volgens het protocol scheen te hebben. Het ging om Mattheüs 1. "Dat moet hij herroepen", riep Krummacher, dien Kohlbrugge de "belhamel" noemt. "Dat doe ik niet". "Dan moet ge u nader verklaren!" Steeds had Krummacher nieuwe vragen. Steeds wist hij nog niet genoeg. Of Kohlbrugge zich in de kerk zou willen laten trouwen? "Nee". "Ja, maar zijn vrouw heeft toch de bedoeling". "Onmogelijk", daarvoor kent hij haar te goed. "Toen brak het weer af".
En toch: Kohlbrugge was een lid van de Gereformeerde gemeente geworden!
Nog des voormiddags, 4 november, had zich het gerucht verbreid, dat alles (door wie?) gedaan zou worden, om het onderzoeken van Kohlbrugge te verijdelen. Des te groter vreugde vervulde allen, die van hem een wending in de vastgeraakte kerkelijke zaken hoopten, toen het gebeurde in het ar- menhuis bekend werd. Krummacher trad op de eerstvolgende Zondag in een eivolle kerk, als het ware met een blijde boodschap voor de gemeente op: "Geliefde gemeente, verheug u! Ge hebt een goed werk gedaan. Ge hebt de man Gods, die zeventien jaar onderdrukt en vervolgd werd, deze week in uw schoot opgenomen". - Jawel, maar lag nu werkelijk daarin het bijzondere van de dag besloten, dat de Elberfelder gemeente de roem mocht wegdragen, aan de overal buitengeslotene herberg en vaderland te hebben geboden? Moest niet veeleer het gevolg van zo'n daad als het beslissende beschouwd worden?
Was enerzijds "de ganse stad vol vreugde", toch was er anderzijds alleen maar schrik, ontzetting en verwarring. Er werd gekletst, geoordeeld, gepraat en gelogen. "Alle hellemachten zijn op de been gekomen". De intiemste vrienden van Kohlbrugge vielen, toen zij van het gebeurde hoorden, als het ware uit alle wolken. Dat hadden ze niet verwacht, dat had ook niet in hun bedoeling gelegen, dat hun predikant zo snel en zo beslist in het leger zou treden, waaruit zij zich steeds meer teruggetrokken hadden. Zij vreesden ongetwijfeld, dat het "de anderen" gelukt was, om tussen hen en Kohlbrugge een wig te drijven. Daniel en Carl von der Heydt "waren niet over de zaak te spreken", en openlijk lieten zij hun wrevel en hun diepe ontevredenheid over het verloop der dingen horen. "Zij raasden, schreef mevr. Ursuline in die dagen, omdat hun separatistische plannen door deze stap (van Kohlbrugge van 4 nov.) verbroken werden". Men moet ze begrijpen, want lag er niet in de, naar hun mening overhaaste, stap van Kohlbrugge iets, als een veroordeling van hun vroegere positiekeus, hun terughouding, hun tegenstreven?
Kohlbrugge kreeg veel te horen. Men begreep hem niet meer. "Nergens vond ik gemeenschap des lijdens. Ik heb met mijn lieve vrouw al het mogelijke uitgedronken van beide zijden". Tenslotte gelukte het hem toch, om de gronden, die hem tot zijn plotselinge optreden genoopt hadden, duidelijk te maken en aan de bittere verwijten een einde te maken, alsof hij aan eigen mensen en ook zichzelf ontrouw geworden zou zijn.
Hier kon Kohlbrugge weer eens vaststellen, wat hij al in Nederland bij zijn "gewekte" broeders meegemaakt had: Hoe graag n.l. de mensen zich meester maakten van een aanvoer- (Ier uit hun midden, als hun zeer bijzonder vaandel! Hoe moet hij hun, of hij wil, ja dan neen.., met zijn geweldige kracht, met zijn hem geschonken gaven, zijn sterke wil en zijn vroomheid dienen, zodat zij tot hun eigenlijkste doeleinden komen, opdat zij als degenen die ze zijn, zich kunnen doorzetten. Het mocht hem in die dagen werkelijk wel angstig en bang te moede worden, toen hij inzag: Hij, een verkondiger van het Evangelie en niets anders dan dat, en werkelijk geen kerkpoliticus, - hij was reeds een werktuig in de handen en in de bedoelingen van zijn naaste vrienden geworden, hij was voor hun wagen gespannen.
Hoe had hij toch ook jaren geleden (1834) aan zijn latere (tweede) vrouw geschreven?

"Wat voor verwachtingen stelt men dan toch in heel de wereld op mij, en wat moet dat eigenlijk beduiden, wanneer broeder N.N. zegt: "Wij zijn Kohlbruggianen in leven en sterven?" 0, slaat mij toch in het geloof dood en sterft mij af in uw hart, zoals gij aan de wet gestorven zijt! Gij moet mij voor dood houden, zoals gij de wet voor dood houdt. Ik wil voor u dood zijn, zoals de wet voor u dood is. Als ik, een arme en ellendige zondaar, de voornaamste onder u allen, u slechts een weinig de weg heb mogen wijzen naar onze, bovenmate zoete, schone en algenoegzame Heere Jezus, houdt mij dan voor degene, die nu achter de troon staat, uzelf echter voor degenen, die voor de troon staan. Wat heb ik dan nog met de pakjesdrager te maken, als ik voor mijn Weldoener sta? Het is een bewijs ervoor, dat men nog niet tot de volle zekerheid gekomen is, als men zich beroepen kan op een handvol stof..".

Wantrouwen.

De toeloop tot de bijeenkomsten, welke Kohlbrugge voor en na in zijn huis hield, nam bijna levensgevaarlijke vormen aan. Men moest blij zijn, dat zich geen ongeluk voordeed. "De straat was zwart van mensen". Kohlbrugge hield niet op, zijn hoorders te verzekeren, dat hij voor hen en hun kinderen de stap gewaagd had, om de gemeente weer aan haar vrijheid in het belijden te helpen. Voor haar heeft hij zich in de afgrond geworpen, opdat hij zou kunnen sluiten. Velen schonken hem geloof en verontschuldigden hun aanvankelijke heftigheid. Alleen de Von der Heydt's toonden zich nog steeds gereserveerd.

Maar hoe nu verder? Zou men dadelijk door het presbyterium zijn beroeping tot predikant der gemeente op touw laten zetten, zoals men hem dat vóór zijn opneming in het vooruitzicht gesteld had? Lag die gevolgtrekking niet eenvoudigweg voor de hand? Kon Kohlbrugge dan als elk ander gemeentelid behandeld worden? Maar daar hoorde men niets van. En het gedrag van de predikanten jegens het nieuwe gemeentelid was op zijn minst vreemd.

Wel deed Ball het voorstel, dat Kohlbrugge nu bij het consistorie zou solliciteren om op de lijst voor verkiesbare candidaten geplaatst te worden. Krummacher echter trok, als men Kohlbrugge's brief volgt, van het ene gezelschap naar het andere, en vierde de overwinning van de Gereformeerde gemeente over de oppositie: Kohlbrugge had in alle punten toegegeven, ondanks het feit, dat hij zich als een leeuw verdedigd had; hij had het ritueel en de kerkorde aanvaard. Bij anderen weer liet hij verluiden, dat nu het moment voor de ganse gemeente daar was, om het juk af te schudden. De Von der Heydt's konden niet meer buiten blijven staan, zij moesten nu eindelijk hun weerstand opgeven. Enzovoorts.

Juist deze overwinningshymnen zetten kwaad bloed en gaven Kohlbrugge de indruk, dat de vierde november enkel huichelarij geweest was. Alles veranderde zich voor hem. Was wellicht dit het doel van de andere kant, om de weerstand van hemzelf en van de zijnen te breken en het recht van de officiële gemeente te betonen? Was mogelijk alles erop toegelegd, om hem de wapens uit handen te slaan en ook zijn samenkomsten als onrechtmatig uit goede gronden te verbieden? Had men hem met de opneming in de gemeente soms willen vangen en hem aan handen en voeten willen verlammen?

Diep wantrouwen zette zich bij Kohlbrugge vast. "Ik heb mij dadelijk na mijn opneming, van de huidige predikanten teruggetrokken, wegens het onjuiste en liefdeloze vermoeden, dat ik hen in de woestijn zou stoten, voor wie ik naar hier gekomen ben. Zolang ik niet aangenomen was, had men hart en oor voor hereniging en voor het opruimen van de hindernissen, en drong men zich ook met zulke voorstellingen aan mij op. Met voorbehoud van agende en kerkorde, zei Ball, mocht ik

mij laten aannemen, zij wilden zich immers van het synodale verband losscheuren. Zij hadden gezondigd, uit mensenvrees maar toegegeven. Zodra ik aangenomen was, keerde zich het blad om". - "Ik zit hier overigens sinds acht dagen zo welgemoed, als ge mij in Utrecht zag, en ik gevoel gelukkig in mijn hart tegen niemand iets. Tegen zoveel huichelarij ben ik niet opgewassen. God troost ons intussen op rijke wijze".
Kohlbrugge's bijeenkomsten verboden.
Na ruim een maand bereikte Kohlbrugge een eerste mededeling van het presbyterium inzake de plaatsgevonden opneming, vergezeld met de opmerking, "dat volgens de bestaande kerkelijke orde godsdienstsamenkomsten slechts door dezulken, die verlof hebben om te preken, na verkregen toestemming van het presbyterium gehouden mogen worden". Daarmee zag hij zich ertoe gedwongen, om zijn tot nu toe gehouden Zondagse bijeenkomsten te staken.

Maar beantwoordde dit verlangen aan de vooraf gevoerde beraadslagingen? Moest zijn opneming nu als middel gebruikt worden, om de afscheiding met geweld te belemmeren? Had Kohlbrugge dan niet die, door hem gehouden, bijeenkomsten getekend als de weg, om de oppositie-kringen weer langzamerhand en zonder breuk, in contact met de gemeente te brengen; een poging, die nu pas goed zijn waarde moest bewijzen?
Met het verbod van zijn samenkomsten kreeg al het voorafgaande een ander voorkomen. Nu ontkiemden overal verdenking en zwarte gedachten, als paddestoelen na een warme regen in het bos, die zich door hun rottige lucht verraden. Opgewonden uitspraken volgden. "Toen ik nu aangenomen was", zo heeft Kohlbrugge 20 jaar later, in een gedrukt, ter inzage liggend "Kinderonderricht" gezegd, "kwamen de heren bij mij om mij te vertellen, dat ik nu echter ook geen preken meer in mijn huis mocht houden, ik moest mij nu aan hen onderwerpen. Daar zij wisten, dat ik bijzonder veel van de natuur hield, beloofden zij mij de mooiste standplaats te geven (!!), maar Elberfeld moest ik verlaten.
"Wat! - antwoordde ik -, is dat uw woord en uw trouw?" "Dat gaat ons niets aan. U bent nu in onze macht". "Nog niet, sprak ik, wat moet er dan van de arme mensen worden?" "Ach, met hen is niets te bereiken. Die zijn de waarheid zat, ze zijn niet meer te genezen". "Wel, mijne heren, zei ik, dan zijn wij gescheiden, U weidt dan uw beproefde gelovigen, en ik de mensen, die niet te genezen zijn, de verstrooide schapen".
Ds. Johannes Wichelhaus te Bonn, die uit eigen ervaring Elberfeld door en door kende - de kerkelijke twisten hadden hem het verblijf in het vaderland bedorven en vergald - schreef aan Kohlbrugge in die tijd een brief, welke de laatste als uit Gods mond aannam. Daarin beval Wichelhaus de aangevochtene de eenvoud van een kind, de oprechtheid en rechtschapenheid van een goed geweten voor God en mensen aan, tevens de moed van een leeuw en de volharding die op het einde wacht. Dat was goed gezegd. Maar kon Kohlbrugge, in de verwarde situatie en gelet op het wantrouwen dat reeds alles vergiftigde en het tot geen rustige uitspraak meer liet komen.., nog handelen met de "eenvoud van een kind"?
De ouderlingen en predikanten hebben in elk geval, zoals zij beweren, niets meer daarvan gemerkt. Zij hadden willen horen, dat Kohlbrugge op 16 november een samenspreking(!) met Daniel en Carl von der Heydt gehouden had, en dat hij sindsdien een geheel andere positie innam. Hij kwam niet meer onder de prediking, die hij vroeger meermalen bezocht had, nog minder aan het Avondmaal (hoe was dat voor Kohlbrugge, in de korte spanne tijds van 4 tot 16 november mogelijk?). Hij verbrak de vroeger zo nu en dan gezochte omgang met de predikanten geheel, en trok

zich steeds meer terug; een houding, die overigens al heel gauw al zijn aanhangers deelden. Kortom (aldus het gedenkschrift van de ouderlingen van 9 augustus 1847): Amper aangesloten, trad hij er al weer uit!
"De eenvoud van een kind"? "Wij kunnen (nogmaals het gedenkschrift met de doffe toon van de nijd) weliswaar niet de algemeen tegen hem ingebrachte aanklacht van onoprechtheid en van de onzuivere, leugenachtige verkrijging van de opneming delen, maar hem ook niet in bescherming nemen tegen het verwijt van een vooral de christen, vooral in zo'n aangelegenheid niet betamelijke veranderlijkheid en afhankelijkheid van mensen, welke zelfs met een aanmatigend zichzelf= hoogachten hand aan hand gaat, zowel als van een, bij een theoloog moeilijk te begrijpen, onduidelijkheid met betrekking tot de leer en kerkorde".
Zo werkte zich de onduidelijkheid uit, welke van tevoren over de komst van Kohlbrugge naar Elberfeld gelegen had. Hij wilde oprecht het beste, - en niemand vertrouwde hem meer. Hij trachtte beide kanten te dienen, en overal werd zijn optreden verkeerd uitgelegd en verdacht gemaakt. Toch moest hij die weg verdergaan. Hij moest de samenkomsten voortzetten, om zijn vrienden niet te verliezen en de ernst van zijn trouw aan hun welzijn te bewijzen; ook al zou hij zich daarmee de toorn van het presbyterium, en terecht, op zich laden. Hij moest anderzijds echter ook lidmaat van de Gereformeerde gemeente zijn, om de schijn van separatisme te vermijden en niet af te zakken in de positie van een partij-opperhoofd, ook al zou hij daardoor zijn vrienden, en met reden! voor het hoofd stoten. Op dit punt bewees Kohlbrugge, dat hij schriftuurlijk over de kerk dacht, dat hij die niet in 'n klein hoopje kon zien, dat zich eigenwillig om een, zij 't ook nog zo beproefde vaan, verzamelt; maar dat hij ze veeleer erkende in degenen, die de Heere uit het gehele menselijke geslacht door Zijn Woord ten eeuwigen leven roept.

Met verbanning uit het land bedreigd.
Kohlbrugge's antwoord op de eis, om de preken in zijn woning op te geven, was rustig, beleefd en tegemoetkomend gesteld (22 december 1846): Kunnen zijn godsdienstoefeningen, zo betoogde hij, oppositioneel of separatistisch genoemd worden, beoordeeld naar de motieven, waarmee ze begonnen werden? Was niet van meetaf zijn bedoeling erop gericht, om "de in deze gemeente bestaande scheuring, waar ook maar mogelijk! daardoor te beslechten en te genezen?" Trof hij daarom niet bij predikanten en ouderlingen enkel vriendelijke gezindheid aan, zoals hij anderzijds tot de prediking en uitdeling van de sacramenten bevoegd is? Werd hij niet, teneinde zijn bedoeling beter te kunnen uitvoeren, meer dan eens door de predikanten verzocht, de opneming in de gemeente aan te vragen, "echter met nadrukkelijke vrijwaring van alles, wat in de godsdienstoefening of inrichting, met de Gereformeerde belijdenis in strijd is, en met name van de landsagende?" "Toen het eerwaardig presbyterium deze opneming voltrok, heeft het noch de bedoeling kunnen hebben, om mij van degenen, bij wier protest tegen de kerkorde(!) en agende ik mij aangesloten had, te scheiden, noch de mening kunnen koesteren, dat ik de verplichting, welke ik -- zoals hem bekend is - tegenover hem op mij genomen heb, trouweloos zou schenden". En, opdat hij het zegge, hij zou bij zijn voornemen de gunst van de minister voor de eredienst voor zich kunnen winnen!
Tenslotte beriep hij zich op de Heilige Schrift: Numeri II!
Eldad en Medad, die niet tot de zeventig uitverkoren oudsten in Israël behoren, profeteren in het leger. Jozua is opgewonden, verward, vol ijver en toom. "Mijn heer Mozes, verbied hun!" Maar Mozes sprak tot hem: "Zijt gij voor mij ijverende? Och, of al het volk des HEEREN profeten waren, dat de HEERE Zijn Geest over hen gave!"

(vers 28 v.). Laat nu het presbyterium zelf beoordelen, of hij, Kohlbrugge, aan zijn bevel gehoor mocht geven.
Had men hem toch maar, ondanks de aanklachten, zijn gang laten gaan! Beter nog, had het presbyterium toch maar, in plaats van zijn brief als aanklacht-materiaal aan de superintendent door te sturen, alles gedaan om op de eerste stap van zijn opneming in de gemeente, de tweede te laten volgen, zoals die aanvankelijk ongetwijfeld bedoeld was: Kohlbrugge's verkiezing tot predikant in Elberfeld doorvoeren. Alle golven hadden zich dan geëffend. Maar daar dacht men niet meer aan. Integendeel, men liet zich door de superintendent onderrichten, dat - wanneer Kohlbrugge bij zijn standpunt bleef! er niets anders meer overbleef, dan zijn opneming weer ongedaan te maken. Bovendien bedreigde, "Krummacher mij met verbanning uit het land!" (Ergens anders heet het: "Zij willen mij over de grens zetten").
Eén vraag dringt zich op, wanneer men deze trieste gebeurtenissen overweegt: Heeft Kohlbrugge zichzelf niet overschat, toen hij tussen beide groepen in de gemeente de brug wilde vormen? en toen hij, om die dienst beter te kunnen vervullen, tot de kerk overkwam? Had hij niet vooruit moeten weten, dat hij met de verkrijging van het lidmaatschap nieuwe bindingen op zich nam, en kerkelijke wetten als voor zichzelf geldig erkende? Kon hij dan soms voor zich uitzonderingsvoorwaarden verlangen? Had hij zich anderzijds niet al te vast aan een groep verbonden, die hem maar al te graag als hun vlag gebruikte? Overschatte hij niet zijn eigen kracht en inzicht, toen hij geloofde, dat hij zich tussen de harde molenstenen kon handhaven, zonder erdoor stukgewreven te worden?
De onzekerheid over de juistheid van zijn optreden heeft Kohlbrugge zelf duidelijk gekweld. Zijn al te donkere tekening van de kuiperijen zijner tegenstanders komen voor een groot deel voort uit de sterk gevoelde noodzaak, om zijn handelwijze voor zichzelf te rechtvaardigen.
Later heeft hij eens geschreven: "Ik heb veel gezien, zeer veel, maar als het erop aan komt, heb ik niets, zie ik niets. Hoe vaak zit ik op mijn kamer te huilen, dat ik zo'n erbarmelijke knecht ben en dat ik zo helemaal niets weet... Wat geeft het, dat de mensen niet willen vallen. Laten wij zelf maar voor God neervallen! Als wij bekeren willen, dan vergeten wij vaak, dat wij onszelf van allerlei onbetamelijkheden moeten bekeren, en wel allereerst van de gedachte, dat wij iets zouden zijn, iets konden en wisten. En als wij anderen bekeren willen, dan zullen wij wel ondervinden, dat wij zelf God het meest in de weg staan, om ze te bekeren".

HOOFDSTUK 5.
OPLOSSING UIT BERLIJN.

Hoe nu verder?
Nu gaat het als bij de spoorwegrails. In welk een geringe hoek liggen ze bij de wissel uiteen. En naar welke andere streken voeren zij reeds na enkele kilometers! Hopeloos wordt bij elke nieuwe stap de verwijdering groter!
De gesprekken die hier en daar nog tussen Kohlbrugge en de andere predikanten plaatsvonden, vielen steeds onaangenamer uit: verwijten, misverstanden en bedreigingen, geen gebrek! Beide partijen bleven stokstijf bij hun recht. De predikanten verklaarden bijna stug, nu eerst recht bij de kerkorde te willen blijven, en Kohlbrugge verzekerde, dat hij zijn samenkomsten rustig verder zou houden, al organiseerden ze ook wat ze zouden willen. Anderen bliezen het vuur op, en spraken bij de groeiende invloed van Kohlbrugge, over de afgunst van de predikanten. Weer anderen poogden zelfs, met behulp van de overheid, om Kohlbrugge's samenkomsten tegen te houden, - "dat is me nog eens een mooie stad, dat Elberfeld!" - en de steeds sterker wordende stroom naar zijn preken met geweld te beletten.
Kohlbrugge ging zijn weg met groter rust dan ooit tevoren. De onzekerheid was verdwenen. Uit een onhoudbaar twijfelen zag hij zich verlost, ook al had hij nu een heel presbyterium met diens grote aanhang tegen zich , het hem aangedane onrecht en de vijandschap, die tegen zijn onderneming duidelijk opkwam (een onderneming, die men vroeger goedgekeurd had!).. gaven hem zijn evenwicht terug.
Ook meende hij te mogen vaststellen, dat zijn beste vrienden, wier innerlijke toestand hem vaak veel zorgen gebaard had, uit hun verstarring in hun meest bijzondere gedachten langzamerhand losraakten. Tot nu toe hadden zij hem als het ware als een viool gebruikt, waarop zij hun meest geliefde liedje trachtten te spelen. Daarmee was het nu gedaan. Kohlbrugge dacht, opnieuw uit de strik van de vogelvanger geraakt te zijn.
De stap van 4 november had hem weliswaar niets voor het bereiken van zijn doel bezorgd, waarmee hij naar Elberfeld gekomen was; maar hij liet dat niet los. Nu wendde hij zich tot Berlijn. Want in het Koninklijke opperconsistorielid, hofprediker en doctor Friedrich Strausz, bezat hij een hem genegen, invloedrijke tussenpersoon. Aan hem legde hij zijn toestand in details voor (6 december 1846):
"Het is U ongetwijfeld bekend, dat ik door de leden van de Gereformeerde gemeente, die tegen agende en kerkorde van 1835 protesteerden, naar hier beroepen ben. De roeping kwam niet tot mij, en ik ben die ook niet opgevolgd, om de scheur in deze gemeente nog groter te maken, maar om die, zo mogelijk, te genezen. Dat doel heb ik ook tegenover de predikanten der gemeente duidelijk uitgesproken, en ten gevolge van de opneming, welke ik bij hen gevonden heb, heb ik niet geaarzeld om daardoor mijn voornemen in de daad om te zetten, dat ik mij als lid van de Gereformeerde kerk aannemen liet, terwijl ik mij tevens bij het protest van mijn vrienden aansloot. Het is mijn oprechte wens, om als leraar in de kerk in dienst te treden". Alleen zou hij van agende en kerkorde verschoond willen blijven en dan, na een colloquium, het recht willen krijgen om als predikant op te treden. Dringend smeekte hij de hofprediker om het inzake zijn verzoek, met de minister eens te zien worden.
Ook af kwam het antwoord later en gereserveerder dan verwacht was, toch ging Kohlbrugge verder, voornamelijk om in Berlijn invloedrijke personen voor de verweesde gemeenteleden interesse in te boezemen, en inzake hun onhoudbare toestand berichten te ontwerpen, welke een ingrijpen vereisten.
Hoe heeft hij zich nu echter zijn eigen weg verder gedacht? In stijgende toeloop tot

zijn preken moest hem in elk geval allerlei doen denken. "De mensen in mijn bijeenkomsten worden ongeduldig, ze zitten op halve stoelen, de trap zit vol van onder tot boven, en ook het kamertje heb ik moeten openen. Ze willen een grotere ruimte en schijnen zelf spoedig de handen aan het werk te willen slaan. Het is echt eigenaardig, van hoevelen ik hoor, dat ze tegen mij opgezet zijn: ik zou zelfs de antichrist zijn! Dan komen ze, luisteren en komen weer terug. Zelfs de oude vromen verklaren, dat zij hun oude verhalen verloren zijn en niets meer in de hand vinden, dat ik toch de waarheid predik, zoals zij dat sinds jaren gewenst hebben. Anderen klagen weer, dat ik de mensen niets goeds overlaat, en altijd maar weer de bomen de bijl aan de wortels leg".

Toen het Kerstfeest naderde, werd de toeloop nog groter, vooral toen meer en meer bekend geworden was, hoe Kohlbrugge het beste voor de gemeente had trachten te bereiken. Met grote vreugde preekte hij zesmaal in de dagen van Christus' geboorte. "De meeste toehoorders waren tot tranen bewogen. Allerlei wonderen heeft God in deze laatste dagen gedaan; ik dacht aan het woord: De sterren streden van de hemel tegen Sisera. Ja, God leeft en hoort het geroep van Zijn ellendigen".
Enerzijds moest deze toeloop van leden uit de Gereformeerde gemeente Kohlbrugge in zijn voornemen versterken, om ook voorts de gehele kerk te dienen, zoals hij dat van meetaf zich voor haar verplicht gevoeld had. Lag echter, anderzijds, niet juist in het succes van zijn prediking een steeds onmiskenbaarder aanduiding, dat een breuk onvermijdelijk werd?
Wel schreef hij nog medio december aan Wichelhaus: "Ik zal mij zo lang tegen afscheiding verzetten, als mij dat maar ergens mogelijk gemaakt zal worden". Maar klinkt niet reeds in deze zin de bange vraag door, of zich de bestaande toestand zal handhaven, nu de vijandschap tegen hem zich steeds heviger openbaarde?

Geheim bericht uit Berlijn.
Daar komt nu rondom Kerstfeest 1846 in de brieven van Kohlbrugge voor de eerste keer iets nieuws voor, dat weldra breder vormen zou aannemen, dat rijk aan gevolgen was. Hij heeft niet slechts uit Berlijn allerlei klokken horen luiden - geen wonder, gelet op zijn vriendschap met Von der Heydt -, maar reeds van de "minister voor de eredienst", dus uit de naaste omgeving van de koning, het uitdrukkelijke bericht gekregen, dat zeer spoedig aan de koning een tolerantiebesluit zou voorgelegd worden, "waardoor ik de vrijheid zou krijgen, om een zelfstandige gemeente te vormen"(!). Het zou tot een voor Kohlbrugge gunstige oplossing kunnen komen, "als hij niet al te zeer een afscheiding vreest".
Kohlbrugge werd door deze mededelingen getroffen. Duidelijk zag hij in, dat daarmee een ongehoorde wending der zaken moest beginnen. Werd hier niet weer de vinger van God zichtbaar? "Bij het tolerantie-edict dacht ik aan keizer Augustus' gebod, die niet wist, waartoe hij het uitvaardigde. Niemand hier in de stad kent een letter van dit antwoord, behalve mijn geliefde vrouw, en ik zal afwachten, wat eruit voortkomt". Het gevoel, in Gods voorzienigheid te mogen rusten, Wiens plannen alles dienen moet, vervulde Kohlbrugge met rust en vreugde.
Feitelijk ligt in de geheime instructie voor Kohlbrugge, de oplossing van de gehele toestand besloten. Men had in Berlijn geen aanzienlijk belang bij zijn poging, om te proberen beide partijen met elkaar te verzoenen. Moest zij daarentegen niet steeds nieuwe problemen voor de staatkundige ambten meebrengen, daar ze slechts bij opheffing van de door de staat min of meer opgedrongen kerkorde tot stand kon komen? Bezat men in Berlijn niet ook voldoende politiek inzicht, om te weten, dat Kohlbrugge's verdere maatregelen, om zijn doel te bereiken, bij de heersende

omstandigheden in Elberfeld eenvoudigweg onmogelijk waren? Liet zich de gelegde knoop niet daardoor het beste losmaken, dat men de gedachten van Daniel von der Heydt ondersteunde, en dus voorzichtig een scheiding van beide groepen voorbereidde? Lag niet bij de door de algemene godsdienstige verhoudingen geboden bedoeling, om het tolerantie-edict uit te vaardigen, zulk een ontwarring van de bestaande moeilijkheden het meest voor de hand?
In Berlijn zijn de schepen gebouwd, die nu spoedig in Elberfeld van stapel zouden lopen. Niet Kohlbrugge was de man, die de sleutel in handen had, en die naar zijn goeddunken, of ook naar zijn overtuiging hanteerde. Hij was helemaal de geschovene. De politieke en algemeen-kerkpolitieke gezichtspunten hebben de beslissing gebracht; en die kwamen daarmee aan de laatste bedoelingen van Daniel von der Heydt te-gemoet, die consequent, ook ondanks 4 november, zijn rechte weg verder volgde.

"Ik ben ontzettend tegen afscheiding, en ik hoop evenzeer, dat ze vlug zal komen..'.
Allerlei geruchten deden in Elberfeld de ronde en verontrustten ook de mannen, die in de leidende kringen van de Gereformeerde gemeente onder het huidige verloop der dingen smartelijk leden. Dat waren er niet weinigen. Verscheidene medeleden van de gemeentevertegenwoordiging konden zich er niet meer van overtuigd houden, dat de tot dusver gevoerde kerkpolitiek en behandeling van Kohlbrugge met het richtsnoer van Gods Woord overeenkwam; zij maakten zich los uit de verantwoordelijke leiding. Vooral zij maakten zich grote zorg, die zich om de innerlijk-ingestelde' dominee Kiinzel schaarden en krachtig aan de doordringing van de gemeente met het Evangelie arbeidden. Zou de Gereformeerde gemeente haar beste en ernstigste leden verliezen? Dreigde niet juist mi nog van een andere kant verbrokkeling, n.l. door de door Heinrich Grafe in Elberfeld gepropageerde grondslagen van de "vrije" Franse kerken?
Lange tijd zaten de wakkere, voor de gemeente bezorgde, mannen bijeen om te overleggen, wat er te doen viel. Het bericht inzake deze "ouderlingen-conferentie" echter verraadt slechts radeloosheid. Want er werd tenslotte genotuleerd, dat "zij in deze zaak geen vast inzicht verkregen hadden".
Onder druk van hun kant trad in elk geval het presbyterium (februari 1847) nogmaals met Kohlbrugge in directe verbinding. Maar het schrijven dat men verzond, viel weer onhandig uit, en bevatte in de grond niets anders dan een vernieuwd verzoek om staking van zijn bijeenkomsten.

"Geachte heer Doctor!
Het presbyterium van de gemeente, onder wier leden Gij op uw begeerte en verzoek vol vertrouwen opgenomen werd, draagt mij op, U mee te delen, dat het de reeds tot U gekomen eis om Uw Zondagse stichtelijke uren te staken en de daardoor aan de gemeente gegeven aanstoot weg te nemen.., des te nadrukkelijker moet vernieuwen, naarmate het U minder recht geven kan om zulke godsdienstoefeningen binnen onze parochie te houden. Tevens ziet zich hetzelfde college genoodzaakt, om U allerbroederlijkst de, door U in een plechtig uur afgelegde belofte in herinnering te roepen, toen U beloofde: "Bij de gemeenschap van onze kerken, niet slechts onder het gehoor van Gods Woord, maar ook in het gebruik van het H. Avondmaal en wat daarmee samenhangt, te volharden".
Met een werkelijk smartelijke spijt, dat het tot zulke verhandelingen tussen ons en U moest komen, echter niet zonder enige hoop, dat een wegneming van de ingeslopen wantoestanden en een vereniging nog op het gebied der mogelijkheden zal liggen, blijf ik met broederlijke groet, als uw zeer onderdanige K., voorz. van het presbyterium".

Wat moest Kohlbrugge antwoorden? Hij beriep zich op de door hem al twee maanden geleden geldend gemaakte gezichtspunten.
"Geachte heer predikant", zo klonk het tot Krummacher (19 februari), de zaak, welke aan het vriendelijke schrijven van 12 februari ten grondslag ligt, is reeds door mij tevoren op 12 december afgehandeld, n.l. in een brief, welke ik de eer had, aan de toenmalige praeses, dhr. predikant Künzel, te richten. Daar dit schrijven, hoewel U het niet noemt, in de handen van het presbyterium gekomen moet zijn, verzoek ik U, om daarvan kennis te nemen, daar ik mij louter op het daarin gezegde te betrekken heb. Met de bekende gezindheid verblijf ik als Uw zeer onderdanige, Dr. Kohlbrugge".
Het gesprek was daarmee ten einde.
Van beide zijden "volhardde men in de bekende gezindheid", en kon men geen nadere tegemoetkoming opbrengen. Toch had Kohlbrugge's positie zich verder bevestigd. De tijd werkte voor hem. Weer was hij in het bezit gekomen van een brief uit Berlijn, dit keer afkomstig van de hofprediker Strausz, welke brief hem versterkte, om rustig af te wachten. Slechts geen overijlde stappen doen! Waarom trouwens? Moest hij niet zelf inzien, dat de Gereformeerde kerk, die nu in de staatskerk opgenomen was, de eisen van hem en van zijn vrienden niet vervullen kon, zonder met zichzelf in tegenspraak te raken? Zou hij zichzelf niet aan talloze ongelegenheden blootstellen, als hij in een kerk benoemd werd, wier grondslagen hij niet volledig, althans niet wat haar liturgie en inrichting betreft, kon bijvallen?
En nu luidde het verder:
"Intussen zouden wij met deze oprechte verklaring noch Uw eerwaarde loslaten, noch ook de zaak zelf voor afgedaan beschouwen. De ontwakende liefde tot de kerkelijke gemeenschap, die Ge met de edelste tijdgenoten deelt, komt ons te zeer voor als een genadewerk, dan dat wij ze niet in elk opzicht met dankbare vreugde begroeten zouden. Het is thans een tijd van grote en algemene ontwikkeling in het Koninkrijk Gods, en het komt er maar op aan, dat men niets overhaast, maar overal het spoor van de Heere volgt. Bovendien zijn wij ervan verzekerd, dat Uw eerwaarde, als U met onze kerkelijke verhoudingen wat beter op de hoogte was, ook veel in de agende en kerkorde met andere ogen zou bekijken.
Onze wens is dus, dat Gij en Uw vrienden verder bij de U toegestane vrijheid niet door te vlugge stappen beïnvloed wordt en rustig moogt afwachten, welke gang de voortgaande ontwikkeling neemt en waarheen de Heere U wijst..".

Aan deze vriendelijke, zij 't ook ietwat vage woorden ontleende Kohlbrugge de vermaning, dat hij rustig moest afwachten, totdat de plannen, waarvan hij afwist, langzamerhand hun voltooiing kregen, m.a.w., hij werd er zeker van, dat het tolerantie-edict zo goed als onderweg was.
Van nu af heeft Kohlbrugge zich steeds meer op een scheiding van de Gereformeerde gemeente in Elberfeld ingesteld. Hij zag geen andere uitweg. Des te minder, toen hij aan de andere kant permanent onwil, verraad en "vervolgingszucht" meende op te merken. Weer was het Krummacher, aan wiens gedrag hij hevige aanstoot nam. Had hij niet na het godsdienstgesprek het verzoek tot Bali gericht, dat men de bekende onderhandelingen in het armenhuis slechts zou gebruiken, om het presbyterium op de hoogte te stellen, en om ze niet publiek te maken? Had Ball zijn vrouw niet plechtig beloofd, dat het protocol niemand ter hand gesteld zou worden, maar alleen aan Kohlbrugge terug bezorgd zou worden? En nu, in maart 1847, stond alles letterlijk in de "Palmbladeren"! En uit de Palmbladeren kwam het in het streekblad te staan, dat zich deze "gebraden duif" natuurlijk niet ontgaan liet, maar de gelegenheid aangreep om enkele lelijke uitvallen tegen de ongemakkelijke man ten beste te geven. "Het leek

wel, alsof ik de hele kerk had willen bedriegen, en alsof de regering reden had om zich daarmee bezig te houden".
Wat bleef Kohlbrugge over? Hij had door zijn toetreden tot de Gemeente, op haar losmaking van de kerkorde willen aanwerken, en haar daarmee de weg willen openen, om een volgens Gods Woord Gereformeerde kerk te worden. Afwij zing bij zijn vrienden! Afwijzing bij het presbyterium! Afwimpeling bij de politieke ambten! Dat willen wij niet. Want ons is niets gelegen aan een grote Gereformeerde gemeente met een uitzonderingspositie!

Toen kon Kohlbrugge 't onmogelijk nog langer in zijn huidige plaats volhouden en binnen een kerk blijven, die alles, tot zelfs ook de kerkorde, bereid was te slikken; binnen een gemeente vooral, welke ook van hem de voor hem in zekere zin onmogelijke onderwerping aan die orde durfde verwachten.
Zo schreef hij dan (op 24 maart 1847) de belangrijke woorden: "Ik ben ontzettend tegen afscheiding, en ik hoop evenzeer (!), dat ze spoedig zal komen, opdat de ongedoopte kinderen van mijn vrienden hier vrij gedoopt kunnen worden..".
Als men over zulke woorden nadenkt, ziet men heel duidelijk, dat Kohlbrugge nooit in een kleine, zogenaamd vrije, gemeente zijn ideaal heeft gezien. Wie, zoals hij, de rechtvaardiging van de zondaar preekt, van de zondaar, die weet, dat hij vlees blijft.., die kan er niets verdienstelijks en voortreffelijks in vinden, om zich met een groepje af te zonderen. Want hij verheugt zich in het Evangelie van het Lam Gods, Dat de zonde der wereld draagt. Hij weet zich voor de gehele kerk verantwoordelijk, en houdt al het menselijke handelen, ook een vrome kerk of een vroom volk vormen, voor vleselijk.
En toch, waar kohlbrugge met zijn getuigenis van Romeinen 7 tot nog toe zo eenzaam bleef en zich bij alle kerkdeuren zag afgewezen, - hoe had hij zich niet moeten verheugen, dat zich nu eindelijk voor zijn verkondiging een vrije ruimte voordeed!
Slechts schijnbare tegenspraken.
Men kan aan een stukje hout denken, dat kinderen in de beek plegen te gooien, opdat het snel met de vlugge stroom afdrijft. Maar het blijft vastzitten in de bochten van de beek, het weet formeel elke kleinste hindernis te benutten, om zich op dezelfde plaats te houden. Zelfs een grasspriet, die nog zwakker is dan het houtje, moet ertoe dienen, om het tegen de stroming te beschermen. En dan ineens helpt toch alles niets: met een werveling van het water verdwijnt het spoedig.

Kohlbrugge heeft geen afscheiding gewild. Hij kon die niet willen. Tot het laatste ogenblik toe heeft hij zich tegen scheiding verzet. Alles was hem gelegen aan de eenheid der kerk, en die zou hij het liefste gehandhaafd hebben gezien. Later heeft hem een van zijn vrienden over de vrije kerk in Genève verteld, en wilde die met de Nederlands-Gereformeerde vergelijken. Kohlbrugge antwoordde: "Weet ge het verschil tussen de Geneefse en onze kerk? Zij daar ginds verheugen er zich over, dat zij niet tot de staatskerk behoren. Maar ik ben er treurig om, en ik zou graag tot haar toetreden, als ik dat maar kon".
Toch heeft hij, toen een blijven in de kerk niet meer mogelijk was, de scheiding bewust uitgevoerd, omwille van de waarheid, omwille van het geweten, omwille van de kerk zelf. Want voor hem was daar niet meer een kerk, waar men zich in de meest persoonlijke zaken - daar, waar alleen maar Gods Woord gelden mag! - aan andere machten bond, aan officiëel "staatskerkelijke" maatregelen, aan de wil van de koning als de hoogste opziener (letterl. "bisschop").
Het presbyterium van Elberfeld heeft het verwijt wel gevoeld, dat er in de afscheiding van Kohlbrugge en van zijn vrienden lag. Het heeft dat verwijt trachten af te slaan met

een beroep daarop (gedenkschrift van 9 augustus 1847), dat de Gereformeerde gemeente zich slechts in alle eerbiedigheid aan het staatsopzicht onderworpen, maar zich nooit van de staat zelf afhankelijk gemaakt heeft. Anderzijds hadden toch ook de "Kohlbruggianen" dat opzicht van de staat aanvaard, toen zij zich van het tolerantie-edict bedienden, en hadden zij zich van de naar Gods Woord Gereformeerde kerk losgemaakt; want het fundament van hun gemeente lag toch in dat koninklijke tolerantiegebod, en door haar werd toch de erkenning door de staat, als godsdienstig genootschap nagestreefd.

Maar met dit verweer worden de lijnen toch wel heel erg verbogen. Want was de Gereformeerde gemeente, door de kerkorde te aanvaarden, niet in een zodanige onvrijheid tegenover de staatkundige instanties geraakt (zonder dat weliswaar te willen), dat zij in alle volgende jaren de verzenen tegen de prikkels sloeg, steeds weer met de regeringsambten in botsing kwam, en tenslotte op het idee kwam, om uit het kerkelijke provincieverband te treden, omdat de provinciale synode de zaken van staatkundige, officiële ambten uitvoerde? En had de gemeente niet, toen zij ernstig wenste van alle boeien bevrijd te zijn, tot achter het jaar 1815 moeten teruggaan en de moed moeten opbrengen, om de door de koning ingestelde staatskerkelijke consistories met het bestaan van een generaal- superintendent te weigeren te erkennen?

Toen Kohlbrugge echter op het tolerantie-edict inging, wilde hij zich daarmee in geen geval in de handen van de staat overgeven, om diens wil in de kerk als maatgevend te laten gelden. Omgekeerd: Hij nam juist van de staat een wet als geschenk aan, die hem erbij hielp, om alle vreemde inmenging op het interne gebied der kerk te verhinderen.

"Wie uit de hand van de paus eet, sterft eraan", luidt een oud gezegde. Maar Kohlbrugge ontving de wet, welke het hem mogelijk maakte om de vrije en naar Gods Woord Gereformeerde kerk te formeren, niet uit de hand van de paus, ook niet uit de hand van de staat, ja, niet eens van de koning. Hij aanvaardde die uit de hand van Hem, aan Wie hij zich uitgeleverd had, en in Wiens Woord hij gevangen zat.

VIII. DE UIT DE KERK "UITGETREDENE" in de KERK.
HOOFDSTUK 1.
HET TOLERANTIE-EDICT MET DE GEVOLGEN ERVAN.

Mevrouw Dr. Kohlbrugge grijpt in.
Op een Zaterdag, zo wordt verteld, kwam het bevel van de burgemeester in Kohlbrugge's huis, dat zijn godsdienstoefeningen verboden waren. Het hoofd der stad had zich, gesteld dat het bericht precies met de feiten overeenkomt, door de leidende ambten van de Gereformeerde gemeente, na lang aarzelen, daartoe laten vinden. Maar Kohlbrugge's vrouw, die de brief in ontvangst nam, was zo flink om hem de Zondag over te laten liggen, en hem pas op de daarop volgende dag aan haar man te overhandigen. Toen lukte het Kohlbrugge, om de hem gunstig gezinde burgemeester ertoe te bewegen om zijn verbod in te trekken.
Toch bewerken dergelijke bevelen veelal, wanneer ze bekend worden, het tegendeel van hetgeen ze bedoelen. Het bezoek van Kohlbrugge's godsdienstoefeningen nam alleen maar toe. Het bleek onmogelijk, om de toehoorders nog langer in zijn huis onder te brengen. De helft van de toestromende menigte moest terugkeren, ook al maakte men de kamers groter als een elastiekje. Dus ging men op zoek naar een groter zaal in de stad, en men vond die tenslotte in een hotel op de muur, bij de weduwe Obermaier. Carlvon der Heydt reisde persoonlijk naar Berlijn, om de vergunning voor een desbetreffend verzoek van 60 gezinshoofden te krijgen. Daar de zaal vier- tot vijfhonderd personen bevatten kon, was deze éne zorg gelukkig weggenomen.
Met bloemetjes op de preekstoel.
Helaas kon op deze plaats nog niet de gebeurtenis op passende wijze gevierd worden, welke op 30 maart 1847 voor de luisteraars om Kohlbrugge's kansel zich voordeed. Het betrof een dekreet van de koning, dat in heel het publieke leven als een omwenteling doorwerkte, maar de komende politieke revolutie niet meer tegengehouden heeft. Van nu af mocht het
269

niet meer als misdadig genoemd worden, als iemand niet tot de heersende, Pruisische landskerk behoorde. Nu mochten er vrije godsdienstige gemeenschappen zijn. Dit godsdienstbrevet van Friedrich Wilhelm, ook wel tolerantie-edict geheten, vormt een laatste, overrijpe vrucht van de gezindheid van zijn voorvaderen, van de grote keurvorst en van de nog grotere Willem van Oranje.
"Wij gevoelen ons bewogen, om te verklaren, dat het onze onveranderlijke wil is, om voor onze onderdanen de in het algemene landrecht uitgesproken geloofs- en gewetensvrijheid onverkort te handhaven, hun ook naar de maatstaf van de algemene landswetten vrijheid van vereniging tot een gemeenschappelijke belijdenis en godsdienstoefening toe te staan. Zij die in hun geweten niet met het geloof en de belijdenis van hun kerk kunnen blijven overeenkomen, genieten dus niet slechts de volle vrijheid om uit te treden, maar blijven ook hun burgerlijke rechten genieten..".
Daniel von der Heydt, de man die zijn doel zo taai en konsekwent door alle verwarringen heen nagestreefd heeft, herademde. Kon zijn liefde tot de koning nog toenemen, dan gebeurde dat nu. Hij vatte zo'n grote verering voor hem op, dat aan het verhaaltje geloof gehecht dient te worden, dat hij na het bezoek van Friedrich Wilhelm IV in zijn mooie huis aan de Koningsmarkt de deur, waardoor deze naar binnen en weer naar buiten gegaan was, eens voor altijd heeft laten dichtmetselen, omdat hij verder niemand waardig achtte om deze drempel te overschrijden.

Maar ook Kohlbrugge gevoelde zich diep gelukkig. "Het godsdienstige dekreet is uitgekomen", schreef hij jubelend aan Step han de Clercq (april 1847). "Vrienden en vijanden staan als het ware perplex. Mijn vrouw en ik zijn moe van de overweldigende indrukken. De God Israëls is groot van raad en machtig van daad. Het is ons, alsof wij droomden". Nog jaren later, toen hij uit Berlijn van de oudste (dame) van de familie Von der Heydt een prachtig samengestelde bloemenmand kreeg en hij bijna poëtisch "deze echte ogen- en zielenweide" vierde, riep deze ruiker plotseling een herinnering aan de maartdagen-1847 op. Hij zag zich in de godsdienstoefening in zijn huis met enkele bloemetjes de kansel betreden!

Ook dat behoort bij deze merkwaardige man: Het godsdienstdecreet, dat voor hem en zijn vrienden de zo vurig gewenste oplossing uit de benauwende tang bracht, vierde hij daarmee, dat hij met bloemetjes in de hand voor zijn hoorders stond, aan wie hij Gods Woord te brengen had.
Nu volgde de ene gebeurtenis op de andere: "Wij krijgen een Gereformeerde kerk", jubelde Kohlbrugge al gauw daarop, en daarmee liep hij al op al hetgeen te komen stond, vooruit, "onafhankelijk van de staat en van de staatskerk. Mijn ambtsverrichtingen worden met die van de overige predikanten gelijkgesteld en erkend. Wij houden de oude belijdenissen, formulieren enz. De koning moet bijzonder ingenomen zijn met hetgeen wij van plan zijn".

Het waagstuk.
Inderdaad kwam het tot stichting van een nieuwe gemeente.
Het fundamentele stuk, waarmee Kohlbrugge en zijn kerkbezoekers zich tot "een eigen, van de landskerk en alle dienstbaarheid aan de staat vrije" kerkelijke gemeente van Gereformeerde belijdenis aaneensloten, is gedateerd 18 april, "op Zondag Miserere van het genadejaar 1847". Bijna zou men geloven, dat de naam van de Zondag met opzet is veranderd. Of behoort bij zulk een stap niet werkelijk een "Miserere", een "Heere, erbarm U"?
Het wordt direct aan het document duidelijk, dat Kohlbrugge en de zijnen niet de een of andere willekeurige gemeente van Gereformeerde richting hebben willen stichten, naast andere. Men had niets anders in het voornemen dan de oude kerk nieuw op te richten, beter nog: om ze voort te zetten, die naar de leer, inrichting en eredienst een volgens Gods Woord Gereformeerde verdiende te heten. Het was er die mannen niet om begonnen om, zo te zeggen, het bestaande grote huis met nog een bijzonder fraai en plechtig, ouderwetse aanbouw toe te rusten, waarin de bewoners, als zij er zin in hadden, hun heel speciale godsdienst zouden kunnen houden. Zij wilden, en dat moge de ernst en verantwoordelijkheid van hun handelen in het ware licht stellen! zich werkelijk weer het ene huis met het ene onvergankelijke fundament laten teruggeven. Dé tempel wilden ze, niet de een of andere.
De toon waarop hier gesproken werd, miste daarom ook niet een zekere plechtigheid. "Daar het noch de bekoring van het nieuwe, noch de begeerte naar een willekeurige, ongeregelde vrijheid, maar de vreze Gods is, welke hen bij deze constituëring van een eigen gemeente leidt, daarom belijden zij vol vreugde de leer en de (kerk)orde, zoals die van oudsher in de naar Gods Woord Gereformeerde kerk gehandhaafd is".

De Heilige Schrift blijft de enige regel en richtsnoer van het geloof en levenswandel. Maar niet slechts in de Heidelbergse Catechismus wilde Kohlbrugge haar leer samengevat zien. Het ging hem om de kerk, welke Gods Zoon uit het ganse menselijke geslacht ten eeuwigen leven, door Zijn Geest en Woord, in enigheid des

waren geloofs, van het begin tot het einde der wereld verzamelt, beschermt en onderhoudt: d.w.z. om de oecumenische kerk (= de kerk, van alle tijden en plaatsen! v.d. Hr). Het ging om die kerk, welke altijd onder het kruis stond, en omwille van de belijdenis galeien en rad en vuur en bloedige vervolging en het zwaard had moeten aannemen. En daarom werd, als de Pfalzer Catechismus gelijkwaardig, eraan toegevoegd de geloofsbelijdenis van de Nederlandse (uit het jaar 1566, en opgesteld door Guido de Brès, die ze met zijn bloeddood bezegelde!) en die van de Schotse kerk (uit het jaar 1559, van die John Knox, welke voor geen mens bang was, omdat hij God alleen vreesde!).

"De Gereformeerde kerk, zo spreken zich Kohlbrugge en zijn vrienden zelf uit, bezit niet en heeft nooit bezeten, een algemeen erkende, normatieve geloofsbelijdenis; want dat is, en dient uitsluitend te zijn, de Heilige Schrift. In de aparte landen, op verschillende tijden en onder veelvuldige omstandigheden zijn belijdenisgeschriften ontstaan, die alle slechts in min of meer beperkte kringen erkenning en verplichtende betekenis gevonden hebben.
En dat is in geen geval een gebrek voor de Gereformeerde kerk. In plaats van een nauw gebouwde kamer, zonder licht en lucht, bezit de Gereformeerde kerk in deze haar verschillende, een bepaalde menselijke naam loochenende, belijdenis- geschriften een, op de rots van Gods Woord, op het fundament van Profeten en Apostelen in zich vast-verbonden onwrikbaar huis, waarvan de bewoners naar de voortreffelijke uitdrukking van de laatste uitgever der belijdenisgeschriften, als een door geloof en liefde verenigd gezin zich kunnen beschouwen, in welke verdieping en naar welke streek zij zich ook mogen ophouden".

Zo verenigde zich de nieuw-ontstane gemeente samen, boven tijd en ruimte en ras en natie uit, met al degenen, die in de gezuiverde kerk der Hervorming zich op Gods éne Woord fundeerden, om dat voor het oor der wereld, als het nodig was, zelfs onder bloed en tranen te belijden. En werkelijk werd zij later zoiets, als een centrum van oecumenische verbreiding van het Evangelie. Van haar uit stuurde Kohlbrugge de jonge godgeleerden de gehele wereld in, en zij zorgden ervoor, dat de preken van hun dominee, in zeven talen overgezet, verbreid werden.
Vrije kerk? - Wie dat woord hier in de meest gebruikelijke betekenis noemt, heeft niet begrepen, waarom het deze mannen ging. Nooit en te nimmer om een kerk, die zo mogelijk ook van de belijdenis "vrij", vrij van elke binding zich naar geen enkele kant behoeft uit te spreken, maar bandeloos doen en laten kan, wat ze wil. Integendeel! Men dacht aan niets anders dan aan een belijdenis-kerk, die geheel en al door en aan het Woord gebonden en geketend was.
Nog iets anders onderscheidde en kenmerkte de stap, die toen gewaagd werd. Was niet hét strijdpunt tussen de officiële Gereformeerde gemeente én Kohlbrugge de kerkorde geweest, dus de zogenaamde uitwendige formatie in inrichting en liturgie met alle daaruit voortvloeiende gevolgen? Had het presbyterium zich niet altijd weer erop beroepen, dat het daarbij slechts om organisatorische vragen ging, en dat de belijdenis, d.w.z.: de zuivere verkondiging des Evangelies, daardoor niet getroffen werd? Liet zich met zo'n uitvlucht tenslotte niet alle mogelijks in de kerk "organiseren", alle mogelijke afgoden in de tempel slepen, met de verklaring, dat het slechts om "formaliteiten" ging?
Toen heeft Kohlbrugge de gaten gedicht, waardoor tot nu toe steeds nog water van buiten af een toegang gevonden had. Hij bond de belijdenisgeschriften (letterl. "symbolen", v.d. Hr) der Gereformeerde kerk stevig vast met haar Formulieren en

Verordeningen, als een eenheid, als een volledige belijdenis. "Het waren de Formulieren en Verordeningen, zoals die door de bekende en beroemde Synodes van Wezel en Emden in de Hervormingseeuw vorm, en in de Jülich-Bergische kerkorde van 1654 hun krachtige neerslag gekregen hadden, en waarvoor de vaderen met een eerwaardige herinnering,goed en bloed prijsgegeven hebben". Over de toepassing van de kerkorde in bijzonderheden zou de nieuwe gemeente zich in de bijeenkomst van haar zelfstandige leden, in de vreze Gods, beraden en besluiten.

"De genade onzes Heeren Jezus Christus en de liefde Gods en de gemeenschap des Heiligen Geestes zij en blijve met de gemeente.
"En de God des vredes Zelf heilige u geheel en al; en uw geheel oprechte geest en ziel en lichaam worde onberispelijk bewaard in de toekomst van onzen Heere Jezus Christus. Hij Die u roept, is getrouw, Die het ook doen zal. (1 Thess. 5 : 23v., v.d. Hr). Amen".
Daarmee eindigt de constitutieoorkonde.

"De uitgang".
Plechtig werd ze in de godsdienstoefening voorgelezen, en tevens werd tot aansluiting bij de nieuwe gemeente uitgenodigd, die zich van meetaf met opzet de Gereformeerde noemde. Er gaven zich terstond al ongeveer 100(?) gezinshoofden op, meest arme wevers; toch waren het voor Kohlbrugge "bijna enkel vorstelijke namen, die allen met ons gebeden en geworsteld hebben".
Zij hebben op 28 april 1847 het smartelijke scheidingsteken getrokken en verklaard:
"Op grond van het allerhoogste dekreet d.d. 30 maart j.1., hebben de onderdanige ondergetekenden een eigen, van de landskerk en van de staat onafhankelijke, "Gereformeerde" gemeente hier gesticht. Het protest dat enkele ondertekenaars in december 1835 bij het weleerw. presbyterium ingediend hebben, bevat de beweegredenen van de instelling van een éigen gemeente en van het verlaten van het parochieverband der gemeente, waartoe zij altijd behoord hebben. Terwijl zij deze uitgang hiermee bekendmaken, tevens ook van elk aandeel aan het bestuur, alsook van het tijdelijke vermogen der gemeente nadrukkelijk afstand doen.., verzoeken zij het eerw. presbyterium, hun over het uittreden door een ontslagbrief akte te geven.
Tenslotte veroorloven zij zich, de wens uit te spreken, dat hun het recht zal worden toegestaan, om hun doden op het bestaande kerkhof te begraven, en smeken om de uitdrukking van de gezindheid van een onveranderlijke trouwe aanhankelijkheid en liefde vriendelijk aan te willen nemen..".
Als eerste tekende Daniel von der Heydt "voor zichzelf en zijn echtgenote" - terecht, want niemand anders had met zoveel energie naar het thans bereikte toegewerkt. Op hem volgde - ook terecht - direct Carl von der Heydt, "ook namens zijn zoon Friedrich". Toen kwamen vele anderen, en tamelijk aan het slot met zijn karakteristieke handschrift "H. F. Kohlbrugge, Th(eol.)Dr. voor zichzelf en voor zijn echtgenote, mevrouw U. P. Baronesse Van Verschuur".
Wie leest onder deze verklaring aan het presbyterium, zulke namen zonder aandoening? Heeft Kohlbrugge hier dan toch gedaan, waartegen hij zich sinds twintig jaar uit alle macht verzette? Dan is hij toch de weg gegaan, hij, die aan ds. De Cock schreef, dat er niets anders nodig was, en dat onder alle omstandigheden slechts dat gebeuren moest, ook al zou er gevangenschap of verbanning uit voortkomen.., n.l. dat Gods Woord verkondigd moet worden! Was het hem soms niet verder mogelijk, om in zijn zaal te preken? Gold dan nu zijn woord niet meer: "Afscheiding is slechts een halve verlossing"? Het moet een Kohlbrugge duidelijk en bewust geweest zijn: Wie

zich om des geloofs wil van de kerk afscheidt, en de kerk opricht, die neemt het Evangelie mee! Die erkent de verlaten kerk als een gemeenschap zónder Evangelie, als een gemeente die de naam heeft, dat zij leeft, maar ze is dood; ze is Babel. Wilde en kon Kohlbrugge zoiets verantwoorden?
Wij zien alleen het volgende: Hij heeft moeten erkennen en ondervinden, dat de verkondiging van het Evangelie niet in de positie van een avonturier kan gebeuren, of van een op zichzelf geplaatst iemand, ze kan niet zonder "roeping" plaatshebben. En daarom wordt ze voltrokken in de kerk van Christus Jezus, alleen door degenen, die behoorlijk daartoe bevoegd zijn.
Maar de mogelijkheid om de dienst aan het Woord uit te oefenen, werd hem nu in de Gereformeerde kerk van Elberfeld geweigerd! Bovendien zag hij in haar, die nog steeds aan (le, het fundament der kerk kwetsende, kerkorde vasthield, de echte belijdenisgestalte verloochend, die haar als kerk van Christus toekwam! Wat hielp de telkens weer herhaalde bewering, dat men aan de belijdenis zou vasthouden en men nooit van plan was geweest om de Heidelberger Catechismus prijs te geven? Had men die in werkelijkheid al niet prijsgegeven, toen men de kerk zó ver aan de staatswil liet onderwerpen, als dat in 1835 gebeurde?

Nu zag Kohlbrugge, dat zich nieuwe poorten openden naar een nieuw land, tot realisering van de kerk, zoals hij haar begeerde. Nu kon hij ordelijk beroepen predikant worden in de, alleen naar Gods Woord geordende, gemeente.
Weliswaar niet zonder diep leedwezen heeft Kohlbrugge geen enkele weg, ook deze dus niet kunnen begaan en betreden.
In die jaren had hij zijn vriend Wichelhaus bijzonder veel te troosten en te versterken. Steeds weer vermaant hij de beginnende, onder duizend moeilijkheden strijdende, professor, om het de duivel niet gewonnen te geven. "God zal het maken", schrijft de Elberfelder predikant. "Laat u door de boze niet dwarsbomen. Uw beroep, waartoe de Heere u geroepen heeft, staat hoger dan vader, moeder, broeder of zuster". En dan voegt de zwaarbeproefde eraan toe: "Ik heb onder smartelijke wegen er nog smartelijker moeten gaan".
Deze man gevoelde de scheidingsstreep in zijn leven, het opgeven van de gemeenschap als geslagen wonden. Maar hij heeft in zijn leven voor het leed niet het beslissende woord ingeruimd. Voor hem stond Gods leiding boven aan. Kohlbrugge heeft die hier gezien, en daarom verliet hij de Gereformeerde gemeente om wille van de kerk. Wij kunnen niet met hem richten.

Waarom?
Zien wij op de afgelegde weg terug, door vele gedachten daarbij geplaagd, dan kan ons hier een woord goed van pas zijn, dat de huidige predikant en leraar van de Nederlandse gemeente, Alfred de Quervain "ter herinnering aan 30 juli 1933" treffend geformuleerd heeft:
"Er is steeds weer gevraagd: Was het nodig, dat deze unieke uitlegger der Heilige Schrift, dat deze predikant van Gods genade.. tot herder van een kleine gemeente werd, welke als protesterende gemeente ontstond? De duidelijke tegenstander van elke sectarische splitsing, die in Nederland een werkkring in de afgescheiden kerk afgeslagen had, nu weer pastor van enkele Wupperdalers, die in de invoering van de agende een gevaar voor de kerk bespeuren of die een verkondiging uit volmacht zochten! De grote Gereformeerde godgeleerde nu leraar van enkele ontevredenen en van godsdienstige fijnproevers! Men kan stellig deze vragen stellen.
Men kan verder vragen, of het recht om een eigen gemeente te stichten, zich ook

historisch laat vaststellen; of het ook vaststaat, dat het recht aan de kant van Kohlbrugge's vrienden was. Wie de twisten uit de veertiger jaren uit de brieven en bekendmakingen, welke in diverse archieven bewaard zijn, zich voor de geest roept, die zal niet zo gemakkelijk een oordeel durven vellen. Is het ontstaan der gemeente ook niet uit zeer menselijke beweegredenen te begrijpen? Kwam daarin niet óók trots, en niet slechts geloof en gehoorzaamheid tot uitdrukking?

Wie zijn behoren tot de gemeente daarmee fundeert, dat zijn vaderen gelijk, en de anderen ongelijk hadden; wiens vreugde en vertrouwen van een historisch oordeel afhankelijk is, die bouwt op een broos fundament. Zijn liefde zal in het uur der aanvechting het opgeven. Zijn vertrouwen zal spoedig beschaamd worden. De ouderen onder ons hebben, om hun behoren tot de gemeente, in hun jeugd veel moeilijkheden ondervonden. Familiebanden zijn verscheurd, vrienden zijn vreemden voor elkaar geworden. Daarbij hoort men steeds weer de vraag: "Kunt ge niet op gemeenschappelijke feesten met ons verenigen? Waarom houdt gij u afzijdig?"Dan heeft menigeen gezucht, en zich in stilte afgevraagd, of hij wel de juiste weg betreedt. Hij heeft er misschien onder geleden, zonder zijn twijfel te kunnen uitspreken. Want was het niet liefdeloos om te twijfelen, daar de gemeente toch een liefdevolle moeder was?

Het antwoord op de vraag, "Is het uit God, of is het uit de mensen?" laat zich niet berekenen, die verkrijgen we niet door een "juiste waardering" van de handelende personen.

Dominee Kohlbrugge leest, als hij met de gemeente het Woord Gods hoort, Psalmen zingt, bidt - : *Hier is kerk van Jezus Christus, hier ontvang ik het Woord des levens".*

HOOFDSTUK 2.
NIEUWE NODEN EN STRIJD OM DE GEMEENTE ERKEND TE KRIJGEN.

Ondanks dankliederen geen vooruitgang.
Kohlbrugge was nog steeds, wat zijn positie betreft, niets anders dan een candidaat in de godgeleerdheid. Hoe kon de gemeente aan een dominee komen, die ook de noodzakelijke ambtsverrichtingen mocht uitoefenen? En hoe was het te regelen, dat men de rechten verkreeg, waarin zich de landskerkelijke gemeenten in het openbare leven verheugden?
Voorlopig aanvaardden, in opdracht van een door twaalf leden der gemeente bezochte vergadering (op 28 april), zes mannen de leiding over haar. Onder voorzitterschap van Kohlbrugge moesten zij in de toekomst het presbyterium vormen. Met meerderheid van stemmen werden Carl en Daniel von der Heydt en Friedrich Thiel tot ouderlingen, en naast hen nog drie diakenen gekozen (Wilhelm Rittershaus, August Wolf en Heinrich Abraham Schfer).
Reeds twee dagen later wendden zij zich met Kohlbrugge gezamenlijk tot de koning en minister Eichhorn, om nu de erkenning hunner gemeente door de staat, om civiel-rechtelijke kracht van de ambtsverrichtingen van hun dominee, en vrijheid van belastingen voor hun dominee en hun kerk te verkrijgen, en tevens om de tot stand gekomen vorming van het presbyterium, bekend te maken. Daarbij dacht men Eichhorn nog over enkele gevolgen, die uit de oude, overgenomen kerkorde voortkwamen, te moeten onderrichten:
"Diensvolgens worden Avondmaal, Doop en Huwelijksbevestiging in en voor de gemeente gevierd; gastmalen na de Doop, zoals die hier gebruikelijk zijn, zullen niet geduld worden. Confirmatie kent de oude Gereformeerde kerkorde niet. De kinderen uit de gemeente worden door de predikant uit Gods Woord onderwezen, en hebben, wanneer zij de volwassen leeftijd bereiken, zo ongeveer 16 à 18 jaar oud, voor de predikant in aanwezigheid van de ouderlingen, een geloofsbelijdenis af te leggen, en dan worden zij als leden aangenomen en tot de Tafel des Heeren toegelaten. De kosten van de eredienst worden door vrijwillige gaven der gemeenteleden bestreden. Betaling voor de diensten van de predikant, van elke aard, evenals betaling voor zitplaatsen in de kerk moet helemaal achterwege blijven."
Vooral echter moge de minister de bevestiging van Kohlbrugge organiseren, opdat eindelijk eens de sacramenten in de gemeente kunnen bediend worden, die men al zo lang en zo smartelijk mist.
Tegenover de koning ontlast zich het hart van Daniel von der Heydt - want in hem hebben wij de opsteller van het verzoek aan Friedrich Wilhelm I V te zien! - , zonder enige dwang, in bijna overdreven lofzangen en dankakkoorden over de koninklijke gunst.
"Blij bewogen door het grootse koninklijke woord, en steunend op de allerhoogste wilsopvatting, is dadelijk in deze stad een gezelschap tot gemeenschappelijke belijdenis bijeengekomen..". "Alvorens de aller-onderdanigste ondergetekenden zich van de hun opgelegde taak kwijten, is het hun een behoefte, om hun innigste, hartelijkste dank aan de geliefde koning voor zijn werkelijk koninklijke gift uit te spreken. Als het Uwe majesteit behaagd heéft om de U voor materiële weldaden gebrachte dank genadiglijk in het openbaar te noemen, dan zal het Uwe hoogheid niet versmaden, om in de dank- en vreugdetranen over een, de hoogste belangen van het leven rakende, weldaad..een onopgesmukte, maar oprechte en zuivere hulde van liefde en trouw te aanvaarden. Het gezelschap dat wij vertegenwoordigen mogen, ziet na jarenlang wachten op, en bidden tot God..., in het grootse, uit Uwer majesteits eigen,

vrije besluit voortgekomen edict, de verhoring van hun gebeden, en met gebogen hart zegenen wij God en de koning!"
Maar ook aan de koning moet nogmaals duidelijk gemaakt worden, welk een verwoestende werking de kerkorde van 1835 gehad heeft, en hoe die "de eigensoortigheid van de belijdenis uitgewist en de leer veranderd heeft". Vandaar de stichting van de gemeente! Ze telt reeds 370 zielen. "In de diepste eerbied voor de troon tredend, spreekt het presbyterium zijn bede uit, dat het Uwe majesteit behagen moge van de allergenadigste, in het vooruitzicht gestelde, rechten die goed te vinden, dat aan onze predikanten en het nieuw te verwerven kerkgebouw vrijheid van belasting verleend worde. God ze- gene de koning! In de diepste eerbied verblijven de trouw-gehoorzamen van Uwe majesteit: H. F. Kohlbrugge, Theol. Dr., Daniel von der Heydt..".

Het stuk werd door de koning persoonlijk en zorgvuldig doorgenomen; men merkt het aan de, met zwart potlood door Friedrich Wilhelm zelf gemaakte, onderstrepingen. Stellig was men van zins, om aan de gemeente, welke hij zo nagenoeg als zijn eigen kind begon te beschouwen, alle slechts mogelijke voorrechten toe te kennen. Toch kwam het erop aan, om ook met de anderen rekening te houden, en hen niet voor het hoofd te stoten. Zo bleef de vervulling van de uitgesproken wensen, ondanks alle gunst aan het Hof, langer onderweg, dan men verwacht had.

De greppel wordt breder.
Minister Eichhorn, deze gevoelvolle leerling van Schleiermacher, die 't liefst overal bemiddelde, zette de welwillende politiek van talmen voort. Hij riep de rechtbank te Koblenz - het voorjaar was reeds in de zomer overgegaan - tot een adviserende verklaring op (7 juni 1847). "Is de nieuwe vereniging als een zodanige te beschouwen, die ten opzichte van leer en belijdenis met een der, door de Westfaalse sluiting van de vrede in Duitsland erkende, christelijke kerkelijke partijen wezenlijk overeenkomt?" En wordt het in Koblenz totaal onmogelijk geacht, om een middel tot vergelijk tussen de beide gemeenten te vinden? Voor alle dingen echter: Gaat het, dat een niet tot de staatskerk behorende geestelijke door middel van de staatskerk de bevestiging krijgt? Zal ze geweigerd kunnen worden, als men de nieuwe gemeente toestaat, dat ze op de erkende belijdenis-grondslag staat? Zou het in elk geval niet verstandig zijn, om door zo'n bevestiging de zich afscheidenden nog op de een of andere manier aan de staatskerk te binden? Men behoeft tenslotte toch niet van de nieuw-ontstane gemeente te spreken - kan Kohlbrugge niet heel in het algemeen, zonder te letten op de momentele toestand, de wijding als geestelijke meegedeeld worden? Misschien laten de betrokkenen, d.w.z. Kohlbrugge, met zich over de belijdenis- geschriften praten, die bij zo'n bevestiging genoemd worden!
Het consistorie schoof de gestelde vragen een trede naar be- neden. De superintendent liet echter, minder welwillend, de kringloop zich voltooien, en nam het Gereformeerde presbyterium te Elberfeld in beraad. Bevestiging? Kon Kohlbrugge die dan niet als middel tot het doel gebruiken, n.l. om zich helemaal zelfstandig tegenover de oude gemeente te handhaven? Bovendien: Het is toch niet waar- en daarmee raakt de super- intendent het beslissende puntje aan, waarom het gaat! -, dat door de invoering van de kerkorde de geldende leer veranderd is. Hebt ge dan werkelijk de Heidelberger Catechismus losgelaten? Als dat aan Kohlbrugge gevraagd was, zou hij geantwoord hebben: "Ja! Misschien wel niet in theorie, maar wel in praktijk!"

Toen nu het presbyterium zijn standpunt moest bepalen ten opzichte van hetgeen er in

het voorjaar gebeurd was, en dominee Balleen omvangrijk memorandum samenstelde, had men eigenlijk wel meer mogen verwachten dan slechts enkele, echt zwakke bedenkingen. Het tolerantie-edict laat - dat laat Ball vooral uitkomen!- toch slechts degenen vrij, die in hun geweten niet met de gedachten en de belijdenis van hun kerk kunnen blijven overeenstemmen. Onze dissenters echter..,
verklaring van december 1846 bevat toch geen enkel woord van zo'n niet-overeenstemming! Ball scheen nog steeds niet te begrijpen, waarom het eigenlijk ging.
Hij, de bij Gottfried Daniel Krummacher eens in zo hoog aanzien staande, flinke, maar met een sterke kerkpolitieke neiging behepte man - boze tongen noemden hem een speelbal van Friedrich Wilhelm Krummacher! - had de leiding over de oude Gereformeerde gemeente min of meer overgenomen; want juist in het zo warme voorjaar 1847 maakte Dr. Krummacher toebereidselen om naar Potsdam te vertrek-ken, om daar het ambt van hofprediker te aanvaarden, in Mar he ineke's plaats. Hij werd op een grootse manier weg- gefeest.
Met hein vertrok de persoon, die niet van schuld aan de rampzalige ontwikkeling der dingen in Elberfeld kan vrijgesproken worden. Na zijn vertrek werd van de kant der regering aan het presbyterium van de oude Gereformeerde gemeente de vraag gesteld, of soms nu niet de weg vrij was om zich weer met de gescheidene te herenigen. Zo staat het tenminste in een brief van Mevrouw Kohlbrugge (van 9 augustus 1847). Wel heb ik daarvoor geen bewijs in de stukken kunnen vinden.
En toch, ook Ball heeft voor een verzoening niet kunnen pleiten.
Met het zware geschut van verzoeken en berichten heeft hij de armoedige en snel opgerichte muren van de Nederlands- Gereformeerde gemeente, die hij nauwelijks anders dan met de weinig-fraaie en verachtelijk klinkende naam "Daniel Von der Heydt en consorten" betitelde.., voortdurend bestreden. Vooral laatstgenoemde werden de meest ernstige verwijten gedaan: al zijn aanklachten tegen de oude gemeente zouden alleen maar als voorwendsel gediend hebben, om zijn doeleinden te bereiken en zijn kerk te stichten, waarin hij dan zelf kon heersen en regeren. Want juist toen hij zijn macht zag verminderen, was hij zich van de gemeente van zijn vaderen begonnen los te maken. Zeker, men wilde de in het jaar 1835 gemaakte fouten niet goedpraten, vooral niet die overhaast, onder bedreigingen gebeurde, aanneming van de kleine agende, maar had Daniel von der Heydt toen tenslotte ook niet mede toegegeven?
En zo ging het maar verder. Kohlbrugge werd boos. Voor het feit, dat ook voor de grote gemeente eer en aanzien op het spel stond, en dat het voor haar gold, om met zulke zo goed als met alle (mogelijke) middelen de verdere dreigende afbrokkeling tegen te houden.., daarvoor had hij geen oog. Hij vond het optreden van het presbyterium gewoonweg "kinderachtig".
Toornig vertelde hij Wichelhaus, hoe men zelfs de armen, die eens of tweemaal bij hem onder de diensten kwamen, alle arbeid en ondersteuning bedreigd had te ontnemen. Zijn gemeente, zo deelt hij een andere vriend mee..., neemt voortdurend toe, maar niet minder de boosheid. Dr. Krummacher beweert, dat men aan het voorhoofd van hem en zijn vrienden het teken van satan zien kan, en dominee S. heeft onlangs in zijn prediking durven beweren, dat Kohlbrugge het Zoon- schap van God bij Christus ontkende.
Uit de aard der zaak hield zich ook de synode met Kohlbrugge bezig. Van de superintendent Esch kon men geen enkel bericht over de predikant van de Nederlands-Gereformeerde gemeente en diens bedoeling verwachten, die gunstiger jegens hem zou stemmen. "De gehele kringsynode is kort geleden trots tegen mij opgetreden", dat

was Kohlbrugge's indruk. Op de provinciale synode ging het nauwelijks beter toe.
Daar bestreed men de nieuwe gemeente vooral de naam "Gereformeerd" en nam men de synodeleden tegen de eventuele, door Kohlbrugge zozeer begeerde, bevestiging in.
De "Elberfelder krant" gaf daarover een uitvoerig bericht. Overigens verzweeg ze zorgvuldig Kohlbrugge's naam. Van het verschijnen van 's konings godsdienst-oktrooi wist ze slechts te melden, dat daarmee de kerkelijke ambtsverrichtingen bij de dissenters naar de wereldlijke rechter verwezen en dat de geestelijken van deze last ontheven werden. Ook over de stichting der gemeente had ze geen woord te vertellen.
Nu echter zag ze zich genoodzaakt, om over de provinciale synode lang en breed te berichten (bijlage van de Elberfelder krant, van 23 september 1847) en om de persoon van Kohlbrugge, van lelijke titels te voorzien. Men leest er veel over "de gevaarlijke rustverstoorder", over "zelfverheffing", "aanmatiging", "sofistische antwoorden", die hij gaf, ja, van een "rampzalig verwrongen man".
"Ik denk, zo schrijft Kohlbrugge n.a.v. al die dingen, ik denk aan Psalm 22:17 en 21, en ik sterk mij in mijn God, Die de enigste Toevlucht is en Die ook deze machtige batterij wel kan innemen en vernagelen".
Het wekt diepe smart, hoe een man der kerk dermate in de kerk onmogelijk werd, dat er, van het presbyterium tot de synode, en van de synode tot provinciale synode toe, over hem slechts één geluid klonk: "Weg met hem!".

Als sekte doodverklaard.
Daniel von der Heydt kon erg boos worden, als iemand met hem over de toestanden in Elberfeld sprak en zijn leedwezen daarover liet horen, dat zulke waardevolle krachten, zoals die zich in de nieuwe gemeente lieten horen, uitgetreden waren. Dan riep hij uit: Wat uittreding?! Wij zijn niet uitgetreden, wij zijn de oude kerk. In de grote kerk meende hij niets anders te moeten zien dan kudden zonder herders, en herders zonder kudden.
De aanspraak hebben zij allen gehandhaafd, hebben die steeds opnieuw doen horen, en geformuleerd en onderstreept, n.l. die zich bij Kohlbrugge schaarden: Wij zijn de oude Gereformeerde kerk. Wij hebben haar gered. Alleen wij vertegenwoordigen haar grondslagen en principes. Ziet ge dat niet aan onze verordeningen? Merkt ge het niet aan onze Formulieren, welke wij aan het oude Pfaltse kerkboek ontleend en waarin we slechts weinig veranderd hebben, en welke u in de oude Gereformeerde Gezangboeken nog nalezen kunt? Hebben wij niet goed gehandeld, ja juist in het geloof en in de zin van de Gereformeerde vaderen gehandeld, toen wij het tolerantiedekreet aannamen? Had niet juist de grote gemeente in Elberfeld zich er doelmatig van moeten bedienen, om uit het staatskerkelijk verband te treden en met ere, van de kerkorde en agende af te komen, die haar de strik om de hals legden en die zo aantrokken, dat ze bijna geen adem meer halen kon? Zouden wij niet allemaal bij elkaar gebleven zijn, als dát gebeurd was?
Kohlbrugge is zulk spreken nooit moe geworden. Ook in zijn kerkelijke catechisatielessen hield hij ervan om de loop der gebeurtenissen uiteen te zetten, om dan met de vraag te besluiten, of dus een nieuwe gemeente gesticht werd, óf dat het de oude Gereformeerde (nog) was. En de kinderen moesten antwoorden: Het was de oude.
Ook zijn vrienden leden niet weinig onder de belastering, alsof zij één van de vele sekten vormden. Juist daarom werden aan Johannes Wichelhaus uit Halle stenen in de weggelegd, omdat hij, die tegen de wil van de faculteit tot buitengewoon hoogleraar benoemd was, "met veel tranen en bloedende handen zijn leerlingen uit de onvruchtbare steengroeve van de academie van Halle probeerde los te hakken";

waarop de jonge geleerde, die officieel nooit tot Kohlbrugge's gemeente behoord heeft, in een brief aan de bekende, invloedrijke theoloog Hengsten berg te Berlijn als volgt uitbarstte:
"De thans regerende koning zag het geschiede onrecht in. De trouw aan de belijdenis werd beloond, doordat een aantal van die protesterende mensen Dr. Kohlbrugge tot hun predikant beroepen, zich als gemeente constitueren en daarbij de Gereformeerde belijdenis en de oude Rilich-Bergische kerkorde als grondslag konden nemen. Dat is evenwel niet gebeurd, zonder dat alle mogelijke pogingen gedaan waren, om de gemeenschap met de landskerk te herstellen, en vooral heeft dominee Kohlbrugge zelf onder tranen de rechtbanken bezworen, dat zij toch de vreselijke breuk tussen gewelddaad en recht helen en de broederhand geven zouden. De bewijzen voor al deze feiten liggen in de acta van het ministerie.
En na dit alles, zelfs nadat de Nederlands-Gereformeerde gemeente in Elberfeld als zodanig door staats- en kerkopper- hoofd erkend is, wordt het mij als een misdaad toegerekend, dat ik bij de "sekte der Kohlbrggianen" ten Avondmaal gegaan ben, en wordt mij de eis gesteld, dat ik eigener beweging (proprio motu) verklaren zal, met geen enkele "sekte" in contact te staan! 0, land, land, land! Hoe lang nog zal in u het recht in alsem verkeerd, en het bloed der onschuldigen vergoten worden!? Zal de Heere zulks niet zien en bezoeken?"

De naam.
"Geen sekte! Veeleer de Gereformeerde kerk!" Maar wat was het dan, dat haar van de onder die naam bekende gemeente scheidde? Ook Friedrich Wilhelm I V stelde op een zekere dag aan een ouderling die vraag. Deze gaf ten antwoord: "Majesteit, hetgeen ons van haar scheidt, is de volledige vrijheid van onze gemeente t.o.v. het staatskerkelijk bestuur, dat de vader zaliger van Uwe majesteit, via de kerkorde voor de Rijn-provincie en Westfalen (en hier onderbrak de koning de spreker, met de woorden: "O, die onzalige kerkorde!"), aan de vroegere Gereformeerden in de provincie opgelegd heeft". "God zegene ze, God zegene ze", antwoordde Friedrich Wilhelm.
Alle stukken, die tot nog toe uit Berlijn de nieuwe gemeente bereikt hadden, droegen zoals vanzelf spreekt, als adres: "Aan de Gereformeerde gemeente te Elberfeld, in handen van Dr. H. F. Kohlbrugge". Dat liet men zich graag welgevallen en vond men wel in orde. Maar al heviger verzette zich hiertegen het protest van de grote Gereformeerde gemeente. Ze liet niet na, om in haar, veelal door Ball met grote scherpzinnigheid en welsprekendheid opgestelde, langademige memoranda, aan te tonen, dat en hoe weinig die naam de afgescheidenen paste; ja, eigenlijk mochten die zich niet eens, evenals de Oud-Luthersen, Oud-Gereformeerden noemen!
De koning zelf heeft deze nare en kleinzielig aandoende kwestie, door een niet ongelukkige oplossing, uit de wereld geholpen. Hij herinnerde eraan, dat de nieuwe gemeente niet slechts haar eerste leraar aan Nederland te danken had, maar vooral ook in haar hele bestaan op de belijdenis van Nederland steunt. Dus Nederlands-Gereformeerd! Men heeft zich de naam gaarne toegeëigend.

HOOFDSTUK 3.
DE DOORBRAAK.

Audiëntie bij de koning.

Met de hoop van Kohlbrugge en diens gemeente op de, het gewelf samenvattende, sluitsteen, n.l. met zijn bevestiging was het nog steeds treurig gesteld. Weliswaar groeide de gemeente. Thans voldeed al niet meer de grote zaal op de muur. "Op Zondagavond weten we ons geen raad meer. Heel de zaal door moeten er drie mensen op twee stoelen zitten, en achteraan staan de meesten op de banken. Hele menigten moeten weggestuurd worden, zo benauwd vol is alles. De beroering op de dorpen neemt nog toe".
Ook de offervaardigheid van de gemeente kon zeer geprezen worden. Kohlbrugge kreeg een traktement van duizend daalders; een verhoging daarvan heeft hij nog bij zijn jubileum afgewezen. Hij wilde niet van de rijkelui, ook niet van Daniel von der Heydt, afhankelijk worden. Zo zette hij door, dat hij de huur voor het door hem in Wiedenhof bewoonde huis zelf betaalde. De elk kwartaal in de gemeente ingezamelde bijdragen kwamen zo rijkelijk binnen, dat de rijke bankier zich erg bevrijd gevoelde. Vooral om Kohlbrugge's preken, bij voorbeeld over de profeet Zacharia, te kunnen laten drukken, werd er ijverig en gaarne bijgedragen. Maar het beslissende liet op zich wachten. Nog altijd miste de gemeente de rechtsgebonden erkenning door de staat; nog altijd konden de kinderen niet gedoopt, en het Avondmaal niet bediend worden.
Op 28 september 1847 verbleef de koning in Miinster, en die mogelijkheid - waartoe Carl von der Heyd t's onderhandelingen in Berlijn met de minister al voorbereidend gewerkt kunnen hebben - werd door Kohlbrugge en Daniel von der Heydt benut, om hun zaak voor Friedrich Wilhelm te brengen.
Het was de hofmaarschalk, Graaf Keller, die voor de beide Elberfelders - zoals hij hun al eerder menige dienst bereid had! - met grote welwillendheid de weg naar de koning gemakkelijk maakte. Daniel von der Heydt voerde het woord. Toen de koning zich aanvankelijk tamelijk onvriendelijk over de liberale positie uitsprak, welke August, de broer van de bankier, op de landdag te Berlijn ingenomen had, wist Kohlbrugge's vriend - zoals altijd! - met zijn slagvaardigheid bij Friedrich Wilhelm de golven tot rust te brengen. "Een ding weet ik toch, ook al zou uwe Majesteit nog zo hevig boos rijn". "Welnu, wat dan?" "Dat de liefde van Uwe majesteit groter is dan haar toorn". En daarmee was het ijs gebroken.
De audiëntie is Kohlbrugge goed in herinnering gebleven. De koning sprak een half uur lang met hem, en "was met alles /eer ingenomen". Zijn vragen raakten alles. Hij heeft mij erg de les gelezen. Ik antwoordde, zoals ik dat tegenover mijn vader gewoon was te doen".
"Welk een mooie morgenstond", schreef Kohlbrugge nog 23 jaar later, toen hij aan graaf Keller dankbaar zijn oorlogspredikaties toestuurde, "voor het leven van zovelen, toen U tot mij zeide: "Daar komt de koning", en toen wij spoedig daarna, aan Uw hand, toegang hadden tot Z.M. Friedrich Wilhelm IV. beatae memoriae (= zaliger gedachtenis, v.d. Hr.). Nu nog zie ik, excellentie, hoe Gij na afloop van de audiëntie, waarbij koninklijke ernst en goedheid op zeldzame wijze te voorschijn kwamen, bewogen was van vreugde en dank jegens God, vanwege al die hartelijkheid, waarmee Z.M. ons met hart en mond gelukkig gemaakt had". De schrijftafel waaraan Friedrich Wilhelm IV bij de audiëntie zat, heeft de bankier gekocht en hem aan Kohlbrugge cadeau gedaan. Hij bleef in diens familie.
Maar waar bleef de vervulling van de vurig verlangde wens? Had de audiëntie ze ook

maar één stap nadergebracht?
Velen kon, en menigeen kan Kohlbrugge's gedrag op dit punt merkwaardig toeschijnen. Hij, die de onafhankelijkheid der kerk van de staat en de staatswil, zelfs van de koninklijke wil, als een geloofsartikel voor de kerk verdedigde.., dezelfde man streefde nu bij de koning en diens raadgevers naar de goedkeuring van de staat? Verwarde hij zich hier niet in een onoplosbare tegenspraak? Draagt hij hier niet, als een slak, liet huisje op zijn rug verder, dat hij principieel had willen verlaten?
Maar wat bleef hem anders over, dan het dulden door de staatkundige machten te verkrijgen, als het ooit nog eens tot (le vorming van de naar Gods Woord Gereformeerde gemeente zou komen? Ook Kohlbrugge en diens vrienden bevonden zich op deze aarde, en niet in zoiets als een ledige ruimte; zij moesten nu eenmaal - daar hielp niets aan! - met de gegeven grootheden rekening houden. Toch hebben zij met hun verzoek en met hun adressen aan de koning en de minister, ook tegelijk er publieke getuigenis van afgelegd, dat zij niet de een of andere sekte, maar de kerk wilden vormen, welke de Overheid als de door God gestelde macht erkent.
Vooral echter: Waren niet ook koning en minister, staat en overheid werktuigen in de hand van Hem, Die Zijn gemeente, de vijand ten spijt, regeert, en door Wie hij zich alleen geroepen wist?
Zo heeft hij het gezien en uitgesproken: "Mijn beste, trouwe Johannes, hoe goed en genadig is toch de Heere voor ons, arme zondaars! Hoe menig keer komt de gedachte bij mij boven: Ik ben het niet waardig, dat God dit welgevallen aan ons gehad heeft, om ons een tafel toe te bereiden tegenover onze vijanden. Laat ons in het gebed volharden. Wij kunnen toch werkelijk alles, door met Hem te worstelen, en wij zullen overwinnen. Want Zijn Woord - welk een scherp zwaard! - is toch allen te machtig".
De Gordiaanse knoop doorgehakt.
Nog een tweede reis van Von der H eyd t naar de minister bleek nodig. Wel kreeg men daarna allerlei goeds te horen: Dat er n.l. niets meer in de weg staat, om zich tot een speciale gemeenschap te constitueren. Met de huwelijksbevestigingen was er geen enkel probleem, want de huwelijken behoefden, om geldig te zijn, in de toekomst niet meer de wijding in en van de staatskerk; de burgerlijke akte zou al volstaan, volgens de nieuwste bepalingen. Het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid tot verwerving van kapitalen enz., zou weliswaar nog voorbehouden moeten blijven. Dat was tot daaraan toe, maar niet het beslissende.
Want nu heette het in de verordening van de minister verder: "Daarentegen ben ik niet bij machte, om de betreffende persoon op die manier steun te verlenen, dat van hieruit iemand van de publiek erkende geestelijken genoopt zou kunnen worden, om de, door de gescheidenen nieuw gekozen geestelijke de ordinatie mee te delen. Veeleer moet het aan de betreffende persoon zelf overgelaten worden, om de passende maatregelen te treffen...".
Kohlbrugge stond dus altijd nog buiten. Zijn ordening
werd door het presbyterium in Elberfeld als een "rechtsschending van onze kerk" aangeduid, welke niemand op zich mocht nemen. Waarheen Kohlbrugge zich ook wendde, - overal vond hij een hard "nee"! Twaalf predikanten werden door hem verzocht, hem die dienst te bewijzen. Allen weigerden. Treurige zaak! (Kohlbrugge heeft het overigens slechts over zeven, die hem een afwijzend bescheid gaven. Maar ook dat zou nog te veel zijn!). De wens van de koning was, dat hofprediker Strausz aan de nood der gemeente een einde zou maken. Het ging niet door. Waren zij er bang voor, zich vuil te maken? Zou er een andere reden geldend gemaakt hebben kunnen worden, dan deze, dat Kohlbrugge een ketter was? Men wendde zich tenslotte namens "de Nederlander" tot Genève, ja tot Schotland... De minister dacht zelfs, van Kohl-

brugge een reis daarheen te mogen vergen, om de ordening te verkrijgen. Alles bleek onmogelijk.
Toen hebben Kohlbrugge en zijn vrienden werkelijk, als Alexander de Grote, de Gordiaanse knoop doorgehouwen.
Was Calvijn dan ooit "geordend"? Tot de tonsuur had hij het gebracht, maar ook tot de priesterwijding? En wat leert de Schrift? Werd niet de gewone "leek" Ananias geroepen, om de apostel Paulus de handen op te leggen? Werd niet op dezelfde manier Timothetis door de ouderlingen (letterl.: ‚presbyterium") tot de dienst aan het Evangelie bevestigd? Hebben niet in de geschiedenis der kerk de ouderlingen de handen opgelegd, als er geen "bisschoppen" (bedoeld: predikanten, v.d. Hr) waren? Schrijven soms de Schotse en Franse geloofsbelijdenis ook maar één woord over de ordening en de noodzaak daarvan? En andere geloofsbelijdenissen van de G kerk -, spreken zij niet nadrukkelijk ervan, dat die handeling dient te geschieden onder gebed, voor de gemeente, door handoplegging van de ouderlingen (of: oudsten, v.d. Hr)?
Dat inzicht werkte als een bevrijdende verlichting.
Door gemeentelijke bijeenkomsten op 8 en 9 mei 1848 liet men besluiten, dat de plechtige handeling door de reeds gekozen ouderlingen geschieden moest, en wel volgens het formulier van de oude G, Neder-Rijnse kerk onder het kruis. Dadelijk werd dat uitgevoerd, zodat op de daarop volgende Zondag de eerste kinderen gedoopt konden worden. Die dagen hebben Kohlbrugge zelf diep bewogen.
288 289
"Op de 9e mei heb ik alle manslidmaten bijeen laten komen. Je oom Daniel heeft ze het resultaat van al onze pogingen bij het gouvernement meegedeeld. Toen werden hun twee vragen voorgelegd: 1. Of zij zich voor een (geconstitueerde) gemeente hielden, ten gevolge van een schrijven van minister S ch we rin, als Nederlands-G gemeente? 2. Of ik terstond van de ouderlingen de handoplegging mocht ontvangen? Hartaangrijpend was het telkens herhaalde "ja”. Nadat ik de handoplegging gekregen had, bevestigde ik de ouderlingen en diakenen, en nodigde ik de gezinshoofden uit voor de doop van hun kinderen op 14 mei. Ik hield een toespraak, die allen ontroerde. Wij besloten met het zingen van het laatste vers uit Psalm 147. In heel mijn leven heb ik niet zó horen zingen. De gemeente was dronken van vreugde. Vrijdag en Zaterdag huilde ik aan één stuk door, van dank jegens de Heere. Zondags (14 mei) doopte ik, na de prediking, 30 kinderen. Hartaangrijpend was het mij, de groep ouders en kinderen, van de kansel af te zien. God heeft inmiddels mijn gebed verhoord en mij ertoe versterkt, dat ik alles mocht verrichten, alsof ik het mijn leven lang al gedaan had. 's Avonds verbond ik een paar in het huwelijk".
De Schriftwoorden, waarover Kohlbrugge op die bijzondere dagen (op 7 en 14 mei) preekte, staan in Hosea 14:9, "Efraïm, wat heb Ik meer met de afgoden te doen? Ik heb hem verhoord en zal op hem zien, Ik zal hem zijn als een groenende denneboom; uw vrucht is uit Mij gevonden", en Psalm 84:13, "HEFRE der heirscharen, welgelukzalig is de mens, die op U vertrouwt".
Pinksteren bracht een nieuw hoogtepunt in het gemeenteleven, dat de deelnemers steeds weer aan de berichten van het Handelingenboek over het begin van de eerste gemeente herinnerde. Het Avondmaal zou voor de eerste maal bediend worden. Zelfs vele oude vrienden van Kohlbrugge uit Nederland waren daarbij aanwezig: H. van H eu me n, M. Westendorp, Steven de Clercq en H. J. A. Boissevain.
Tafels waren onder de kansel gedekt, en 260 communicanten namen in 8 groepen daaraan deel. Bij de uitdeling (van de tekenen, n.l. van brood en wijn, v.d. Hr) las Kohlbrugge gedeelten uit de Schrift. Bij het wisselen der tafels zong de gemeente. Op de tweede feestdag begaf zich een groot deel van hen naar een bosje, zij "zongen en

jubelden". Voor de cate chese meldden zich 80 kinderen, die Kohlbrugge over vijf uren verdeelde. De lichamelijke en geestelijke inspanning voor de predikant was in deze tijd dermate groot, dat hij toegaf: "Van Woensdag tot Zondag na Pinksteren sliep ik bijna onafgebroken, waar ik maar stond en zat. De Heere is onze Levenskracht".
In augustus was er een nieuwe innerlijke opwinding. Zijn beide kinderen. Jakob en Anna, moesten met de kinderen van zijn vriend de Clercq gedoopt worden vóór de gemeente - "Antje ziet erg tegen de Doop op, Gerard (hij was immers al gedoopt) is rustig, Jakob is buitengewoon levendig en geestig" -, en dan zouden Jakob en Gerrit hun geloofsbelijdenis afleggen. De vader was bang, door zijn emoties overweldigd te worden. Met de beide zoons stond immers heel de lange afgelopen weg van zijn leven vóór hem, vol verootmoediging en vol barmhartigheid. "Welk een genade, dat onze hoop op God in geen enkel opzicht beschaamd is. Hij vervult al Zijn goede woorden opZijn tijd, en niets ontbreekt daaraan".
Omstreeks die tijd werd de grootte der gemeente, waarvoor Kohlbrugge preken moest, met 696 zielen aangeduid.
In deze beker vol emotionele vreugden vielen weliswaar ook nog menige alsemdruppels. Want wel had de gemeente erkenning bij de overheid gekregen, en genoot ze menige gunst "de landraad is daardoor erg getroffen, zoals alles onder ons gebeurd is" -. Maar pas eind 1849 werden haar de rechten van een publieke korporatie geschonken (of: "rechtspersoonlijkheid", v.d.Hr). Tot die tijd was er in alle vragen op het terrein van kerkbelasting en vermogensbelasting veel ergernis, hinder, en geen vooruitgang. Vooral bracht het feit veel ontstemming mee, dat de G gemeente de uittredings-verklaring van de Nederlanders niet als een summier-geschiede wilde erkennen, en voor en na de belastingbijdragen eiste. Aanzienlijke mannen uit de gemeente reklameerden bij de minister, waarna hun eindelijk door de landraad uitstel van betaling der kerkbelasting gegeven werd.
Tussen beide gemeenten bleef slechts opnieuw een verstikkende rook hangen.
"Een streep door onze naam!"
Kohlbrugge, nu een man van 45 jaar, was thans eindelijk predikant. Als zodanig erkend, niet door de kerk - hij noemt
290 291
ze eens scherp "kwasi- (d.w.z. valse) kerk". "Slechts" erkend door zijn eigen gemeente en door de staat. Dat was hem voldoende. Hij had om de kerk des Woords gestreden, welke, zonder compromissen en bindingen aan de staat, die naam verdiende. Daarin was hij nu predikant. De beloften van zijn God, al van tientallen jaren geleden, zag hij vervuld. Zijn hart viel ook álGods steenachtige wegen bij. Alleen Zijn gerechtigheid kon hij roemen. Ook zijn vrouw zag haar gebeden verhoord, ook al kon zij de zucht niet onderdrukken: "Ach, waarom kon het niet in Nederland zijn? Dat is een belangrijke en angstverwekkende vraag!"
"Houd toch, zo schreef Kohlbrugge in de zomer van het
vervullingsjaar aan Wichelhaus , houd toch slechts in ge-
dachtenis Jezus Christus, Die opgewekt is van de doden, en vergeet het wachtwoord "nochtans" toch niet. Nijd en afgunst zullen ook wel ophouden, als wij door allerlei stoten en aanvallen een streep door onze naam hebben leren halen, opdat slechts de Naam van God verhoogd en verheerlijkt zij. Alleen het Lam is prijs en eer waardig. Dat zal mijn gelukkigste dag zijn, als ik iemand beluister, die mij in moedigheid tegen de Goliaths van menselijke gerechtigheid boven het hoofd gegroeid is, en nog dapperder Gods gerechtigheid verhoogt, dan ik het oprecht gedaan heb en nog doe, zonder iets voor mijzelf te begeren. Het geeft niet, wie het doet, als het maar gedaan wordt".

292
HOOFDSTUK 1.
KERKBOUW EN PASTORAAT.
Halverwege blijven staan.
D' aarde sloeg van schrik aan 't beven, Toen z' U langs Uw pad zag streven, Zee en grote waters door,
In het nooit ontdekte spoor (Ps. 77:11).1)
Alles schijnt beheerst en bepaald te zijn door.de verwarring, welke de mensen veroorzaken, door hun vaak zo kinderachtige strijd, door hun manieren en ongemanierdheid (in het Duits: "Art und Unart", v.d. Hr), door hun eigenzinnigheid en trots, door hun boze en goede wil. Nergens ziet men iets anders dan de stroom van zulk gebeuren, mét de ietwat opwindende stroomversnellingen.
Misschien kan men terugziende, zeggen: Het móest zo gebeuren; ook al blijft het een gevaarlijke zaak, om Gods weg in de waterstromen precies te willen aanwijzen, en te zeggen: "Daar is Hij", en "daar is Hij niet". Gods volk kan zich met al die vaststellingen niet bezighouden. Het trekt verder. Het blijft zeker van de leiding van Zijn voorzienigheid in de woestijn zónder weg.
Hem die deze verwarde jaren, waarover wij handelen, gadeslaat, valt de weg van de oude Gereformeerde gemeente te Elberfeld moeilijk te begrijpen. Daarover ligt een duister lot. Ze spande zich in om uit haar gebondenheid los te komen, ze streed ten dele uit dezelfde motieven, als waaruit de door haar terzijde gedrongene en bestreden "Nederlanders" hun gemeente stichtten! Maar ze stootte niet door.
Steeds weer en meer ervoer men de orde van godsdienstoefening als een gedwongene, en steeds heviger werd het verlangen naar haar "oud-Gereformeerde vorm". Ja, men overwoog tenslotte zelfs een verzoek bij de gemeentevertegenwoordiging, of het niet aan te bevelen zou zijn, om de aanneming van de kleine liturgie uit het jaar 1835 formeel weer op te heffen.

Bij het op en neergaan van de overleggingen drong tenslotte het inzicht van ds. Ball door, dat allereerst zou moeten worden gepoogd, om in de weg van synodaal overleg een passende algemene overeenkomst van alle Gereformeerde gemeenten te bereiken. Want men zag zich toch algemeen als Gereformeerde belijdeniskerk al meer en meer opzij geschoven. Daarom gaf het presbyterium een memorandum uit (1849), welke de lijdensweg der gemeente sinds 1830 vanwege de gewelddadige invoering van de eenheid, de agende en de kerkorde tot bewustzijn bracht. Het stuk vond zijn hoogtepunt in een voorstel aan de provinciale synode, of deze de Gereformeerde gemeenten zou willen uitnodigen, "om zich in synodaal verband onder leiding van een door de provinciale synode uit haar Gereformeerde leden te verkiezen commissie over een gemeenschappelijke, met de belijdenis en liturgische ordening van de Gereformeerde kerk overeenkomende vorm van godsdienstoefening te verenigen..".
Dus lós van "Berlijn"! Los van de onkerkelijke, met de belijdenis strijdige agende! Terug naar de principes van een werkelijk, naar Gods Woord Gereformeerde kerk! Toch bleef men halverwege staan. Een herziening van de kerkorde werd niet geëist. Van een afwijzing van een kerkbestuur met "dubbel spoor", met zijn in het leven der Gereformeerde gemeenten diep ingrijpende werkingen, met zijn consistorie en generaal-superintendent, met al diens, een presbyteriaal-synodaalingerichte kerk totaal weersprekende rechten.., was geen sprake.
Daarmee ontbrak echter voor de toenmalige verhoudingen de beslissende stap. De koning bleef de opperste bisschop der kerk, en hij bezat het recht, om onder bepaalde omstandigheden door staatskerkelijke organen of in eigen persoon in te grijpen in de

belijdenis-toestand der gemeente. Maar slechts waar "het Woord regeert, daar regeert Christus Zelf als Koning, en is Hij aanwezig met Zijn majesteit, genade en Geest. Waar echter mensen niet onder het Woord willen buigen en zélf regeren willen, daar drukt zij haar eigen inrichting dood. Daar is enkel gewetensverzwakking, twist, en tweedracht, en terwijl men boven aan het bouwen is, zinkt het beneden weg, en is het voor en na een torenbouw van Babel" (Kohlbrugge in diens geschrift: "Het ambt der ouderlingen"; ook in het Nederlands verkrijgbaar, v.d. Hr).

Dus bleven de Gereformeerde en de Nederlands-Gereformeerde gemeente gescheiden. Toch kan gezegd worden, dat de, voor de oude gemeente moeitevolle, wegen één goed ding gehad hebben. Ze zag in, dat zij bij de overleveringen der vaderen ingeslapen was. Ze stond snel op. Ze zocht nieuwe wegen, om het Evangelie aan de gemeenteleden te brengen. Ze bekommerde zich ernstig om de jeugd. De op de warme strijd met de "Nederlanders" volgende tien jaar behoren in de historie van de Gereformeerde kerk van Elberfeld tot de vruchtbaarste.
Bij het bouwen.
Een teken, dat velen in de oude Gereformeerde gemeente scherp moest doen luisteren, was de overgang van de weduwe Wilhelmine von der Heydt-Kersten tot Kohlbrugge's gemeente (1851). Zij, de vriendin van de eerwaardige, deemoedige Gottfried Daniel Krummacher, zij, die de beste tradities van de oude gemeente belichaamde, zij, de schoonmoeder van de in Berlijn zo aanzienlijke hofprediker Friedrich Strausz, zij, die de meeslepend predikende Friedrich Wilhelm Krummacher eens met een fraai bewerkte snuifdoos vereerde, zij, die door Adolf Zahn "een Gereformeerde vrouw" zonder meer genoemd was, wist voor haarzelf geen andere weg. Was dat niet een signaal? Gaf zoiets de bespotte "Kohlbruggianen" geen nieuwe betekenis?
Reeds had men aan het bouwen van een kerk moeten denken, en mét die plannen ontstonden er voor Hermann Friedrich Kohlbrugge nieuwe, moeilijke problemen. Waar moest het Godshuis komen te staan? Reeds op dat punt waren er, zoals steeds bij zulke zaken, allerlei moeilijkheden. Het opsporen van een geschikt stuk grond leidde zelfs tot enkele meningsverschillen in het presbyterium. Want Kohlbrugge had zich voor dit, maar Daniel von der Heydt zich voor een ander stuk uitgesproken. "Toen stond ik (Kohlbrugge) op en zei tot het presbyterium: "Daarheen!" En toen werd dat uitstekend gevonden!"
Ook dit bracht enkele moeilijkheden voor de dominee mee, n.l. dat hij het met zijn kerkmeester (Daniel von der Heydt) niet over de vorm van de toekomstige kerk eens kon worden.
Want V.d. Heydt wilde met andere gemeenteleden een bijzonder schoon gebouw laten optrekken, dat door een hoge toren bekroond zou zijn. Maar, zo vreesde Kohlbrugge, zou dat de gemeente niet al te zeer belasten en haar afhankelijk maken van de rijke families? Zo kwam men op het hoogtepunt van de begroting op de idee, om een noodkerk op te richten, een "in vakwand" voor ongeveer duizend bezoekers, met de mogelijkheid om door latere bouw van galerijen nog meer zitplaatsen te krijgen. Kohlbrugge toonde zich door dit voorstel zeer aangedaan, ook al schatte hij de levensduur van zo'n gebouw slechts op vijftien jaar. Gelukkig kwam er echter niets van.
Intussen bracht het woningprobleem weer nieuwe bezwaren. Het door Kohlbrugge bewoonde huis bleek onpraktisch. In de bovenkamers vond het kerkelijk onderricht plaats; gelet op de vele en roerige kinderen, stellig een zware beproeving voor de huisgenoten.
Eindelijk werd er een zeer gunstig gelegen huis in de Deweerthstraat gevonden, en

nog in mei 1849 had de verhuizing plaats. Een Nederlandse bezoekster gaf aan deze pastorie de naam "Het blijde huis". Ook Kohlbrugge was gelukkig. "Mijn studeerkamer -voor iemand, die steeds werkte, geen bijkomstigheid! - is ook helemaal naar mijn zin ingericht. Ik laat het licht - en ook dat was geen bijzaak voor de ooglijder Kohlbrugge - voornamelijk van de linkerkant op het papier vallen..".
Het definitief betrokken huis heeft Kohlbrugge's levensgezellin zelf voor haar man laten bouwen. Zijn schoonzoon, professor Böhl, aan wie het na zijn dood toeviel, stond het aan de gemeente af, en sindsdien bleef het de pastorie voor verschillende predikanten.

Op een dag dreigde echter het gevaar, dat Kohlbrugge van het licht beroofd zou worden. De Gereformeerde gemeente kocht n.l. de naast de pastorie liggende ruimte, om daar (voor Künzel) ook een pastorie te bouwen. Toen begaf zich Mevr. Von der Heydt zelf naar de eigenaar, stelde hem met heel de kunst van haar welsprekendheid voor ogen, dat met zijn voornemen aan Kohlbrugge's studeerkamer licht en warmte ontnomen zou worden, en "overtuigde hem met haar tranen ervan, dat hij de aan de gemeente verkochte ruimte aan haar, de stormachtig smekende, moest verkopen. Sidderend van vreugde kwam zij thuis en riep: "De goede man, hij is mij in alles ter wille geweest". Er werd van het stuk grond een tuin ge- maakt, en die bleef, zolang Daniel von der Heydt leefde, in het gemeenschappelijke bezit van de ouderling en diens predikant, omdat laatstgenoemde het in die vorm slechts wilde aanvaarden. Het was immers met de tranen van Mevrouw von der Heydt gekocht.
Het catechiseren van de kinderen kon al gauw naar een zgn. gemeentehuis verplaatst worden. Het bevatte ook de woning voor de koster en het "profetenkamertje". Want zo noemde de Elberfeldse geestigheid het onderdak voor de theologen uit het buitenland, die leerling van Kohlbrugge wilden worden. Het geld voor dit huis kwam vooral uit Nederland. De erbij behorende grote tuin, die Kohlbrugge's erfgenamen kregen, werd door een gemeentelid aangekocht en aan de gemeente cadeau gegeven.
De kerk ontstond overigens volgens het oorspronkelijke plan, maar ietwat vereenvoudigd. De eerstesteenlegging had op 11 december 1848 plaats. Het gebouw moest tachtig voet lang en vijftig voet hoog worden, voorlopig zonder galerij. De voorzijde bekoorde Kohlbrugge bijzonder. Over het geheel genomen was zijn vreugde in deze dagen groot: "O, hoe zalig is het om tot de Heere te kunnen zeggen: Gij hebt mij gekend van mijner moeders lijf af. Gij hebt naar mij willen omzien, waar ik mij om U niet bekommerde. Gij hebt tot mij, toen ik daar in mijn bloed lag, gesproken: Leef, ja leef in uw bloed! Gij hebt mij gedragen tot op deze dag, als op adelaarsvleugelen. Gij hebt ook aan mij Uwe trouw en Uw woord verheerlijkt. Gij hebt mij ook uit de benedenste hel getrokken en nog verkondig ik Uw wonderen".
"De sterren aan de hemel streden met Sisera, en wij treden op de hoogten onzes Heeren..".
Op 23 juni (1849) werd de sluitsteen in het kerkgebouw aangebracht, en op 30 september werd er de eerste godsdienstoefening in gehouden. (Handelingen 4 : 12) "De zaligheid is in geen Ander; want er is ook onder den hemel geen andere Naam, die onder de mensen gegeven is, door Welken wij moeten zalig worden". Dat was de tekst voor Kohlbrugge's prediking.
Het presbyterium van de Gereformeerde gemeente was vriendelijk tot de plechtigheid uitgenodigd. Het gaf echter geen antwoord.

HOOFDSTUK 2.
BEWARING EN DOORLEIDING.

Als dood!
Bij dat alles nam echter ook hetgeen Kohlbrugge in beslag nam, ongehoord toe. Vooral stelden de, op de feestdagen uit Nederland overkomende, vrienden hoge eisen aan zijn geestelijke en ziels-vermogens. Zij snelden soms in zo'n aantal toe, dat zij alleen een gehele Avondmaalstafel vulden. Dan sprak Kohlbrugge voor die groep in het Nederlands. Die inspanningen hebben de sterke en toch zo tedere man bij tijden zo overweldigd, dat hij zich aan het einde van zijn kracht bevond.
"De drie dagen voor Kerst lag ik ziek, en sluimerde bijna de gehele dag op mijn canapee. Aan schrijven viel niet te denken. Ik kon ook nog geen twee zinnen aan elkaar denken. Welk een last drukte mij! Preken, Avondmaal houden, en dan weer twee dagen achtereen preken, en niet weten wát, niets hebben; alles was voor mij toegesloten. Ik lag gevoelloos, als dood. Op Zaterdagmiddag sprak ik: "Geef mij toch maar een weinigje van Uw genade te proeven, om het aan mijn broeders mee te delen". En nu nog weet heel de gemeente met mij ook te vertellen van het overgoten-zijn, waarmee zovelen mét mij op de feestdagen, op 31 december en op 1 januari, overgoten zijn geworden".

Kohlbrugge's kerkmeester.
Een geluk, dat Kohlbrugge een echte kerkmeester naast zich had. Daniel von der Heydt nam hem alles uit handen, wat hij maar kon, en voerde het beheer van de gemeente met die ernst, waarvoor niets alleen maar "uiterlijk", maar waarvoor al het uiterlijke ook "innerlijk" is. Zijn naam is ver weg bekend geworden, door de stichting van de, voor het gehele Duitse gemeentewezen typische armenzorg ("Elberfelder systeem"). Ook bij dit werk volgde hij slechts de aanwijzingen van de Schrift. Kohlbrugge, op wiens studeerkamer het opzienbarende werk van Von der Heydt ontstond, maakte hem attent op Jethro's raad, om mannen tot oversten over duizend aan te stellen, en over honderd, over vijftig en over tien, om zo de stad in grotere en kleinere wijken in te delen. Toen hij daarbij de belijders van alle confessies tot het loffelijk werk wist aan te vuren, gebeurde dat juist - zoals zijn schoonzoon terecht naar voren brengt, - uit de kracht van zijn belijdenis. Want die gaf zonder bedoeling of opdringerigheid aan zijn voornemen warmte en kracht. "Met de Heidelberger Catechismus kan ik bij hen natuurlijk niet aankomen".
Met grote liefde heeft Adolf Zahn zijn portret getekend en van schone kleuren voorzien. Daarvoor maakt men graag halt:
"Allereerst treedt mij Uw beeld tegen, zoals Gij, toen de unie aan Uw vaderland opgedrongen werd, in alle onderdanigheid en trouw toch mannelijk en ernstig U tegen de koninklijke wil verklaarde, omdat Ge de gouden vrijheid van de kerkinrichting en van de goede belijdenis in Uw "roemrijke" bergen liefhad en terecht in de unie de ondergang van de Gereformeerde kerk zag; en toen U geen gehoor vond, toen vormde Gij in de vreze Gods met gelijkgezinden een vrije gemeente, welke bijna dertig jaar lang onder de leiding van een uitnemende leraar in een, in Duitsland nooit vertoonde bloei en liefelijkheid, stond, zichzelf in vrijwillige liefde besturend, in kennis en wijsheid rijk, aan de koning gehoorzaam, met mooie verordeningen voor het Avondmaal, de Doop en de diakonie versierd. Uw liefde tot de Gereformeerde waarheid maakte U ook bekwaam voor de dienst aan Uw vaderland, waaraan U een in de gehele wereld beroemde en ten voorbeeld geworden armenverzorging gaf, een buitengewone weldaad, daarna voor haar in een reusachtig groeiende spoorweg een

van de bedrijvigste verkeersmiddelen schiep en evenzo de stralende schepen voor de Rijn bouwde, waarop de reiziger aangenaam de Rijn kan bewonderen, maar de koopman kan hem tot een voortreffelijke gelegenheid maken voor de handelswaren en -goederen vervoerende waterweg. En voor al die diensten hebt Ge nooit ook maar het minste geëist en ontvangen. Vooral hebt ge dáárin Uw belijdenis eer bewezen, dat U altijd bereid was, zelfs voor de trappen van de troon, om daarover te spreken - en dat op een, zowel door de edelste vrijmoedigheid, als tedere piëteit en onderworpenheid zonder weerga, gedragen wijze."

Stormgelui.

Het jaar 1849 bracht veel beweging in het Wupperdal. Pas nu werkte hier de revolutie van het vorige jaar zich uit. Kohlbrugge stoorde zich wel niet veel aan politiek en bekommerde zich niet om het probleem, of aan het volk een grondwet en inrichting gegeven moet worden, of dat de koning alleen regeren moet. En waarom pijnigde zich de vriend van Wichelhaus, candidaat Meier, dan wél zo met zulke gedachten?

"Als U nog aan Meier schrijft, deel hem dan maar namens mij het volgende antwoord mee: Dat wij ons met de politiek in het geheel niet moeten bemoeien. Wij hebben in het algemeen de waarheid te spreken, ook in het bijzonder, met wijsheid, matiging en bescheidenheid. Wij hebben er echter niet voor te zorgen, hoe wij ons morgen of overmorgen in bepaalde gevallen moeten gedragen; wij kunnen dat aan de leiding des Geestes overlaten; alleen, we moeten aanhouden in het gebed: "Leid Gij mij! Leer mij Uwe wegen!" Laten wij het verder aan God over, hoe en door wie Hij de wereld regeren en bezoeken wil. Houden wij het Woord des Heeren in gedachten: "Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld", en "Geef dan den keizer dat des keizers is". Als dus een koning een grondwet wil, dan is het ons werk niet, om te zeggen: "Die wil ik niet". Ik ben aan de Overheid onderdanig, aan wie God de macht over ons geeft. Met mijn geest ben ik vrij, en als wij de waarheid zeggen, zeggen wij de waarheid uit liefde, niet om ook maar in de verste verte zélf te willen regeren. Onze wandel, d.w.z. ons burgerschap, is niet hier, maar in de hemel".

En toch werd hij met de zijnen en met de leidinggevende mannen uit zijn gemeente bij het politiek revolutionaire gebeuren mede betrokken.

Al in het begin van de maand maart van het eigenlijke revolutiejaar, zag hij vol schrik, wat naderen ging. Hij dacht aan de bloedmensen van 1789 en sprak zijn angst voor Pruisen en zijn eigen vaderland uit in een preek, waarvan de tekst luidde: "Haar edelen (doch zij zijn er niet) zullen zij tot het koninkrijk roepen, maar al hare vorsten zullen niets zijn" (Jes. 34:12) De Duitse tekst luidt: 'Dat hun heren heten moeten: heren zonder land, en al hun vorsten een einde hebben'.

De gesel van Gods wraak moet komen, maar de Heere is daarbij ook bezig om voor de Zijnen het op te nemen. Het feit, dat ook zij uit de beker drinken moeten, welke thans de volken wordt ingeschonken, blijft voor Kohlbrugge een bewijs van Zijn liefde, trouw en barmhartigheid.

Het woeste en brute van de revolutionaire beweging, dat hij zijn gemeente duidelijk voorzegd had, barstte pas over Elberfeld los in de meidagen van het volgende jaar. De schildering die Wichelhaus te Halle uit Kohlbrugge's pen over deze dagen vol nood kreeg, is zo levendig, dat wij maar het best hemzelf kunnen laten spreken. Aanvankelijk klinkt alles nog wat ongeïnteresseerd:

"Acht dagen geleden heette het, dat de landweer opgeroepen is. Toen kwamen er verschillenden bijeen, en het heette, dat men zich tegen het uittrekken van de landweer wilde verzetten. Woensdag om één uur was alles nog rustig. Toen heette het, het leger

rukt op, en het volk deinde op de Koningsstraat het tegen. In het namiddaguur werden snel barricaden opgericht. Het leger is in de stad geweest. Kapitein Von Utenhoven en iemand op de barricade, werden dodelijk getroffen. Het leger verliet de stad. Dr. Höchster, Riotti en Körner plaatsten zich aan het hoofd van een veiligheidscomité. 's Avonds plunderde men het huis van de opperburgemeester Von Carnap.
Van Woensdag op Donderdag werd tot laat in de nacht van alle torens de stormklok geluid. Donderdag werd Uw oom Daniel door tien gewapenden voor een comité geroepen, daar vastgehouden, maar op zijn woord van eer, dat hij niet vluchten zou, weer vrijgelaten. Sindsdien wordt hij dag en nacht door 6 gewapenden bewaakt. Uw oom Karl is bij N.N. De wagens van Uw oom Daniel en van de anderen, zoals ook de postwagen, zijn voor de barricaden gebruikt, de burgerbescherming loopt patrouille en beschermt personen en eigendom. Van de vermogende mensen wordt veel geld geëist. Sinds gisteren geeft men papieren bonnen uit. Door het stormgelui zijn allerlei mensen uit de omgeving binnen de stad geluid, bewapend en ingekwartierd.
De veiligheidsdienst zit op het stadhuis met pistolen in de gordel. Je kunt je niet voorstellen, hoevelen er weggegaan en gevlucht zijn. Bijna de gehele vicarie (Berlijnerstraat) staat leeg. Ik zag hele stoeten mensen met bedden en allerlei dingen op het hoofd door de bergen trekken. De eigenlijke bourgeoisie (= gezeten burgerij, v.d.Hr) der stad gedraagt zich passief. Schutters, vreemden en arme lieden uit alle streken schijnen de verdediging der barricaden op zich te willen nemen. Naar men zegt rukt het leger op.

Wij kwamen in acht dagen niet buitenshuis. Ons is niet het minste leed overkomen, ook heeft ons nog niemand geld afgeëist. Ons leven is in deze acht dagen gebed, dag en nacht. Men heeft ook bij ons op de hoek twee keer op een middag aan barricaden gewerkt, ze werden echter tweemaal weer afgebroken. (Tot de revolutionairen behoorde een bijzonder sterk mens, die eens door Kohlbrugge geholpen werd. Hij was het, die de bij Kohlbrugge's pastorie opgeworpen barricaden weer liet neerhalen.) Mijn gebed hebt Gij, o God, verhoord. Mijn lieve vrouw is toch steeds ondanks al haar zwakheid een heldin, als het erop aankomt. Dat is nu de buitenkant van de gerichten over de stad, die de naam had, dat zij leefde".
Maar de gebeurtenis ging niet voorbij, zonder dat ook de predikant van de Nederlands-Gereformeerde gemeente er krachtig door geschud werd. Aan zijn vrienden berichtte hij, dat de nacht van het stormluiden zo op hem ingewerkt had, dat hij 's morgens dacht, dat al zijn haren grijs geworden waren.
"Wie tegenover de opstandelingen over God sprak, werd direct in de gevangenis gegooid, en het gerucht ging onder hen rond, dat als zij zouden winnen, zij dan alle Bijbels en predikanten naar de Engelenberg zouden brengen en verbranden. Ook beweerden zij, dat ik de ergste was, die ze in de weg stond. Mijn vrouw, de beide jongedames, mej. S. uit Delft, mevrouw S. en haar meisje, allen waren even moedig in ons huis en in God gesterkt. Dat waren bange dagen, maar ook heerlijke dagen in ons huis!"
Vooral werd Kohlbrugge door het lot van zijn naaste vrienden uit de gemeente ontsteld. De opperburgemeester Von Carnap bleef niets anders over dan te vluchten; lang hield hij zich voor de bandieten op de preekstoel van de nog niet helemaal klaar gekomen kerk van de "Nederlanders" verborgen - een schuilplaats, die wel enige betekenis heeft. Erger verging het Daniel von der Heydt. Men nam de voorname man als een soort gijzelaar gevangen, en de angst om hem, welke Kohlbrugge doorstond, klinkt nog door uit de woorden van zijn brief:
"Uw oom D. heeft de afgelopen nacht veel geleden. 50 Gewapende mannen hebben

hem met getrokken sabels 's nachts om 12 uur uit het huis, naar het stadhuis voor commandant Von Mirbach gebracht, die tegen hem zei, dat hij zijn hoofd moest hebben als onderpand voor zijn eigen hoofd. Daarna leidde men je oom weer weg in een kamer, die met 50 gewapende, halfdronken bandieten gevuld was. Afgrijselijk moet men hem toen twee uur achtereen uitgevloekt hebben. Tenslotte is hij toch, al weet niemand het.., uit het stadhuis gekomen. Toen heeft men hem nog met sabels nagezeten, en heeft hem willen stenigen. Toen hij thuiskwam, zonk hij in zwijm neer". En toen was opeens het vreselijke spook voorbij. De bandieten marcheerden af, de barricaden verdwenen, de Elberfelders stroomden op het Hemelvaartsfeest de kerken binnen, en Kohlbrugge jubelde: "Is dat geen Oud-Testamentische uitredding?"

Men gooit met stenen naar Kohlbrugge.

In hetzelfde jaar volgde op de revolutie de cholera. Ze deed zich streng voor. Velen werden weggerukt. Ook een lid van de familie Von der Heydt. De mensen liepen naar de preek, als nooit tevoren, uit een soort angst, en drongen zich aan het Avondmaal, niet weinigen stellig uit bijgelovige gronden. Dominee Schriider weigerde daarom dan ook om aan de georganiseerde avonddiensten door de week, met Avondmaalsbediening, deel te nemen. Hij had daarvoor goede redenen, welke het presbyterium erkende.

Meer dan eens raakten Kohlbrugge en zijn vrouw in levensgevaar. Maar niettemin ging hij onbevreesd met zijn ambtsplichten verder. Overal zag hij de genadig leidende hand des Heeren in, onder Wiens heel bijzondere opzicht hij zichzelf en zijn gemeente wist. Niemand uit haar midden werd door de cholera weggerukt. Wel beweerde de koster "van de andere kerk", dat er van de "Nederlanders" minstens twee aan de pest bezweken waren en dat Kohlbrugge gelogen had. Maar deze beloofde hem vijftig daalders, als hij het kon bewijzen.

Nog steeds was hij de rode lap in Elberfeld. Vaak kwam het voor, dat men op straat achter hem aan liep te schelden. Eens gooide iemand stenen naar hem. Ook de predikanten lieten hem nog niet helemaal met rust. Ball liet zich ietwat spotachtig uit over het leerboek, dat Kohlbrugge in deze bewogen tijden voor zijn gemeente geschreven had: "Verklarende en bevestigende vragen bij de Heidelberger Catechismus"; een voor Kohlbrugge's bijzondere manier, om het Evangelie te verkondigen.., hoogst oriënterend werk. Ds. Ball stootte zich, zoals velen anderen, aan enkele vreemde uitdrukkingen van Kohlbrugge, en "maakte zich vrolijk over het feit, dat Kaleb hond betekenen zou". (Bij Vraag 10 had Kohlbrugge namelijk gezegd, dat slechts twee mannen in het beloofde land gekomen waren. Vraag: "Welke twee zijn dat?" Antwoord: "Jozua en Kaleb". Vraag: "Wat betekent dat in het Duits?" Antwoord: "Een Zaligmaker en een hond".)

Een gezicht van Kohlbrugge en het kerkhof der gemeente.

Zwaarder woog het, dat de Gereformeerde gemeente weigerde om zonder meer de doden van de Nederlands-Gereformeerde gemeente op haar kerkhof te begraven. Verzwarende voorwaarden werden daaraan verbonden. Alle verzoeken om billijkheid te betrachten, bleven vergeefs. De opperburgemeester kwam tussenbeide, drong aan op een gemeenschappelijk gesprek, maar bereikte wezenlijk niets.

Allen keken daarom naar een eigen begraafplaats uit. Waarom zou ook die de gemeente niet op een bijzondere wijze toegewezen worden, zoals het Godshuis en nu weer (1851) de nieuwe pastorie, waarvan de grond door de eigenaar aan mevrouw Kohlbrugge daarom afgestaan werd, omdat zij haar man met een nieuw tehuis verrassen wilde. (Ja, de eigenaar gaf zelfs nog zes voet in de breedte op Kohlbrugge's

verzoek erbij, zij het al zuchtend: "Daar gaat ook mijn mooie appelboom!").
Waarom zou nu ook niet het kerkhof erbij komen? Het gebeurde. Een terrein, vier morgen groot "aan de schaapsstal", "best akkerland, zonder stenen, helemaal leem, zonder water, prachtige ligging, langwerpige vierhoek, een stuk grond, zoals er niet één beter is", kon op een zekere dag gekocht worden. Het merkwaardigste ervan was: Kohlbrugge bleef er vast van overtuigd, dat God Zelf hem in Zijn barmhartigheid deze plaats aangewezen had. Zo heeft hij het nog kort voor zijn dood aan zijn vriend J. J. Langen verteld.
Misschien kan zijn bericht, beter dan hele stukken het zouden kunnen, ertoe dienen om aan te tonen, met welk een bijzondere man wij in Kohlbrugge te maken hebben. Hij kon en kan niet door iedereen begrepen worden. Toch wist hij zich door God gekend.
"Lange tijd had ik mij", aldus Dr. Kohlbrugge, "ingespannen, om voor onze gemeente een eigen kerkhof te krijgen, daar alle kerkhoven eigendom van de kerkelijke gemeenten waren. Ik kon echter geen geschikte plaats daarvoor vinden. Eindelijk werd mij 's nachts in de droom een mooie plaats voor het kerkhof zo duidelijk aangewezen, dat ik mij de volgende dag direct opmaakte, om naar een eenvoudige man uit onze gemeente te gaan, die Elberfeld heel goed kende, mij buitengewoon vereerde en alles, wat hij van de kansel hoorde, als een woord van God, gesproken door de mond van een profeet, aannam". Tegen hem zei ik toen, dat hij eens met mij naar de "bril" moest gaan kijken, want dat mij daar des nachts ons kerkhof aangewezen was".
Mijn vriend antwoordde mij echter: "Nee, dominee, wij behoeven ons niet de moeite te geven om daarheen te gaan, want alle velden aan de "bril" behoren de oude, rijke mijnheer N. N. toe, en die staat daarvan niets af'. Ik herhaalde hem nu, dat juist daar mij ons kerkhof aangewezen was,maar hij weigerde koppig mee te gaan, omdat alle velden aan die rijke man behoorden, en een gang erheen geheel en al vergeefs zou zijn. Tenslotte werd ik boos, en zei tegen hem: "Trek jij nu je pantoffels uit en je laarzen aan, en houd mij niet langer op!" Zo ging hij dan mee, maar ook heel de wandeling morde hij, dat alles aan de rijke N. N. toebehoorde en er daar voor ons kerkhof geen plaats was.
Wij bekeken nu de stukken land op de "bril". Alles behoorde aan N. N. Eindelijk kwamen wij aan een plaats met een boom. Ik vroeg mijn begeleiders, aan wie het stuk land toebehoorde. En ziedaar, het behoorde niet aan N. N., maar aan een vreemde man. Dat was de plaats, die mij getoond was. Toen ik de naam van het stuk hoorde "Bij de schaapskooi", was ik er zeker van: "Dat is de plaats voor ons kerkhof'.
Nu verzocht ik mijn begeleider, of hij direct naar de eigenaar van het stuk grond wilde gaan en hem verzoeken, om hem dat te 'verkopen; alleen mocht hij er niet bij vertellen, dat hij het wilde kopen, om er een kerkhof voor de Nederlands-Gereformeerde gemeente van te maken, maar hij moest, als hem naar de bedoeling ervan gevraagd werd, zeggen, dat men er vee op wilde drijven. Toen werd echter mijn beste, oude vriend heel erg kwaad, en zei: "Nee, dominee, liegen kan ik niet". Ik antwoordde hem heel ernstig: "Daar zult ge nog eens verantwoording van af moeten leggen, dat ge mij tot verzoeker maakt. Als ge dit de man niet vertelt, dan maakt ge hem tot een dief, want hij zal ons het land voor een vreselijk hoge prijs verkopen willen, als hij ervan hoort, dat het voor ons bedoeld is, terwijl wij hem de ware, goede prijs kunnen geven, als wij zeggen, dat er een weiland van gemaakt moet worden.
Mijn begeleider ging er echter niet heen. Het gevolg was, dat wij voor een tienmaal hogere prijs het stuk moesten aankopen".
Het kerkhof behoort tot de schoonste, immers tot de eenvoudigste, die er in West-

Duitsland te vinden zijn. Grenzend aan een bos, geeft het - evenals bij de Hernhutters aan elke ontslapene zijn plaats onder een eenvoudige steen, die alleen de naam en de data van geboorte en overlijden aangeeft. Daar is geen verschil. (Ook het plan, rondom Daniël von der Heydt's graf een hek te bouwen moest vanwege Kohlbrugge's bezwaar opgegeven worden). Elke grafsteen is omheind met wat klimop, en beplant met een rozestok. In juni bloeit het hele kerkhof; want - "Israël zal bloeien onder rozen". prins van Pruisen bij Kohlbrugge's kerkmeester in Elberfeld als gast intrek nam (1855)! Toen viel het beroemde woord van Von der Heydt over de gebeurtenissen van 1849: "Het oproer was in Elberfeld, maar niet Elberfeld was in oproer". Uit die tijd stammen nog tal van andere anekdotes, zoals b.v., dat de koning per vergissing in plaats van in de snuifdoos in het zoutvaatje gegrepen had. Toen zat ook Hermann Friedrich Kohlbrugge mee aan tafel aan, en verheugde zich in de gunst van deze levenslustige, schitterende en toch zo ongelukkige koning. Ook dat behoort bij het leven van deze man; de gestenigde en bespotte had zijn plaats aan de tafel van de vorst en heerser. Het was geen wonder, dat zijn hart openging! Want dat onverwachte - had hij het niet al tientallen jaren geleden in de droom gezien? Was het hem niet eenmaal door God beloofd?

HOOFDSTUK 3
VERMOEIDHEID

Aan de tafel van de vorst.
Tot de geschenken waarover zich Kohlbrugge met zijn gemeente verheugde, behoorde ook de gunst van koning Friedrich Wilhelm IV.
Er had zich als het ware iets van een patriarchale verhouding gevormd tussen de Nederlands-Gereformeerde kerk en de koning van Pruisen, door bemiddeling van Daniël von der Heydt, en zorgvuldig gevoed en onderhouden ook door Kohlbrugge. Reeds in juni 1847 stuurde hij aan de koning de belijdenisgeschriften der gemeente en enkele preken over de wet, met een brief in het Latijn, waarin de monarch buitengewoon verheerlijkt wordt. Deze las de Schriftverklaringen van Kohlbrugge niet tevergeefs; toen hij "het genaderijke geheim van de grote verzoendag" bestudeerd had, en toen hoorde, dat men de gemeente van de schrijver moeilijkheden bereidde, was hij van mening: "Deze eerwaardige, door ons erkende gemeente zou men iets in de weg leggen? Dat begrijp ik niet. De minister heeft met jullie niets te maken, gij vormt een vrije, erkende Gereformeerde gemeente. Als ge iets hebt of wenst, moet ge bij mij komen".
Een heel bijzondere dag was het, toen de koning met de

Men koopt geen preken meer.
De tot rust gekomene rusteloos! De vele noden waaraan het in de aanvang van de nieuwe gemeente niet kon ontbreken, en waardoor haar predikant gemakkelijk uit zijn innerlijk evenwicht kon raken..., zorgden daarvoor.
Sinds het jaar 1850 trad in de groei van de Nederlands-Gereformeerde gemeente een merkbare stilstand in. Slechts enkelen sloten zich nog bij haar aan. Het wekte al opzien, als "een gelovige man uit de Lutherse gemeente" overkwam. Ook het getal toehoorders van Kohlbrugge's preken had in die tijd zijn hoogtepunt bereikt. Toch nam de gemeente in het jaar 1851 nog met 80 zielen toe, en bracht bij de schaalcollecte 1600 daalders, en bij de huiscollecte 3000 daalders per jaar bijeen.
Een gemeente, die helemaal te overzien was! Alles wat er in haar plaatsvond, kreeg dan ook in Kohlbrugge's brieven zijn precieze neerslag, tot de bijzondere bekeringen toe. Juist ook daaraan wordt het duidelijk: de hoge vlucht van het begin was voorbij. Vermoeidheidsverschijnselen komen al vaker voor. Kohlbrugge en zijn vrouw bleven weliswaar rusteloos werkzaam, door met het afschrijven en de uitgave van zijn preken
308
309

het Woord Gods in zijn gemeente te dienen. Maar toch namen zijn klachten toe, dat de omzet stokte. Uitgever Hassel - en reeds Gottfried Daniel Krummachers preken werden bij hem gedrukt! - gaf zich alle denkbare moeite, maar "hij verkocht van mijn vier laatste preken niets". Op een andere keer klaagde Kohlbrtiigge: "Wat men ook koopt, men koopt geen preken meer. Althans, dat zeggen de boekhandelaars". Juist ook voor de "Twintig predikatiën", welke Kohlbrugge in 1846 in Elberfeld gehouden had en die met een inleidend woord over zijn persoon en zijn leven uitgegeven werden, vreesde Kohlbrugge een fiasco.

Met het boekje, dat de belijdenisgeschriften der gemeente aanbood, ging het eender. Zijn verbreiding hield al heel gauw op. Daniel von der Heydt had het woord vooraf geschreven, maar het vond in de gemeente weinig bijval. Men zei, dat er veel te weinig in staat van hetgeen God gedaan heeft, te weinig ook van haar predikant en diens strijd.

Verliezen.

In plaats van groei waren er verliezen. De vrouw, die de grote opwekkingstijd in Elberfeld meegemaakt en in zich samengevat had, Wilhelmine von der Heydt, stierf (1853) onder zware strijd, en toch, naar bericht wordt, met het overwinningswoord: "Dood, waar is uw prikkel!"

Zij was het, tot wie Kohlbrugge, toen zij zich om het geringe bezoek van de voorlezingen van haar kleinkind, professor Wichelhaus in Halle, zorgen maakte.., zei: "Zijn er twee, of slechts drie studenten door de dienst van Wichelhaus bekeerd, dan zijn twee gemeenten bekeerd". Toen glimlachte zij, vertelt haar zielzorger, gaf mij een kus, en sprak: "Dat troost mij".

Slechts enkele jaren na de grootmoeder stierf deze kleinzoon, de veel-beproefde en vroeg voor de eeuwigheid gerijpte. Met diepe smart heeft Kohlbrugge zijn jonge, hem zo ver trouwde, vriend laten heengaan. De laatste brief, welke Kohlbrugge aan de steeds, en vooral nog in zijn laatste ziekte innerlijk zwaar aangevochten Wichelhaus schreef, behoort tot de kostelijkste, die we van hem bezitten. Deze brief werd omstreeks Kerstfeest (1857) naar Halle verzonden:

"Dat is een gang van Nazareth naar Bethlehem! Op de lijst (voor de belasting) ingeschreven te worden, en niets te bezitten! Verheugt u! Zo wordt uw naam in het boek van de leven- den geschreven. Maar niemand, die ons kent! Geen plaats! Geen toevlucht tot deze of gene! Geen geld! Arme doeken! Waar moet dat heen? Heb ik dan leven, als ik geen leven heb? Geloof, als ik niet meer weet, wat waarheid is? Moed en kracht, als mij mijn lichamelijke toestand en bovendien de hel neerdrukt, zoals de nachtmerrie neerdrukt?

0, Maria en Jozef zagen een Kindeke, bovendien een os en een ezel misschien, een kribbe, wat hooi en doeken bij het matte lamplicht in de nacht. Zij, juist zij horen niet van het "Ere zij God in de hoogste hemelen!" "In mensen een welbehagen!" Voor de hemelse lijfwacht is de stal te klein, maar niet voor de Heere (letterl.: "hertog") der zaligheid. De hemel is er stellig wel en boven ons open, zelfs al roept de abyssus (afgrond der hel) tot de abyssus: "Nu moet hij sterven!" Onze Vaandrager en Morgenster draagt voor ons uit het vaandel, en Hij schittert in het bloed en in onze striemen. De veldtekenen zijn de crux (het kruis) en de kribbe.

En nu, Johannes, voorwaarts met het kruis en de kribbe! Voor de overwinnaar de kroon! Let toch niet op hetgeen ge ziet, of op wat ge bij geruchte verneemt, of op wat ge gevoelt en lijdt, maar erken, dat ge verlost wordt. Wij christenen verdrinken, als niet de hoop ons de hand onder de kin houdt.

En hiermee bent ge van harte van ons gegroet. Laat ons niet bezorgd zijn voor de dag van morgen. Morgen zal Christus niet dood of zwak zijn, en vandaag is Hij sterk in Zijn zwakken. Hij leeft, ja, Hij leeft; evenals de palmboom groent Hij".

Crises.

Nog meer aanvechting dan de dood van zijn vriend, welke twee maanden later volgde.., bracht een verlies, dat er niet had hoeven te zijn en dat toch de gemeente de zwaarste schok toebracht, welke zij ooit onderging (1856). Ze was des te gevoeliger, daar ze van Kohlbrugge en van de Nederlands-Gereformeerde gemeente mannen

losmaakte, die tot haar eerste menselijke "zullen" behoorden.
Het ging aanvankelijk slechts om de diaken, de zoon van Karl von der Heydt; hij wilde zich niet naar de uitspraak van Kohlbrugge schikken, toen hij bij de gemeente ergernis opgewekt had. De ernstigste en duidelijkste preken hielpen niets. Het presbyterium aarzelde, tegen de voorname man met strenge kerkelijke tuchtmaatregelen op te treden. Daarop besloot Kohlbrugge tot een bijzondere stap. Want toen hij van een reis naar Nederland teruggekeerd was, reikte hij aan de ouderlingen plotseling zijn verzoek om ontslag over, "daar hij zich tevergeefs afgemat had, om het welzijn van de dierbare gemeente naar alle kanten oprecht te houden en haar bij de heilzame tucht in de Heere te bewaren".
Toen tastte het presbyterium eindelijk krachtig door, en een zware crisis was het gevolg. Niet maar diaken Fritz, maar ook Karl von der Heydt, Kohlbrugge's oudste vriend in het Wupperdal, L. Frowein en vele andere leden van de aanzienlijke families keerden met de hunnen de gemeente de rug toe en gingen weer naar de oude terug. Zij hebben zich later vooral om de belangrijke predikant Paul Geyser geschaard. Alleen Daniel von der Heydt bleef zijn predikant trouw, en werd nog nauwer met hem verbonden. Het was een tragisch uur in Kohlbrugge's leven.

En David werd moede.
Het is als het ware een barmhartigheid van de Schrift, dat ze ook dat meedeelt: En David werd moede. Ook hij bij al zijn overwinningen. Ook hij, de koning naar Gods hart.
De mussen hebben Kohlbrugge moeten vertroosten, hem moest vaak "de ganse natuur een troostboek" zijn in zijn bittere leed en ellende. Vier maal was hij dicht bij de dood, en de doktoren twijfelden aan zijn herstel. Vier maal werd hij van de dood gered. Vier maal bevond hij zich "in zo'n vreselijke vertwijfeling vanwege zijn diepe ellende, dat hem niemand voorgekomen is, die zo diep daaronder gelegen had".
De zorg voor de gemeente heeft hem in toenemende mate veel moeite bezorgd. Dat hoort men wel uit de woorden, die hij bij haar 25-jarig jubileum tot haar richtte. Wat heeft hij haar op de verantwoordelijkheid gewezen, welke de gemeente droeg, en aan Kapernaiim herinnerd, dat de Heere even hoog verhief als haar, en waarover dan toch nog Zijn wee weerklonk! Welk een angst en zorg spreken er niet voor zijn kerk, uit een verzuchting in zijn brieven: "De preken over het tweede hoofdstuk van de eerste Brief van de apostel Petrus werken machtig in de gemeente. Het was (hoog. v.d. Hr) tijd."
Reeds omstreeks de dagen van de kerkbouw zocht men naar een ontlasting voor de veelgeplaagde predikant der gemeente. Kohlbrugge zelf meende die in de al meer genoemde kandidaat Meier, de vriend van Wichelhaus gevonden te hebben.

In de herfst van 1848 had deze Kohlbrugge bezocht en wel als een zieke man. Hij had verwacht, dat Kohlbrugge tot Wichelhaus zou zeggen: Hoe kunt ge mij nu een half lijk in huis brengen! In plaats daarvan werd hij door hem met de woorden begroet: "Helemaal of half dood, ziek of gezond, God vraagt daarnaar niet, ik ook niet, maar de macht der liefde moet door alles heenbreken". Daarmee was de nieuw aangekomene helemaal voor Kohlbrugge en diens gemeente gewonnen, en vierde in haar midden met een diep persoonlijke zegen, het heilige Avondmaal.
Op 15 juli van het daarop volgende jaar werd de jonge kandidaat tot hulpprediker van Kohlbrugge door het presbyterium benoemd, en laatstgenoemde schreef verheugd: "Dat is een wonderlijke weg en een grote genade en tot verder behoud van mijn krachten een goed vooruitzicht. Zijn deemoed en trouw in het kleine is even groot als

zijn geleerdheid; hij is voor zijn gehele leven vervuld met 's Heeren liefde en trouw. De hele gemeente is met mij gelukkig, en hij met de gemeente".
Toch liep het alles zo heel anders. Want vlak voor zijn overkomst stierf de jeugdige prediker in Bassum bij Bremen. - En nu zag Kohlbrugge zich opnieuw op de jonge mensen aangewezen, die hem professor Wichelhaus en later ook Biohl als hun beste leerlingen ter ondersteuning zonden. Het profeten- kamertje was zelden leeg. Deze beginnelingen deden wel hun best, maar pas jaren later kreeg Kohlbrugge in ds Julius Kiinzli uit Zwitserland de steun, die hij zo nodig had.
Ook naar buiten heeft Kohlbrugge het bestaan der gemeente nog eens hevig in gevaar gebracht zien worden. Toen het regentschap over Pruisen door prins Wilhelm overgenomen was, kwam er een dekreet van minister Von Raumer (maart 1858), waarnaar alle dissidenten, ook na hun uittreding uit de kerk, nog als tot de huidige kerkgemeenschap behorende beschouwd moesten worden, en daarom hun kerkbelasting daar moesten voldoen. Dat betekende de hernieuwde opleving van een oude droevige strijdvraag, en werd door de Nederlands-Gereformeerde gemeente als een deemoedigende verongelijking pijnlijk ervaren. Weer moest er een schrijven naar de prins-regent gestuurd worden, waarin het presbyterium de gemeente kenschetste als een gemeente, die zich met alle beslistheid hield aan die orde in belijdenis en godsdienstoefening, voor de waarborg waarvan het Bergische land "aan de grote keurvorst, zaliger gedachtenis" veel te danken had. Daniel von der Heydt reisde echter weer eens naar Berlijn en liet zich door de prins-regent in persoonlijke audiëntie ontvangen. Kohlbrugge schreef in die dagen: "Ik ben dapper in de Heere, omdat ik zeg: Onze gemeente is tot welzijn van het Koninklijk huis en van Pruisen door de Heere gebouwd". - Het gevaar ging werkelijk voorbij. De prins-regent verzekerde de gemeente zijn persoonlijke bescherming.
Zo kwamen en gingen uitwendige en innerlijke aanvechtingen. Kohlbrugge wist het bij ervaring, hoe ze ook uit "hoofdpijn, kiespijn enz." kunnen voortkomen, ja dat ze door die "kleinigheden" zo sterk kunnen worden, "dat wij het geloof eraan geven, alsof wij geen genadige God in de hemel hadden, door Jezus Christus, onze Heere".
En David werd moede. Maar dan besluit Kohlbrugge weer wonderlijk levendig en verfrist een van zijn brieven aan Wichelh aus in Halte: "Wij zoeken een stad, die fundamenten heeft. Nog enkele jaren, en mijn voeten staan in uw poorten, o stad Gods, die zo erg aangenaam zijt met je bronnetje".

Dood van Daniel von der Heydt.
Zoals we al zeiden, behoorde tot Kohlbrugge's helpers vooral Daniel von der Heydt. Niet, alsof hij de enige "zuil" der gemeente en zijn familie de beslissende geweest zou zijn; want van meetaf schaarden zich Froweins, Gustav Langen uit Keulen, de fabrikant Schumacher uit Wermelskirchen, de koopman Wilhelm Greef, de weduwe Schwaiger, die het geld voor de kerkbouw voorschoot, de familie R itters ha us te Barmen in haar vele vertakkingen, trouw om hun herder. Niet, alsof Kohlbrugge voor de geweldige invloed van Daniel von der Heydt bezweken was, en hem in alle opzichten toegegeven had. Kohlbrugge bleef de leiding gevende, en wachtte er zich zorgvuldig voor, om in de een of andere, 66k niet in financiële afhankelijkheid van de rijke bankier te komen. Overigens was zijn invloed in de gemeente tegen het einde van zijn leven aan het dalen. Maar hem en Kohlbrugge heeft toch een bijzonder sterke, duurzame en in de vrees voor God en in Zijn Woord gefundeerde vriendschap verbonden. Die is in alle crises tot heil van de gemeente gebleken.
Von der Heydt stierf in juli 1874. Voor dit sterven betoonde zelfs de machtige keizer van Duitsland persoonlijk belangstelling. Wat had echter Kohlbrugge verloren! Hij

sprak als een stervende aan het graf: "Ik ben een stille getuige, al die jaren van 1846 af, van zijn werken voor de stad geweest, van zijn werken voor alles, wat zijn koning vreugde bereidde. Ik zeg echter: Nooit heeft hij zich tegenover mij op zijn wijsheid, nooit op zijn kracht, nooit op zijn rijkdom beroemd -, wat hij was, was hij door Gods gave, ook wel door taaie vlijt, maar nog veel meer door godsvrucht, door gebed en worstelen met zijn God. Toen hij de weeskinderen en de armen op zijn hart droeg, heeft hij veel voor ze op zijn knieën gelegen, en zo is hij de man geweest, met wie een zeer mooie historie van Elberfeld ten grave gedragen wordt".
"Hij slaapt in vrede. Wij allen, die van onze zonden verlost zijn, hetzij degenen die al boven in de hemel, hetzij degenen die hier onder in de strijd verkeren -, wij nemen de harpen Gods in de hand, prijzen en loven: Groot en geweldig zijn Uwe werken, rechtvaardig en waarachtig zijn Uwe wegen, Gij Koning der heiligen, ja, Hij is de ware Koning van alle heiligen, groot en klein".
Zo scheidden ze van Hermann Friedrich Kohlbrugge, de vrienden en de jaren, de medewerkers en de hoogtepunten van zijn leven, het licht der ogen en de vreugde des harten. Over bleef arbeid en moeite, zorg en onrust en Gods erbarmen.

X. DE VAN ALLE KANSELS VERJAAGDE PREEKT OP ALLE KANSELS.
HOOFDSTUK 1.
KOHLBRUGGE'S ARBEID BUITEN DE EIGEN GEMEENTE.

De machtige eik in de kleine hof

Een dominee uit het Wupperdal heeft Kohlbrugge eens de vraag gesteld: "Hoe gaat het in uw gemeente?" De twee stonden juist bij een rozestruik. Daarop wijzend, antwoordde Kohlbrugge: "Ziet u wel, deze rozestruik is vol luizen, en toch bloeien de rozen. Zo ziet het er ook in mijn gemeente uit".

Hij heeft zijn gemeente van het Woord Gods uit gezien. De verlorenen zijn gerechtvaardigd, de melaatsen zijn rein. De zondaarskerk is de kerk van Christus. Dat getuigenis heeft zijn gemeente in een nadrukkelijkheid, in een ernst en in een volheid van predikaties beluisterd, als nauwelijks enige andere (gemeente). Wie verwondert het, dat haar predikant meer voor haar betekende dan een dominee, die komt en gaat? En dat hij voor haar een leer-autoriteit werd, waaraan zij alles mat en beoordeelde? heb wel leerlingen, is Dr. Kohlbrugge eens van mening met het oog op zijn kudde, die voor haar preken kunnen, maar niemand die ze regeren kan". Door zijn preken en zijn zielzorg regeerde hij zijn gemeente, en meer dan één heeft van hem gezegd, dat hij in haar midden als een "profetische verschijning" gestaan heeft.

Hier lag zijn arbeidsterrein. Wat hij betekend heeft als prediker der waarheid, dat heeft hij hier betekend. Heeft hij Gods soevereiniteit en Zijn vrije genade geprezen als niemand in zijn tijd..., dan gebeurde dat op de kansel van de Nederlands-Gereformeerde kerk. Op het betrekkelijk kleine gebied van een gemeente van iets meer dan duizend zielen heeft hij het in Elberfeld volgehouden, en elke andere roeping afgewezen.

Beroepen.

Daarbij ontbrak het hem niet aan beroepen naar andere gemeenten. Ze vermeerderden met de jaren. Want er was een ommekeer in zijn voordeel, met name ook in Nederland, gekomen. De eens verworpene werd een veel begeerde.

De band met Nederland werd stellig nooit helemaal verbroken. Meermalen haastten zich vandaar zovelen van zijn oude handlangers naar Elberfeld, om in Kohlbrugge's gemeente hun kinderen te laten dopen of de geloofsbelijdenis af te (laten) leggen, het Avondmaal te vieren en zijn prediking te beluisteren..., dat het wel kon schijnen, alsof de gemeente in Nederland een soort kolonie bezat. Kohlbrugge's preken werden door zijn Nederlandse vrienden ijverig onder het volk verspreid en in de verst afgelegen gebieden, al dan niet voor geld, rondgegeven. "Ook is er in Nederland een predikant, die moet mij zelfs een vorst noemen. Niemand zou het ooit gewaagd hebben, om alle menselijke gerechtigheid zo alle bodems in te slaan en aan Gods gerechtigheid de eer te geven".

Zoals Kohlbrugge in de loop der jaren meermalen naar Nederland reisde - met zijn schoonzoon, professor Böhl 1 uit Wenen, maakte hij in het begin van de zestiger jaren een reis door zijn vaderland, om hem een professoraat te bezorgen, en zoekt daarbij de oude plaatsen op, waaraan zijn herinneringen verbonden waren.., zo heeft hij ook zo nu en dan in de strijd van zijn Nederlandse broeders om de waarheid van het Evangelie ingegrepen. Tegen het liberalisme des tijds en tegen Romes opdringen op alle gebieden des levens nam hij herhaaldelijk het woord in scherpe artikelen, die in gespreksvorm opgesteld en algemeen begrijpelijk gehouden werden. Vooral werd hij

geprikkeld door het streven, om de Bijbel van de scholen te verdringen. Daarover heeft hij zich menig keer in woorden uitgelaten, die zijn oude vaderland een donkere toekomst voorspelden.
Moesten dan niet degenen, voor wie de zuivere Evangelieverkondiging een ernstig doel was, op de wakkere medestrijder uit Elberfeld bij de al maar benauwder wordende toestand der kerk opmerkzaam worden? "De Dordrechter stemmen" waren het, die voor de eerste maal in alle openbaarheid op Dr. Kohlbrugge als waardevolste bondgenoot in de strijd voor het Woord Gods gewezen hebben, en die ertoe opwekten om hem nu eindelijk eens in Nederland recht te doen wedervaren. Van toen af kwamen er in vele kerkelijke kranten en ook in dagbladen opmerkingen over zijn optreden, over het hem vroeger wedervaren onrecht en zijn betekenis voor de gehele kerk. Hij verscheen opeens als een martelaar van het liberalisme. Zijn preken werden gunstig besproken en als degelijk gerefor meerd aanbevolen. Zelfs wendde men zich tot de koning, met het verzoek om aan de ban, welke om Kohlbrugge's wil op het land drukte, door herstel een einde te maken.
En toch had er slechts langzaam een wending plaats. Lang, lang spanden zijn vrienden zich tevergeefs in, om hem een standplaats in Nederland te verschaffen. De angst voor de Synode was te groot. Zelfs een aanbod van 50.000 gulden aan de diakonie van Utrecht voor een beroep op de uit Nederland verbannene werd afgewezen. Toen een smeekschrift tot de Synode gericht werd (1851), of deze eindelijk de besluiten zou willen opheffen, waardoor Kohlbrugge uit de kerk gestoten werd, en toen Da Costa verzocht werd, om het stuk te ondertekenen, heeft hij met anderen geweigerd, omdat hij niet uit de grond van zijn hart Kohlbrugge met betrekking tot zijn preken kon bijvallen.
Onder zulke omstandigheden betekende het een daad, toen eindelijk een Gereformeerde predikant het aandurfde, om hem op zijn kansel toe te laten. De dappere vrouw van Kohlbrugge's oudste zoon, Beate, geb. Von Bode, wist de dominee van Vianen zo krachtig van het goed recht van haar vader te overtuigen, dat deze alle bezwaren liet varen. Op 29 juni 1856 verkondigde Kohlbrugge voor de eerste maal na bijna dertig jaar het Woord des Heeren in zijn vaderland. "Het was mij, alsof ik mijn hele leven al voor mijn volk gepreekt had". De hoorders verdrongen elkaar; kwam er anders maar een gulden als collecte binnen deze godsdienstoefening bracht er zeshonderd op. Zelfs Joden en Rooms-Katholieken haastten zich, om zijn preken over Genesis 3 te horen. De dam was doorgebroken. Van nu af kreeg Kohlbrugge menige uitnodiging naar Nederland, om er voor te gaan.
In Delft leefde zijn vriend Van Heumen, en hij en een groot aantal andere aanhangers van Kohlbrugge wisten hem in die stad een kerk te verschaffen, waarin hij niet slechts preekte, maar ook hun kinderen doopte. Wel leefde hij in voortdurende zorg, dat zijn vrienden in Delft wel eens separatistische wegen konden inslaan.
In Den Haag waren er weer de betrekkingen tussen Mevrouw Dr Kohlbrugge en de adellijke kringen, die haar man naar de Duitse gemeente beriepen.
Toen hij hier voorging, waar eens Jorissen werkte, was de kerk zo vol, dat "tijdens het zingen en bidden geen enkele man de hoed van het hoofd had kunnen nemen". De minister van oorlog, die met de adjudant van de koning ook aanwezig was, verzocht Kohlbrugge daags erop in de Kamer van de Generale Staten om plaats te nemen op de gereserveerde tribune, opdat hij de troonrede op een ereplaats zou kunnen aanhoren.

Het feit, dat men zich naar de preken van deze man verdrong, wie zou het niet begrijpen? Men leze slechts het begin van zijn rede in Hilversum (bij Utrecht) uit september 1863:

"Wij moeten weer naar het Woord, naar het Woord van God terug, dat blijft tot in eeuwigheid. Waarom zouden wij onze zielen nog langer laten ophouden door hetgeen mensen leren en beweren, mensen, die vandaag weer afbreken, wat zij gisteren opbouwden? Zal men nog langer mensen navolgen, die de meest verschillende systemen vormen, waarmee de mens zich tegenover God wil handhaven, -- mensen, die vandaag in hun inkonsekwentie waarheden verwerpen, die ze morgen weer moeten laten gelden, - mensen, die van hun standpunt uit alles denken te kunnen overzien, maar alleen maar zichzelf zien en hun lange schaduw, - mensen, die uit hun eigen hersenen of uit de wijsbegeerte te voorschijn willen halen, wat ware zielerust, wat een waarachtig houvast moet geven in nood en dood?
Wij moeten weer naar het Woord terug, naar het Woord van de levende God, en dus naar Hem terug, Die hard genoeg tot ons spreekt: "Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven". O, ware zielerust, en een waarachtig houvast in nood en dood is niet bij mensen te vinden, die beweren dat de waarheid nog gezocht moet worden, die het heil zoeken in beweringen, waarop zij zichzelf niet durven te steunen, omdat zij wel ervaren, dat ze vals zijn, als het erop aankomt. Wij zijn mensen, zwak en onbestendig, ja, allen leugenaars en de leugen liefhebbende. Wat kan ons nog bevallen? Alleen hetgeen ons vleit, zodat wij de rust, het heil in onszelf zullen vinden. Maar het vleien houdt op, het onware wordt zand, dat men niet in de hand kan houden, als in ons de behoefte ontstaat, om te weten, hoe God in de hemel over ons denkt, en te weten, of er bij God nog genade voor ons is, waarachtige redding uit de nood, en een Leven dat de dood verslindt. Wie zal ons dat zeggen, tenzij God Zelf? En waar zal Hij het ons zeggen, indien niet in Zijn Woord?"

Langzamerhand kwamen jongere predikanten in het ambt, die Kohlbrugge's geschriften kenden; zij nodigden hem uit in hun kerken. In Utrecht baanden hem de rijke bankier Kol en de archivaris Vermeulen de weg, en in Zeeland trad (ds) Gobius du Sart voor hem in de bres.
Daar begeerde het kleine, aan zee gelegen vissersplaatsje Zoutelande (1865) de beroemde man tot predikant. Toen Kohlbrugge het beroep van de Gereformeerde gemeente kreeg, heeft hij uitgeroepen: "Nu zie ik, dat God trouw houdt. Want toen men mij in de tijd van mijn vervolging aanried om aan de afscheiding deel te nemen, zei ik: God zal mij mijn recht geven, ook al was het in het kleinste dorpje aan zee".
Te Middelburg in Zeeland probeerden de Afgescheidenen hem naar zich toe te trekken. Ook verder in Nederland ontbrak het niet aan stemmen, juist uit zulke kringen, die hem te verstaan gaven, om onder hen het ambt van vrij predikant te aanvaarden.
Maar hun uitnodiging heeft Kohlbrugge uit principe geweigerd. Hij wilde ook nu van geen enkele afscheiding weten, van geen enkele godsdienstige club. Zelfs een Duits-Gereformeerde gemeente te Rotterdam heeft hij op haar uitnodiging het volgende antwoord gegeven: "Veroorlooft U mij, om te herhalen wat ik reeds meermalen bij soortgelijke verzoeken geantwoord heb. Mijn plicht en mijn roeping liggen in Elberfeld bij mijn eigen gemeente, en ik gevoel en heb verder geen roeping, dan - voorzover ik met een rustig geweten hiervandaan wegreizen kan -, op te treden in een staatskerk.
De Synode deed bij dat alles, alsof zij niets bemerkte. Dat was ook maar het beste. Het liberalisme spotte verder en de rechtzinnigheid welke zich ijverig op Schleiermacher wierp, bleef ook nu zonder begrip. De professoren zwegen. De studenten hoorden ternauwernood over hem. Alleen heel in de stilte gingen, van hand tot hand, zijn preken. Veel heeft Dr. Abraham Kuyper gedaan, om hem groter erkenning in

Nederland te bereiden. Ook al heeft hij de "Neo-Kohlbruggianen" - een door hem gestempelde uitdrukking! nooit kunnen uitstaan en ze bij de Liberalen gegooid, ja hun verweten, dat zij de geschriften van hun leermeester vervalst hadden, toch heeft hij voor Kohlbrugge zelf graag moeite gedaan.

Op de kansel te Amsterdam.
Kuyper heeft hem een bijna in 't oog vallende voldoening voor al het in Nederland doorstane leed dáárdoor gegeven, dat hij hem op de kansel van de Hervormde Kerk in Amsterdam heeft geroepen. De grote kerkelijke organisator en geleerde had door middel van Kohlbrugge's vrienden in Utrecht niet maar veel over hem gehoord, hij had hem ook persoonlijk in Elberfeld bezocht en leren kennen. Lange tijd wilde weliswaar een reis naar Amsterdam vanwege de slechte gezondheidstoestand van Kohlbrugge niet gelukken, maar toen tegen het einde van het jaar 1871 zijn beste vrienden Boissevain hun zilveren huwelijk vierden, besloot Kohlbrugge om op reis te gaan, en stond hij op 12 november in de grote Zuiderkerk van zijn vaderstad.
Kohlbrugge zou de avondgodsdienstoefening leiden. Des zaterdags ging hij reeds met Dr. Kuyper naar het machtige bedehuis, en bevond het als "voor mij geschapen". Maar was het niet veel te groot? Maar zie, reeds om vier uur des Zondags was de kerk zo vol, dat er geen mens meer in kon. Bovendien begon de godsdienstoefening pas om 5.30 uur; als een lopend vuurtje had zich het gerucht van Kohlbrugge's te verwachten preek verbreid. Tegen de 3000 mensen hieven Psalm 89 aan: "Hoe zalig is het volk, dat naar Uw klanken hoort; zij wand'len, HEER', in 't licht van 't Godd'lijk' aanschijn voort! Zij zullen in Uw Naam zich al den dag verblijden. Uw goedheid straalt hun toe, Uw kracht schraagt hen in 't lijden". - Kohlbrugge stond diep bewogen op de kansel, en zag over de menigte heen "met een vriendelijke blik". Daar ginds, slechts door een rij van huizen en door de gracht van hem gescheiden, lag de kerk van de Hersteld-Evangelisch Lutherse gemeente, waar hij 44 jaar geleden uit weggestuurd was.

Twee volle uren preekte de toen erg tobberige Kohlbrugge; maar zijn stem begaf het niet. Hij legde Psalm 68, 20v. uit. Een vreugderoep uit de diepte: *Geloofd zij de Heere, dag bij dag. Een verwonderd stilstaan bij zoveel gunstbewijzen, die maar niet ophouden: God legt ons een last op, maar Hij helpt ons ook. De grond ligt vast: Wij hebben een God, Die helpt! Wij hebben een Heere, Heere, Die redt van de dood!*
Het was een ogenblik, waarop niet alleen Kohlbrugge, en niet maar degenen die zich nog alles herinnerden, wat tientallen jaren geleden in Utrecht gebeurd was.., een sterk besef voor de wonderlijke wegen Gods zich opdrong. Velen mochten ook eraan denken, dat het juist Dr. Abraham Kuyper zijn moest, die hem hiernaar toe uitgenodigd had, hij, die Da Costa's en Groen van Prinsterers bedoeling in zuiverder vorm, ontdaan van het subjectivistische zuurdeeg, opnam en uitvoerde. Ontmoetten elkaar in Kuyper en in de huidige Elberfelder predikant niet nogmaals Kohlbrugge en de oude, al gestorven vrienden van het Réveil, zij, die elkaar in het leven niet meer begrepen hadden en van elkaar gescheiden waren?
Zo heeft Kohlbrugge menigmaal de kansels in zijn vaderland beklommen. Maar zijn standplaats hield hij in zijn gemeente te Elberfeld. Overviel hem en vooral zijn vrouw bij tijden en ogenblikken al 'n hevig heimwee, gevoelde hij zich al vaak in Duitsland als een vreemdeling, hij hield vol. Ja, hij schijnt het bijna als een influistering van satan beschouwd te hebben, als er van hem verwacht werd, om zijn plaats te Elberfeld te ruimen en naar Nederland te gaan, "waar zovele gemeenten zonder predikant waren en naar het Woord verlangden"; als een verzoeking, om de hem door God bijzonder toevertrouwde kerk te verlaten, "om in Nederland een groot zendeling te worden".

"De duivel tovert de mens allerlei andere dingen voor, dat hij naar een vreemd ambt grijpt, dat hij zich afgeeft met dingen, die hem niets aangaan, of dat hij liever zou moeten preken dan kleermaker zijn. Hij heeft allerlei manieren van vroomheid, die er slechts toe leiden, dat de mens de echte werken verlaat en eigenwillige werken najaagt. Hij houdt u de vroomheidsspiegel voor, en o wee, als ge hem gelooft, dat ge zulke mooie pauwenogen hebt en ge vergeet uw voeten! Dwaallichten tovert hij iemand voor, maar niet het ware Licht. Wat God door middel van u gedaan wil hebben, dat zal Hij wel ook alleen uitvoeren; maar blijf maar in het land en oefen u verstandig, een ieder in zijn beroep".
Hij bleef. "De bloeiende gemeente hier, welke de Heere aan mijn bijzondere herderszorg heeft toevertrouwd, kan en mag ik niet verlaten. Daarvoor zou een speciale roeping van de Heere noodzakelijk zijn, om mij gewillig te maken, om weer in Nederland als herder en leraar op te treden, zoals ik in 1845 onwillig was, om hierheen te moeten trekken".
Onder zijn leiding is dan ook de Nederlands-Gereformeerde gemeente als het ware een middelpunt geworden, waar de kerken uit het buitenland elkaar ontmoetten. Hier kwamen haar vertegenwoordigers, om zich inwendig toe te rusten, uit Bohemen, uit Rusland, Nederland, Amerika, Zwitserland en uit Duitsland zelf. Van hier keerden zij, gewapend, weer terug, en versterkten de broeders. De jonge godgeleerden werden door Kohlbrugge van het ene naar het andere land gestuurd, om de krachten der kerk uit te wisselen, en tussen de armen in Bohemen en de rijken in Nederland vormde de gemeente te Elberfeld de bemiddelings- en uitwisselingsplaats.

In Bazel, in Bohemen, in Jamaica en Amerika.
Men kan zeggen: Indirect had Kohlbrugge, nog afgezien van Nederland, al op tal van kansels begonnen te preken. Want overal roerden zich zijn leerlingen, die volgens zijn aanwijzing en zijn leiddraad het Woord van God verkondigden: Meyer en Wichelhaus, Adolf Zahn en Künzli, Lütge én Wolfensberger, Locher en Böhl. Van elk hunner apart zou veel te vertellen zijn, wat op hun leermeester nieuw licht werpt.
Bij Böhl, eerst privaatdocent in Bazel, hij was in 1861 met Kohlbrugge's enige dochter Anna getrouwd - verbleef hij steeds graag lange tijd, preekte er in de oude stad aan de Rijn (ook in Zürich), en zag zich door de professoren der universiteit hooggeschat worden. Toen zijn schoonzoon in Wenen professor in de dogmatiek werd en zich ijverig inspande om de Gereformeerde kerk in Bohemen en Moravië tot nieuw leven te brengen, heeft Kohlbrugge hem daarbij met alle kracht ondersteund.
Met Böhl maakte hij (1864) een rondreis door deze Gereformeerde gemeenten, die hem al uit zijn preken kenden, en werd onder ze begroet "als een profeet en engel Gods". Sindsdien bestond er een enge band tussen de Boheemse en Moravische én de Nederlands-Gereformeerde kerk, zoals dat vooral de "zendbrieven" doen blijken, die van Elberfeld naar Bohemen en terug, gingen.
Het consistorie-lid, ds Hermann von Tardy vertaalde een keus uit Kohlbrugge's preken ("De stemmen uit Bohemen") in het Tsjechisch, en laatstgenoemde zorgde er weer voor, dat de verlaten en verstrooide gemeenten van de formulieren voor ambtsverrichtingen voorzien werden, die nog van A Lasco afkomstig waren, de hervormer van Polen.
In de "Evangelische Zondagsbode", welke Böhl als orgaan voor die kerken in het leven riep, heeft Kohlbrugge tot hen door middel van talrijke artikelen gesproken. Een gezegend werk, waaraan hij vooral grote vreugde genoot, en dat aan de verzorgden het gevoel gaf, alsof thans de voorspelling van Comenius, de "Jeremia van de oude broederkerk", in vervulling zou gaan, daar hij de tijd had zien komen, dat de Heere de

verstrooide beenderen van Zijn kerk in Bohemen weer zou verzamelen en levend maken.
Toen Kohlbrugge's vrienden uit heel de wereld op zijn honderdjarige geboortedag (16 augustus 1903) te Elberfeld bijeenkwamen, heeft een predikant uit Lievenize, ds. V. Juren, de invloed van Kohlbrugge op de kerk in Bohemen als volgt beschreven:

"U verwacht van mij, dat ik u teken, welke gevolgen in Oostenrijk, en met name in Bohemen en Moravië de werkzaamheid van dominee Kohlbrugge gehad heeft, en waar diens invloed aan te wijzen is. Ik kan me uit mijn jeugd nog heel goed herinneren, dat de naam Kohlbrugge op menige plaats bij ons met veel spot uitgesproken werd. Men noemde de mensen, die mét hem de leer van 's mensen algehele verderf en zijn volslagen onbekwaamheid en onvermogen tot enig goed.. aanhingen, 'de ellendigen', of 'hopertaci', welk woord in het Duits ongeveer met 'gekke schoenlappers' vertaald kan worden. De Boheemse gemeenten hebben volgens het Jozefijnse tolerantiepatent uit het jaar 1781, omdat zij geen predikanten van de Boheemse taal hadden, predikanten uit Hongarije moeten beroepen, en van hen waren er velen de rationalistische gedachten toegedaan. De Boheemse studenten, welke in Hongarije of later in Wenen de Evangelische theologie bestudeerden, hebben dan ook vaak alleen maar het rationalisme mee naar huis gebracht. Er werd slechts moraal gepreekt. Om de zogenaamde goede werken van de Roomse kerk lachte men, daarentegen was men geheel en al in de eigengerechtigheid verzonken.
Nu kwam er in Wenen professor Dr. Böhl, die heel beslist in geloofszaken aan het verstand het hoogste beslissingsrecht ontzegde, en het Woord van God als het ware licht der wereld op de kandelaar plaatste. Zijn optreden en daarnaast de in het Boheems vertaalde preken van Kohlbrugge, welke als postille de Evangelisch-Gereformeerde gemeenteleden in handen kwamen, hebben de vermelde haat van de rationalisten opgeroepen. Helaas hebben wij, jonge theologen, aanvankelijk niet de strijdmethode van onze leraar kunnen begrijpen. De hofraad, prof. Dr. Böhl, gevoelde zich aan de Weense theologische faculteit als een eenling. Alles was tegen hem, en toen meende hij, dat hij tegen zijn bestrijders krachtig moest optreden. Daarbij viel er menig scherp en bars woord. Toen wij echter inzagen, dat het onze leermeester niet om menseneer te doen was, maar om de eer van God, en dat hij niet zijn eigen mening en wijsheid, maar het Woord en de wil van God doorzetten wilde, toen zijn we hem bijgevallen. In zijn school hebben we geleerd, hoe Gods wet heilig, onaantastbaar, en hoe de mens van nature vleselijk is en in doodstoestand verkeert; en hoe, als hij gered moet worden, hij slechts in Jezus Christus zijn heil, zijn gerechtigheid en heiligmaking moet zoeken.
Als ik dan de eerste jaren van de werkzaamheid van onze Oostenrijkse leermeester vergelijk met de tijd van heden, - welk een verandering is er dan in onze gemeenten, op de kansels, bij het confirmandenonderwijs en in onze scholen gekomen! Alles buigt zich onder het Woord des Heeren! Thans zou het een predikant nauwelijks durven wagen, om openlijk op de kansel de Godheid van Jezus Christus te ontkennen. Zelfs wordt het recht van de kerkelijke tucht zowel op de domineesconferenties en -bijeenkomsten, alsook door de gemeenteleden erkend. En vele gemeenten, met name in Moravië, oefenen de kerkelijke tucht uit, zoals dat in de tijd van de bloeiende Boheemse broeder-eenheid gebeurde.

Zeventien predikanten van de ongeveer 82 zijn openlijke aanhangers van Böhl, dat wil zeggen, dat zij preken in de zin van zijn dogmatiek, en dat zij de geschriften van Kohlbrugge verbreiden. Vele andere predikanten zijn met ons eensgeestes, ook al

hebben zij zich niet publiek bij onze kring aangesloten.
Kohlbrugge's leerlingen zorgden er met prof. Böhl voor, dat de Heidelberger Catechismus als belijdenisgeschrift van onze kerk aanvaard werd, en dat men deze catechismus op de scholen, alsook bij het onderwijs van de jonge-lidmaten vaak gebruikt. De preekpostille van Kohlbrugge, voor de vertaling en uitgave waarvan de hofraad Dr. Hermann von Tardy zich het meest verdienstelijk gemaakt heeft, wordt in vele gemeenten graag gelezen en bij leesdiensten gebruikt. Behalve de preekpostille is de Heidelberger Catechismus met Kohlbrugge's verklaringen erop in het Boheems vertaald. In de laatste jaren verschenen nog drie andere, kleinere verzamelingen met zijn preken.
Men ziet de vrucht van Kohlbrugge's invloed heel duidelijk ook uitwendig. De naam 'ellendigen' klinkt niet meer als een scheldwoord, en de leer van de gekke schoenlappers heeft een belangrijke invloed op het leven van onze hele Gereformeerde Kerk. Böhls leerlingen proberen deze invloed nog te doen toenemen door een kerkblad (Jednota), dat in enkele jaren de meeste abonnementen van alle, in het Boheems verschijnende kerkbladen gekregen heeft. Twee leerlingen van Kohlbrugge, wijlen ds lic. theol. Sebesta en de predikant Sára waren de eersten, die voor de Evangelischen in de verstrooiing gingen zorgen, en zo de ogen der gemeenteleden op de verlatenen in de diaspora gewezen hebben.
Nu hebben we al 42 preekstandplaatsen en bovendien nog drie diaspora-predikanten. Men moet zeggen, dat alle Gereformeerde predikanten bij ons ingespannen hun best doen, opdat het zuivere Evangelie zich over heel Moravië en Bohemen zal verbreiden.
Ik dank er God voor, dat Hij de Boheems-Moravisch-Gereformeerde kerk mét Kohlbrugge en diens leer verbonden heeft, en ik verzoek de huidige Nederlands-Gereformeerde gemeente: "Handhaaft voor ons de liefde, waarmee ons zowel dominee Kohlbr6gge als ook hofraad Dr. Böhl liefgehad heeft!"
In alle landen vonden Kohlbrugge's preken ingang, en ze werden in vele talen overgezet. De Engelsen waardeerden speciaal zijn uitleg van de eerste Brief van de apostel Petrus; ook in Parijs verscheen een goede vertaling in het Frans, evenals van zijn preken over Nicodémus (dus over Johs. 3, v.d.Hr). Ja, zelfs op Jamaica werden zijn toespraken in de Engelse taal door zwarte hulppredikers voor de gemeenten daar gelezen. "En een man uit Amerika zwaaide stervend een preek van mij juichend heen en weer".
In Noord-Amerika ontstond voor Dr. Kohlbrugge op een heel bijzondere manier de belangstelling. Een jonge Duits- Amerikaanse student, die van zijn studie in Duitsland teruggekeerd was, werd op de treinreis in Amerika door een ernstige ziekte overvallen. Hij moest ertoe besluiten, om in een hem totaal onbekende stad de trein te verlaten en in een hotel de nacht door te brengen. Door de koorts aangegrepen, waggelde hij met een zware handkoffer de stad in. Een zekere dominee (Stark, overleden in 1902), die ook op straat liep, viel de jonge man op. Hij nodigde hem in zijn huis.
Voor zijn dood verzocht hij de vriendelijke gastheer, om van hem de koffer te willen aannemen. Die bevatte vele geschriften van Kohlbrugge. Ze oefenden op de dominee, die ze tot dan nog niet kende, zulk een invloed uit, dat hij ze van toen af in zijn blad blijvend aanbeval.

De grenzen vallen.
Begon niet ook in de oude Gereformeerde gemeente van Elberfeld, waar intussen nieuwe predikanten, zoals Schreider en Krafft gekozen waren, 'n verandering merkbaar te worden?
Kohlbrugge kon het in elk geval wagen om een exemplaar van zijn preken ook aan

hun predikanten te sturen, en van Schreider kwam een briefje binnen, dat "broeder Kohlbrugge" hartelijk dank bracht en hem tegelijk verzocht, om aan een maandtijdschrift mee te werken, dat hij en vele geleerden in Duitsland van plan waren uit te geven. Weliswaar handhaafde Ball nog steeds zijn afwijzende houding. Toen voor de ingebruikneming van het weeshuis (april 1854) alle predikanten van de stad uitgenodigd waren, protesteerde hij, als de toenmalige superintendent, tegen Kohlbrugge's aanwezigheid, terwijl Künzel en Schr6der beslist wilden hebben, dat de Nederlands-Gereformeerde predikant erbij zou zijn.
Velen begonnen in te zien, wat men zich in Kohlbrugge had laten ontgaan. Vooraanstaande leden van de oude gemeente (Meckel, Bouterweck) gevoelden zich ertoe bewogen, om bij de benoeming voor de vijfde predikantsplaats in het jaar 1856 de naam van Kohlbrugge te noemen. Wel werd Jakob Engels uit Niimbrecht gekozen, maar het was toch openbaar geworden, in welke sympathieën de zo lange tijd afgekeurde in het gebied van de oude gemeente zich mocht verheugen.

Nu ontstonden zelfs (voorjaar 1856) pogingen, om de beide gescheiden gemeenten weer te verenigen.
Het initiatief daartoe schijnt van koning Friedrich Wilhelm IV. zelf te zijn uitgegaan, die de nog steeds niet in het reine gebrachte kerkbelastingvraag eindelijk eens opgelost wenste te zien, en dienovereenkomstig aan de Pruisische opperkerkenraad aanwijzingen gaf. Naar Kohlbrugge's weergave van de gebeurtenissen, die hij aan Wichelhaus meedeelde, gevoelde zich de president Von Uchtritz door de stap van de koning zeer verontrust, en won hij bij de minister
August von der Heydt inlichtingen in. Hij kreeg echter ten antwoord, dat een hereniging toch slechts dán in overweging zou kunnen komen, wanneer de oorspronkelijke kerkorde ook voor de Gereformeerde gemeente van Elberfeld weer van kracht werd.
Nu reisde een afgezant van de opperkerkenraad naar Elberfeld, en probeerde daar te bemiddelen. Karl von der Heydt en dominee Ball maakten zich op, om gezamenlijk "een kerkorde te ontwerpen". Daar die twee het echter maar moeilijk eens konden worden, verzamelden zich speciaal om ds. Schreider mannen, die niet loslieten en die op de verwerkelijking van het plan aandrongen, dat hun al zo lang ter harte ging. Zij maakten een ontwerp voor een gemeentestatuut. Tot degenen, die toen een vereniging van de beide gemeenten zeer hartelijk verlangden, schijnt ook mevrouw Kohlbrugge zelf behoord te hebben. Zij schreef (6 maart 1856) aan een vriendin in Amsterdam: "Een belangrijke zaak neemt mij geheel in beslag. Stel je voor, dat ongezocht en onverwacht van Berlijn uit, door de koning en de opperkerkenraad de wens uitgesproken werd, dat de beide gemeenten zich herenigen zouden. De agende moet dan verdwijnen, alles moet dan zo zijn, zoals wij het nu hebben. De commissaris is reeds benoemd en wordt hier elke dag verwacht, om de dingen op gang te brengen. K tinzel en Schreider zijn ook vreselijk blij, Ball is stil, Kohl gaat met pensioen". Maar zo ver wilde zij toch niet gaan, en het aanbod van dominee K tinze 1 aannemen, waarnaar hij zich bereid verklaarde om voor de op reis zijnde Kohlbrugge de predikdienst waar te nemen. Maar het vervulde haar met grote vreugde, hoe verzoeningsgezind opeens de stemming geworden was.

Dr. Kohlbrugge echter dacht er zelf anders over. Want al werd ook uit Berlijn vandaan meermalen verzekerd, dat de "Nederlanders" niets van hun eigen dingen behoefden op te geven, toch toonde Kohlbrugge zich vol wantrouwen, en dacht hij, dat de opperkerkenraad, door dat bevel van de koning in grote verlegenheid gekomen, de

dingen wel gauw zo zou veranderen, dat de Nederlands-Gereformeerde gemeente als de koppige gekenschetst zou worden.
Intussen had de koning zich ook persoonlijk tot het presbyterium van Kohlbrugge gewend.
"Het is mijn levendige wens om de scheuring in de ge meente van Elberfeld weer verzoend te zien. Ik koester de overtuiging, dat zo'n verzoening, als die in ware liefde gezocht wordt, niet moeilijk zal zijn. De Nederlands-Gereformeerde gemeente is, zoals ik tot mijn vreugde vernomen heb, in haar afgezonderde streven een rijke zegen aan Evangelische opbouw, tucht en armenverzorging, onder verstandige leiding, ten deel gevallen. Ze bevindt zich in de gelukkige positie, om niet vanwege een uitwendige nood, maar uit vrije aandrift der christelijke eendracht, de hereniging te kunnen zoeken en een voorbeeld van christelijke zelfverloochening te kunnen geven, dat niet maar voor de stad en streek dáár, maar voor de gehele Evangelische kerk gezegend zou kunnen worden".

Verder werd de gemeente vermaand, om de Gereformeerde stam-gemeente niet uit de banden los te scheuren, waarmee ze al sedert 1815 met de gehele landskerk en de koninklijke rechtbanken gekomen was en die daarna door de kerkorde van 1835 bevestigd en volmaakt was. Immers lieten ook de verordeningen van de provinciale- en van de staats-kerk voldoende ruimte voor "de zelfbepaling van de christelijke gemeenten, voor de vorming van haar eredienst op de grondslag der belijdenis, en voor de instandhouding van alle overige gerechtigde eigenaardigheden!" Waarom dus geen heling van de wonden door elkaar oprecht en hartelijk tegemoet te komen?
Om zulke woorden van de koning, die de gemeente zo sterk begunstigd had, te ontwijken, was geen gemakkelijke zaak. Ze kwamen dan ook in de zitting van het presbyterium (op 9 september 1856) in ernstig en diepgaand beraad. In het nauw gedreven, "maar toch zeker van hun zaak", besloten de ouderlingen, om door middel van een mondeling onderhoud er bij de koning in alle eerbied op te wijzen, "dat het presbyterium er zeker van was, dat de scheuring, waarover de koning sprak, hoewel overigens daaronder het bestaan van de gemeente op haar erkende, rechtmatige grondslag begrepen was, toch een zodanige is, die noodzakelijk geweest was tot eer van God en tot welzijn van Zijn gemeente. Het voortbestaan van de gemeente in haar huidige inrichting mag niet voortkomen uit een bekoring van nieuwigheid of uit zelfgenoegzaamheid, maar veeleer uit een onderwerping aan hetgeen, wat zij als de alleen goede en volkomen wil van God erkent".

Tot een audiëntie kwam het wegens de ernstige ziekte van Friedrich Wilhelm niet meer; de onderhandelingen in Elber feld mislukten echter. Toch begon er een verdraaglijker en verzoeningsgezinder verhouding tussen de beide gemeenten te ontstaan. Toen de nieuw gekozen dominee Karl Krafft in EIberfeld ingehaald moest worden, kreeg het presbyterium van de Nederlands-Gereformeerde gemeente een vriendelijke uitnodiging, om aan het feest deel te nemen en dominee Kohlbrugge en een ouderling daartoe af te vaardigen. In dat schrijven (van 15 oktober 1856) hoort men nu andere klanken, er was van enig verwijt geen sprake meer; men probeerde nu de anderen te begrijpen:
"Wij hebben ons geenszins het feit verheimelijkt, dat niet weinigen onder u om huns gewetens wil van ons uitgegaan zijn, en dat er door de jaren heen over en weer helaas! heel wat kritiek geweest is. Maar heel de Wet wordt in één woord vervuld: "Gij zult uwen naaste liefhebben gelijk uzelven".
De uitnodiging werd door de "Nederlanders" "vol vreugde" aanvaard, en aan het

vertrouwen werd uitdrukking gegeven, dat, "als de Heere het wil, ons ook zichtbaar tot één kudde te verenigen, Hij alle boeien verbreken en alles uitvoeren zal tot de eer van Zijn heilige Naam en tot welzijn van Zijn kerk".

Kohlbrugge was dan ook bij de ontvangst van Karl Krafft op het station van Vohwinkel aanwezig, en nam met twee kerkenraadsleden deel aan de feestmaaltijd. Bij de toasten, die daarbij volgens het "Elberfelder Kreisblatt" (van 2 en 6 november 1856) uitgebracht werden, was er veel van eenheid, liefde en vriendschap sprake.
En toch bleven er nog enkele moeilijkheden bestaan. Toen superintendent Neuenhaus in de zomer van het jaar 1858 in Elberfeld kwam, om aan de grote kerkelijke conferentie deel te nemen - hij logeerde bij Künze1 en at bij Kohlbrugge -, nam hij de gelegenheid waar, om de predikanten in hun geweten aan te spreken; dat zij zich nl. aan het lichaam van Christus bezondigden, als zij deden, alsof er helemaal geen enkele Nederlands-Gereformeerde gemeente bestond, en als zij Kohlbrugge terzijde stelden, ofschoon zij hem toch een lieve broeder noemden. Bij wijze van voorbeeld voor hen, nam hij 's Zondags de predikdienst in de Nederlands-Gereformeerde gemeente waar, en sprak toen over Hooglied 2, 16: "Mijn Liefste is mijn, en ik ben Zijn".

In de dom(kerk) te Halle.
Nu vervielen over het geheel, al meer en meer de onoverkomelijke grenzen, die Kohlbrugge en de zijnen scheidden van de landskerk en haar vertegenwoordigers. Haar predikanten traden niet zelden zoals Adolf Zahn en Neuenhaus - in de kerk van de Nederlands-Gereformeerde gemeente op, en Hermann Friedrich Kohlbrugge vond weer de innerlijke vrijmoedigheid, om op de kansels van de "landskerk" van Duitsland te spreken. Want - en dat zien wij ook hier weer! - het ging hem niet om om de "zuivere" gemeente der piëtisten, niet om de één of andere gemeenschap, niet om het ideaal van kerkelijke onafhankelijkheid, maar echt om de kerk, welke Christus als haar Hoofd belijdt en zich door Hem Zijn woord laat (vóór)zeggen.
Allang had professor Wichelhaus er bij zijn Elberfelder vriend en zielzorger op aangedrongen, om naar Halle te komen en daar in de domkerk te preken. Hij beleefde de tijd niet meer, dat zulks werkelijk gebeurde. Kohlbrugge legde eens in het merkwaardige en eerwaardige domgebouw Handelingen 10, 42v. uit, en schreef gelukkig aan zijn ouderlingen: "Het is gebeurd! lk heb werkelijk te Halle in de slot- en domkerk gepreekt. Veel studenten waren aanwezig, ook professoren van de universiteit. Het zingen van het lied "Wachet auf, ruft uns die Stimme..", klonk als een engelenkoor door de domkerk en heeft mij geweldig aangegrepen.. De liefde en voorkomendheid van velen hier, gaat alle beschrijving te boven. De studenten van onze zalige Johannes (Wichelhaus) heb ik op een avond bij mij op bezoek gehad, en verlieten mij later zeer gelukkig. Donderdag was er een etentje met twee superintendenten en twee predikanten, die mij werkelijk behandelden, alsof ik hun papa was. Bij de gedachtenis aan onze Johannes ervoer ik onder de preek, dat er een Naam is, Die ver boven alle namen uitgaat en een Woord, dat machtiger is, dan alle verstand met zijn kritiek en filosofie".

Met Adolf Zahn bezocht Kohlbrugge de bibliotheek van de Mariakerk, om het daar bewaarde lijkmasker van Dr. Maarten Luther te bekijken, dat men in de dagen van de Hervormer gemaakt had, toen Luthers lijk in de kerk te Halle stond. Een latere tijd was smakeloos genoeg, om het beeld van zijn gezicht tot de hele gestalte uit te breiden en het een lange mantel aan te trekken. Dat vond men waardiger. Zo zag Kohlbrugge

Maarten Luther. "Hij (Luther) zat, bekleed met de doktorenkap in een lange mantel voor zijn schrijftafel, waarop een Bijbel lag. Zo moet hij eruit gezien hebben. Heel lang bleef ik voor het beeld staan! Dat deed mij zo goed -, o zo goed. Ook ik, ook ik zal eenmaal verlost zijn!"

HOOFDSTUK 2.
KOHLBRUGGE ALS PASTOR.

"Zonder de preekstoel zou ik niet kunnen leven".
Men zou deze man, gegeven zijn grote geleerdheid, zijn veelomvattende en verbazingwekkende kennis van de Semietische talen, gegeven de hem toekomende, onmiddellijke autoriteit, gegeven de kracht waarmee hij op verstand en hart kon werken, maar vooral: gegeven zijn diepgaande Schriftkennis.., graag op een leerstoel van een universiteit gezien hebben, om het jongere geslacht de beste en enig-mogelijke wapenen te geven tegen de weer opkomende liberalistische eeuw. En inderdaad heeft Kohlbrugge eens te Utrecht in een collegezaal voor 350 studenten gesproken. Dat gebeurde n.l., toen hem de predikanten naar Utrecht verzocht hadden, om hem te bewijzen, dat men het hem in 1832 aangedane onrecht begeerde goed te maken. Opdat zo mogelijk allen konden verschijnen, had men een door de weekse dag gekozen. Ook alle predikanten en professoren kwamen opdagen, met uitzondering van de zeer beroemde Van Oosterzee. Toen Kohlbrugge opkwam, begonnen de studenten met de voeten te schuifelen, een teken van bijval in Nederland. Toen hij daarna zijn voorlezing met de woorden begon, die de zinspreuk van de Utrechtse universiteit aangeven: Sol iustitiae illustra nos (Zon der Gerechtigdheid, verlicht ons!), ontstond opnieuw een hevig voetgeschuifel. - Maar overigens heeft Kohlbrugge geen enkele katheder ter beschikking gestaan. De studeerkamer en preekstoel - dat was de plaats, waar hij zijn arbeid verrichtte.
Het vereiste een speciale studie, die zijn kleinzoon, professor Kohlbrugge te Utrecht, met grote toewijding op zich nam.., om het geheel van de preken en Schriftverklaringen te overzien en te ordenen, die Kohlbrugge naliet. Daartegenover moet het aantal van zijn overige, wetenschappelijke en praktische verhandelingen klein genoemd worden. Er is haast geen boek van de Heilige Schrift, of Kohlbrugge kan ons met zijn uitleggingen ook nu nog tot een zeer voortreffelijke gids in haar diepten dienen.
Daarbij is aan Kohlbrugge een heel speciale taalbekwaamheid geschonken. Wat kon hij boeien! Wat kon hij hart-doordringend spreken! Men luistere maar naar hem in één van zijn brieven:
"Hij zal wel raad weten. Alleen, laat er bij ons, die door de Heere verwaardigd worden om van Zijn Naam te getuigen.., een hart zijn, dat hetgeen voor ons ligt, zo kan behandelen, alsof de hemel of de hel ervan afhingen; om dan ook weer te belijden, dat het alles ijdelheid der ijdelheden is, en dat wij zelf ijdelheid zijn, en dat Hij alleen God, onze God is. Onze jaren zijn spoedig voorbij, - Hij blijft. De buik is snel verzadigd. Hij weet er wel voor te zorgen, Die het geroep van de verlaten, jonge raven hoort. Het lichaam is klein en spoedig met een kleed bedekt door Hem, Die in één ogenblik de aarde met een tent van sterren bedekt heeft. En onze woning, ons eeuwig huis, dat staat niet hier. Dat wij echter broeders versterken, en ons bij hun wonden en kwalen medelijdend tonen, dat wij anderen vertroosten met de troost van God, dat wij kunnen doen en leren, wat God zegt: "Ik wil barmhartigheid en geen offerande", - dat wij het Woord Gods recht snijden, dat wij de Heilige Geest krijgen, dat wij liefde hebben, dat wij niet dénken te zoeken, maar werkelijk zoeken hetgeen Godes is, en wat van de naaste is.., o, mijn trouwe broeder, daarom gaat het".

Kohlbrugge is weliswaar niet geweest, wat men veelal onder een "kanselredenaar" pleegt te verstaan. Wie bedwelmd wil worden, moest niet naar hem toe gaan. En toch schuilt er waarheid in, als Friedrich Strausz in zijn "Avondklokkeklanken" zegt, dat

Kohlbrugge krachtig werkte door middel van de "verborgen kracht, die men nu eens inspiratie, dan weer redenaars-aanleg, en dan weer begeestering noemt", en die hij met Luther, Menken en Dráseke gemeen gehad heeft. In zijn preken, die hij volgens heel erg korte, voor zich opgestelde aantekeningen, zonder een uitvoerige schets placht te houden en die door Künzli later woordelijk nageschreven werden, komen plaatsen voor van een grote poëtische, echt meeslepende schoonheid. Toch bleef het hoofdzaak voor hem, om langs de brede stroom des Woords te trekken; en steeds weer wist Kohlbrugge iets nieuws over de machtig voortruisende vloed te zeggen.
"Zonder de preekstoel, zonder de prediking zou ik niet kunnen leven", heeft Kohlbrugge terecht gezegd. Immers door zijn arbeid over de Schrift ontstond allereerst voor hem zelf de kostbare algenoegzaamheid van het Woord. Reeds de Schriftplaats zelf, die hij zich tot tekst koos - meestal preekte hij hele Bijbelboeken achtereen door - placht hij met een oplettendheid en wijding voor te lezen, die elke opmerkzame toehoorder diep ontroerde. Vaak citeerde hij opzettelijk de tekst op een verkeerde manier, om zich daarna te verbeteren ("zo staat het echter niet geschreven, maar zó.."), teneinde de aandacht op te wekken. Toen hij eens bij de voorbereiding op het Heilige Avondmaal de tekst over het Paaslam voorlas en daarbij opmerkte, hoe de hoorders naar hem keken, zei hij levendig: "Ik verzoek de lieve broeders, om niet op mij, maar in het heilige boek te zien". Hij wilde leren letten op hetgeen daar staat.

Luister!
Wat was het dan, wat Kohlbrugge preekte? Heel kort gezegd: Niets anders dan wat er gepreekt móet worden, zal de prediking ook maar enige betekenis hebben, n.l. het Woord van God. Zal de prediking werkelijk een heenwijzing bevatten naar het laatste, belangrijkste en meest beslissende.., dan kan ze, zoals dat iemand onlangs juist uitgedrukt heeft, slechts dit betekenen: God spreekt tot de mens. Juist daarom slaat de prediker de Bijbel op, en spreekt hij over een tekst.
Als men nu echter de predikers en de preken van de 19e eeuw aan zich voorbijtrekken laat en ze naar deze maatstaf meet, dan wordt men toch wel erg bezorgd. Heeft niet Schleierma cher, de voor de gehele eeuw toonaangevende theoloog! de prediking opgevat als zelfmededeling van de prediker? Moet niet, volgens zijn opvatting, degene die het Woord brengt, uitleggen, zeggen en uiteenzetten, wat hij als vroom mens bij zichzelf vaststelt en vindt? En bleef dat niet ook verder in de kringen van de "gewekten", en nog ver daar boven uit! hèt kenmerk van de prediking, dat men de eigen belevenissen, namelijk de vrome belevenissen en ervaringen, die door Gods Woord gewekt worden.., voor de gemeente uitbreidt, in plaats van ernst te maken met het Woord des Heeren: Alle vlees is als gras!? Stellig was het een stap vooruit, toen onder invloed van de biblicisten de heilsgeschiedenis in de preken sterkere neerslag vond; maar werd ze niet verkondigd als bezit en eigendom van de gemeente, als een gebeuren, waaraan de vrome mens zelf deel krijgen kan, en waarvan hij zich dus ook naar zijn wens bedienen kan?
In deze tuin bloeit Kohlbrugge's prediking als een vreemde bloem. Want hij preekt niet zichzelf, maar hij wil werkelijk het Woord van God aan het woord laten komen. Niet het heilsgeschieden wil hij uiteenzetten, maar altijd weer dat ene beklemtonen: God spreekt door middel van de opgeslagen Schrift, en Hij spreekt tot de mens, tot de zondaar. Daarom is het Kohlbrugge zulk een ernst, en tevens een troostbron geweest, wat hij in zijn boek over Matth. 1 uitlegde: Het Woord wordt werkelijk tot ons gesproken, want het Woord is vlees geworden. Christus is in de persoon van de zondaar ingegaan. In heel de hopeloosheid van ons zondige bestaan is Hij ingetreden. "Op onze plaats, in deze hopeloze toestand is onze grote Hogepriester Jezus geweest.

Met Zijn gebed, met Zijn sterke roepen en wenen, met Zijn vrijwillige dood heeft Hij Zich door alle toom en alle woeden der hel een weg gebaand".
Als Kohlbrugge dus preekt, wil hij niets anders dan dit zeggen: Het Woord werd vlees. God erbarmt Zich over de goddeloze. De genade trekt zich de verlorene aan. God spreekt tot de mens. Daarom kan men boven heel de predikarbeid van Kohlbrugge schrijven: 'Luister!' "Luister! wordt in een, sinds de dagen der Reformatie niet meer gehoorde, scherpte door Kohlbrugge eraan toegevoegd. Luister! Niet in de een of andere woord-machtigheid, zoals dat pas nog weer beweerd is, maar enkel en alleen in de machtigheid van het Woord. Luister! Niet omdat ik de mens ben, die bekwaam zou zijn om te luisteren, maar enkel en alleen daarom, dat God de God is, Die voor Abraham uit stenen kinderen verwekken kan. Die spreekt tot de, tot het horen onbekwame, mens en opent hem bij dit Zijn spreken de oren" (Rolf Eberhard).
Dat is de betekenis van Kohlbrugge's preken. Het feit dat hij de Bijbel opengeslagen voor zich heeft, betekent geen plechtigheid of ernst of sieraad of toeval, maar louter noodzaak. Zonder de Bijbel zou hij moeten zwijgen, want zonder de Bijbel zou hij niets te zeggen hebben. Hij zelf blijft de onmachtige, in de onmogelijke toestand om Gods Woord te spreken, ook al was hij nog zo'n Geestes-machtige kanselredenaar. Hij wijst van zichzelf weg, naar het opengeslagen boek des Bijbels: Zie, God spreekt tot de mens. Luister!
" Wij slagen geen van allen".

Kohlbrugge heeft als iemand gepreekt, die wist, dat niemand voor het Woord kan bestaan, en dat ook hier slechts geroemd kan worden de steeds vrije en vrij-blijvende genade van God.
Het klinkt ongeloofwaardig, wat weliswaar nergens opgetekend staat, maar in Elberfeld over Kohlbrugge verteld wordt. In het huis van een van zijn gemeenteleden vindt hij het, ook thans nog veel verbreide portret van Go ttfr ied Daniël Kru mmac her. Met een langdurige, ernstige blik houdt Kohlbrugge het vast, en zegt dan: "Die man heeft de vlag hooggehouden!" De eigenaar, die de geschiedenis der gemeente goed kent, komt dichterbij en meent: "Maar ook hij is gevallen" (1835!). Dan doctor Kohlbrugge, nog ernstiger: "Wij zakken allemaal!"
Ook Kohlbrugge! Ook de verdrukte, zowel als de verloste. Ook de vervolgde, zowel als de bevrijde. Ook de verstotene, zowel als de omhooggekomene. Ook de uitgetredene, zowel als de gemeentestichter. Wij allen zakken.
Want het Woord werd vlees, en zoekt ons op in onze verhoudingen en in onze schijnbare verdiensten en in onze resultaten en menselijke en kerkelijke triomfen, en het richt en redt de verlorenen, en maakt de melaatsen rein.
Dat heeft Kohlbrugge verkondigd.
Met de inhoud en bedoeling van zijn prediking kwam heel de uiterlijke houding van Kohlbrugge bij de godsdienstoefening overeen.
Daarvan, heeft ons zijn leerling Adolf Zahn een duidelijk bericht gegeven. Wij volgen hém liever, dan dat wij ons door de vakkritiek en de "geschiedenis der prediking" laten voorlichten, alsof Kohlbrugge in zijn prediking bijna niets anders dan de leer over de uitverkiezing behandeld heeft.., ook al moet men overigens zijn "rijke begaafdheid, zijn konkrete. krachtige taal, zijn zeldzaam diepe blik in de zintuigen en gedachten der harten" toegeven.

Wat Zahn van de houding van de prediker Kohlbrugge vertelt, komt inhoudelijk geheel met zijn spreken overeen. "Met een plechtige, langzame tred liep Kohlbrugge naar de preekstoel. Aan de voet van de trap bleef hij staan in stil gebed. Boven

(gekomen), zette hij een zwart kapje op. Zijn uitspraak herinnerde erg aan de Nederlander, zodat men aanvankelijk steeds moeite had, om hem te verstaan. Dan ging hij de tekst na, in diens aparte verzen, en wist met een krachtige stem en een echt geestvolle gesticulatie en accentuering een zo diepe, funderende uitleg te geven, dat men van het begin tot het einde geboeid werd. Men kan hem helemaal niet beoordelen als andere predikers. Men gevoelt zo zeer de kracht van de Geest in zijn woorden, en in de gehele ernst van zijn heilige persoonlijkheid, dat men niet kan zeggen: Het was al of niet mooi, maar het was wáar. Men moet hem vrezen én liefhebben. Zijn uiterlijke voorkomen heeft vaak iets zwaks en gebrekkigs, alsof hij kracht zoekt, zijn ledematen willen versterkt zijn, maar uit zijn gezicht komt ons volharding en vastigheid tegen. Zijn ogen kunnen heel liefdevol kijken, vol boeiende bekoring, maar gewoonlijk kijken ze heel ernstig. Zonder enig bepaald middel oefent hij geweldige invloed uit".
"Ik merkte steeds weer, het is een voor God gebroken man, werkelijk een arme zondaar. Dat wat hij overal eist, heeft hij zelf: een verbroken hart, een verslagen geest. Er was in hem iets, dat geknakt was, iets arms en hulpeloos, een door Gods majesteit neergeworpen geest. Dat leek aanvankelijk zwakheid en gehinderd-zijn, maar dan zag men er de werking van de Geest in, in jarenlang lijden, in voortdurende nood en aanvechting, in zelfveroordeling en zelfgericht. God breekt Zijn volk in tweeën, het zijn hinkende en lamme mensen, en ze hebben geen statige figuur -, maar in die nederigheid en armoede, in dat verwelken en verkwijnen leeft de macht van Christus' opstanding. Kohlbrugge was al te verslagen en verdeemoedigd, om zich nog in krachtgevoelens te stijven, ofschoon hij in zijn leven openbaringen des Heeren ervaren heeft, zoals die maar aan weinigen te beurt vallen".

Kohlbrugge en de oorlogsjaren.
Niet zelden liet Kohlbrugge zich door de één of andere ervaring van de laatste dagen, de inleiding tot zijn preek geven, ook wel door persoonlijke herinneringen uit zijn leven, om van daaruit naar het centrum van het Woord te leiden. Hij kon beginnen met een verwijzing naar de Duits-Katholieke beweging, en hoe die een algemene kerk zonder paus nastreeft ("waartegen de andere partij dan alles in het werk stelt, om de man in Rome weer aan zijn wereldlijke heerschappij, die hij verloren heeft, terug te helpen"), om dan al gauw daarna bij Psalm 46 terecht te komen en in de heerlijkheid daarvan in te leiden.
Daarom bleven de preken in de Nederlands-Gereformeerde kerk niet onberoerd door de gebeurtenissen in de oorlogsjaren. Alles wat het lot van Pruisen en van de Hohenzollern betrof, bracht in de gemeente grote beroering. Zo had er een buitengewone feestviering plaats, toen de slag bij K6niggrátz gehouden was en de jonge mannen zegevierend terugkeerden. Zij moesten vooraan op het podium onder de kansel gaan staan, en daar richtte Kohlbrugge een plechtige toespraak tot hen. Hij hield het niet voor te gering, om in bijzonderheden de oorlogsgebeurtenissen in een schitterende toespraak voor te stellen, in een stijl, die ons bij Kohlbrugge bijna vreemd moet aandoen. ("Daar verschijnt de koning bij zijn leger, begroet de overwinnaars van twaalf, binnen drie dagen verkregen overwinningen. De beroemde veldheer van de vijand slaat op de vlucht; wat zich redden kan, stort zich in een wilde vlucht".. enz.)
Daniël von der He yd t en bijna zou men kunnen vermoeden, dat hij de toespraak van de dominee in een vorm gegoten heeft, die van een vlammende "begeestering" getuigt! - liet niet na, om Kohlbrugge's toespraak aan Helmut von Moltke te sturen, die dan ook tegenover de bankier zijn "minzaamste dank voor de vreugde" uitsprak, welke hem "het lezen van deze mooie toespraak" geschonken had.

Ook uit het jaar 1870 stammen zes preken van Kohlbrugge, die meer tijd-gebonden schijnen te zijn, dan hij ze anders placht te houden. In de dagen die onmiddellijk aan de opening van de oorlog voorafgingen, lieten de Rooms-kath.kerk en de paus (onfeilbaarheidsverklaring!) door middel van het bijeengeroepen Lateraanconcilie nogal veel van zich horen. Wat baatten de zwakke protesten van de Evangelische kerk? Ze maakten Kohlbrugge geheel en al troosteloos.
"Toen sloeg hij, eer hij zich ter ruste begaf, nog eenmaal het heilige Boek op, en toen vielen zijn ogen op de woorden uit Openb. 17,7: "Ik zal u zeggen de verborgenheid der vrouw". Hij ging getroost slapen, want hij wist, dat het geheimzinnige gedoe van de godsdienstige hoer aan God alleen bekend was, maar ook haar gericht en haar straf. Hij heeft toen de gemeenten tot een speciale gebedsbijeenkomst opgeroepen. "Men moet er zich over verwonderen, zegt hij, ja, heel de wereld moet zich verwonderen over de verborgenheid der ongerechtigheid, der leugen en valsheid. De leugen wordt doorgedreven, en de vorsten zullen radeloos staan, als God niet het gebed van Zijn arme kinderen verhoort".

In de oorlog tegen Frankrijk kwam eveneens voor Kohlbrugge alleen maar het Woord van God in aanmerking, de stormloop van de antichrist tegen Christus. In Pruisens overwinning zagen Kohlbrugge en diens vrienden de dam voor de waarheid van het Evangelie, tegen de internationale machten des verderfs.
"Hier steekt niet Napoleon alleen achter; hij is slechts het instrument in de handen van goddeloze mensen, in de hand van de antichrist, van wie hij uitgaat, zodat Europa weer in het bloed zwemmen moet. Maar het instrument is een vreselijk instrument!.. Hannibal staat voor de poorten! Wij moeten het gevaar goed nagaan, om dan tegenover dat gevaar een vast vertrouwen te hebben op de Almachtige, Die alleen beschermen kan en beschermen zal, als wij Hem in het geloof aanroepen. Maar God aanroepen, de levende God aanroepen! Mijne geliefden, het is duizendmaal gemakkelijker, om dag en nacht te marcheren, op de voorpost te staan, met het zwaard erop los te slaan, dan op God vertrouwen, en van heler harte als een arm, verloren mens voor zichzelf en zijn kinderen God aanroepen..".
Daarom gebeurde het, dat Kohlbrugge op Kerstfeest 1870 aan de groothertog van Baden zijn preken over de Brieven van Petrus ten geschenke zond. In een Latijns geschreven, begeleidend schrijven sprak hij de hoop uit, om met zijn zending de dappere strijder te midden van de slag, een verkwikking te bereiden en hem te sterken tegen de verborgen machinaties van de paus.
Als voorvechter tegen Rome gevoelde Kohlbrugge voor de keizer, en vooral voor graaf Von Bismarck, veel sympathie. De beroemde briefwisseling tussen keizer Wilhelm I en paus Pius I X, waarin de monarch ernstig en eenvoudig als lid van de Evangelische kerk de aanspraken van de paus afwees, scheen Kohlbrugge zo belangrijk, dat hij die als vlugschrift liet drukken en uitdelen. Waren niet van het groeiende ultramontanisme de ergste gevaren voor zijn kerk, zijn nieuwe vaderland en de monarchie te wachten? Toen zijn vriend Zahn zich in een strijd met de Rooms-katholieke kerk te Halle verwikkeld zag, ging Kohlbrugge hem een handje helpen, door uit de werken van Bernard van Clairveaux uitspraken bijeen te zoeken over de on-evangelische Maria-verering; welke omstandigheid ten gevolge had, dat de Roomsen bij nacht iemand afranselden, die zij voor Adolf Zahn aanzagen.

De kinderen en Kohlbrugge.
Zo laten zich overal de wegen nagaan, die hij betrad, om aan de zending recht te doen wedervaren, die hem opgedragen was.

Een bijzonder indringend en wervend geluid krijgen zijn preken dán, als ze tot de jonge mensen in de gemeente gericht zijn. Zij betekenen hem a.h.w. de "kinderen van zijn hart, die hij door het Evangelie geteeld heeft en die aan de borsten van de moederzorg gelegen hebben", en de hoop en toekomst der gemeente.
Daarom heeft hij de meest ernstige aandacht gegeven aan het catechetisch onderwijs. Want ook al nam dan mevr. Von der Heydt terecht de naai- en breivereniging ter hand, en al waren velen door de oprichting van een uur voor de schoonschrijfkunst begeesterd.., hém leek ook in dit opzicht niets noodzakelijker dan de versterking in Gods Woord.
Voor het jeugdonderwijs heeft hij dat voortreffelijke werk van de "Verklarende en bevestigende Vragen en Antwoorden bij de Heidelberger Catechismus" geschreven. Wie daarin goed thuis is en wie ze in vlees en bloed overgegaan waren, zo iemand bezat niet maar een voortreffelijke "geloofsleer" in begrijpelijke taal, maar die droeg ook een pantser tegen de steeds toenemende aanvallen op het Evangelie. Het boek bevat paarlen, die niet zo licht hun glans zullen verliezen.
De Heidelbergse Catechismus zelf verheugde zich altijd al in de speciale liefde van Kohlbrugge. Daaraan heeft hij zich diep verkwikt: "Enige tijd geleden, toen ik vanwege de bittere nood van mijn ziel mijn bed met mijn tranen natmaakte en om antwoord aanhield, ja erom smeekte, dat de Heere een woord van vrede tot mijn ziel zou mogen spreken.., was het mij aanvankelijk, alsof ik verstoten was; maar omdat ik niet losliet, was het mij al spoedig, alsof ik een grote menigte in een volledig koor hoorde zingen:
Hoopt op den HEER', gij vromen;
Is Israël in nood,
Er zal verlossing komen;
Zijn goedheid is zeer groot.
Hij maakt op hun gebeden
Gans Israël eens vrij
Van ongerechtigheden;
Zo doe Hij ook aan mij! (Ps. 130,4 ber.)

En niet lang daarna kwam mij het woordje "en alle dingen" uit het Antwoord op de 27ste Vraag van onze Heidelberger Catechismus voor de geest, en werd mij met zulk een lieflijkheid en zoetigheid als het ware toegefluisterd, alsof een zachte hand de brandende wonde opeens gesloten had. Ik lachte als een kind aan moeders borst, en dacht tegelijk: De jongeman die dit boekje schreef, waarin zoveel staat, dat men het in honderd jaar niet uitlezen kan, was toch een profeet des Heeren! Toen dacht ik aan de belofte bij de profeet Joël (2 : 28): "Uwe zonen en uwe dochteren zullen profeteren".

Reeds in het jaar 1847 had Kohlbrugge een eigen boekje voor het onderricht van de kerkelijke jeugd geschreven, dat - zonder te letten op de Heidelberger Catechismus - in meer dan vierhonderd vragen en antwoorden de leer der Schrift bevatte. Zijn vrouw heeft hem er verstandigerwijs van weerhouden, om het manuscript uit handen te geven en mogelijk te laten drukken, opdat niet de mening post zou vatten, alsof hij naast het erkende nog een speciaal belijdenisboek zou erkennen. Ook later waakte zij erover, dat het niet uitgegeven werd, en hield zij het in een latafel verborgen. Pas na járen veroorloofde Kohlbrugge aan enkele vrienden een afschrift, en toen heeft dominee Liitge in 1903 het werk onder de titel "De leer des heils" uitgegeven. Gratis werd het in honderden exemplaren verbreid.
Kennelijk trachtte Kohlbrugge echt duidelijk tot de kinderen te spreken.

Zo vertelt bij voorbeeld ds. Gobius du Sart uit Wijk (bij Heusden, v.d. Hr) in Nederland, die Kohlbr6gge's eer als van een rechtzinnige leraar der kerk in Nederland verdedigd had,.. hoe deze hem en zijn makkers midden onder hun jeugdige razen en spelen de eeuwige waarheid in het hart geprent had.
"Ik liep met een zoon van professor Böhl; ds. Kohlbrugge kwam met de professor achter ons aan. Het was op de Gr6newalderberg. Wij speelden als wilde jongens en liepen vooruit. Toen riep ons de dominee opeens bij zich en zei: "Wat staat daar aan de weg?" "Een boom". "Is het een oude of een jonge boom?" "Een jonge". "Wat staat er naast de boom?" "Een stok". "En wat moet de stok daar doen?" "Ze moet de boom vasthouden, opdat die recht (omhoog) groeit". Wij waren ongeduldig en wilden al weer verder spelen. Toen zei de dominee: "Zo is het nu ook met jullie, jullie hebben een stok nodig, waarlangs ge moet opgroeien; die stok is het Woord van God. Jullie zijn erfgenamen van Gods genade in Zijn Koninkrijk, maar dat zijn jullie alleen door de kracht van het Woord van God, door het woord Zijner genade; dan alleen zullen jullie de kroon der overwinning beërven, als jullie door de band van Zijn genade bij Zijn Woord gehouden wordt".

Nog een herinnering:
"Ds. Kohlbrugge heeft mij tot het predikambt gewijd - om het eens zo te zeggen -, toen ik nog maar een knaap was. Ik speelde vaak met zijn kleinkinderen op Zondagmiddag in het huis van de dominee. Wij kwamen er na de kerk(dienst) binnen. Op een zondag kwam de dominee eens bij mij en zei: "Wil jij wel in het huis hiernaast aan een mijnheer, die daar is, zeggen wat ik je opdraag?" "Liever niet, dominee", antwoordde ik. "Er zijn daar zoveel mensen in de kamer en allemaal oude heren, daar wil ik, jongetje dat ik ben, liever niet heen!" "Doe het toch maar", zei dominee. "Wat moet ik dan zeggen, dominee?" "Hier heb je een Bijbel, sla eens de eerste Psalm op". Ik sloeg die op. "Laat die aan die mijnheer zien, en zeg hem, dat ik je met de Psalm gestuurd heb. Meer behoef je niet te zeggen". Ik deed, wat mij opgedragen was, weliswaar met een bang hartje, maar ik dacht: jij moet toch later dominee worden, dan mag je toch ook niet bang zijn, om nu al een woord uit de Bijbel aan iemand anders te brengen. Ik gevoelde me echter toch niet erg op mijn gemak, ik, zo'n kleine jongen, tegenover een oudere heer. Ik deed het en kwam weer terug. "Heb je het precies gedaan, zoals ik het gezegd heb?" "Ja, precies zo". "Wat zei de heer?" "Hij zei mij vriendelijk goede dag, anders niets". "Weet je", antwoordde toen de dominee, "wat jij gedaan hebt?" "Ik heb Uw opdracht uitgevoerd". "Nee!" zei hij, "jij hebt nu je eerste preek gehouden". Ik begreep dat toen nog niet.

De Schriftverklaring van de boeken van Mozes geeft ons er een mooi voorbeeld van, hoe eenvoudig en kinderlijk Kohlbrugge met de kinderen over de waarheid der Schrift kon spreken, en door voorbeelden uit hun leven ze duidelijk wist te maken. Van een door hem zelf meegemaakt lesuur weet ds. Langen hetzelfde te berichten.
"Toen ds. Kohlbrugge eens in mijn ouderlijk huis kindercatechisatie gaf, zag hij aan de muur zijn portret. Nu legde hij evenveel blanke 21/2 zilvergroschen-stukken op tafel, als er kinderen waren, en toen zei hij tot de kinderen: Gaan jullie nu naar het portret en zegt tegen hem: "Dominee, geeft U mij alstublieft een kastemannetje" - de gewone toenmalige uitdrukking voor een 21/2 zilvergroschen-stuk. De kinderen keken hun dominee verwonderd aan, en gaven op de verdere vraag: "Waarheen moet ge u dan wenden?" ten antwoord: "Tot U zelf, dominee".
Op het rechtstreekse verzoek kreeg dan elk kind zijn blanke zilverstuk. "Kijk, kinderen', zei toen de dominee: "onze Heere Jezus Christus is alomtegenwoordig, en

jullie mogen je rechtstreeks tot Hem wenden. Maar als jullie iets van Zijn beeld verwacht, dan is jullie verzoek tevergeefs".
Bespeurt men in dat alles niet een wijze zielzorgerlijke trek, die doctor Kohlbrugge bezat?

In gelijkenissen.
Zielzorger Kohlbrugge volgde ook dan zijn bijzondere karakter. Dat had niets, dat in de gebruikelijke zin van het woord rustgevends, stichtelijks en verkwikkends op zich bezat. Integendeel. Zijn zielzorg herinnert aan de manier, waarop Gottfried Daniel Krummacher eens optrad. Er werd immers van Kohlbrugge rondverteld, dat er midden in een nacht een jonge man plotseling aan zijn bed kwam en opgewonden had geroepen: "In dit uur ben ik bekeerd geworden".
"Nu, goed", antwoordde Kohlbrugge, "dan slaap je nu maar verder". Dat zei hij en draaide zich in bed om.
Uiteindelijk bestond Kohlbrugge's zielzorg in niets anders, dan in de verkondiging van het Woord Gods, zoals hem die geschonken was. Daarbij hielpen hem niet zelden gelijkenissen, zoals die hem steeds weer ten dienste stonden.
Hier volgt er één uit de vele, die Adolf Zahn van Kohlbrugge meedeelt.
"Op één van de eerste wandeltochten, die wij in het bos maakten, ging hij eens onder een boom staan, bukte zich en verzocht mij om op zijn rug te klimmen en de boom te beklimmen -, en zei toen: dat doen ook veel mensen met de genade; die gebruiken zij, om langs de boom naar boven te komen, iets te bereiken en klaar te spelen, maar als zij boven zijn, dan geven zij haar ontslag. "Bied ik aan iemand het Evangelie aan, zoals ik u nu mijn gouden horloge aanbied, en als men het dan afwijst door te zeggen dat het een aardappel is.., dan steek ik het weer rustig in de zak, want goud blijft immers goud".
Tot het bijzondere karakter van Kohlbrugge behoorde, dat hij zich vaak met een stom of nagenoeg stom gebaar vergenoegde, om een bepaalde leer erin te prenten. Zo schreef hij zijn dochter eens over een bezoek, dat hij bij een wasvrouw aflegde. Zij stond aan haar tobbe en klaagde tegelijk veel over haar zonden. Ik wees op een stuk linnengoed in de tobbe, en sprak de woorden uit: "Reinig Gij, o HEER', die vuile bron van al mijn wanbedrijven" (Ps. 51 : 5, ber.). Toen verliet ik direct het huis, zonder verder nog iets te zeggen.
Op een andere keer kwam Kohlbrugge bij een afgescheidene, die zich uit wrevel vanwege de onenigheden in de kerk, van alles teruggetrokken had en zelfs zijn kinderen niet liet dopen. Kohlbrugge trad bij de eenzame man binnen, ging op een stoel zitten, richtte zich daarop hoog en stijf op, en ging toen, zonder een woord gesproken te hebben, weer weg. De man moest door die handeling er opmerkzaam op gemaakt worden, dat het eindelijk eens tijd was, om van zijn eigen, hoogmoedig-eenzame hoogte naar beneden te komen.
Met de familieleden stond Kohlbrugge bij de kist van een gestorvene. Zij lieten hem het stille gezicht zien. Toen legden zij de doek er weer overheen. Toen zei de dominee heel ernstig: "Welzalig is de mens, wiens zonde bedekt is".
Dat Kohlbrugge de innerlijk aangevochtene bijzonder goed heeft kunnen helpen, en dat vaak op een originele manier.., dat zullen wij na alles, wat wij over hem hoorden, niet betwijfelen. Zonder dat hij het wilde, heeft hij zelf daarvan een bewijs in een avondpreek gegeven, die als volgt begon:
"Ik was in het ziekenhuis bij onze oude, blinde, zieke Leininger, en ik verheugde mij erover, hoe hem zijn goede brood en melk wel smaakte. "Kent ge mij?" Hij: "Wie is de persoon, die met mij praat?" Ik: "Kent ge mij niet?" Hij herhaalde dezelfde vraag

en antwoord viermaal. Toen ik: "De voornaamste van de zondaars, aan wie echter barmhartigheid geschied is". Hij: "Ja, dat heeft een reden; dat is onze dominee". Ik: "Hoe staat het ermee, Leininger, hebt ge geen vrees of twijfel meer voor de dood?" Hij: "De wateren van de Jordaan zijn diep;Gods volk ging erdoor en de wateren hebben het niet doen verdrinken, - maar toch mis ik de zekerheid, dat zij mij niet boven het hoofd zullen klimmen; ik zie mijn redding (nog) niet". Ik: "En als ge nu over de Rijn moet, en ge weet dat een brug u erover moet brengen, omdat de wateren u anders zullen verdrinken -, en als u dan hoort dat er in Düsseldorf een brug over de Rijn voert, en ge die boodschap gelooft -, gevoelt ge dan al niet de brug onder uw voeten, en ziet ge die dan niet?" Hij: "Dat is een leidende gedachte, waaraan men houvast kan hebben" ".

Een andere, evenzo kenmerkende gebeurtenis staat in een. brief aan zijn dochter Anna (1869). Ze bewijst, dat voor Kohlbrugge er alles op aankwam, om zichzelf als zielzorger zoveel mogelijk uit te schakelen en alleen maar voor Gods Woord ruimte te maken.
"Je herinnert je, dat ik 8 à 10 weken geleden bij Mevr. M. wegging en haar de eeuwige dood aanzeide, als zij zich niet met haar man zou verzoenen. Sindsdien ben ik niet weer bij haar geweest. Zaterdag lieten mij twee vrouwen weten, dat Mevr. M. zich in een vreselijke toestand van zwaarmoedigheid bevond. Des Dinsdags kwam ik onverwacht bij haar aan bed. 's Maandags had zij ontzettend moeten worstelen; de donkere macht was verbroken, maar er lag nog een ban op het hart, er was iets nog niet in orde.. "Ik wens mij met mijn man te verzoenen, en hij moet zich met mij verzoenen, maar zonder dat wij elkaar wat verwijten". Ik zei niets, maar ik riep de man. Hij moest met mij neerknielen. Ik legde hun handen in elkaar, en legde er mijn handen boven op, en wat ik toen gebeden heb, weet ik zelf niet meer. Ik weet alleen maar, dat het schokkend was. Beider harten braken in tweeën. Toen ik "amen" gezegd had, lag de man als een worm naast mij ineengekromd! Zij stak liefdevol de handen uit: "Kom, sta op, kom naar mij toe!"
Ik hielp hem opstaan, en toen kwam er een lange, hartelijke omarming onder veel tranen. Van haar lippen kwam een deemoedige schuldbelijdenis, en de bede om vergeving, en de man deed hetzelfde. Het was ons alle drie hemels te moede, en de duivel was weg..".

Het jubileum.
Een hoogtepunt in Kohlbrugge's leven als predikant van zijn gemeente vormde de dag van zijn 25-jarige werkzaamheid in Elberfeld, n.l. 7 juni 1871. Veel eerbetoon werd op dat feest zijn deel, en Daniel von der Heydt huldigde de "geliefde herder en leraar" en diens arbeid in een uitvoerige redevoering, waarbij men de zwakke twijfel niet kan onderdrukken, of Kohlbrugge daar uitsluitend genóegen in gevonden heeft. Alles wat zich tot zijn leerlingen en vrienden rekende, was uit het binnen- en buitenland overgekomen. Er was een springvloed van plechtige toespraken. Candidaat Lütge uit Nederland reikte alle geschriften van Kohlbrugge over, die in de Nederlandse taal verschenen, en met moeite door hem verzameld waren. De kamers van de pastorie waren met cadeaus van allerlei aard gevuld: van prachtige Bijbels af, tot kostelijke levensmiddelen toe. Des middags reed er een extra trein met 470 gemeenteleden naar Schwelm, om daar nogmaals onder gezang en toespraken de gebeurtenis aan een feestdis te gedenken.
Het waardevolste van de viering vormden ongetwijfeld Kohlbrugge's "Herinneringen", waarmee hij de gemeente op die dag ernstige onderwijzingen

poogde mee te geven. Ze hebben slechts dit ene thema gehad: "Wij weten het eens en voor altijd: Een mens is een mens. Verwacht dus van de mens niets anders dan hetgeen menselijk is. Het blijft echter vaststaan, wat de Heere gezegd heeft: Gij nu, o Mijn schapen, schapen Mijner weide! gij zijt mensen, maar Ik ben uw God, spreekt de Heere HEERE" (Ez. 34, 31).

XI. DE NIET-THEOLOOG - THEOLOOG VAN GODS GENADE.

HOOFDSTUK 1.
DE PLAATS VAN KOHLBRUGGE ONDER DE THEOLOGEN VAN DE 19e EEUW.

Kohlbrugge's afzondering.

Ook Kohlbrugge staat, als alle anderen, in de rij van mensen, heeft iemand vóór zich en iemand naast zich, en is de naaste een naaste. Er zijn geen uitzonderingen. Ook als degene, die Gods Woord verkondigde en leerde en daarover nadacht, beweegt hij zich in het gezelschap van velen voor hem, naast hem en ná hem.
Hóe echter bewoog hij zich onder hen, onder de theologen en leraars der kerk?
Zij hebben hem in ieder geval bijna zonder uitzondering afgemaakt. Ze hebben niet eens de moeite genomen, om zich met hem bezig te houden en hem te vragen: wat wilt gij? Het stond voor hen vast, dat hij ongerijmde zaken aan 't licht bracht. Zonder dat er een banbrief afgegeven was, heeft men hem van de theologie uit, in de ban gedaan. Onmiddellijk vóór hem beheerste Schleiermacher en diens school het terrein; men dacht de eeuwige waarheid van de mens uit te grijpen. Direct na hem, ja nog tijdens zijn leven, nam Albrecht Ritschl de scepter ter hand, en maakte het Evangelie tot een middel, waarmee de mens in de wereld en tegen haar krachten zich kan handhaven. Er bleef voor doctor Kohlbrugge en zijn stem geen plaats. Want hij kende de mens geen enkele standplaats toe. Het behoort tot de werkelijk beschamende dingen, dat het oppervlakkige oordeel, dat de in de 19e eeuw zo invloedrijke Albrecht Ritschl over hem velde, tot in onze tijd nagewerkt heeft.
Men zweeg Kohlbrugge opzettelijk dood. Zijn voortreffelijke leerling Johannes Wichelhaus werd te Halle uit de hoogte aangekeken, en zelfs door een Tholuck slechts onwillig als leraar aan de universiteit verdragen; en Kohlbrugge's schoonzoon, Eduard Böhl, een grondig dogmaticus, gaf in het buitenland onderricht (in Wenen). In de nieuwere tijd heeft enkel een schriftgeleerde als de pas heengegane Karl Múller te Erlangen, aan Kohlbrugge een nadere beschouwing gewijd (G. Frank plaatste hem naast Friedrich Wilhelm Krummacher als "Gereformeerd confessionalist" onder de theologen van de 19e eeuw - een pure verlegenheidsuitweg!).

Pas met de invloed van Karl Barth op de Duitse theologie, voor wie weliswaar in stille kringen de weg bereid was.., trad er een verandering in. Sindsdien is de naam Kohlbrugge ineens geen afschrikmiddel meer; hij is op z'n minst een probleem, ja, een heel interessant probleem geworden. Voor velen werd echter zijn verkondiging de beslissende vraag. Zij danken er Karl Barth en anderen voor, dat zij zo met alle nadruk op de "machtige eik, in een kleine hof geplant" gewezen hebben, op deze "met een geniale, uit het geheel en volledige puttende aanleg, met een trouwe, geleerde zorgvuldigheid en een grootse zakelijkheid" bedeelde man, "die het getuigenis van de alleen geloofwaardige trouw van God en van Jezus' koninklijke genade over de aarde droeg" (Fritz Horn). Zij verklaren met Spemann: "Sinds 24 jaar ben ik met hem en zijn leerlingen vertrouwd en ga ik in zijn geschriften, die een hof van God zijn, in en uit. Een ieder, die met Kohlbrugge vertrouwd is, doet steeds weer en in steeds diepere zin de ervaring op, van de waarheid van zijn verkondiging; en reeds de manier waarop wij met hem bekend werden en waarop wij steeds weer tot hem geleid worden, dat alles draagt onmiskenbaar de aard van een Goddelijke leiding, n.l. het totaal onverklaarbare en het almachtige van de Heilige Geest, Die door alle tegenstand heenbreekt en Zich niet aan datgene houdt, wat de mensen beweren".
"Maak een onderscheid tussen hetgeen geleerd wordt en hetgeen Gods waarheid is".

Het ging in de verhouding van Kohlbrugge tot de theologen van de 19e eeuw naar het spreekwoord: Zoals iemand in het bos roept, zo klinkt het naar buiten. Ze hebben zich niet om hem bekommerd, want hij weigerde om één van hun klasse te zijn.
Kohlbrugge heeft een diep inzicht gehad in de demonisch werkende machten van ons leven. Ze maken zich zelfstandig, werpen zich tegen God in en maken van Hem los. Ook aan de wetenschap, ook aan de theologische wetenschap en juist daar, waar zij het tot het meesterschap weet te brengen, is gemakkelijk de oeroude titanentrots eigen, die weet wat goed en verkeerd is, en daarom de eeuwige Majesteit onttroont. Theologie wordt dan afgodendienst en misleiding der hel.
"Van huis uit heeft de mens geen enkel verstand van wat licht en zaligmakende kennis van God is; geef hem het verstand, dan heeft hij geen wil; hij bevindt zich in de macht van de satan; die houdt hem vast. Maakt u daarvan geen verkeerde voorstelling! Het is de satan, die de mens belet, om tot God te komen - die God en de Heere Jezus weerstaat, om Zich over de zondaar te erbarmen. Waar overigens de satan wederstaat, daar is hij de beste en vroomste theoloog van de wereld, verandert hij zich in een engel des lichts en in een heilige kerkvader, en predikt niet, dat Christus het Beeld Gods is, maar wil de mens wijsmaken, dat hij zich tot Gods beeld maken moet met behulp van de Geest en van de genade".
Dit harde oordeel zag Kohlbrugge in de theologie van zijn tijd bevestigd:
"Bijna alle theologie van onze tijd is erop uit, dat de mens in het geweld des satans blijft, dat hem een God en een Heere Jezus voorgeschilderd wordt, die slechts met een helpende hand komen en de mens optooien, opdat de mens vergoddelijkt wordt; dat is 's duivels kunst. Waar echter het Woord doorwerkt, daar wordt de mens uit het geweld des satans bekeerd tot God, uit het geweld van al die geestelijke machten, die de mens ervan weerhouden, dat hij niet dood ter aarde valt en blijft liggen, om alles van Gods erbarmen en genade te hebben".
Bij een zodanige overtuiging kon Kohlbrugge de weg van zijn vriend Johannes Wichelhaus tot het professoraat slechts vol zorg volgen. Wat zou er gebeuren, wanneer ook hèm de grote "kunst" razend maakte!? Tal van toeroepingen deed hij daarom tot hem uitgaan, om hem te waarschuwen. Weliswaar heeft hij ook niet nagelaten voortreffelijke aanwijzingen te geven en hij gaf zijn vriend menige wenk, hoe hij het bij zijn studenten moest aanleggen: hun moeten de zaken kort gezegd worden; wat meer geleerd apparaat, en hier en daar een flinke wenk, met een appèl op het gezonde mensenverstand; het hart zij warm, het hoofd koud, de voordracht nuchter, helder, kort en aangenaam.. Maar het meest ging het hem erom, dat Wichelhaus een "erbarmelijk theoloog" zou blijven, d.w.z. zo één, die met zijn weten en kennis God niet in de weg staat en er geen angst voor heeft, om zelf te zakken:
"Ook al zouden wij veel weten, dan is toch de wetenschap niet voldoende om een land en een volk te bekeren.
Wees het allereerst blij, als ge je ziel als een buit eruit draagt (Jer. 45, 5), en laat je de kunst de buik niet stukwrijven, zoals Luther zegt.
Ik begrijp het wel, wat je ermee bedoelt, als je schrijft, dat je door veel worstelingen heen een theoloog geworden bent, maar toch, laat je hemd het niet weten, dat je je voor een theoloog houdt. Anders zou je daardoor erg geplaagd kunnen worden, en w&dt ge daardoor al geplaagd. Nu ken ik het ten dele. Hoeveel is er, dat wij niet weten! De Heere kennen, geeft rust en maakt tevreden met Zijn wegen. Ook al weten wij veel, dan moeten wij toch nog - zal het van de Heere zijn! - de manier kennen, om het anderen bij te brengen. Daarvoor moeten wij ook nog in de diepte gebogen worden. IJdelheid der ijdelheden! Alles is ijdel!"
Speelt niet in de wetenschap de ijdelheid zo'n grote rol, dat men ervan schrikt? Neemt

niet de geleerdheid of ook slechts het geleerde kleed waarin men de gedachten - en vaak zijn dat echt armelijke gedachten! - kleedt, ongelooflijk vaak de plaats van het gouden kalf in, waaromheen men zijn dans opvoert? Had Kohlbrugge niet gelijk, om met professoren de spot te drijven, die niet naar de inhoud van het door Wichelhaus aangereikte werk vroegen, maar naar zijn "wetenschappelijke karakter", en het afwezen, omdat hij het Woord van God tot maatstaf en richtsnoer maakte? Had hij geen reden om te vermanen: "Maak een verschil tussen hetgeen geleerd en hetgeen Gods waarheid is?" Geeft het niet te denken, dat reeds hij de klacht heeft uitgesproken: "Hetgeen mij op de universiteiten niet bevalt, is, dat men daar wel de Bijbelheeft, maar dat intussen niemand er van weten wil?"

Voor Kohlbrugge was er in de theologie slechts één autoriteit. Dat was niet de wetenschap of de wetenschapsman of de dogmaticus, maar Gods Woord zelf. Hij heeft zich daarom weinig gelegen laten liggen aan de boosaardige aanvallen, die bij voorbeeld tegen zijn werk "Waartoe het Oude Testament?" gericht werden, zo weinig, "dat zij mij niet raken" (letterlijk: "aan de rok komen"). Maar hij heeft er zich ook niet van laten weerhouden, om de schade, die hij op rekening van de beroeps-theologie en haar vermaarde vertegenwoordigers stelde.., onverholen en met scherpe woorden te karakteriseren. Op dit punt heeft hij, om van andere zeer beroemde mannen te zwijgen.., ook niet voor Luther zelf ondergedaan.
Hoe nauwkeurig hij ook wist, wat hij juist aan deze Hervormer voor zijn kennis te danken had, en hoe hoog hij zijn verklaringen op de Schrift waardeerde - dit éne wilde hem in Luther maar niet bevallen, n.l. dat hij de diepe betekenis van Romeinen 7:14 niet ingezien en benut had. Heeft hij daardoor niet op honderd plaatsen de troost van de Schrift over het hoofd gezien? Heeft hij 's mensen verlorenheid in haar laatste diepte werkelijk verstaan? En ook al reikt hij tot op onze tijd menige frisse dronk aan uit de Schrift, in dagen dat de wolven alle beken vertroebelen - helaas wil hij de heiligen geen mensen laten zijn, die "daarin een verschil met alle andere mensen aan de dag leggen, dat zij zich almaar aan het Woord, aan Gods barmhartigheid vasthouden en juist daarmee tonen, dat zij, als het erom gaat, van een gerechtigheid afweten, welke aan de anderen vreemd is".
Kohlbrugge nam het Schriftwoord zo serieus, dat hij deswege ook Luther meende te moeten weerspreken. Hoeveel meer dan de theologen van de 19e eeuw! Bij hen wilde hij niet behoren, wilde bij hen niet gerekend worden, die er niet alle ernst mee maakten, om het eigen ik te laten terneerwerpen en God alleen de eer te geven.

HOOFDSTUK 2.
KOHLBRUGGE IN DE BANEN DER HERVORMERS

"Slechts" prediker

Eén van de meest gewilde theologen der 19e eeuw was ongetwijfeld Karl Immanuel Nitzsch, de vader der "vereniging". Zijn invloed op de kerkgeschiedenis van die tijd staat, zoals iemand gezegd heeft, "in omgekeerde verhouding tot de aandacht, die hij thans geniet"; die laatste is namelijk bedenkelijk gering. Tot hem heeft Kohlbrugge zich in besliste tegenstelling geweten. Hij was de theoloog der belijdenis. Hij boog eindelijk en eigenlijk als enige weer terug op de baan der Hervormers. Daarom bleef hij eenzaam.

God is God, - dat leerde Kohlbrugge; God is geen ding, dat men met zijn vroomheid bemachtigen kan, geen idee waaraan men door gedachten-oefening deel kan krijgen. Zijn genade is werkelijk genade, vrije nederlating, daadwerkelijke barmhartigheid, toerekening van de verdienste van Jezus Christus. De mens krijgt geen voet aan de grond, waar het om zijn zaligheid gaat. Hier wordt toegerekend: "De genade van Jezus Christus en de liefde van God moet de grond en bodem zijn van elke preek, en wat wij zijn en doen, moet daartegen gehouden worden, opdat de genade des te meer uitkome; zoals wanneer men een portret tekent, en dan een flinke schaduw erbij maakt, opdat het portret des te heerlijker uitkome".

De dood is zonder verband. Deze betrekking-loosheid van de dood ten opzichte van het leven, ligt over de mens. Hij heeft geen enkele mogelijkheid om zijn eigen heil te bewerken. Ook baat hem de mystiek niets, zelfs niet de vroomste, ook al zou ze Gerhard Tersteegens wachtwoord geven: "Steeds dieper, steeds armer, steeds meer ontledigd", of die van een Collenbusch: "Altijd hoger naar boven, steeds rijker, steeds heerlijker". Geen verzinken en geen zich-omhoog-zwaaien heeft enige zin. God verschaft in Christus gerechtigheid, verschaft 's mensen verlossing, heerlijkheid en heiliging.

Dan is er geen gedenken meer aan zonden. Wel kan er aan de zonden dan gedacht worden, zoals het bij Paulus was: "Ik was een vervolger van de gemeente Gods" (1 Tim. 1:13). Dat is echter een rechte gedachtenis, een zalig gedenken, - niet een gedachtenis als onder de wet, waar louter nood, kwelling en verdoemenis is.., maar een gedachtenis aan de zonden, om aan de vergeving gedachtig te zijn. Men is geheel en al een gans verloren en verdorven mens, een zondaar geworden; maar in deze verlorenheid, vloek- en doemwaardigheid heeft men erbarmen gevonden, genade ontvangen; in de diepte heeft men vergeving, genade, eeuwige redding, armen van eeuwige liefde gevonden. Dan heeft men een gedenken, -- dat gaat mee de eeuwigheid in".

Ook daarin openbaart zich doctor Kohlbrugge als de reformatorische leraar, dat hij aan Gods Woord zijn centrale plaats geeft.

"Het Woord zal het doen, dat blijve het parool, wij zijn het niet; zij die aan de straatweg stenen klein slaan en daarbij de koninklijke hoed dragen, hebben mij vaak getroost. Het zijn wegbereiders. Wij kunnen niet "reformeren" (in die richting lag vooral het verschil tussen Kohlbrugge en Kuyper; want de laatste wilde "reforméren"); als wij het willen bepalen, dan gaat het niet goed, de Heere maakt gereformeerd en wij schieten over. Het Woord zal het doen, en daarom dat gepredikt! En of wij daarbij dan op de wateren drijven of naar beneden zinken, wat gaat ons dat aan -, dat slechts tevoorschijn kome de eer van onze grote God en trouwe Heiland!"

En dan weer:

"Men heeft mij zo vaak gevraagd: Vriend, wat is toch eigenlijk je leer? Daarop heb ik

ze geantwoord: Slaat de Bijbel maar eens op, want daar kunt ge ze vinden. Slaat de Heidelberger Catechismus, de Schotse Geloofsbelijdenis, van Nederlands kerk, van de Waalse kerk maar op, daar zult ge ze vinden".
Daarmee is tevens uitgeput, wat men Kohlbrugge's theologie pleegt te noemen. Want wat heeft Kohlbrugge aan de systematisch-theologische arbeid der kerk, aan eigen werken, bijgedragen? Men plaatse zijn wetenschappelijke verhandelingen over Gods Woord naast die van slechts een doorsneetheoloog -, dan maakt de Nederlander een zeer slecht figuur. En ook al zou men de gedachten willen verzamelen, welke Kohlbrugge over de aparte dogmatische onderwerpen, zoals God, schepping, zonde, zondeval, mens, verlossing enz. in rijke mate rondgestrooid heeft: tot een "theologie van Kohlbrugge" zou het niet volstaan. Hij wilde geen eigen gedachtensysteem over het Woord van God, hij stond ook niet aan de kant van hen, die, zoals bij voorbeeld Menk en of Beck, in de Schrift 'n wonderlijk Goddelijk, door ons kenbaar, organisme ontdekken en dat er trachten uit te heffen. Hij wilde het Woord zelf aan de gemeente brengen. "Slechts" preken heeft in eigenlijke zin Kohlbrugge nagelaten, "alleen maar" Schriftverklaringen. Dat moet men bij deze man van een verbazingwekkende geleerdheid niet over het hoofd zien! Maar welk een uitleg van het Woord liet hij na!
De macht van het Woord van God.

Aan al het andere kon Kohlbrugge voorbijgaan en is hij inderdaad ook voorbijgegaan. Het is merkwaardig, hoe weinig de "tijd" zijn weerklank bij deze man gevonden heeft. Welk een schitterende opbloei verkreeg in zijn dagen de maatschappij! Men denke aan de omwentelende werkingen van het spoorwegnet in Duitsland, van de stoomscheepvaart van dingen, waaraan Daniel von der Heydt, Kohlbrugge's vriend, cultureel flink deelneemt. Men herinnere zich slechts de hoge vlucht, die toen bij de natuurwetenschap begon, en men denke aan de techniek en haar vooruitgang, hetwelk een ongehoord gelukken beloofde. Men overwege eens, hoe de sociale beweging in Kohlbrugge's tijd viel, en de daardoor geschiede omvorming van alle verhoudingen. Dat alles heeft hem amper beroerd. Niet omdat hij een niet-levend, weinig openstaand mens geweest was, maar ondanks het feit, dat hij een harp met vele snaren in zijn hart droeg. Ze kwamen niet in beweging. Hij, die nog in zijn laatste levensjaren zorgvuldig lette op een omvattende vorming van zijn kleinzoons, en op het onderricht van de moderne talen, de natuurlijke historie, de geschiedenis, en aan een gedegen kennis in kunst en muziek zeer grote betekenis hechtte, - hij ging in zijn preken aan de cultuur, ook aan de cultuur van het Protestantisme voorbij, als ging ze hem totaal niet aan. Hij zweeg erover. Hij had alleen maar het Woord te verkondigen.
Zo heeft hij er ook niets aan gedaan, om de in de loop der 19e eeuw uiteengebroken stromen, hier de kerkelijke, daar de algemeen-geestelijke tot wederzijdse bevruchting of tot opbouw van een christelijke wereldbeschouwing weer bijeen te brengen. Wie daarnaar de betekenis van de theologen wil afmeten, óf en in hoever het hun gelukte, om het leven der kerk weer in het algemeen-geestelijke leven der natie als een te waarderen factor in te bedden.., die zal Kohlbrugge geringschatten moeten. Maar hij zal ook zich moeten laten zeggen, dat hij Kohlbrugge aan vergankelijke en menselijke maatstaven meet, en niet aan het Woord Gods.
Hem wilde Kohlbrugge dienen. Leraar en prediker van de Schrift wilde hij zijn. Verder niets!
"Zij wilden mij de troost ontnemen, welke de Heere mij in het hart gelegd heeft: "Gij moet Mijn prediker blijven". Toen heette het: Ben jij dan alleen in deze dagen overgebleven, die de Heilige Geest heeft? "Maar ik ben daarom niet van U weg-gevlucht, mijn Herder, dat heb ik niet begeerd, dat weet Gij; wat ik gepredikt heb, dat

is recht voor U! Waar de mensen mij allen verschrikkelijk zijn -, wees Gij mij alleen niet schrikkelijk, mijn Toeverlaat in de nood. Laat hen te schande worden, die mij vervolgen, en mij niet!"
"De Heere Jezus spreekt: Vrees niet, geloof alleenlijk! "Als gij u maar aan Mij vasthoudt" dus laat al het andere va-
ren! Ik heb het laten varen en de Heere Jezus heeft Zijn woord waar gemaakt: met vervolgingen zult gij het honderdvoudig terug hebben! Dat zeg ik, opdat gij alleen op Gods Woord bouwt. "Als gij u aan Mij houdt, dan zal Ik Mij aan u houden". Dan behoefde zich niemand aan mij te houden, want het was en is mij voldoende, dat de Heere Zich aan mij houdt. "Als gij u aan Mij houdt, dan wil Ik Mij aan jou houden, en ge zult Mijn prediker zijn".
Al zijn zorg heeft Kohlbrugge daarom aan de verklaring van de Heilige Schrift gegeven. Zij die zijn brieven en boeken lazen, verklaren allen: Hij heeft in de wonderlijke tuin van de Bijbel er alles van geweten, zoals wel nauwelijks één na de Reformatie; hetgeen hij in zijn leven geoogst heeft, dat heeft hij van deze akker gehaald.
Zeldzaam is zijn kennis van het Oude Testament. Hij wist, waarom hij zijn vrienden en leerlingen vermaande, om juist de Oosterse talen te beoefenen, het Hebreeuws, het Syrisch en het Arabisch. Het was hem een speciale vreugde te horen, dat de neef van zijn vrouw, Baron de Geer, hoogleraar in de rechten, in Nederland, ondanks al zijn werk, zich toch ijverig met theologie en Oosterse literatuur bezighield. Hij zelf beoefende zulke studiën tot op hoge leeftijd. In zijn kamer bevond zich een stevige, eikenhouten lessenaar, waar steeds een diklijvig werk open lag. Het was de zogenaamde Polyglotten-Bijbel, een uitgave, waarin verschillende vertalingen van de Schrift op een overzichtelijke wijze naast de grondtekst geplaatst en geordend zijn. "Hoe vaak", schrijft Kohlbrugge aan Wichelhaus, "wenste ik wel, dat ik jou naast mij had, wanneer ik nog vóór het ontbijt de Polyglot vóór me heb!" Het exemplaar waarin hij studeerde het omvat tien delen, in de uitgave van De Jay, en plaatst de Hebreeuwse, de Vulgaat, de Septuagint, de Griekse, Syrische, Arabische, de Samaritaanse en de Chaldeeuwse tekst naast elkaar - bevindt zich thans in Leiden.
Wat menigeen bij het lezen van de Schriftverklaringen van Kohlbrugge in de weg staat, is zijn manier om zich uit te drukken. Die beweegt zich namelijk niet in de traditionele sporen. Kohlbrugge's vorm om te spreken en te verklaren, heeft iets merkwaardig verrassends, eigensoortigs, schijnbaar tegenstrijdigs (paradoxaals). Dat heeft velen afgestoten. Zij hebben het niet begrepen, hoe men zó over God kan spreken:
"God belooft alles wat denkbaar is, en Job komt op de mesthoop terecht. God zegt: "Roep Mij aan in den dag der benauwdheid. Ik zal er u uithelpen, en gij zult Mij eren!" (Ps. 50:15), en als het erop aan komt, klimmen de wateren al hoger en hoger. God komt, en wat Hij beloofde te bouwen, dat breekt Hij af. God wijst een weg, en men ziet geen uitweg. Wil Hij u levend maken, dat maakt Hij u blind, en wil Hij u heel maken, dat slaat Hij u in duizend stukken".
Wie zich daaraan niet gestoten hebben, vonden dat hij zó moest spreken, om te kunnen zeggen, wat hij zeggen wilde. Toen hem eens gevraagd werd, wanneer en waar hij zijn bekering beleefd had, heeft hij noch naar het jaar 1826, noch naar het jaar 1833 verwezen, maar geantwoord: Op Golgotha.
Men heeft er opmerkzaam op gemaakt, dat het een zeldzaam verschijnsel is, dat van grote liefde en deemoed getuigt.., n.l. het feit dat twee professoren in de godgeleerdheid,zoals Johannes Wichelhaus te Halle en Eduard Böhl in Wenen vrij-moedig belijden, dat zij het meeste en beste van een dominee, n.l. van Kohlbrugge

geleerd hebben. En inderdaad zal zoiets niet vaak voorkomen. Toch gaat het bij Kohlbrugge niet om een gewone dominee, maar om een gedegen theoloog, d.w.z. om een echte kerkleraar, die van niets anders kan leven dan alleen van Gods Woord.
De manier waarop de Nederlander begon om de Schriftkennis in de gemeente te bevorderen en te verdiepen, heeft men in bijzonderheden verschillend aangegeven.
Draait - zo hebben enkelen laten uitkomen - bij Kohlbrugge niet alles om de dood van Christus, zoals de deur om de scharnier? Zoals zijn verborgenheid in de Protestantse theologie der 19e eeuw "tot de geheimen van het kruis behoort"
staat bij hem het kruis des Heeren in het algemeen niet zó in het middelpunt van zijn denken, dat alle stralen op hetzelfde vallen en weer van daaruit alles tot in de laatste hoek verlicht wordt? Het Lam Gods, het agnus Dei, laat Kohlbrugge niet los. Hij lijkt op Johannes de Doper op het schilderij van Grüinewald over Christus' marteling, en zijn vinger wordt steeds langer en duidt er steeds dieper in. Daarom spreekt menigeen niet van Kohlbrugge's theologie, maar van zijn agnologie.
Op tegenspraak moet vooral hij rekenen, die zou beweren: Bij Kohlbrugge wordt alles door het derde Artikel beheerst.
Men zal het niet zonder meer doen gelden en erop wijzen, dat juist over de Heilige Geest verhoudingsgewijs niet zo rijkelijk bij Kohlbrugge gesproken wordt. Maar daartegenover staat het getuigenis van hen, die van Kohlbrugge zeiden: Hij trachtte ons van alle ervaringen inzake Christus, tot Christus Zelf te leiden. En God is nooit een zaak, waarover men zich verheugt, of een gebeuren waarvoor men angstig is; Christus is bij hem nooit een voorwerp waarmee men zus of zo zou kunnen bezig zijn. Het staat volkomen anders: God spreekt, God eist, God begenadigt, God verwerpt, God heerst en God onderwerpt door Zijn Woord. Nu en daar, waar een mens voor Hem treedt.
Wanneer Kohlbrugge dit zo scherp en hoekig uit de Schrift naar voren brengt, dat geen enkel mens uit eigen verstand en kracht in Jezus Christus geloven of tot Hem komen kan, dat de mens mens is en dat bij zichzelf blijft - ja, wat betekent dat dan anders dan dit: Ik geloof in de Heilige Geest? Kohlbrugge ervoer juist daarin de zonde van zijn tijd, dat de theologen niets van de Heilige Geest moesten hebben; dat zij meenden dat zij wel konden, wat zij wilden of moesten, uit eigen vermogen. "Ach, roept hij, daar ligt het aan: Wij denken, dat wij de geesten zijn, en wij begrijpen niet, dat wij een wind zijn. 0, had ik maar tijd. Dan schreef ik er graag een verhandeling over, een doordringende; maar men wil de waarheid niet. Het is immers vreselijk zich bewust te worden: de Heilige Geest is. Want dan komt het immers in elk opzicht bij ons tot een einde".
Het kan zijn zin hebben, om nu eens dit, dan weer dat naar voren te brengen uit hetgeen Kohlbrugge bij zijn mijnarbeid in de Bijbel voor de dag bracht. Volgens mijn opvatting zal het echter moeilijk vallen, om één gedachte of een begrip van de Schrift te noemen, dat bij hem al het andere overheerst en waaraan zich alles onderwerpt. Men kan alleen maar steeds weer zeggen: Hij heeft geen andere bedoeling dan het Woord van God in het Oude en Nieuwe Testament neer te leggen, voor te stellen en uit te leggen. Als hij bijzondere gedachten op de voorgrond plaatste, dan toch niet daarom, dat ze voor hem het belangrijkste uit de Schrift zouden betekenen, maar wellicht zoals een gids deze en gene en dan weer ook nog die bergtop speciaal noemt, om het gehele bergmassief nader en als zodanig samenhangend te onderscheiden.

Hoge bergtoppen.
Als in het voorbijgaan wijzen we op enkele bepaalde lijnen, die bij Kohlbrugge vooral sterk opvallen. Wij onderstrepen daarmee slechts nogmaals, wat ons al steeds weer

opviel.
Nauwelijks iemand heeft de kloof zo diep bespeurd, als Kohlbrugge." welke vlees en geest, mens en God scheidt. Niet aan een goede inval dankt hij zulk een kennis, maar aan het onderzoek van de Romeinenbrief. Daarin ligt het diepste verderf van de mens, n.l. dat hij mens, dat hij vlees is. Dat betekent te erkennen: niet slechts, "hoe groot mijn zonde en ellende is", maar, dat ik mens ben en verder niets. Zo komt de grootheid der genade in het juiste licht te staan. "Zonder ook maar enige betrekking op hun werken te nemen, louter uit vrije goedheid heeft God, om Zijn barmhartigheid te bewijzen, Zich enkelen uitverkoren in Christus Jezus". Niet de uitverkorenen spreekt Hij rechtvaardig, maar de goddelozen. Deugden? Burgerlijke deugden? Bezig zijn van de christen op politiek of op sociaal gebied? Kohlbrugge spreekt daar niet van. De kerk van Christus trekt en lijdt en pelgrimeert naar Jeruzalem.
De mens is vlees. En daarom bestaat daarin de grote neder- daling van God, dat het Woord vlees werd, niet slechts mens. Christus heeft niet alleen maar onze straf gedragen, maar ook onze zonde. Hij heeft Zich alzo vernederd, dat Hij als mens in onze plaats in de onmogelijkheid was, om Gods wil te kennen en te doen. In deze staat heeft Hij toch Gods wil gedaan, heeft Hij toch de verlossing volbracht. Kohlbrugge wil zich niets laten ontroven van de diepe troost, die daarin ligt, dat Christus geheel in onze mensheid, in ons mens-zijn ingebed was.
"Aan onze dierbare Heiland was de bron van het zich verzetten des vleses op die manier vreemd, daar Hij de Heilige Gods was, maar het zich verzetten des vleses zelf heeft Hij om onzentwil diep ervaren. Alleen Hij heeft aan dat vlees niet toegegeven, Hij is aan de wil des Vaders gehoorzaam gebleven tot in de dood, ja de dood des kruises. Dat is het wat de apostel Paulus verklaart: "Hij is in alle dingen verzocht geweest zoals wij, doch zonder zonde". Want ook al klaagt Hij in de Psalmen over het verzet des vleses als over Zijn zonde, schuld en dwaasheid, dan was dat alles Hem toch niet eigen, maar was het de zonde, schuld en dwaasheid van ons vlees, welke op Hem aanliep, daar Hij voor ons in het vlees was. Door de eeu wige Geest gaf Hij echter aan dat verzet in geen enkel opzicht toe, maar Hij droeg de zege erover weg, en Hij liet Zijn vlees aan de dood, de vloek en toorn niet anders over, dan om ook het vlees zelf daarvan te redden. Zo heeft Hij alles uit het verderf, en aan God alles teruggebracht, en heeft Hij door Zijn gerechtigheid aan Gods gerechtigheid genoegdoening geschonken en ons met God verzoend, zodat wij in zulk een ge-rechtigheid Gode aangenaam en welgevallig gemaakt zijn"!
Maar is Christus dan niet ontvangen uit de Heilige Geest? Heeft ook Hij aan de zonde deel, zoals wij? Kohlbrugge zegt, dat Christus dank zij Maria's overschaduwing door de Heilige Geest en de Kracht des Allerhoogsten heiligheid ontving. "Hoe kon Maria, daar zij toch een zondares was, de Heere onbevlekt ontvangen?" Antwoord: "Daardoor, dat zij geloofd heeft, Luk. 1:45: "En zalig is zij, die geloofd heeft".
Christus is voor ons tot zonde gemaakt. En Christus is door God voor ons tot heiligmaking en verlossing gemaakt. Want ook de wedergeborene is vlees. Calvijn zegt niet voldoende, als hij bij Rom. 7:14 opmerkt: "Hier spreekt de wedergeboren mens, in wie zich het overblijfsel des vleses, dat tegen de wet strijdt, bevindt". Kohlbrugge zou niet van "overblijfselen des vleses" bij de wedergeborene kunnen spreken. Want ook hij is vlees en tot alle kwaad geneigd. Hij belijdt met Paulus Rom. 7:14-25. Ook voor hem geldt de wet in haar volle omvang, in haar onverbreekbaarheid. Ook hij wordt door de wet zich zijn verloren toestand bewust en ertoe gedreven om in Christus zijn redding te zoeken. - Christus bedekt hem echter met Zijn gerechtigheid en heiligheid!

Heiliging is voor Kohlbrugge geen eis, die aan de wedergeborene gesteld wordt. Want dan werkt ze zich als titanisme uit, waarbij de mens aan God gelijk zou willen zijn. Heiliging is Goddelijke belofte en toezegging. De eerste vrucht der dankbaarheid is de erkenning: Ik ben arm en ellendig, maar Gij zijt mijn Heere, mijn Redder, mijne Gerechtigheid. Wat is het inbegrip van alle werken, zowel het eerste als het laatste? Het geloof. "Alle arme zondaars zijn verliefd op de heiligheid Gods".
Tot het kostelijkste, wat Kohlbrugge geschreven heeft, behoort wat de op dit punt zo vaak aangegrepene en aangevochtene, de als antinomiaan genoemde, als 's mensen dankbaarheid voorgesteld heeft.
"Wat is eigenlijk dankbaarheid?
Dat ik datgene aanneem, wat mij aangeboden wordt, en dat vreugdevol geniet.
Wie is Gode dankbaar?
Een zondares wies 's Heeren voeten met haar tranen en droogde ze met haar haar. Hij is aan God dankbaar, die het belijdt, dat het hem onmogelijk is, om God ooit dankbaar te zijn; hij neemt de beker der verlossingen op en drinkt die uit, looft de Heere (voor het feit), dat Zijn goedheid geweldig over ons heengaat als een stroom. - Hij weet er niet van, dat hij dankbaar is; hij beschuldigt zich ervan, dat hij ondankbaar is; hij kan het echter de duivel, dood, zonde en wereld niet gewonnen geven: dat de Heere niet zijn God en Heiland zou zijn, Die hem van bloedschulden verlost en van de dood redt”.
Dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge stond tegenover een theologie, die als zuivere wetenschap, om haars zelfs wil en daarom tenslotte toch weer tot 's mensen eer beoefend wordt. Hij heeft geen andere theologie gekend dan het Goddelijke Woord zelf. En omdat hij het Evangelie voor de gemeente uitgelegd heeft, op geen andere manier dan de Hervormers deden, daarom noemen wij hem een theoloog van Gods genade.

XII. "IK LIG HIER BUITEN OP HET KERKHOF, EN TOCH BEN IK IN HET PARADIJS". KOHLBRUGGE'S GEZIN.

Profeet en kind, theoloog en dichter.

Een lidmaat van de Nederlands-Gereformeerde gemeente liet in het jaar 1855 een testament na, waarin hij voor zijn, naar hij aannam, na zijn dood radeloze en van haar stuk gebrachte achterblijvende vrouw opwekkende en raadgevende woorden neerschreef. Voor alle dingen, zei de man, moet zij zich dat tot troost laten dienen, n.l. dat zij met haar kinderen tot een gemeente behoort, waar Gods Woord zuiver verkondigd wordt. En dan, zo vermaant hij verder, moet zij haar kinderen leren, "onze lieve heer dominee als een echte profeet, door God gezonden, en als een dienaar van Zijn heilig Woord in eer te houden en zijn onderwijzing dankbaar te aanvaarden".

Slechts in deze spiegel konden de leden van zijn gemeente het karakter en de betekenis van Kohlbrugge zien en verstaan: als een door God gezonden profeet. De indruk van zijn persoon en optreden moet de herinnering van de Bij belkund igen wakker geroepen hebben aan het werken van de mannen Gods onder het Oude verbond.

Dezelfde Kohlbrugge ziet men, hoewel niet weinigen hem de barsheid van een Elia toeschreven.., spreken en handelen, kinderlijk als een kind. Spontaan. Zonder bedoeling. Echt uit zijn innerlijk. Zijn vrienden hebben het geweten. Hij kon in weekheid versmelten. Toen hij hoorde, dat ook zijn zoon Gerard in den vreemde wilde trekken, waar hij zijn Jakob op Java moest weten.., sloot hij zich in zijn kamer op en "weende lange tijd". Aan de kinderen op catechisatie kon hij vertellen, dat zijn schoonzoon, professor Bóhl uit Wenen, met de zijnen onderweg was en dat hij zich - gegeven de grote hitte - om het kleine kind grote zorgen maakte. Daarom had hij 's morgens vroeg God de Heere om gunstiger weer gebeden. "En kijk nu, kinderen, het regent buiten".

Het paradoxale, het (schijnbaar-)tegenstrijdige, dat vol diepe tegenstellingen is, laat zich evenmin als uit zijn geschriften, uit Kohlbrugge's persoon wegdenken. Aan een ieder viel de ernst van zijn gestalte op. Men naderde hem niet zonder angst; men kwam zichzelf in zijn omgeving klein en armelijk voor. Dezelfde man kon echter zo schertsen en zo humoristisch zijn, dat zijn vrienden het hart openging. Als men zijn brieven leest, hoe hij over de laatste en over de voorlaatste dingen met de zijnen spreekt, dan merkt men gewoon, hoe soms een warme zonnestraal van een humoristische glimlach over zijn gelaatstrekken gleed. "Dat jij in Halle, zo schreef hij aan Johann Wichelhaus, goede en smakelijke haringen gevonden hebt, verheugt ons zeer. Mijn liefderijke echtgenote, die om je in zorg is, had al het vaatje, dat naar hier teruggestuurd was, voor je klaargemaakt. Maar heel veel zieken uit onze kring verzochten en vragen haar nog om haringen, alsof zij een haringverkoopster ware".

De doctor in de godgeleerdheid - dichtte. Niet slechts in de bruisende tijd van zijn jeugd. Hij heeft ook in zijn rijpste jaren er nog steeds een genoegen in gevonden, om verzen te rijmen en daarmee aan deze en gene een genoegen te bereiden. Zijn hart bleef wakker en vol tegenstellingen.

Men zou na alles wat over hem en zijn levensstrijd meegedeeld werd, denken, dat hij zich in een ijzeren gezondheid heeft mogen verheugen; hij zou dan letterlijk van een krachtige natuur geweest zijn, een mens, die zich al door zijn sterke lichamelijke levenskracht wist te handhaven. Geen sprake van! Bij hem hebben de ziekten elkaar slechts afgewisseld. Wel was na de dagen in Godesberg de ziekte verminderd, die hem

meermalen aan de rand van de dood bracht. Maar ook later bleef hij nog vatbaar. De temperatuur behoefde maar iets boven de gewone maat te stijgen - voor Kohlbrugge was het dan al voldoende voor een soort zenuwenkoorts. Het is hem vaak als een wonder Gods voorgekomen, dat hij na een erge week dan toch 's Zondags op de kansel stond.
"Ik had van Zaterdag op Zondag hevige koorts, ontstaan door pijn tussen de ribben. De jichtstof is toch ietwat geweken. Gapen, niezen en diep herademen ging heel niet. Het was voor mijn lieve vrouw een bedroefd ogenblik om mij in de vroege Zondagmorgen zo lijdend te zien. Ik heb ondanks alles kunnen preken en weer eens één van de talrijke ervaringen opgedaan, dat God de Heere met het zwakke lichaam doet wat Hij wil".
Meer dan eens stond zijn vrouw op het punt, om op Zondagmorgen aan een ouderling te vragen, of hij de gemeente een preek wilde voorlezen. En dan kon Kohlbrugge toch weer zó voor de toehoorders staan en spreken, dat geen enkel mens ook maar iets van zijn lichamelijke toestand vermoedde.
Het ergste was zijn oogkwaal, die hem als een doorn in het vlees van der jeugd af meegegeven was. Steeds vaker moest hij zich onder behandeling der doktoren stellen. Alles werd eraan gedaan, om zijn ooglicht te behouden. Zijn kerkmeester zelf geleidde hem naar de kliniek in Berlijn.
"Vol spanning en verwachting wachtte men op berichten uit Berlijn in Elberfeld, die steeds gunstiger luidden en eindelijk kon de herder tot zijn schapen terugkeren. In Berlijn had hij eens voor de dom gestaan en gedacht: "De dom heeft een scheur". Hij was vol lof jegens prof. v. Görge, die bij de operatie gedacht had: "Maar wat zet hij zich schrap!" Smartelijk ervoer hij het, dat hij aan geen enkele medepatiënt "een woordje des levens had kunnen toevoegen".
Kohlbrugge, die dag aan dag de Schrift las en zich daarin verdiepte, voor wie ze een levenselement was, om te zien wat er geschreven staat, heeft voortdurend in het gevaar verkeerd blind te worden.
"Ik ga door Elberfelds straten als een dode".
Bij dat alles mocht hem zijn voorzichtige, energiek-aanpakkende en met diep begrip voorziene levensgezellin als een bijzonder geschenk voorkomen.
Zij beschikte over buitengewone gaven. Met haar rijpe oordeel heeft zij Kohlbrugge's arbeid niet zelden in het rechte spoor geleid. Zij schreef niet slechts zijn preken over, opdat ze gedrukt konden worden, maar zag evenmin tegen alle mogelijke inspanning op, zodat zij op een avond meerdere malen in onmacht viel. Zij heeft hem bij de keuze van de uit te geven preken blijvend van raad gediend. Haar ordenende hand was overal te bespeuren. Van de publicatie van een speciale catechismus heeft zij haar man vol wijsheid weerhouden.

Toen zij op 25 maart 1866 stierf, leed Kohlbrugge een, hem in de diepte treffend verlies. Hij gevoelde een grote verlatenheid. "Vaak gevoel ik geen God meer. Ik loop door Elberfelds straten als een dode onder de levenden, en gevoel dat ik t.o.v. u geen betrekking meer heb".
Er waren jaren voor nodig, om deze slag te boven te komen. Toen na deze bezoeking het voorjaar weer over het land trok, en ook op het mooie Nederlands-Gereformeerde kerkhof zijn wonderwerk deed, stond Kohlbrugge aan het graf van zijn echtgenote, en schreef over dit bezoek aan zijn dochter Anna: "Des donderdags voor Palmzondag was ik op het kerkhof, en huilde ik eens goed uit. Eerst hoorde ik de vogels zingen en keek toen naar de ceders, die daar geplant zijn, ook naar de plaatsen, waar ze nog geplant moeten worden. Eenzaam en verlaten gevoelde ik mij, en toch was mij alles

goed. Ik herinnerde mij het jaar 1828: ik in Utrecht, mijn bruid in Amsterdam levensgevaarlijk ziek, onder de plak van een oom en voogd, die een lomperd was, en in handen van een goddeloze predikant. Ik zonder geld, met 14 gulden bij mijn hospita in de schuld, heel mijn bezit bestond uit 12 1/2 cent, vroeger veel gebedsverhoringen, maar later een tijd, dat ik moest bekennen: Niets gaat van alle woorden in vervulling, die ik vroeger eens geloofde. Verschrikkelijk hoestend, halve nachten achtereen, dacht ik slechts aan het graf.
Je weet wel, hoe het toen later alles gegaan is. Mijn huis vloeide over van Gods zegen, en ondanks alles een doorn in het vlees, waarvan de Heere gezegd heeft: "Mijn genade is u genoeg, want Mijne kracht wordt in zwakheid volbracht" (2 Kor. 12). Maar het blijft ook vóór jou staan: Mijne kracht wordt in zwakheid volbracht. Mijne genade is u genoeg! Laat de moed niet zakken, mijn kind! Dat hebben alle heiligen gemeenschappelijk, wat er in de Psalm staat geschreven: "Vaak dacht ik, ik moest bezwijken". Help jij mij, zoals ik jou wil helpen, om bij God aan te houden, opdat wij door de dagen vol donkere herinneringen heenkomen, in de hoop op het eeuwige leven. Ik kan het de duivel niet gewonnen geven. In de afgelopen week hebben wij voortdurend zwaar onweer gehad, storm, hagel enz., en je kunt je wel indenken, dat ik daaronder in een wonderlijke stemming geraakt ben, om het scheepje van mijn ziel en van de ziel van mijn geliefden in de veilige haven te brengen. Dan ben ik werkelijk evenals jij a.h.w. dood, en het is mij een wonder, dat ik nog leef. Ja, het is mij een last, en toch - de Heere Jezus droeg Zijn kruis. Was het niet ons kruis?! Hij ging uit Zijne stad. Brengt Hij ons niet in Zijne stad?! Het gaat naar de eeuwigheid; maar - "Gij loutert ons door het lijden!"
Toen Jakob door Pnitl ging, ging hem de zon op. Den rechtvaardige, die zichzelf aanklaagt en verdoemt als een goddeloze, evenals u, moet de zon steeds weer opgaan".

Een eenzame mus op het dak.
Tussen Kohlbrugge en zijn zoons, die hem eens in de stille jaren in Utrecht zo nabij geweest waren, ontstonden steeds meer barrières. En al meer wendde Kohlbrugge hun een tere, maar bezorgde liefde toe. Hij heeft innerlijk om ze geworsteld. Wat was dat voor een uur, toen Jakob aan zijn vader meedeelde, dat hij al vaak om zijn bekering gebeden, maar ze toch nog niet beleefd had. Hij ging later als officier naar Java, en bewoog zich in de omgeving van de Nederlandse resident, behoorde ook tot diens gevolg, om "een brief aan een gouden ketting van de keizer van Solo aan de keizer van Djocjacarta over te brengen", zoals Kohlbrugge schertsend aan zijn vriend meedeelde. Het vreemde, maar mooie land gaf hem gelegenheid, om veel van zijn ervaringen naar Elberfeld te berichten. "Hij wil het liefste niet aan ons denken".
In het jaar 1858 is de veelbelovende man, nog niet dertig jaar oud, gestorven.
Een nog smartelijker verdriet dan om de dood van deze zoon, droeg Kohlbrugge over Gerard of Gerrit. Eerst plaagde hem de zorg, om een geschikte positie voor hem, de econoom, te vinden. Hij kreeg tenslotte een betrekking als opzichter over een landgoed van 4000 morgen, door middel van een landeigenaar, die door middel van Kohlbrugge's geschrift "Waartoe het Oude Testament" geheel voor de vader gewonnen was. Later kwam het plan op, om Gerard in het beroep van de vader te betrekken. Maar Kohlbrugge had daartegen toch wel zijn ernstige bezwaren.
"Pastor - hij? In Nederland? Dat zou betekenen, hem onder verscheurende dieren te gooien. In Elberfeld dan als mijn hulp? Zou hij daar vreugde van hebben? En kan mij tot nu toe iemand helpen bij zo'n gemeente? En het motief? Dat hij het brood gevonden heeft? Zou dat het ooit zijn -, laat God het dan Zelf gebieden. Ik sprak

slechts eenmaal zoiets vóór Hem uit. Ik heb dit vertrouwen: God, de Getrouwe, zal het de kinderen in rijke mate vergelden, wat hun slechts daarom ontbrak, omdat hun vader om des Woords wil alles prijsgaf".
Gerard Kohlbrugge verloofde zich in 1855 met Mathilde Beate, baronesse Van Bode, de vrouw, die zich in Nederland zo dapper voor haar schoonvader ingezet had. In Vianen bij Utrecht ging hij wonen.
Een uitbrekende ongeneeslijke zenuwziekte heeft zijn leven te vroeg lamgelegd. Op dezelfde dag dat Kohlbrugge voor de eerste maal weer in Nederland een kansel beklom, maakten zich van de ongelukkige zoon de voorboden van een chronische hersenziekte meester, in de vorm van een hevige gemoedsopwinding, die de vader op een vreselijke wijze aangreep. Hij was als geslagen, en zou, toen hij moest preken, het liefste weggelopen zijn. Het lijden nam toe, zodat de zieke, na de vroegtijdige dood van zijn, door Kohlbrugge zeer hoogeachte, vrouw (1879), in een privé verzorgingsinrichting moest worden ondergebracht.
Pas in het jaar 1908 werd hij die in alle geestelijke, het geloof betreffende dingen steeds heel helder was, opgeroepen. Het liefst was hij ermee bezig, om de Duitse preken van zijn vader in het Nederlands te vertalen. Vóór zijn bed hing diens portret. Als zijn blik erop viel, rolde over zijn ziel zichtbaar een golf van diepe vreugde.

Nog bleef de dochter Anna over voor de veelszins aangevochtene en beproefde. Zij was zijn vertrouwde en hij haar zielzorger. Menige schone brief vloog naar Wenen.
De goede nachtegalen zitten boven in de boom, ze kunnen zo énig zingen, het zijn zulke domme dieren. Eer ze er erg in hebben, heeft men ze gepakt. Maar de politie duldt het niet. De hemelse nog veel minder! Want er staat geschreven: "De strik is gebroken, en wij zijn ontkomen" (Ps. 124,7). - Nu, dan kunnen ze weer mooi vliegen en fladderen. Nee, toch niet! Wie zo gegrepen is, ligt op de grond! - En toch, hoe komen ze weer in de levensboom? Dan lezen wij verder: "Onze hulp is in den Naam des HEEREN" (vers 8). Kostelijk woord van de Heere: "Ik zal u geen wezen laten" (Jobs. 14:18). Gij zult de Trooster hebben. Hoort ge dat, gij treurige? Hef dan je hoofd omhoog; eet en drink, mijn liefste! Gij zult de Trooster ontvangen, "namelijk den Geest der waarheid" (vers 17). Hoor je dat? En niemand kan en zal iets van u wegnemen! Ik, Jezus, zend Hem u van Mijn Vader, hoort ge dat? Tot degene die schreit; en roept: "Abba, lieve vader!", die Geest blijft bij u, want Hij zal in u zijn! Weet ge, vanwaar uw steunen en uw klagen, uw wenen, uw strijden komt? Dat leert Mijn Geest u. Wees dus goedsmoeds! Mijn woorden zijn niet van het weer afhankelijk!"
Op 6 maart 1873 werd Kohlbrugge ook dit kind ontnomen.

Een grootse dag van feestvieren en juichen.
"Ach, wat is de beste dominee oud geworden! Wat hoort en ziet hij slecht! Wat vervalt het mooi gevormde hoofd bij de wangen en lippen! Maar dan weer, welk een gebed vloeide er van zijn lippen!" Zo merkte de kerkmeester van Kohlbrugge al op in de zestiger jaren. Al jaren lang voor zijn dood werd hij door een hevige verzwakking bezocht. Het ging op en neer. Urenlang studeren verdroegen de ogen niet langer. Dus dicteerde hij veel, waarbij hem de naast hem wonende weduwe van zijn vriend Wichelhaus, en de ook het Latijn en Grieks machtige dochter van de oriëntalist Niebuhr ter zijde stond.
Op 29 november 1874 hield hij zijn laatste preek. "Psalm 28: 6v.: Geloofd zij de HEERE, want Hij heeft de stem mijner smekingen gehoord. De HEE RE is mijn Sterkte en mijn Schild; op Hem heeft mijn hart vertrouwd, en ik ben geholpen; dies

springt mijn hart van vreugde, en ik zal Hem met mijn gezang loven".
Sindsdien lag hij meestal zwak en ellendig op een rustbank, vol gedachten, vol zorgen, vooral ook om zijn gemeente.
Op veel merkwaardigs wijst ook het sterfbed van de bijzondere man. Zijn boek over Mattheüs 1, dat zo aangevallen, zo stukgeplukt, zo bestreden werd, was hetgeen waaruit hij de meeste troost putte. De door Jorissen berijmde Psalmen waren zijn lievelingskost. Vaak hoorde men hem roepen, hem, die van huis uit Luthers was: "De Heidelberger, de eenvoudige Heidelberger! Houdt daaraan vast, kinderen!" Het ging door diepten en draaikolken heen, weer naar de Rotssteen! Nu eens zuchtte hij: "Vreselijke twijfel! Geen reden! Geen reden! Moeilijk vast te houden!" Dan jubelde hij weer: "Gods Zoon is het, Die mij verlost en gekocht heeft. Ik heb niets te zeggen. In de Naam van Jezus is vergeving der zonden. Zegt het toch aan allen, dat in Jezus' Naam er vergeving der zonde is. Dat is toch eenvoudig."

Op 5 maart 1875 vertrok doctor Hermann Friedrich Kohlbrugge. De laatste zuchten maakten zich van zijn lippen los: "Dit weet ik, dat ik in Gods hand gelegd ben". En: "Wat zoet valt mij het sterven!" En: "Een grootse dag van feestvieren en juichen".

Tien van zijn leerlingen droegen op 9 maart de baar met de kist van hun leermeester ten grave. De gemeente, die hij negen en twintig jaar diende, zong Psalm 116(:5, berijmd):
Gij hebt, o HEER', in 't dood'lijkst tijdsgewricht
Mijn ziel gered, mijn tranen willen drogen,
Mijn voet geschraagd; dies zal ik, voor Gods ogen,
Steeds wandelen in 't vrolijk levenslicht.

De martelaar, d.w.z. de getuige van het eeuwige Woord.
Als Kohlbrugge de kansel in zijn gemeente beklom, om Gods Woord uit te leggen, dan zag men hem niet in toga of "lijfrok", maar naar de zede van zijn vaderland in zwarte rok, met een witzijden halsdoek en gesplitst befje. In deze gestalte heeft zijn portret de weg naar het nageslacht gevonden. In het baardeloze, met iets krullend haar omraamde gezicht betekenden de ogen alles. Onder het tamelijk hoge, doch brede voorhoofd en onder donkere, borstelige wenkbrauwen kijken ze in een rustige, koele en verzamelde kracht van nadenken en in een bedwingende levendigheid de gemeente in. De bitter gesloten mond van het magere, in een spitse kin uitlopende gezicht, verleent hem het vastbeslotene en wilskrachtige. Bij alle ernst rust toch iets vriendelijks tussen de ogen. Elke gelaatstrek verraadt de betekenisvolle man.
Maar iets geheel anders dan dit gezicht geeft aan het portret het stempel. In de linkerhand houdt Kohlbrugge de open-geslagen Bijbel. De rechterhand wijst onderwijzend in de bladen: "Er staat geschreven". Toch lijkt het, alsof het zware boek aan de greep van de linkerhand ontzinkt. Kohlbrugge zelf heeft juist dit als het bijzondere van het portret aangevoeld. En toen hij op een bij zijn jubileum tot hem gerichte rede zijn Latijnse antwoord gaf, wees hij naar deze trek van zijn portret: De Bijbel is kennelijk veel te zwaar, om door zijn zwakke hand gedragen te worden. Een Ander houdt ze in Zijn hand. Zó moesten de predikanten hun ambt verrichten, dat n.l. een Ander Zijn Woord in hun mond legt.

(Ook bij de begrafenis van wijlen ds. I. Kievit te Baarn hebben we achter de baar uit Ps. 116 gezongen; een koningskind werd begraven. (vert.)

Van het beeld zijner vergankelijke gestalte weg, heeft doctor Kohlbrugge zelf naar het Woord verwezen.
Van Hem, het Woord, Dat alleen tot in eeuwigheid blijft en Dat alleen de kennis van God schenkt, getuigenis af te leggen en Zijn martelaar en getuige te zijn, daarop was Hermann Friedrich Kohlbrugge's denken, wezen en wil gericht.
"Daarom, als ik sterf - ik sterf echter niet meer - en als iemand vindt mijn schedel, dan moge die schedel hem nog prediken: Ik heb geen ogen, en toch zie ik Hem; ik heb geen hersenen of verstand, en toch omvat ik Hem; ik heb geen lippen, en toch kus ik Hem; ik heb geen tong, en toch loof ik Hem met allen, die Zijn Naam aanroepen. Ik ben een harde schedel, en toch ben ik helemaal week geworden en versmolten in Zijn liefde; ik lig hier buiten op het kerkhof, en toch ben ik binnen in het paradijs! Alle lijden is vergeten! Dat heeft ons Zijn grote liefde bereid, daar Hij voor ons Zijn kruis droeg en uitging naar Golgótha".

Het stempel, waarmee Dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge zijn brieven placht te verzegelen.

Aanhangsel
De schets voor de preek, die Kohlbrugge op 31 juli 1833 in Elberfeld over Romeinen 7:14 gehouden heeft. (Het origineel bevindt zich in het Kohlbrugge-archief te Utrecht.)

Inleiding.
Waarom wordt de wet gepredikt 1) Geen verontschuldiging. 2) Tegen mondchristenen en huichelaars. 3) Tegen naamchristenen. 4) Tot kennis van onze zonde en onmacht. 5) Opdat wij ons in Gods genadige armen werpen. 6) Steeds onze troost in Christus zoeken, die de wet vervuld heeft.
Dat begrijpt menigeen niet, daarom moeten wij de Christus zo goed mogelijk voorstellen.
Tekst: Romeinen 7:14.
Verband met de vorige (woorden).
Drie rustpunten in de tekst zelf.
1.
a) De apostel brengt hiermee destemeer naar voren, hoe de zonde bovenmate zondig wordt door het gebod, en leert, hoe de wet op elke tittel en jota staat en geestelijk uitgelegd wil zijn.
b) Ofschoon wij voor de wet gedood zijn, doet hij deze spreuk destemeer uitkomen ten bewijze, dat wij voor het werk, heiligheid en vroomheid der wet niet deugen.
Toepassing: Dat wij dus moeten ophouden, het bij de wet te zoeken.
c) Drijft zo uit de wet weg en naar Christus, de andere Man. En haalt zichzelf als voorbeeld aan, dat niemand iets meer in te brengen heeft.
2.
1) Maar ik ben vleselijk. Oorzaak waarom ik niet bij de wet kan inwonen. Beschrijving, hoe de christen vleselijk is. Bewijs uit het leven der heiligen.
2) Geen tegenstelling met Hoofdstuk 8:8. "En die in het vlees zijn, kunnen Gode niet behagen". Conclusie daaruit: Beval alleen in een Ander.
3) Zo hebben het alle kinderen Gods verstaan, en moet de waarheid vaststaan, dat de mens rechtvaardig wordt door het geloof alleen. Daarom wil ik niets van de wet weten. Maar vertrouwen op Gods genade. De Zoon is even heilig en rechtvaardig als de Vader. In Christus alleen alles, door Wie de verzoening.
4) Als wij nog niet tot deze geloofsvreugde gekomen zijn, zoek dan Christus - hebben wij Hem -. De wet is geestelijk, wij vleselijk. Zoek dus in Christus alles, als onze andere Man. In de gemeenschap van God leren wij, hoe het met de heiliging toegaat.
5) Zo moeten wij dus de spreuk van Paulus in onze harten prenten. Hij zegt niet: ik heb in het goede vorderingen gemaakt, nee, al is dat zijn Farizeeër tot verdriet. Ik ben vleselijk. Weg dus met alle pogingen om zelf te werken. Dwaling van degenen, die denken, dat de heiliging hun zaak is. Alleen Christus is het, Die ze kan heilig maken, zodat er geen vlek overblijft.
6) Alle heilige oefeningen en heiligingssystemen zijn werken der wet. En ze is geestelijk, wij echter zijn vleselijk. Dat "echter" snijdt hier diep in.
Bewijs: Dat wij het met het onze niet ver brengen, ontleend aan onze ervaring. Wij maken onze heiliging zo hoog als een berg. Maar ook zelfs de omwenteling. - Oppervlakkig slechts, wat wij aanraken - het steekt dieper! Daarom: een andere Man. Wat uit ons is, is en blijft vleselijk.
3.
1) Onder de zonde verkocht. Niet in tegenstelling met Hoofdstuk 8:15. Want wanneer wij beide goed verstaan, dan geven wij al onze pogingen op tot heiligmaking, en

zoeken we rust in Gods genade in Christus en in Zijne gerechtigheid, bij God Die goddelozen rechtvaardigt en geen heiligen - Dat wij hiertoe (mogen) komen. Zegt de apostel: onder de zonde verkocht. Als onwillige slaven onder een tiran. En dat blijft zo. Die dreigt of vleit. Voor hem moeten wij heren zijn en blijven, dat is er alleen bij de andere Man. Anders gaat het niet. Wij zondigen toch nog steeds.
2) Als wij niet anders kunnen, dan is daarin slechts alleen raad en troost. Dat Christus gestorven is, dat is Hij der zonde gestorven, eenmaal; maar dat Hij echter leeft, dat leeft Hij Gode. "Alzo ook gijlieden, houdt het daarvoor dat gij wel der zonde dood zijt, maar Gode levende zijt in Christus Jezus, onzen Heere" (Rom. 6:10v.). De zaak moet echter geloofd en niet gezien worden. Maar het tegengestelde. (Letterl.: "Sed contrarium"). Amen.

Overzicht over de Kohlbrugge-literatuur.

(Zonder aanspraak te maken op volledigheid.)
A. Schrift-verklaringen en werken van Kohlbrugge zelf, die ook over zijn leven inlichten en die algemeen toegankelijk zijn:
I.
Preken.
Er worden hier slechts enkele prekenseries genoemd:
1. Drei Gastpredigten tiber R6mer 7, 14, Ps. 65, 5, Ps. 45, 1416 (1833). 4. Aufl. Elberfeld 1855.
2. Zwanzig Predigten, im Jahre 1846 gehalten. Letzte Auflage 1925. Auf 80 Seiten der Einleitung wird Kohlbrugges Le- ben und Wirken durch Prof. Wichelhaus (1857) gewtirdigt.
3. Zahllose, lose oder zusammengebundene Predigten tiber alle Bticher der heiligen Schrift.
4. Passionspredigten in den Jahren 1847/ 48/ 49. Elberfeld 1875.
5. Sieben Predigten tiber das 3. Kapittel des Propheten Sacharja. 1847.
6. Predigten fiber die erste Epistel des Apostel Petrus. (In 2 Teilen.) 1855.
7. Schriftauslegungen: Die Psalmen. Elberfeld 1926.
8. Schriftauslegungen der ftinf Bticher Mose in 9 Binden. 1906.
9. Der einzige Trost im Leben und im Sterben. Sechs Predigten tiber die 1. Frage des Heidelberger Katechismus, 3. Aufl. Elberfeld 1920. Nach den Aufzeichnungen eines Zuhdrers gedruckt.

Catechetische geschriften.
1. Erláuternde und befestigende Fragen und Antworten zu dem Heidelberger Katechismus. 8. Aufl. Elberfeld 1922. Niet slechts over Kohlbrugge's bijzondere gedachten over Schrift en belijdenis oriënteert dit boek op voortreffelijke wijze. Maar het is voor de' meest geoefende christen een boek, dat tot bevestiging en verdieping in zijn geloof grote diensten bieden kan.
2. Die Lehre des Heils, in Frágen und Antworten dargelegt. Mit einein Vorwort von P. Liitge. Elberfeld 1903.
Het eigensoortige van Kohlbrugge's leer vindt Ltitge daarin, dat voor Kohlbrugge "de sleutel tot verstaan van Gods Woord de erkenning van Gods Wet is".
Men lette op vraag 4: "Hoe kunt ge alleen in God je heil stellen in leven en in sterven?" Antwoord: "Ik weet dat uit de Schrift en uit de ervaring: 1. Dat ik een mens(!) ben en meer niet. 2. Dat God God is. 3. Dat Hij Zijn beloften aan mij vervult.

III
Kohlbrugge's leerstellige verhandelingen.
1. Wozu das Alte Testament? Deel 1. Het Oude Testament naar zijn ware betekenis gewaardeerd, op grond van de geschriften van de Evangelisten en Apostelen. 1846. Een indringend, nog niet verouderd werk, dat men juist nu weer ter hand behoorde te nemen. In beperkte mate is het nog voorradig.
2. Das Wort ward Fleisch. Beschouwing over het eerste hoofdstuk van het Evangelie naar Mattheüs. Trouwe weergave van het origineel]
uit 1844, Cleveland 1903. Met een woord vooraf, over het ontstaan van het boek en over het ontstaan van de Nederlands-Gereformeerde gemeente te Elberfeld, en met aantekeningen, welke alle aanvallen op Kohlbrugge afweren, door J. J. Gobius du Sart.

3. Das 7. Kapitel des Briefes Pguli an die Réimer in ausftihrlicher Umschreibung (3e drulk, Elberfeld 1855).
4. Bekenntnis-Schriften und Formulare der Niederindischreformierten Kirche in Elberfeld. Vom Presbyterium herausgegeben. Elberfeld 1850.
. Met een goed, principiëel, in-
leidend woord.
5. Das Amt der Presbyter, Altesten, Aufseher, Bischae. 1856.
6. Anleitung zur wahren PriiftYng unsrer selbst nach den drei Stikken des Abendmahl-FP
7. Das gnadenvolle Geheimnis des groszen Vers6hntages.., nebst einer einleitenden ErkWung des gesamten Opferdienstes unter dem alten Bunde. Elberfeld 1855.
8. Schriftgemásze Erluterungen des alten, allgemeinen, ungezweifelten christlichen Bekenntnisses: Ich glaube in den heiligen Geist. Elberfeld 1855.
9. Die Sprache Kanaans, Een gesprek tussen twee pelgrims op weg naar de eeuwigheid. Uit het Nederlands vertaald. Elberfeld 1856. Opgesteld en uitgegeven door ds. Kiinzli. Tot dit gesprek tussen "Vraag-vrij" en "rechtuit" werd Kohlbrugge door J. Bunyan ("Christenreis", waarschijnlijk, v.d. Hr) geleid. Hij verwerkte er jeugdherinneringen in.
10. Zur Feier des 25 jáihrigen Bestehens unseres Vereins. Elberfeld 1882. Het bevat de toespraken van Kohlbrugge tot de jeugd bij zijn jubileum, in juni 1871, en zijn preek, toen gehouden.
Hier geeft Kohlbrugge zelf bouwstenen voor een schets van zijn leven.

B. Gemakkelijker werken over Kohlbrugge.
1. Briefe von Dr. theol. H. F. Kohlbrugge und Johannes Wichelhaus. Uit de jaren 1843-'57. Uitgegeven door J. J. Langen. Elberfeld.
Met een korte, maar zeer voortreffelijke levensschets, tot 1846, over Kohlbrugge, door J. Langen. Een geschikt boek, om zich in het kort over Kohlbrugge en over het ontstaan van zijn gemeente te oriënteren.
2. Zum Gedáchtnis an H. F. Kohlbrigge. Uitgegeven door Liitge. Preken en toespraken, gehouden bij de 100-jarige geboortedag van Kohlbrugge in Elberfeld, in 1903, door de vrienden en leerlingen van Kohlbrugge. Elberfeld 1903. Ze bevatten veel persoonlijke herinneringen aan K.
3. Twee voordrachten over Kohlbrugge, door ds. G. Locher, 1926. "Aus dem Leben und Wirken Dr. Hermann Friedrich Kohlbrugges". Hierin zijn veel uitspraken van Kohlbrugge over hemzelf verwerkt.
4. Adolf Zahn, Aus dem Leben eines reformierten Pastors. 2e druk. Een protest tegen de tijdgeest door de dompredikant te Halle, en een klaroenstoot voor het recht der Gereformeerde kerk.
Van bladzijde 242-281 bevat het werk belangrijke uiteenzettingen over Kohlbrugge, zijn preken en zijn karakter.
5. Adolf Zahn, Der Groszvater. Ein Lebensbild. Stuttgart 1881. Opgedragen aan de kleinkinderen van Daniel von der Heydt, de vriend en kerkmeester van Kohlbrugge. Tot een waardering van Kohlbrugge en tot begrip van zijn tijd, zoals vooral van de kerkelijke twisten in 1835 en volgende jaren, bevat het boek hier en daar talrijke onontbeerlijke aantekeningen.
6. Sincerus. Ein Gang durchs Wuppertal.
Het boekje bevat sympathieke woorden ten opzichte van Kohlbrilgge.
7. De "Furche". Tweemaandelijks tijdschrift. Afl. 2, 1935: "Stimme der Geschichte", S.178f.: H. Fr. Kohlbrugge. Zu seinem 60. Todestage.

Een heel goede karakteristiek van hetgeen men ten onrechte "Kohlbrugge's theologie" pleegt te noemen.
Uit de pen van ds. Helbig.
8. "Lasz Dir an meiner Gnade genilgen". Uit brieven aan de familie, van Kohlbrugge. Furche-uitgeverij.
Een mooie verwijzing naar Kohlbrilgge, door Helbig, met een "Tijdtafel" over zijn leven, en met enkele brieven van Kohlbrugge.
9. Friedrich Wilhelm Krummacher's werk over "Gottfried Daniel Krummacher und die niederrheinische Erweckungsbewegung" (Berlin und Leipzig 1935) behandelt slechts terloops Kohlbrugge's persoon, maar geeft een heel duidelijk beeld van zijn omgeving in het Wupperdal uit de jaren rondom 1830.

C. Moeilijker boeken, vooral ook van theologische inhoud, over Kohlbrugge.
1. Palmbitter. Orgaan voor christelijke mededelingen. Uitgegeven door Dr. Friedrich Wilhelm Krummacher. Jaargang 1845 bevat: "Der Doktor Kohlbrugge und seine Schule". Een zeer ongelijkmatige, vaak foutieve beoordeling van Kohlbrügge. Het tijdschrift is moeilijk te krijgen. De "zelfbiografie" van Friedrich Wilhelm Krummacher bevat bijdragen tot de toenmalige tijd en kerkgeschiedenis, vooral van het Wupperdal.
2. Krug, Kritische Geschichte der protestantisch-religidsen Schwarmerei, Sektiererei.. im Groszherzogtum Berg, besonders im Wuppertal. Elberfeld 1851. 19e Voorlezing, op bldz. 305 vv.
Het verwijt van dwaalleer dat Krug hier tegen Kohlbrugge inbrengt, heeft hij in elk opzicht publiek herroepen, toen hij Kohlbrilgge nader leerde kennen.
Zijn boek vormt er een staaltje van, hoe men Kohlbrugge wel verkeerd verstaan móet, als men hem niet aan Gods Woord meet, maar met het eigen theologische systeem. Op Krug heeft Albrecht Ritschl zich gesteund bij hetgeen hij in zijn "Geschichte des Pietismus" over Kohlbrugge zegt.
3. Albrecht Ritschl, Geschichte des Pietismus, deel 3.
4. "Zwischen den Zeiten", afl. 6, van jaargang 1922, bldz. 47. Een opstel van Fritz Horn: Hermann Friedrich Kohlbrugge. Het stuk heeft wel waarde, maar is moeilijk te begrijpen.
5. Spemann, Theologische Bekenntnisse. Erfahrungen und Studien. Furche-Verlag. Van blz. 169 af weidt Spemann over Kohlbrugge en, in samenhang met hem, over Karl Barth uit, op een manier, die zeer aanspreekt, naar verstaanbaarheid streeft en het begrip voor Kohlbrilgge bevordert.
6 Reformierte Kirchenzeitung. Jaargang 1875. Twee opstellen van Adolf Zahn, over Kohlbrugge.
In jaargang 1865: Een beschrijving van de Nederlands-Gereformeerde gemeente te Elberfeld.
In jaargang 1931: Kohlbrugge und seine Schiller, door Dr. Forsthoff.
In jaargang 1933: Zur Theologie Kohlbrugges. Door Buit- kamp.
7 Het vroeger door mij geredigeerde "Reformierte Wochenblatt" gaf enkele artikelen over Kohlbrilgge, die bedoeld waren als een op hem opmerkzaam maken. Vgl. de jaargangen 72 en 73.
8. Evangelische Theologie, afl. 4, van jaargang 1934, "Das homiletische Problem"; in afl. 2, jaarg. 1935: "Die theologische Existenz Hermann Friedrich Kohlbrugges". Allebei door Rolf Eberhard.

Nederlandse

1. H. Fr. Kohlbrugge, Specimen philologico-theologicum inaugurale exhibens Commentarium in Psalmum 45. Amsterdam 1828.
Dit is de theologische dissertatie (= proefschrift) van Kohlbrugge.
2. H. F. Kohlbrugge, Het Lidmaatschap bij de Hervormde gemeente hier te lande willekeurig belet. 1833.
De beste bron over de strijd van Kohlbrugge in de Hersteld Lutherse gemeente te Amsterdam en over zijn droeve ervaringen met de Gereformeerde kerk in Nederland. Acta-stukken.
3. Troostwoorden en Dichtregelen voor allen, die in Nederland miskend worden vanwege de waarheid. Door H. F. Kohlbrugge. Gedichten en rijmpsalmen van Kohlbrugge. 1870.
4. H. Fr. Kohlbrugge: Opleiding tot recht verstand der Schrift voor Eenvoudigen, die Gods Woord onderzoeken. Utrecht 1845. Uitleggingen van moeilijke teksten der Schrift.
5. Hoogst belangrijke Briefwisseling tusschen H. Fr. Kohlbrugge en een van de meest beroemde zijner tijdgenoten over de leer van de Heiligmaking. 2e dr. 1880. De door Dr. Locher uitgegeven 4e druk in 1933, is met de preekschets over Rom. 7:14 aangevuld.
Verdediging van Kohlbrugge tegen het verwijt, alsof hij een antinomiaan zou zijn.
6. Manuscript:
Dagboek van W. de Clercq. In het Réveil-archief in Amsterdam. Van Lonkhuizen geeft daaruit belangrijke uittreksels voor Kohlbrugges werk in het "Réyeil" van Nederland.
7. Jan van Lonkhuizen, Hermann Friedrich Kohlbrugge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd. 1905.
Een omvangrijk werk van 528 pagina's
Aan hem heb ik veel inzicht te danken, vooral inzake de Nederlandse tijd van Kohlbrugge. Het heeft echter heel wat belangrijke correcties nodig.
Een "verkorte uitgave" verscheen ervan met een antwoord op Dr. J. C. Locher, die Van Lonkhuizens opvatting becritiseerd heeft, vooral over het begrip van de heiligmaking bij Kohlbrugge.
8. Eduard Böhl, Brieven van Dr. H. Fr. Kohlbrugge. Utrecht 1877.
9. J. C. Locher, Kohlbrugge en de Afscheiding. Amsterdam 1934. Zeer oriënterend voor Kohlbrugge's kijk op de "scheiding".
10. Lijst van Werken en Geschriften van en over Dr. H. Fr. Kohlbrugge, door J. H. F. Kohlbrugge. Amsterdam 1887. Een waardevolle inleiding verdedigt Kohlbrugge tegen het verwijt van een afgescheidene, en leidt dan in de veelomvattende Nederlandse en Duitse en verdere literatuur van Kohlbrugge in.
11. Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerdheid in Nederland, deel V, bladz. 125-147; 1934. Een op eigen onderzoek berustende studie over K., door Dr. J. P. de Bie.

Noot van de vertaler:
Sinds de verschijning van het thans door mij vertaalde werk van Klugkist Hesse, in 1935! is er natuurlijk heel veel van en over de hoofdpersoon van dit boek gepubliceerd. lk achtte het niet zozeer mijn taak om hier alles te memoreren, wat er zoal aan belangrijks gepubliceerd is. Ik moge volstaan met het noemen van:

12. "Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften", met als ondertitel "Een bundel studiën, samengesteld door Dr. W.

Aalders en Ds. D. van Heyst", en verschenen in 1976 bij de fa. J. N. Voorhoeve te Den Haag. Een voornaam uitgegeven boek, de nagedachtenis van Kohlbrugge in Nederland waardig. Zeer lezenswaardig. De medewerkers eraan zijn: Drs. B. van Ginkel, wijlen Dr. K. Groot, Drs. J. van Heyst, Dr. D. Kalmijn; wijlen Dr. G. Ph. Scheers, en uit het buitenland: wijlen Georg Helbig, en wijlen Prof. Dr. Alfred de Quervain, die van 1931-'38 als predikant de Nederl.-Geref. gemeente te Wuppertal-Elberfeld gediend heeft. Dit werk behandelt eerst Kohlbrugge's leven, daarna zijn prediking en theologie, en tenslotte geeft het enkele "onbekende geschriften van Kohlbrugge", om tenslotte met een "Memorietafel", opgesteld door Georg Helbig en Ds. D. van Heyst, en "Personalia" te besluiten.
Tenslotte wijs ik er nog vol vreugde op, dat van 1965-1974, in 24 delen (+ Register-deel) al Kohlbrugge's "Schriftverklaringen" verschenen zijn, en dat voor een lage prijs, n.l. bij "Protestantse Periodieke Pers" te Berkel Z.-H.

III
Overige werken en verspreide opstellen over Kohlbrugge (vgl. vooral Theol-Real-Encycl., artikel "Kohlbrugge" door Calaminus, en Allgemeine Deutsche Biographie) blijven hierbij nog onvermeld.
IV.
Archivalia.
Dat ik tal van archieven raadpleegde, zij hier slechts aangestipt. Het rijkste is in de universiteits-bibliotheek te Utrecht aanwezig. Voor het leven van Kohlbrugge in zijn strijd te Duitsland komen vooral het archief van de Evangelisch-Gereformeerde gemeente te Elberfeld en dat van de Nederl.-Geref. Gemeente aldaar in aanmerking.
Het archief van de provinciale-(kerk)synode in het Rijn- land bevat onbeduidend materiaal.
De meeste preken van Kohlbrugge zijn bij de uitgeverij van de Nederlandsch-Gereformeerde kerk te Elberfeld (De Weerthstr.) te verkrijgen.
De verdere, door mij voor dit boek gebruikte werken hier allemaal op te sommen, is even onmogelijk als overbodig.

Tijdtafel.

1803 15 sept. Hermann Friedrich Kohlbrugge wordt te Amsterdam geboren.
1819-'21 Kohlbrugge leerling aan de Latijnse school.
1821-'25 K. student in de theologie te Amsterdam.
1823 12 dec. K. wordt lid van de Herst.-Luth.kerk te Amsterdam.
1823 2 juni
1826 11 mei K. Student aan de universiteit te Utrecht.
1829 26 mei
1825 12 maan Dood van de vader.
1825 7 nov. Eerste preek van K. te Amsterdam,
1825 Bekering van Kohlbrugge.
1826 29 okt. K. proponent en hulpprediker in de Herst.-Luth.gemeente te Amsterdam.
1827 4 juni De strijd ontbrandt tussen K. en ds Uckermann.
1827 22 juli K. wordt afgezet als proponent.
1828 jan. K. verhuist naar Utrecht.
1829 4 juni K. promoveert tot doctor in de godgeleerdheid.
1829 30 juli K. trouwt met Katharina L. Engelbert
(geb. 8 apr. 1808).
1829 Wending naar de Gereformeerde leer.
1830 jan. Verzoek van Kohlbrugge om in de Geref. gemeente te Utrecht opgenomen te worden.
1830 21 juli' Besluit van de Algemene Synode inzake de inlevering van een bewijs van goed zedelijk gedrag, voor degenen die een ambt willen bekleden.
1831 17 mei Afwijzing van K.'s verzoek om door het Prov.kerkbestuur te worden aangenomen.
1849 30 sept. 1851 3 mei
1852 26 april 1856 29 juli
1856 aug.
1847 febr.-midden: 1847 30 maart 1847 18 april
1847 28 april
1848 9 mei 1848 14 mei

Gesprek van K. met de president van het prov.kerkbestuur van Noord-Holland. Laatste definitieve afwijzing van K. door de kerkenraad van de gemeente te Utrecht. K. publiceert zijn briefwisseling met de Lutherse gemeente te Amsterdam en met de Geref. kerkenraad en synode te Utrecht. Mevrouw Kohlbrugge sterft.
K. preekt te Elberfeld over Rom.7:14. Zijn 'tweede' bekering. K. preekt 16 keer in het Wupperdal.
Verbod van de kansels in het Rijnland voor K., door het consistorie in Koblenz. Tweede huwelijk van K. met Ursuline Philippine, Barones van Verschuur (geb. 28 aug. 1794).
Teruggetrokken bezigheid van K. in Utrecht. Bespreking met de Reveil-vrienden en met de afscheiding in Nederland (De Cock, Brummelkamp enz.). Studies over Romeinen 7 (1839 te Elberfeld verschenen) en Matthetis 1. K.'s uitgebreide briefwisseling.
De Gereformeerde gemeente te Elberfeld neemt onder pressie de kleine liturgie aan.
Verkiezing van een nieuwe gemeentevertegenwoordiging te Elberfeld, volgens de Rijn-Westfaalse kerkorde van 1835. Groeiende tegenstellingen in de Geref. gemeente onder leiding van Daniel von der Heydt, bij toenemende onmondig- making van de

gemeente.
Gottfried Daniel Krummacher sterft. Breuk van de groep 'Daniel en Carl von der Heydt' met de officiële Gereformeerde gemeente.
K. reist met zijn gezin naar Godesberg. K. schrijft 'Waartoe het Oude Testament?'
K. vertoeft tijdelijk in Elberfeld; afscheid van Nederland.
Vestiging van K. te Elberfeld.
Hij begint godsdienstoefeningen, allereerst in zijn huis. Plannen i.v.m. hem, als 5e predikant te Elberfeld.
K. verzoekt om opneming in de Geref. gemeente.
Plechtigheid in het armenhuis. Groeiende misverstanden tussen K. en het Geref. presbyterium.
Verbod van zijn samenkomsten.
K. krijgt vertrouwelijke mededelingen uit Berlijn, dat hem de vorming van een eigen gemeente mogelijk zal worden. De laatste briefwisseling tussen K. en de Geref. kerkenraad.
Het tolerantie-edict van Friedrich Wil- helm IV.
De aanhangers van K. sluiten zich aaneen tot een eigen Geref. gemeente.
K. treedt met ongeveer 100 gezinnen uit de Geref. kerk.
K. door zijn ouderlingen 'bevestigd'. K. doopt tal van kinderen.
Eerste godsdienstoefening in de nieuwe kerk.
Aankoop van de begraafplaats voor de gemeente.
Verhuizing naar de nieuwe pastorie. K.'s eerste preek in Nederland na zijn afzetting.
Crisis in de gemeente door kerkelijke tucht-problemen.

1831 30 juli 1832 19 nov. 1833 maart. 1833 12 febr. 1833 31 juli 1834 voorjaar 1834 31 okt. 1834 vv.
1835 17 april 1835 dec.
1837
1843 juni
1845 4 sept. 1846 mei
1846 4 juni
1846 2 nov.
1846 4 nov. 1846 medio nov.
1846 einde

REGISTER VAN NAMEN

Geref. gemeente te Elberfeld.
1858 I I juli
1866 25 mei 1871 7 juni
12 nov.
1873 6 maart 1874 7 juli 1874 29 nov. 1875 5 maart
Dood van Jakob Kohlbrugge op Java. Dood van Johannes Wichelhaus.
Dood van de tweede mevr. Kohlbrugge. 25-jarig jubileum van de gemeente.
K. preekt in de Hervormde kerk te Amsterdam.
Dood van Anna BÖhl, geb. Kohlbrugge. Dood van Daniel von der Heydt.
K.'s laatste preek.
Kohlbrugge sterft.

Afscheiding 103v., 108v., 183vv., 214v., 232, 240, 247, 252, 258vv., 262vv., 274vv., 280, 323, 347
Agende 130, 153, 155, 203, 206, 208v., 211, 214v., 217, 220,
223, 233, 239vv., 243, 248, 251, 254, 257
Albrecht, 'broeder' 124, 165
Alexander de Grote 289
Altseidenburg 49
Altenstein, min. 153, 156
Amerika 140v., 174, 238, 326, 329
Amsterdam 25, 43, 63, 78v., 82, 86, 92vv., 96, 103v., 133, 152, 154, 165, 167, 171, 183, 188, 259v., 262, 264, 275v., 281, 283, 323v.
Arminianen 91, 133
Arminianisme 90
Arndt, Joh. 126
Athenetim 36
Augsburgse confessie 63, 131
Augustinus 91

Baden, groothertog v. 342
Bali 126, 133
Ball, Ds. 133, 135, 213, 234v., 240vv., 244, 247v., 251, 262, 281v., 285, 296, 305v., 330v.
Barmen 124vv., 129, 136, 139v., 142, 149
Barmen-Gemarke 131 vv.
Barth, Dr. K. 7v., 173, 354
Bazel 326
Beek, J. T. 359
Bendinger, Prof. 36, 64, 69vv., 73, 75
Berlijn 131, 153, 189, 206, 227, 233, 257vv., 261, 270, 284v., 296, 314, 331, 371
Bernard v. Clairvaux 343
Beuningen, Ds. van 93
Beza, Th. 107
Bilderdijk, Mr. W. 30, 46, 51v., 102v., 124, 172
Bismarck, graaf von 342
Bodelschwing, von 219
Bode, M. Beate von 321, 374
Böhl, Prof. Ed. 186, 298, 313, 326vv., 345, 353, 362. 369
Böhme, Jakob 49, 126
Bohemen 326vv.
Boissevain, H. J. A. 290, 324
Bonn 188vv., 197v., 252
Borcke's, de Von 197
Bosworth, Ds. 183
Bouterweck 330
Brakel, (Th.) à 103
Bres, Guido de 272
Broedergemeente 78v., 327v.
Brummelkamp, Ds. (A.) 174, 181v. Bruyn, Ds. W. de 7
Bunyan, John 144

Calvijn, Johannes 89v., 128, 166vv., 173, 187, 289, 365
Calvinisme 51, 90
Camphuysen, Ds. D. R. 59
Capadose, Mr. Abr. 52, 103, 107v., 110v., 171
Carnap, von 210, 212, 223, 303 Chr. Geref. kerk 184
Cicero 35, 42
Clercq, Steven de 54, 186, 188, 270, 290
Clercq, Willem de 31, 54, 104v., 107v., 111, 115, 123, 137v., 161, 167, 171, 182, 186v., 291
Cock, Ds. H. de 172vv., 275
Colford 80, 107
Collenbusch 126, 140, 238, 358
Comenius, Johs. 327
Contra-reformatie 207
Costa, Is. da 44, 51vv., 103v., 107v., 109vv., 166vv., 174v., 182v., 321, 325
Couard, Ds. 135
Crusoë, Robinson 33, 35

Delft 188, 321
Diergardt, Baron von 220
Döring, Ds. (Luth.) 123v., 135, 137v.
Dürpfeld, Fr. W. 238
Doleantie 172
Domtoren 78
Dordrecht 30, 90
Dorp, C. von 240, 247
Drbeke 336
Drost 147
Düsseldorf 197, 205, 219 Duits-kath.beweging 341
Eberhard, Rolf 338
Edam 25, 27, 35, 162
Eichhorn, Min. 191, 215, 224, 278, 280
Elberfeld 8, 33, 123vv., 129vv., 134vv., 139vv., 144, 146, 149, 153, 155vv., 165, 168, 172, 175, 183, 187, 191, 193, 199, 202vv., 206vv., 210vv., 216, 224, 226, 230vv., 234, 238vv., 253, 255v., 259v., 262, 264, 275v., 281, 283, 323, 325, 327, 331vv., 371,
Elten 122
Emmerich 197
Engeland 24, 112, 175, 183, 188, 329
Engelbert, Cath. L. (= 'Cato') 43, 80v., 85v., 92, 94, 101, 112vv.
Engels, Fr. 126
Engels, Ds. Jak. 330
Episcopaals 217, 225
Erasmus, Des. 91
Erlangen 354
Esch 232, 282
Eusebius 190
Evangelische kerk 122, 342v.
Eylert, Ds. 130, 139
Fliedner, Th. 123

Frank, G. 354
Frankrijk 342
Franse geloofsbelijdenis 289
Friedrich Wilhelm III 221
Friedrich Wilhelm IV 219, 270, 278vv., 284vv., 308v., 314, 330v.
Frowein, L. 198, 312, 314

Geer, Prof. Baron de 361
Geref. (= Herv.)kerk 30, 51, 89, 91vv., 101, 133, 203, 207, 209, 212, 215v., 224, 232, 271
Gerlach, Gen. L. von 218
Geyser, Ds. Paul 312
Giebichenstein 16
Gobius du Sart, Ds. J. J. 184, 323, 344
Godesberg 196vv., 201, 204, 230, 370
Goethe 132
Gomarus, Fr. 91
Goszner 51
Graeberg, Dr. F. F. 133, 150v., 153v.
Grafe, Heinr. 260
Gurfe, Prof. von 371
Greef, Wilh. 199, 314
Grieks 142, 146
Groen van Prinsterer, Mr. G. 174, 186, 325
Groot (Dr. K. A.), 54
Grotius, Hugo 124
Günewald, M. 362

Haar, Prof. ter 43, 54
Haar, Ds. J. van der 9
Haarlem 75
Haitjema, Dr. Th. L. 173
Halle (a.d.Saale) 16, 228, 284, 310, 334v., 343, 353, 362, 370
Hannibal 227, 342
Harms, Claus 51
Hassel, uitgever 310
Hassler, Hans Leo 26
Hecker, C. L. 240, 247
Heidelberg 191
Heidelb. Catechismus 90, 98, 166, 199, 244, 246, 272, 275, 281, 305, 328, 343v., 359, 375
Heldring, Ds. 0. G. 51
Hengel, Prof. van 36, 45
Hengstenberg, Prof. 189, 284
Herodotus 35
Hernhutters 308
Hersteld-Luth.kerk 30v., 58, 63vv., 74, 80, 91vv., 156, 202, 324
Hervormers 39, 42, 91, 127, 186, 228, 357vv., 366
Heumen, H. van 164, 180, 184, 186, 290, 321
Heuser, Ds. 151, 157, 217

Heydt, August von der 138, 187, 210, 230, 234v., 286, 331
Heydt, Carl von der 138, 153, 187v., 197, 199, 202, 205, 207, 210vv., 223v., 226, 249, 303, 311v., 331
Heydt, Daniel von der 16, 126, 131, 138, 153, 184, 187, 191, 205, 207, 209vv., 216v., 219vv., 224vv., 230, 233, 240vv., 249, 251, 253, 258, 270, 274, 278vv., 282v., 286vv., 290, 297vv., 300v., 303vv., 308vv., 312vv., 341, 360, 371, 375
Heydt, Mevr. Dan. von der 343
Heydt, Czn. Friedrich von der 275, 311v.
Heydt, Wilhelmine von der 123, 138, 138, 277, 310
Hilversum 322
H6chster, Dr. 303
Hofacker 125
Hohenzollern 341
Homerus 35
Hongarije 327
Hoogstraten, Graaf van 197
Hoorn 97
Horn, Fam. 238
Horn, Fr. 354
Horst, Anna van der 27-29, 35, 42, 48, 90, 113, 162

Jakobi, Ds. 69vv.
Jamaica 329
Jay, de 361
Jezuïeten 75, 180 Joden 54
Jdrges 140v.
Jorissen 321, 375
Jülich-Bergische kerkorde 208, 273, 284
Jung-Stillung 51

Kampen 173
Keller, Graaf 286v.
Kempis, Th. à 55
Keulen 199
Keulen, synode van 131 Kleef, 203
Klugkist Hesse, Ds. H. 7-9
Knox, John 272
Koblenz 153v., 156v., 220, 224, 280

Mimer 303
Kohlbrugge, H. Fr., sr. 24
Kohlbrugge, H. Gerh. 25vv., 30, 34vv., 38, 45v., 48
Kohlbrugge, Gerrit, sr. 115
Kohlbrugge, Naatje 47
Kohlbrugge, Nicolaas 47
Kohlbrugge, Thomas D. 34, 46v., 163 (Kinderen van Dr. H. F. K.:)
Kohlbrugge, Anna 32, 162v., 196, 198, 291, 326, 348, 372, 374v.
Kohlbrugge, Gerrit (-= Gerard) 47, 55, 115, 122, 135, 161, 163v., 198, 291, 369, 373
Kohlbrugge, Jakob 47, 115, 163v., 198, 291, 369, 373v.
Kohlbrugge, Prof. (Kl.zoon) 9, 165, 335

Kohlbruggianen 250, 264
Kohl, Ds. 133, 220, 231, 247, 331
Kol, van (Bankier) 323
Koning van Pruisen 32, 130, 206
Kortenhoef Smith, Ds. 92
Krafft, Ds. 330, 333
Krug 15
Krummacher, Fr. A. 131
Krummacher, Friedr. W. 41, 124, 126, 131vv., 135vv., 148vv., 155vv., 167, 184, 210v., 213, 215, 222, 225, 227, 231, 235, 240vv., 246vv., 251, 255, 261v., 281v., 297,
Krummacher, Gottfr. D. 41v., 124, 126vv., 131vv., 137v., 142,
148, 150, 152v., 155, 167, 172, 210vv., 216, 218v., 231, 281,
297, 310, 339, 346
Kügelgen, Ds. W. 131
Künzel, Ds. 231, 247, 260v., 298, 330v., 333
Künzli, Ds. Julius 313, 326, 337
Kuyper, Dr. A. 172, 237, 323v., 359

Laatsman 161
Labadie, Jean de 51 Lampe, Dr. F. A. 51
Langen, Ds. Gust. 199, 314, 346
Langen, J. J. 306
Lasco, Johs. à 326
Latijn 117, 123
Laurentius, J. 124
Leiden 52, 182, 361
Leininger 348
Leipoldt, Ds. 133
Lennep, van 35
Leo, Prof. 16
'Lichtvrienden' 228, 235
Locher, Dr. 326
Lodewijk, Dhr. 106
Londen 24
Lonkhuyzen, Dr. J. van 18, 33
Lütge, Ds. 188, 326, 344, 349
Luther, Dr. Maarten 15, 64, 76, 90v., 146, 166, 168, 245, 334vv., 356v.
Luthers(en) 52
Lutherse kerk 63

Malan, César 183
Marheineke 281 Meckel 208, 330 Meier, Cand. 302, 313
Menken 126, 336, 359
Mennonieten 52, 54 Menslage 24, 44
Meyer, Ds. 58, 68vv., 328
Mirbach, Kap. von 308
Mislicenus 228 Molenaar, Ds. 123
Moltke, Helm. von 341
Monnikendam 25 Moravië 326v., 329
Müller, Emil 9

Müller 126, 213
Mijner, Ds. 214
Müller, Karl 350v.
Münster 286
Myseras, Lamb. 39

Napoleon 23v., 34, 197, 342
Nassau 139
Nederl. Geloofsbel. 272, 359
Neder!. Geref. gemeente 8, 282v., 285, 290, 304, 306v., 309, 311vv., 319, 325v., 329, 331v., 333v., 367, 372
Neder-Rijn 122v., 129, 289
Neo-Kohlbruggianen 323
Nettelbeck 123, 134, 137
Neuenhaus 333v.
Nicolai, Ds. Philipp 26v.
Nieboer 35, 375
Nitzsch, K. I. 357
Nourney, Ds. 132, 241
Nijmegen 247

Obermaier, Wed. 269
Olevianus, Casp. 90
Oosterse talen 35, 42, 81, 182
Oostenrijk 327
Oosterzee, Prof. J. J. van 335
Oranje 24, 29, 90, 175
Osnabriick 24

Parijs 329
Pelagius 91
Pelagiaans 67, 133
Perkins, W. 245
Pfalzer kerkboek 284
Piëtisme 51, 103, 127, 334
Pighius 91
Pilgeram, Lilly 148
Pius IX 342
Platzhoff 210
Polyglotten-Bijbel 361
Potsdam 281
Presbyteriaans 131, 226
Pruisen 309, 341v.

Quervain, Ds. Alfr. de 276v.
Rationalisme 52, 66, 125, 133, 176, 229, 327
Raumer, Min. von 313
Rees 197
Reinhard 124
Remonstrant 122

Reuter, Ds. 68, 70
Réveil 57, 74, 78, 86, 102v., 108vv., 142, 161, 165, 173, 325
Rheden 122, 161
Richter 135
Riotti 303
Ritschl, Albrecht 15, 353
Rittershaus, W. 278
Rittershaus, Fam. 314
Rome 320
Rooms kath. kerk 76, 218
Rotterdam 181, 188, 323
Royaards, Prof. 84
Rosz 130, 206, 210
Ruhrort 123, 131, 135
Rupp 229
Rusland 326
Rijn, de 188, 193vv., 301, 348

Sander, Ds. Im. F. 124, 150, 175, 183, 233
Sára, Ds. 329
Scháfer, A. A. 278
Scherpenzeel 103
Scheveningen 189
Schleiermacher, Fr. 280, 323, 337
Scholte, Ds. (Luth.) 68, 70
Scholte, Ds. H. P. 54, 174, 179vv. Scholte 80v.
Schortinghuis, Ds. W. 51
Schotse geloofsbelijdenis 289, 359 Schreuder, J. J. 201
Schreder, Ds. 305, 330v.
Schultze 30
Schumacher (Fabr.) 314
Schwaiger, Wed. 314
Schwelm 349
Schwerin, Min. 290
Sébesta, Ds. Lic. 329
Serton 78
Slochteren, Ds. van 97v.
Snethlage, Ds. 156
Socrates 67
Solingen 142
Spemann 354
Spin, C. A. 83
Stark, Ds. 329
Staten Generaal 322
Strausz, Day. Fr. 228
Strausz, Dr. Fr. 123, 183, 227, 257, 261, 289, 297, 336
Stubben, Agnesia B. 24
Stursberg, Ds. 234
Stuttberg 212
Synode van Emden 273

Synode (Herv.) 95v., 99, 110, 321, 323
Synode van Wezel 273

Tardy, Ds. Herm. von 326, 328
Tecklenburg 41
Teerhuis, Petron. 25, 113, 162
Terborg 54, 109
Tersteegen, Gerh. 55, 126v., 141, 151, 358
Teyler genootschap 199
Thiel, Fr. 278
Tholuck 353
Tolerantie-edict 269vv.
Twent van Rozenburg 54, 79, 102v., 108, 174v.

Uckermann, Ds. 58, 64-75, 94, 111
Uchtritz, von 330
Ulrum 173v.
Ultramontanisme 343
Utenhoven, Kap. von 303
Utrecht 36v., 43, 45, 78, 81vv., 92vv., 96, 100, 103v., 106, 112v., 133, 162, 164, 168, 174, 187v., 189, 191, 193, 203, 235, 252, 323, 335, 372
Vergilius 35
'Verlichting' 125
Vermeulen 323
Verschuur, Bar. e. van 142, 161vv., 196, 203, 233, 239, 242, 247, 249, 269, 275, 281, 292, 321, 325, 331, 370vv.
Vianen 321, 374
'Voetius' 7
Voltaire 39
Vohwinkel 333
Weerth, E. de 210
Wenen 327, 353, 362
Westendorp, M. 54, 167, 186, 290
Wewer 212
Wichelhaus, Ds. J. 124, 126, 188v., 252v.
Wichelhaus, Prof. J. 91, 188vv., 193, 248, 258, 276, 282, 284,
288, 292, 302vv., 310v., 313v., 326, 330, 334, 353, 355v., 361, 362, 370
Wilberg 229
Willem I 29, 116
Willem de Zwijger 90, 270
Willmet 35
Woermann, Heinr. 84
Wolf, Aug. 278
Wolfensberger, Ds. 326
Wiilfing, Berta 220
Wupperdal 121vv., 125vv., 135vv., 140vv., 148vv., 154v.,
165v., 203, 219, 228v., 238, 301
Wijk B/ Heusden 344
Wijland, Ds. 99
Xanten 122

Zahn, Ds. Adolf 16v., 112, 297, 301, 334, 339v., 344, 347
Zeist 32, 78
Zinzendorf, von 126
Zoutelande 323
Zuilen v. Nijeveld, Baron 123, 182
Zuylen, Min. van 175, 185
Zwitserland 79, 183, 326
Zwolle 164

ZAKEN-REGISTER

activisme 134
agnologie 362
antichrist 342
antinomiaan 129, 141, 149. 151, 154, 165vv., 180, 244, 365
archief 57, 144, 190
bekering 54vv., 362
biblicisten 338
Bijbel 377
candidaat theol. 55
catechese 199, 278, 291, 298, 343v.
chiliasme 53
cholera 305
cultuur 360
dankbaarheid 365v.
déisme 30
dichter 43vv., 370
doctoraal-studie 82v.
dogmatiek 359
Duitse taal 44, 136
dwepen 107

déisme 30
dichter 43vv., 370
doctoraal-studie 82v.
dogmatiek 359
Duitse taal 44, 136
dwepen 107

politiek portret
professoren
profetenkamertje
promotie proponent
rechtvaardigmaking reformatorisch
reforméren revolutie rooms
satan
sarcasme schedelpreek
staatskerk theologie uitverkiezing
universiteit vignet
wetenschap
wetsprediking
zenuwenkoorts